

**Національна спілка краєзнавців України
Управління культури Волинської облдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України**

*До 25-річчя Волинської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині

Науковий збірник

Випуск 49

*Матеріали
Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції
“Минуле і сучасне єврейської громади на Волині”,
20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та
Міжнародної наукової конференції
“Польська культура в контексті волинського тексту”,
3-4 квітня 2014 року, м. Луцьк*

м. Луцьк, 2014

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції “Минуле і сучасне єврейської громади на Волині”, 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції “Польська культура в контексті волинського тексту”, 3-4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – 296 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції “Минуле і сучасне єврейської громади на Волині”, 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції “Польська культура в контексті волинського тексту”, 3-4 квітня 2014 року, м. Луцьк., присвячені дослідженням національних меншин євреїв та поляків в контексті української та світової історії та культури. Окремий розділ присвячений загальним питанням волинезнавства і краєзнавчої освіти в сучасних умовах.

Розраховане на науковців, краєзнавців, музейних працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Редакційна група: Геннадій Бондаренко,
Луїза Оляндер,
Анатолій Силюк,
Петро Хомич.

Відповідальні за випуск: Анатолій Силюк.

Технічний редактор: Олександр Трофімук

**Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.**

Видання здійснене в рамках Регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на період 2011-2015 роки.

Розділ I. Минуле і сучасне єврейської громади на Волині

Віктор Атаманенко,
*кандидат історичних наук,
завідувач кафедри історії ім. проф. М. Ковальського
Національного університету «Острозька академія», м. Острог*

ДОКУМЕНТИ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Використання джерел статистичного характеру для вивчення різноманітних проблем історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст. почалося практично одразу із появою зацікавленості дослідників соціальною, економічною та історико-демографічною тематикою. Проявилось це в кількох напрямках – в конкретно-історичних дослідженнях та археографічній діяльності. Через значні, як правило, розміри, повільне введення до наукового обігу та особливості фіксації інформації в таких джерелах, вони досить часто використовувалися не в усій повноті, а лише фрагментарно, для ілюстрації становища окремих категорій населення, визначення історико-демографічних характеристик тощо. Як результат, на джерела описово-статистичного характеру було поширено окремі джерелознавчі характеристики та напрацьовано ряд методичних підходів їх аналізу. Але стосувалося це тільки окремих категорій таких джерел, в першу чергу, податкової документації. Вона й на сьогодні залишається чи не найчастіше використовуваною в конкретно-історичних дослідженнях. Завдяки увазі до історичної демографії, нехай навіть вузькій, для визначення стану залюднення, було не лише введено до наукового обігу, але й археографічно освоєно, цілий ряд джерел статистичного характеру, дано їх джерелознавчу характеристику та виявлено інформативні можливості. Цілеспрямовано та регулярно описово-статистичні документи використовуються як у археографічних виданнях, так і в наукових дослідженнях з 80-х рр. XIX ст. Стосується це й історії єврейських громад Великого князівства Литовського¹. Автор і упорядник цих праць, С.О. Бершадський, також не обійшов увагою окремі джерелознавчі параметри описово-статистичних джерел. Натомість, стосовно всієї сукупності описово-статистичних документів як джерела до історії національних меншин, в тому числі й єврейської їх складової й до сьогодні немає достатньо повного та ґрунтовного джерелознавчого дослідження. Безперечно, нові джерела з даної проблеми будуть постійно вводитися до наукового обігу, що дасть можливість розширити їх інформативні можливості та далі провадити відповідні дослідження. Завданням даної статті є визначення інформаційного потенціалу основних категорій джерел описово-статистичного характеру, які містять свідчення про єврейські громади Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Описово-статистичні документи представлені різними категоріями. За походженням та призначенням їх можна поділити на дві значні групи: державні та доменіальні (внутрішньогосподарські). Документи державного походження охоплювали всі контрольовані центральною владою сфери життя суспільства. Серед них можна виділити кілька документних блоків. З тих, в яких відобразилися свідчення про єврейські громади, можна говорити про пов'язані з 1) оподаткуванням та 2) обстеженням державних володінь джерела. Обидва ці завдання були пов'язані зі Скарбом – спочатку Великого князівства Литовського, а потім Польського королівства. Тому доцільно називати такі документи скарбовими. Щодо зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст., хоча створювана при обстеженнях документація (ревізії та люстрації) були давнішого походження. Податкові документи характеризуються регулярністю створення, охопленням значних територій, але вони значною мірою втрачені. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали доменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі та ревізії (люстраційні матеріали).

Завданням Скарбу було й проведення ревізій та люстрацій державних маєтностей. Люстрації (як джерело) поряд з фіскальними завданнями виконували функції правові та ревізійні. Але низька питома вага державних володінь на Волині суттєво знижує можливості широкого територіального охоплення соціально-економічними дослідженнями. Так, більш-менш значними за розмірами тут були тільки дві

королівщини – Ковельське та Кременецьке староства.

Для Волині державні ревізії/люстрації (“Ревізії замків”) були започатковані у 1545 та 1552 рр. і мали завдання набагато ширші, ніж суто перевірка стану замків. Прямих та детальних свідчень про єврейські громади в них небагато. Розширити їх можна за допомогою свідчень по Ковельському староству, яке на час ревізії перебувало в руках королеви Бони. Описування Ковельщини відбувалося більш-менш регулярно – у 1556, 1590 та 1609 рр.², а люструвалося воно у 1616 та 1628 рр.³ Кременецьке староство, крім “Ревізій” 1545 та 1552 рр.⁴, представлена також описанням 1563 р.⁵, а також інвентарем 1548 р.⁶ В повному обсязі інформація волинських “люстраційних” джерел під кутом зору дослідження як загалом соціально-економічної історії, так і історії національних громад не використовувалася. Зрештою, їх свідчення про єврейські громади малоінформативні, хіба-що подають переліки їх представників та накладені на них повинності. Так, найдавніша з ревізій волинських замків 1545 р. відзначає наявність двох іудейських громад, рабанської та караїмської, та вказує на повинності по відношенню до луцького ключника⁷. Подібна інформація міститься і в ревізії 1552 р., але вона містить також і кількісні свідчення про єврейські громади трьох головних міст Волині – Луцька, Володимира та Кременця. Якщо інформація щодо двох останніх має загальний характер, то відносно столиці Волині наявний перелік членів обох іудейських громад. Так, свідчення по Володимирі вказують на кількість міщанських будинків замкового присуду, яка дорівнювала сукупно християнських та єврейських будинків 243, а на міській, церковній землі та в найманих будинках проживало 30 єврейських родин⁸. В даному випадку вказано і на міські ділянки, на яких вони проживали. Так, на міській землі знаходилося 22, а на юридиках 8 будинків. Вказівка на замковий присуд свідчить про те, що певна частина мешканців проживала за його межами, переважно, очевидно, під присудом магдебургським, а також в доволі значній кількості для цього міста юридик. В такому випадку, єврейська громада становила щонайбільше біля 12% міського населення, але в дійсності була значно меншою. Подібна за характером інформація стосується й м. Кременець, яке разом з волостю перебувало на цей час у володінні королеви Бони. Тут з 481 будинку замкового присуду єврейські родини проживали у 50 і становили близько 10% населення⁹. Для Володимира вказано також і характер занять місцевих євреїв; вони всі займалися виключно торгівлею¹⁰.

Якісно відмінний характер має інформація по Луцьку. В цій частині тексту ревізії наведено поіменний перелік іудейського населення, яке володіло будинками. Йшлося, зрозуміло, тільки про глав родин, а не про всіх їх членів. За публікаціями відомо два варіанти цього переліку¹¹. Упорядники використовували різні списки ревізії, що відобразилося і не відмінностях у відтворенні імен, і на послідовності фіксації членів громад, і навіть на їх кількості. Так, у публікації С.О. Бершадського вміщено 25 імен караїмської та 32 імені рабанської громад Луцька, а у виданні Київської археографічної комісії (упорядник В.Б. Антонович) – 26 та 26 відповідно. Ще однією цікавою відмінністю даних текстів є те, що якщо у виданні В.Б. Антоновича у переліку рабанської громади в половині випадків вказані прізвиська, то в публікації С.О. Бершадського – тільки для третини випадків; стосовно ж караїмської громади прізвиська в обох випадках присутні завжди. Така ситуація з відзначеними різночитаннями лишній раз підтверджує необхідність нових археографічних видань на основі всіх збережених варіантів описово-статистичних джерел з історії єврейських громад Волині. Таким чином, обидві іудейські громади луцька становили біля 30% всіх міщан замкового присуду. З врахуванням всього населення столиці Волині, частка його єврейського складника, знову-таки, як і у випадку з Володимиром, мала б бути помітно меншою, – приблизно, очевидно вдвічі і становити не більше 10%.

В багатьох випадках важко говорити про динаміку якихось змін в структурі населення королівщин. Винятками для середини XVI ст. є близька за характером інформація до документів державного Скарбу скарбова документація, яка стосувалася маєтків, що перебували у власності членів монаршої родини. Так, Ковельською та Кременецькою волостями тривалий час володіла королева Бона, а з 1556 р. – її син, великий князь та король Жигимонт-Август. До найдавніших стосовно Волині подібних документів належить подавчий (ув’язчий) інвентар, тобто опис маєтностей, створений при введенні в держання нових посадовців, Кременецької волості 1548 р.¹² Він містить не тільки описання замку та господарських осередків, але й перелік всіх міських та сільських підданих. Отже, на 1548 р. у Кременці знаходилося 512 міських та передміських будинків, в яких проживало біля 40 єврейських родин¹³. Таким чином, за невеликий проміжок часу в Кременці єврейська громада, хоча й не суттєво, але зросла – як у абсолютному, так і відносному вимірі. Подібну динаміку на основі інвентарних описів можна простежити й на прикладі міст Ковельської волості. Якщо на 1590 р. подавчий інвентар його не виділяє, то інвентар прибутків дає можливість провести певні підрахунки. На 1556 р. в місті проживало 19 (якщо до єврейської громади належали й три коморники, то – 22), а на 1590 р. – біля 70 – 80 єврейських родин. Чітко, оскільки наявні

відповідні етноніми, можна встановити, що єврейських будинків, не рахуючи розташованих на Жидівській вулиці «школи» та «божниць», було 69, а за іменами до них можна додати ще 10. Таким чином, розростання Ковеля (за кількістю помешкань) в півтора рази супроводжувалося збільшенням кількості єврейського населення майже вчетверо, а його частини – більш, як вдвічі. На середину XVI ст. єврейське населення було відсутнє у Милянвичах та було незначним (два будинки) у Вижві¹⁴. Отже, свідченням розвитку Кременця та Ковеля як достатньо значних міських осередків може вважатися й збільшення чисельності єврейського населення. В той же час, в невеликих містечках (Вижва, Милянвичі) єврейська громада була практично відсутньою.

Податкова документація як окремий різновид джерел відома ще для першої половини XVI ст., але українські землі, в тому числі й Волинь, в ній майже не представлені. Тільки після Люблінської унії було здійснено дуже значні зміни в способах обкладання і в самому розумінні податка¹⁵, а також в супровідній вибиранню податків документації. До таких змін М.Ф. Довнар-Запольський відніс: 1) сейм став єдиним органом, який накладає податок не тільки на приватновласницьких людей, але й на міста та підданих господарських держав; 2) дрібні класові відмінності втрачають давнє значення і всі нешляхетські елементи повинні приймати участь в сплаті податку; 3) податок охоплює не лише нерухому власність, але й заняття та, частково, і прибуток; 4) всі ці принципи застосовуються до різних категорій платників, тобто, податок прагне вловити ті сторони, з яких видно майнове становище чи прибуток податкового суб'єкта¹⁶. Зрозуміло, що ці новації повинні були також опиратися на добре розроблену в Польщі податкову документацію, впровадження якої одразу ж після Люблінської унії за побором універсалом сейму також було певним нововведенням. На 50 – 60-ті рр. XVI ст. припадають і спроби шляхти запровадити уніфіковане оподаткування всього єврейського населення Великого князівства Литовського¹⁷. Саме тоді було пов'язано оподаткування євреїв для утримання війська. Саме пов'язані з державним оподаткуванням документи дали підстави С.А. Бершадському визначити, щоправда з суттєвими коливаннями чисельність євреїв у державі. На його думку, на 60-ті рр. XVI ст. вона становила 8 – 12 тисяч осіб¹⁸. На їх же основі дослідник зробив спробу встановити розміри єврейських родин і дійшов висновку, що на цей же час складалася з 16 осіб¹⁹. Такий показник виглядає завищеним, але суттєво не відрізняється від пропонованих деякими сучасними українськими дослідниками родинних коефіцієнтів.

Вся сукупність податкових джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. поділяється на дві групи за об'єктами оподаткування. Це побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах та заняття ремеслом чи промислами в містах і селах та за користування землею з селян та міщан. Отже, він був складним податком. Окремо виділялися особи, що не володіли нерухомістю. Отже, окреслений терміном “побор” податок фактично складався з відмінних платежів. Але з точки зору документального оформлення їх сплати на рівні державної скарбниці – Скарбу – він, принаймні для Волині, частіш за все був єдиним. Збирання побору покладалося на власників, опікунів, посесорів чи адміністрацію, які передавали її призначеному сеймом поборці. Окремий податок, поголовне, накладався на єврейське населення. Він був визначений як поголовний платіж і був високим за розміром. Поголовне становило червоний золотий, достатньо стабільну на українських землях монету.²⁰ Його назва не означала, що оподаткування стосувалося всіх євреїв; ним обкладалися фактично глави родин.

Окрім того, в 1564 р. в Польщі було схвалено “підводний універсал”, згідно з яким підводна повинність редукувалася в грошові платежі. Дані про збирання “підводних грошей” збереглися по Луцьку за 1564 – 1569 рр.²¹ та Володимирі за 1569, 1570 та 1576 рр., але деякі, можливо, не в повному обсязі. Ці джерела можна вважати найдавнішими для Волині скарбовими документами, що містять не тільки свідчення, але й перелік членів єврейської громади. Відомо, що джерела не завжди розрізняли дві складові іудейських громад, рабанську (равинську) та караїмську. Не розрізняв їх і реєстр вибирання підводних грошей з Луцька 1566 р. Він об'єднав їх під єдиною рубрикою «Жидове луцькие»²². Іудейська громада Луцька налічувала 39 родин, з яких тільки двоє мали прізвисько «караїм». Зрозуміло, що в дійсності на цей час караїмська громада була більшою. Із усіх врахованих реєстром 1566 р. мешканців головного міста Волині іудейська громада складала 11%. В дійсності її частка була меншою, зважаючи на населення луцьких шляхетських та церковних юридик та, можливо, безпосередньо підлеглих старості міщан.

Податкова реформа 1629 р. уніфікувала підставу вибирання податку, звівши його до диму. Новим податком обкладалися селяни, жителі міст, в тому числі і його єврейська складова, православне духовенство, частково шляхта. На відміну від побору, який звільняв від сплати спустошені та погорілі протягом чотирьох років до часу його вибирання та новоосажені мастки, господарства чи будинки, подимне вибиралося з усіх без винятку димів. Сама процедура передачі зібраного подимного ускладнювалася за рахунок збільшення числа посередників. Збирання податку покладалося безпосередньо

на власників чи посесорів приватних володінь чи представників (старших) самоврядування упривілейованих міст. Останні чи представники землевласника з числа підданих повинні були передати гроші призначуваним сеймиком поборці в присутності представників гродського уряду²³.

Державна фіскальна документація складалася з кількох різновидів джерел. Приводом до вибирання податку був затверджений сеймом поборовий універсал. Він визначав норми оподаткування для різних категорій населення чи поселень, умови звільнення від сплати та визначав поборців. При вибиранні податку створювалися спеціальні списки – поборові реєстри (їх необхідно відрізнити від створюваних у подальшому реєстрів-сумаріїв, для чого вживати термін “первинними”). Процес передачі зібраного податку в руки поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити та рекогніції. Вони були тотожними за змістом і були реєстрами-розписки про віддачу та отримання податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податку з волинських маєтностей майже не збереглися. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих всіх категорій, з яких було взято податок. Всі збережені первинні поборові реєстри, які зберігаються у Скарбі Коронному припадають на 70-80 рр. XVI ст. В окремих випадках вони збереглися у складі родинних архівах (наприклад, реєстр Острозької волості 1604 р.²⁴). На основі первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ, сумаріуш. Він структурувався за маєтковими комплексами та повітами. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили податок. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створювалися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані виключно по адміністративних складниках Речі Посполитої. Підсумком діяльності поборці були не лише територіальні сумаріуші. На нього покладался обов’язок повного вибирання податків, тому в випадку їх несплати тими чи іншими платниками він повинен був ініціювати судову процедуру з цього приводу у відповідному гродському уряді. Далше стягнення побору покладалося вже на місцеву старостинську адміністрацію.

Єврейські громади волинських міст (за подимним реєстром 1629 р.)

Місто	Кількість будинків	Єврейських будинків	Частка єврейських будинків
Луцьк	460	45 (та 32 караїмські)	17
Дубно	488	58	12
Остріг(ординація)	566	46	8
Гулевичів	190	25	13
Муравиця	140	24	17
Ковель	416	80	19
Кошир	322	12	4
Кременець	1161	169	15
Старокостянтинів	561	130	23
Гриців	300	12	4
Корниця	100	13	13
	4704	646	14

Наступною категорією джерел статистичного характеру є документи господарсько-правового призначення – інвентарні описи маєтків, які (як і люстрації) спрямовувалися на описання господарських одиниць²⁵ та обов’язкову фіксацію правового статусу різних категорій населення. На відміну від люстрацій, які разом з інвентарями є джерелами найповнішими з точки зору обрахування кількості населення, останні, на думку О.І. Барановича, є джерелами “найпевнішими” та найближчими до дійсності, оскільки створювалися для власних господарських потреб і при контролі власника²⁶.

Значний інформаційний потенціал з соціально-економічної історії мають інвентарі магнатських володінь. По-перше, переважання на Волині крупного землеволодіння робить можливим перенесення його господарських характеристик та параметрів на весь регіон. По-друге, відсутність для першої половини XVII ст. охоплюючих його повністю податкових матеріалів переносить центр джерельної ваги у вивченні цілого ряду соціально-економічних проблем, очевидно, на інвентарі латифундій. Певною мірою це знаходить підтвердження й у видозміні структури описово-статистичних документів у реальній джерельній базі.

Вона проявилася у вже зауваженому незбереженні поборових реєстрів та зменшенні інвентарів шляхетських маєтностей, вписуваних до актових книг. З іншого боку, зростає кількість описів магнатських володінь. В першу чергу, це стосується найбільших волинських землевласників кн. Острозьких та Заславських. До часу створення подимних реєстрів 1629 р., тобто за першу чверть/третину XVII ст., було описано (в тому числі і на рівні сплати побору з цих маєтностей) Острозьку волость у 1603-1604 рр.²⁷, Степанську волость в 1614 р.²⁸, Старокостянтинівську, Кузьминську, Базалійську, Шульжинську волості в 1615 р.²⁹, Острозьку (частина О. Острозького), Рівненську, Сатиївську, Остропільську, Дорогобузьку, Суразьку, Крупську, Звягельську, Полонську, Княгининську, Любарську, Лабунську, Берездівську волості в 1620 р.³⁰, Острозьку (частина Я.Острозького) волость у 1621 р.³¹, Заславську волость у 1610, 1613, 1617, 1622 та ін. рр.³² Для цього періоду, тобто першої чверті XVII ст., а здебільшого для десятиріччя з 1612 до 1622 рр., ці документи мають очевидне першочергове значення, тим більше з врахуванням люстрацій королівщин 1616 р.³³ Воно тим більше зростає в силу відсутності інших категорій джерел придатних для територіально широких соціально-економічних досліджень та наявності репрезентативної інформації, відсутньої в будь-яких інших, в тому числі й податкових, документах.

Для приватновласницьких володінь чи не найбільше забезпечені інвентарями міста кн. Острозьких, але про динаміку можна говорити тільки на прикладі деяких з них, та й то для XVII ст. Перш за все це стосується головної резиденції роду – Острога. Створення єврейської громади в Острозі С.О. Бершадський відносить до часу після повернення євреїв до Великого князівства Литовського і на 30-ті рр. XVI ст. та вважає її однією з найбагатших³⁴. На початок XVII ст. острозька єврейська громада зросла, що видно хоча б з наявності двох вулиць Жидівських, Старої та Нової³⁵ (до речі, ще на середину XVI ст. єврейська дільниця складалася з двох вулиць у Кременці, а на поч. XVII ст. – і в Старокостянтиніві). Так, на 1603 р. в Острозі проживало близько 110 єврейських родин. Під час поділу Острога між синами кн. В.-К. Острозького, вони приблизно порівну проживали в обох частинах міста. За підрахунками М.П. Ковальського в Острозі на той час 804 родини³⁶, з яких єврейську громаду представляло біля 110 сімей³⁷, що становило близько 14% населення міста. На 1620 – 1621 рр. кількість будинків, в яких проживали представники єврейської громади зменшилася до приблизно 90³⁸. Подібні свідчення можна знайти і стосовно Старокостянтинова. За період між 1615 та 1636 рр., коли створювалися інвентарні описи міста, саме воно суттєво розрослося – з 553 до 845 будинків, а єврейська громада зменшилася – з 77 до 62 будинків³⁹. І для приватновласницьких міст можна побачити так ж ситуацію, як і для державної Ковельщини – у малих містах різко зменшувалася частка євреїв. Так, на 1620 р. у приострозькому Застав'ї (Новому місті Острозі) та розташованому неподалік Суражу євреї не проживали⁴⁰. В першому, правда, знаходилося дім «жидівський орендарський» та дім «Зеленка жида», але не обов'язково вони там мешкали особисто. Дещо інакше виглядала справа на 1621 р. з іще одним, як і Застав'я, містом-пригородом Острога Межирічем, де єврейська громада становила біля 6% мешканців⁴¹. Отже, в цілому ряді випадків інвентарні описи приватних володінь також дають можливість розглядати єврейські громади в динаміці. Для всіх випадків на матеріалах даної статті це зробити неможливо, тому варто зупинитися на кількох з них. Для вибору з метою порівняння доцільно розглянути єврейські громади різних регіонів (Полісся, Центральна та Південна частини Волині), давності існування та різних категорій міст (державні, приватні). Не в усіх випадках це можливо через стан збереженості джерел.

Найдавнішими на Волині були громади Володимира, Луцька та Кременця. Первісно саме тут існували значніші громади, хоча С. О. Бершадський вважав, що невеликі були наявні і в менших містах, а те, що в джерелах до 30-х рр. XVI ст. практично не зустрічаються було пов'язане з відсутністю в них синагог⁴². У приватновласницьких містах на 1629 р. найбільше єврейських родин проживало у Острозі, одному з давніх центрів єврейського життя, та Старокостянтиніві, заснованому у 1561 р., а з державних – у Кременці. Останній добре представлений описово-статистичними джерелами для середини XVI ст., а перші – для першої третини XVI ст. Кількість єврейських родин у Кременці до 1548 р. невідома, але про те, що протягом першої половини XVI ст. громада зростала може свідчити наявність в місті двох Жидівських вулиць (де доктор мешкає та Велика). Очевидно чисельність громади коливалася, оскільки на відведеній для неї частині міста проживала значна частина християнських родин⁴³. В той же час, на Ринку, інших восьми вулицях та двох передмістях не проживало жодної єврейської родини. Відтак, встановити кількість представників єврейської громади на цей час точно неможливо. Воно складало біля 50 осіб. Через чотири роки чисельність громади була такою ж. Опис Кременецької волості 1563 р. засвідчив інтенсивне зростання її центру вдвічі при дещо меншому зростанні й єврейської громади (приблизно в 1,8 рази)⁴⁴. Одночасно відбувається й розширення міських ділянок, на яких проживали євреї. Так, тільки на двох вулицях вони не мали будинків, а єврейські школа та шпиталь розташовувалися

на вулиці Середній; натомість на вулиці Жидівській знаходилися костельна плебанія та «руський» шпиталь⁴⁵. На 1577 р. у Кременці проживало вже 100 єврейських родин. Стан на 1629 р., який свідчить, що після 1563 - 1577 рр. кількість євреїв зростає швидше за збільшення самого міста видно з наведеної вище таблиці.

Розглянуті вище категорії джерел статистичного характеру є різноманітними з точки зору рівнів обліку, який вони представляють, обсягу, характеру та якості інформації. Вони дають можливість під різними кутами зору представляють свідчення кількісного (а також описового) характеру. Вони часто охоплюють значні за розмірами територіальні одиниці. Це визначає можливість використання до них методів, які дають змогу ширших узагальнень. Вони не можуть розкрити всі сфери життя єврейських громад Волині ранньонового часу, але дозволяють розглядати достатньо значне їх коло. Інформативність джерел описово-статистичного характеру з проблеми розглянута тут не в усій повноті і повинна стати предметом окремого розгляду з залученням ширшого кола джерел різної видової належності.

1. Бершадский С.А. Руссо-еврейский архив: Документы и регесты к истории Литовских евреев. – СПб., 1882. – Т. 1; Його ж. Руссо-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России. – СПб., 1882. – Т. 2; Його ж. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве, 1388 – 1569. – СПб., 1883.
2. Проценко Л.А. Актіві книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України// Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. – К., 1965. – Вип. 3. – С. 83; Атаманенко В.Б. Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – С. 44 – 46.
3. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. – К., 1999. – С. 227.
4. Źródła dziejowe. – Warszawa. – 1877. – Т. VI.
5. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т.1. – С.42 – 128.
6. Головний архів давніх актів (Варшава). – Архів Коронного Скарбу. – Відділ LVI. – №К-7; Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 р.// Наукові записки: Національний університет «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2007. – В.8. – С. 10 – 36.
7. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. – С. 171, 180.
8. Бершадский С.А. Руссо-еврейский архив... – Т. 2. – С. 26.
9. Архив Юго-Западной России... – С. 30.
10. Бершадский С.А. Руссо-еврейский архив... – Т. 2. – С. 26.
11. Там само; Архив Юго-Западной России... – С.176 – 177.
12. Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства ...
13. Там само. – С. 27 – 36.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.1 “Скарб коронний”. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 31, 43 зв.
15. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – С.764.
16. Там само.
17. Бершадский С.А. Литовские евреи... – С. 333.
18. Там само. – С. 335.
19. Там само.
20. Там само.
21. Крикун М.Г. Населення Луцька в 60-ті рр.. XVI ст.// Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції. 26 – 28 вересня 1985 р. – Луцьк, 1985. – С. 232; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі -ЦДІАУК). – Ф. 44 “Вінницький гродський суд”.- Оп. 1.- Од. збер. 1.- Арк. 2-52, 328-338.
22. ЦДІАУК. – Ф. 44 «Вінницький гродський суд». – Оп.1. – Од. збер. 1. – Арк. 15 – 28; Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст.// Минуле і сучасне Волині і Полісся. – Луцьк, 2007. – В.26: Луцька міська громада: Історія, традиції, люди. – С. 51 – 54.
23. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело// Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 70.
24. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття.- К.; Острог; Нью-Йорк, 2004- С.105-184.
25. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930. – С. 5.

-
26. Там само.
 27. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник// Вопросы отечественной историографии и источниковедения.-Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С. 113 – 137; Описи Острожчини... – С.74 – 102, 105 – 184.
 28. Львівська наукова бібліотека НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.91 “Радзимінські”. – №39/III – 1. – Арк. 1-106 зв.; Опис володінь князя Януша Острозького в південно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009.
 29. Там само.
 30. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)/ Упоряд. І.О. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – С.140 – 391; Описи Острожчини... – С.185 – 291.
 31. Описи Острожчини... – С.292 – 328.
 32. Державний архів у Кракові. – Архів Сангушків. – №64/22, 64/23, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28
 33. Люстрації королівщин... – С. 194, 227, 242,
 34. Бершадский С.А. Литовские евреи... – С. 348, 349.
 35. Описи Острожчини... – С. 76, 80.
 36. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских... – С. 134; Його ж. Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 125.
 37. Описи Острожчини... – С. 76 – 82.
 38. Там само. – С. 188 – 192, 296 – 300.
 39. Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 19, 122 – 130.
 40. Описи Острожчини ... – С. 193 – 199, 270 – 279.
 41. Там само. – С. 311 – 313.
 42. Бершадский С.А. Литовские евреи... – С. 345.
 43. Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 р... – С. 31 – 32.
 44. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т.2. – С. 43 – 61, 126.
 45. Там само. – С. 43 – 61.
-

Геннадій Бондаренко,
кандидат історичних наук, професор кафедри археології, давньої і середньовічної історії
України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова
Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ У ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Точно встановити час появи євреїв на Волині складно. Але літописні згадки свідчать, що вони з'являлися у часи Давньої Русі, спочатку з торговими караванами як купці і торгівці. Згодом влаштувалися на тимчасове, а пізніше і на постійне проживання. В основному і масово євреї стали поселятися за часів Литовської і Польської держави та пізніше, за Російської імперії. Жили вони, як правило, общинами.

Напередодні Другої світової і Великої Вітчизняної війни великі єврейські общини сформувалися у Луцьку, Володимирі-Волинському, Ковелі та інших містах і містечках краю.

Перед нападом Німеччини на СРСР євреї склали близько 10 % населення Волинської області. За великий проміжок часу свого перебування, вони залишили значний слід в історії та культурі краю. Дослідники у різнопланових публікаціях висвітлюють життя євреїв Волині, а також трагічні сторінки, особливо XIX і XX ст. У архітектурній забудові Луцька залишилося багато слідів, що свідчать про євреїв. Про це згадують Р. Метельницький, вказуючи на молитовні будинки [1] та В. Пясецький [2]. Зокрема у Пясецького згадуються євреї, власники окремих будинків і торгівельних закладів. О. Огневої, Н. Пушкар, А. Кравчук [3] охарактеризувала ряд документів з історії євреїв, що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею і обласного державного архіву. Історію євреїв Торчина представив Г. Гуртовий [4]. Наукові публікації про євреїв Волині також представили, зокрема у науковому збірнику «Національні меншини Правобережної України» [5] Ж. Ковба, М. Лугай і В. Надольська, яка також торкнулась громадського і культурного життя євреїв у другій половині XIX ст. [6].

Серед публікацій варто відмітити ті, які виходили в єврейській діаспорі у другій половині XX ст. на івриті, ідиші, англійській мовах і де згадувалися єврейські общини Берестечка, Ковеля, Луцька, Софіївки, Любомля, Володимира-Волинського тощо. В. Наконечний вказує на майже 90 общин, зокрема в Ізраїлі та США і дає аналіз цієї літератури [7]. Він також опублікував три книги, в яких підняв тему холокосту, привів вражаючу статистику трагедії [8; 9; 10]. Загальна кількість євреїв напередодні війни становила 102, 4 тис. (9,9%). Все населення – 1031,3 тис. Після війни все населення – 788,6 тис., а євреїв – 0, 9 тис. (0,1%). У населених пунктах Волинської області було створено 23 гетто від жовтня 1941 р. по жовтень 1942 р. Крім того відбувалися розстріли євреїв в окремих населених пунктах. На кінець війни до місць розстрілів прийшло 2 тис. тих, хто залишилися живими або змогли повернутися. Отже, була ліквідована багатовікова за своєю історією, культурою і традиціями община євреїв у Волинській області, що є свідченням холокосту – антилюдської політики і практики нацизму, засудженої на Нюрнберзькому процесі.

Історія і трагедія євреїв Волині глибоко висвітлюється на прикладі общини Володимира-Волинського у книзі, автором якої є В. Музиченко [11].

У художній прозі трагедія євреїв представлена у романі Я. Абрамчука про Несухойжі – село, де було створено гетто і знищено все єврейське населення [12].

Скорботна історія єврейського села Трохимбрід (Софіївка) у Ківерцівському районі, у якому було знищено 5 тис. євреїв, чекає на своїх дослідників

Вважаю, що міжнародна наукова конференція, яка відбувається на Волині з 21 по 23 серпня 2013 р., зробить свій внесок у вивчення історії євреїв Волині та в історичну пам'ять людства про трагічні події Другої світової війни.

Що приносить світова війна як соціальна стихія багатьом народам, втягнутим у неї або мимоволі, або на догоду воюючим сторонам? Це питання до цих пір повністю не вивчено, бо продовжують заважати колишні військово-політичні доктрини, які все ще визначають підходи у вивченні історії воєн і окремих держав. Інколи за патріотизмом і героїзмом ховається сутність антигуманності і антилюдяності воєн.

Зичу всім учасникам конференції плідної праці і міцного здоров'я.

1. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Р. Метельницький. – К. : Дух і літера, 2001. – 178 с. (Серія „Бібліотека інституту юдаїки”).

2. Пясецький Вальдемар. Пройдімося давнім Луцьком : вибрані історико-краєзнавчі новели і нариси / В. Е.

Пясецький. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – 192 с., іл.

3. Огнєва О. Д., Пушкар Н. Ю., Кравчук А. П. Каталог “Єврейська спадщина”: (з фондів Волинського краєзнавчого музею та Державного архіву Волинської області) / О. Д. Огнєва, Н. Ю. Пушкар, А. П. Кравчук. – Луцьк, 2001. – 22 с.

4. Гуртовий Г. Євреї містечка Торчин / Г. Гуртовий. – К. : Вид-во “РИФ”, 2003. – 108 с. (Видано за програмою товариства “Єврейська спадщина”).

5. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – 224 с.

6. Надольська В. Громадське і культурне життя євреїв Волинської губернії у другій половині XIX ст. / В. Надольська // Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету. Вип. 2. – Луцьк, 1997. – С. 86-91.

7. Наконечний В. Видання волинської єврейської діаспори / В. Наконечний // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції 8 – 10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С. 17-18.

8. Наконечний В. Холокост на Волині: жертви і пам'ять / В. Наконечний. – Луцьк : МП «Заря-плюс», 2003. – 68 с.

9. Наконечний В. Волинь – криваве поле війни / В. Наконечний. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 144 с.

10. Наконечный В. На еврейской волне / В. Наконечный. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 180 с.

11. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського / В. Музиченко. – Луцьк : ПРАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с., іл.

12. Абрамчук Яків. Несухойжі. Роман. Вид. 2-е. / Яків Абрамчук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 616 с.

Геннадій Бондаренко,
кандидат історичних наук, професор кафедри археології, давньої і середньовічної історії
України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова
Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

**ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ПРО ПОВСТАННЯ
ЄВРЕЇВ ТРУДОВОГО ТАБОРУ В ЛУЦЬКУ 12 ГРУДНЯ 1942 р.
(ДО 70-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ)**

У 2009 р. в «Інтернеті» з'явилася інформація, що у Берліні в Німеччині та в Єрусалимі в Ізраїлі відбулися дві конференції, де розглядалися проблеми антисемітизму і Холокосту у Другій світовій війні. На той час не було згадано про Луцьке повстання, хоча обидві конференції та представники меморіального центру «Яд-Вашем» наголошували на героїзмі євреїв, які чинили опір нацистам. Однією із забутих героїчних сторінок опору нацистам було повстання євреїв чоловіків трудового табору, створеного нацистами на території колишньої єврейської гімназії (тепер Луцького педагогічного коледжу).

Напередодні війни у Луцьку серед мешканців, а це близько 20000, складала євреї. 17000 євреїв були розстріляні у серпні – вересні 1942 р., у тому числі й родини тих, хто був у таборі. 12 грудня 1942 р. мали знищити робітників табору який діяв з 19.10.1941 р. по 13.12.1942 р. Звідки про це дізналися повстали невідомо. У таборі було зібрано 500 осіб – чоловіків євреїв для виконання ремонтних і господарських робіт.

Вранці 12 грудня відбулося Луцьке повстання євреїв під гаслом: «Загинемо зі своїми ворогами».

Робітники підготувалися до зустрічі жандармів та української поліції, озброїлися пляшками з сірчаною кислотою, ніжками від столів та стільців тощо. Були створені барикади із зруйнованих внутрішніх стін. Повстали відбили дві атаки, а потім, як згадують свідки, розділилися на 4 групи і пішли в останній бій на прорив, одні – співаючи молитви, інші – «Інтернаціонал». Одну групу німці знищили повністю, але деяким повстанцям вдалося вирватись і стати партизанами загону Лозовського у Ківерцівському районі.

Придушити повстання вдалося лише за допомогою бронетехніки.

Один з тих, хто чудом вижив у цих подіях, Шамуель Шило – ізраїльський актор залишив спогади про Волинську Масаду у Книзі пам'яті «Сефер Луцьк», с. 519.

До 70-річчя Луцького повстання з'явилася публікація російською мовою Алана Сліпого у Нью-Йорку (Волинская «Масада» // Мы здесь! – № 370. – 2012. – 6-12 сентября).

Чому так довго не згадували про Волинську Масаду? Тривалий час ця подія, яка відбулася за чотири місяці до повстання у Варшавському гетто, замовчувалася. Існує версія, що подія замовчувалася в радянський час в СРСР, бо частина євреїв йшла у бій, співаючи молитви, а в Ізраїлі – бо інша частина співала «Інтернаціонал» і перед боєм євреї влаштували останню трапезу, під час якої пили горілку.

Корпус Луцького педколеджу з пам'ятною дошкою, встановленою у грудні 1942 р.

Під час відкриття пам'ятної дошки.

Пам'ятна дошка.

На стіні Луцького педагогічного коледжу, за проханням волинської релігійної громади прогресивного іудаїзму і відповідно до рішення Луцького виконкому від 5 грудня 2012 р. встановлено дошку на честь євреїв, які в 1942 р. повстали проти нацистів-окупантів. На дошці написано: «На цьому місці 12 грудня 1942 року нацистами було вбито близько 500 євреїв-ремісників міста Луцька, що повстали в гетто проти окупантів. Вічна пам'ять загиблим».

Виконавчий директор Волинської релігійної громади прогресивного іудаїзму Сергій Швардовський, котрий багато сил доклав, щоб встановити пам'ятну дошку з нагоди цієї дати, подякував усім, хто сприяв у її розробці і встановленні. У своєму виступі він наголосив: «У цих людей забрали все, майже все. У них забрали майно, у них забрали свободу, у них забрали усіх близьких і рідних – матерів, жінок, дітей. У них не змогли забрати мужності загинути в бою, не змогли забрати надію» (Г-та «Монітор Волинський»).

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА МІСТА ЛЯХІВЦІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У волинському воєводстві у другій половині XVIII ст. єврейська громада як етнічна складова регіону посідала одне з провідних місць у його соціально-економічному поступі.

Важливу роль відігравали євреї насамперед у міському житті Волині. Це можна простежити на основі одного з типових міських поселень Південно-Східної Волині – Ляхівців¹, що розташовувалось у Кременецькому повіті та в другій половині XVIII ст., як і в попередні часи, виконувало роль центру Ляхівецького ключа. Після третього поділу Речі Посполитої місто ввійшло до структури Острозького повіту Волинської губернії та стало другим за своїми соціально-економічними показниками містом після повітового Острога.

Розкриття вказаної проблеми стало можливим завдяки наявності низки цінних джерел, що дійшли до нашого часу. Серед них опубліковані документи, що свого часу підготував український вчений І. Каманін (1850 – 1921). Найважливіші факти можна почерпнути з інвентарів Ляхівців 1785 р., 1787 р. та 1789 р., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві м. Києва (далі – ЦДАК). У 1798 р. було укладено «Генеральний опис Острозького повіту Волинської губернії 1798 р.» У цьому описово-статистичному джерелі наявні матеріали про «позаштатне» (неповітове) місто Ляхівці. Наявні тут відомості про євреїв та основні напрямки їх економічної діяльності.

Для кращого розуміння ролі єврейського етносу в історії Волинського воєводства варто звернутись до демографічних показників. Згідно з переписом євреїв у Кременецькому повіті, що відбувся 2 січня 1765 р., у Ляхівцях мешкало 589 євреїв [1, 105]. На жаль, для цього року не маємо відомостей про загальну чисельність населення у цьому місті аби порівняти з іншими національними громадами міста. Таким чином, Ляхівці належали до більш населених євреями міст та посіли шосте місце за чисельністю єврейського населення у Кременецькому повіті² [1, 29]. Отже, для другої половини XVIII ст. можна говорити про впливовість єврейської громади Ляхівців, виходячи з її чисельності та порівнюючи ситуацію з іншими містами та містечками. Ця теза підтверджується й окремими фактами, що подаються нижче.

В 1775 р. у місті нараховувалось 400 димів [4, арк. 233]. Ця цифра є сумарною і не дає можливості деталізувати будинки християнські та єврейські, не можна точно встановити і кількість населення для цього року. Проте на її основі можливо з'ясувати масштаби населеного пункту, порівняно з іншими волинськими містами. Так, у тому ж 1775 р. у сусідньому місті Теофіполі нараховувалось 55 димів, у Любарі – 546 [4, арк. 233 зв.], у Старому Полонному – 479 [4, 234 зв.], у Дубні – 1127 (найбільше місто за кількістю димів у тогочасних містах Волині) [4, арк. 239 зв.], у Ковелі – 263, у Вижві – 118 [4, арк. 252 зв.] (два останніх міста належали до королівщин, тобто державних маєтностей). Таким чином, Ляхівці гіпотетично відносились до середньостатистичних міських поселень Волинського воєводства.

Згадані інвентарі 1780-х рр. дають можливість розкрити окремі деталі життєдіяльності євреїв населеного пункту. Тут подано відомості про їх будинки («заїжджі», «шинки», «затильні»). Всього, у 1785 р. у Ляхівцях мешкала 541 особа (102 чоловіки, 123 жінки, 143 неповнолітніх хлопчики, 173 неповнолітніх дівчинки), які сплатили 679 злотих чиншу. Важливо також встановити частку єврейського населення по відношенню до християнського. Все населення Ляхівців у 1785 р. становило 1742 мешканці (1201 – християни, до складу яких входило 189 коморників [8, арк. 21 зв. – 22], що не мали власних помешкань та наймались працювати до господарів). Таким чином, єврейська громада становила 31 % (541 особа) мешканців населеного пункту. У 1798 р. у місті вже нараховувалось 320 будинків, де мешкало вже дещо більша кількість городян – 2620 [11], проте з загальної кількості мешканців неможливо виділити представників єврейської громади.

У документах прямо не вказано про професійну приналежність того чи іншого мешканця Ляхівців, проте здобути таку інформацію можна лише з допомогою їх прізвищ / прізвиस्क. Так, інвентар 1785 р. дає відомості про представників єврейського етносу наступних спеціальностей чи напрямків їх зайнятості – цирюлік – 1 (Іцько Цирюлік), котляр – 1 (Шимон Котляр), шмуклер – 1 (виготовляли шнурки) (Мошко

¹ Сучасне селище міського типу Білогір'я (з 1946 р.) – районний центр Хмельницької області.

² Всього І. Каманін для Кременецького повіту у 1765 р. назвав 46 міст та 3 містечка, звертаючи увагу на невизначеність поняття про місто та містечко у матеріалах про перепис єврейського населення.

Шмуклер), шинкар – 1 (Копель Шинкар), воскобійник – 1 (Лейзор Воскобійник), мірошник – 1 (Нута Мірошник), золотарі – 1 (Йось Злотник), кравці – 2 (Мендель Кравець, Лейба Кравець), 2 шевці (Зискель Швець, Дувід Швець), орендарів – 3 (Арія Орендар, Євшия Орендар та ін.), фурмани – 3 (Шльома Фурман, Гершко Фурман та ін.), крамарі – 4 (Гершко Крамар, Кисіль Крамар та ін.), кушнірі – 4 (Сруль Кушнір, Пінкас Кушнір та ін.), пекарі – 4 (Хаім Пекар, Мошко Пекар та ін.). Отже, найбільш поширеними професіями серед євреїв у Ляхівцях, виходячи з їх прізвиськ/прізвиськ були пекарі, кушнірі та крамарі, на другому місці перебували фурмани та орендарі, на третьому – кравці та шевці. Найменше поширеними були професії цирюліка, золотаря, котляра, шмуклера, воскобійника та мірошника та, як це не дивно виглядає – шинкаря. Статки останнього, між іншим, були достатньо високими.

Важко віднайти конкретні деталі про розпланування, розміри та вигляд єврейських будинків. Є відомості про те, що євреї мали кілька будинків. Так, Сапса Лейбович мав один шинок, йому також належав один “затильний будинок”. Дві сім’ї могли мешкати в одному будинку. Це родини Мошка Пекаря (5 осіб) та Лейзора Кравця (4 особи) [8, 17 зв.]. Зі ста дванадцяти будинків, зафіксованих інвентарем у 1785 р., лише один з них належав до нових («noworobudowal sikk»), що був у власності Зискеля Шевця. Очевидно, він мав пільги у зв’язку з поселенням у нове помешкання, оскільки його родина у складі трьох осіб не сплачувала у вказаному році жодного чиншу [8, арк. 17].

Всього у Ляхівцях у 1785 р. було 112 будинків, 16 (14,2 %) з них були заїжджими, 20 (17,8 %) – шинкові, 76 – “затильними” (68%) [8, арк. 18]. Характерною особливістю єврейських шинків та заїжджих будинків було те, що вони виконували функції економічних установ та використовувались у якості власних помешкань. “Затильні будинки” слід розуміти буквально як будинки на задньому плані земельної ділянки, будинки, які стояли позаду фронтової будівлі. Очевидно, вони виконували функції помешкань, а також могли виступати часами у якості крамниці чи майстерні, у багатьох випадках і, як правило, вони могли поєднувати у собі декілька названих функцій.

Раввин Ляхівецький («Rabin Lachowiecki») мав у місті звичайний будинок, проте його ім’я та прізвисько/прізвисько не вказані. Його сім’я складалась із чотирьох осіб та сплачувала 11 злотих чиншу [8, арк. 17].

У Ляхівцях функціонувала єврейська школа. У ній мешкали чоловік і жінка та неповнолітня дівчинка. З шкільного будинку сплачено у 1785 р. 22 злотих чиншу [8, арк. 16 зв.]. В джерелах зустрічаємо відомості про єврейську лазню у місті у тому ж році. Тут мешкали дві старших особи та неповнолітній хлопець, за що сплачувалось 25 злотих чиншу [8, арк. 16 зв.]. Розміри чиншу перебували, очевидно, в прямій залежності від отриманих власниками прибутків.

Після третього поділу Речі Посполитої, що спричинив зникнення з політичної карти Європи цієї держави, ситуація стосовно домінування євреїв у економічних процесах регіону кардинально не змінилась. Згідно з документами російського походження вже у 1798 р., єврейське населення сплачувало від тридцяти копійок до двох карбованців і двадцяти п’яти копійок чиншу. Вони займались продажем напоїв, орендували винокурні і млини, утримували заїжджі двори [11, арк. 5]. Наведений з документу перелік основних напрямків діяльності представників цієї громади можна вважати далеко неповним, виходячи з вище наведеного переліку професій євреїв дещо ранішого часу.

На переконання В. Тхора “у XVIII ст. навіть євреї за невелику плату приймалися у цехи” [7, 42]. Це припущення можливо підтвердити документально. П’ятого вересня 1797 р. княгиня Теофілія Сапега видала дозвіл єврейському цеху ремісників у Ляхівцях з правами на ремесла – «хочаби у мому спадковому місті Ляхівці мати порядок між жидами-ремісниками, на завжди дотримуваний, як тими, що замешкали вже у місті, а також для новоприбуваючих до того міста на проживання, щоб кожний згідно з своєю професією, вживав майстерності свого ремесла, а до іншої майстерності ремесел не вдавався і щоб усі ремісники взагалі про кожного конкретного ремісника були повідомлені, тому дозволяється тим ремісникам між собою мати книжку, в котрій кожний ремісник, в присутності усіх ремісників, повинен записати про те, яким ремеслом він займається» [5, с. 285 - 286]. В протилежному разі – накладався штраф. Очевидно, поява такого документу була мотивована бажанням впорядкувати розвиток цехового ремесла, яким активно займалися євреї, а також створити систему заохочень ремісникам з інших населених пунктів. Аналогічна ситуація в означений період спостерігається і в інших містах Волинського воєводства. Згідно зі спостереженнями О. Барановича, який ґрунтовно дослідив соціально-економічні обставини розвитку м. Старокостянтинова у XVIII ст., євреї цього міста у значних масштабах займалися ремеслами, причому в місті багато цехових майстрів були євреями, а старокостянтинівський кагал розпоряджався внесками, які надходили, зокрема від цеху шевців, де більша частина ремісників були євреями [с. 38 -39]. Отже, ремісники-євреї не були винятком для міст Південно-Східної Волині.

В руслі вище сказаного слід проаналізувати й інші відомі заходи княгині Теофілії Сапеги щодо покращення економічного розвитку міста. Десятого травня 1797 р. вона надала дозвіл євреям крамарям Л. Лейзеровичу та А. Таубісійовичу на будівництво крамниці в місті «у ринку, в порядку мурованих крамниць, на мойому ґрунті, дозволяю старозаконним Лейбі Лейзеровичу і Абрамові Таубісійовичу – жителям того ж міста здійснити будову крамниці їх власним коштом шириною п'ять локтів, а довжиною – рівно з мурованими крамницями, а це при самій крамниці Стефана Гриліцького, ляховецького римаря, не залишаючи найменшого місця між його крамницею і тією, що повинна будуватися. Але щоб будувати так, щоб стіна до стіни Гриліцького притикалася, а дах щоб рівнявся з дахами іншими і щоб з'єднаний з дахом крамниці Гриліцького» [5, 284 - 285]. Отже, кілька євреїв могли володіти однією крамницею. На один рік княгиня Т. Сапега звільнила їх від сплати всіляких чиншів, після чого вони зобов'язані були сплачувати повноцінні податки. Виходячи з детальних вказівок про побудову крамниці, можна впевнено стверджувати про те, що власниця населеного пункту добре дбала і про формування його архітектурного обличчя [5, с. 284 - 285].

Цілком переконливою виглядає теза дослідника демографічних процесів на Правобережжі у XVIII ст. А. Перковського: «осередками єврейської колонізації були насамперед міста й містечка, де об'єднані у кагали євреї при активній підтримці польських магнатів прибирали до своїх рук торгівлю, промисли, оренди» [6, 209].

Отже, пальму першості в житті єврейської громади на Волині посідала торгівля. Порівняно добре документально забезпеченим є питання постійної міської торгівлі – функціонування крамниць міста, про окремі аспекти чого вже було відзначено. Всього у 1780-х роках інвентарі фіксують у Ляхівцях 40 торговельних лавок чи крамниць. У джерелах їх поділено на дерев'яні та муровані.

Перших нараховувалось 17 (42,5 %) і відносились вони до маєтностей скарбових. Всі торгівці дерев'яних крамниць сплачували по 10 злотих чиншу. Однак з 17 крамниць функціонувало лише 6, решта 11 – були пустими. У них торгували християни, серед яких зустрічаємо імена членів магістрату, «славєтних і вільних» (повноправних громадян міста) – Стефана Греліцького, Онуфрія Снежку (мав дві крамниці, одна з яких фігурує в джерелах у якості корчми). Християни реалізовували у крамницях шкіряні вироби (тут одночасно продавали сіль), залізні вироби, полотно, «норимберщину» («norymberszczyzna»), що включала нитки, стрічки, голки, ножі тощо.

Кам'яні крамниці, яких було 23 (57,5 %) належали переважно євреям³ і в 1787 р. з них було сплачено 212 злотих [10, арк. 15]. Плата за таку крамницю коливалась від 8 до 12 злотих. Одна з крамниць належала власнику міста і з неї не сплачувано жодного чиншу. Ще одна крамниця відносилась до пустих. Чотирма крамницями володіли єврейки, які овдовіли і продовжували після смерті чоловіка розвивати у місті торгівлю (Baska Wdowa, Szewelowa Wdowa та ін.) Ситуація з постійною міською торгівлею дещо змінилась наприкінці XVIII ст., коли у 1798 р. документи зафіксували 16 кам'яних та 13 дерев'яних крамниць. У трьох з них продавали тканини паперові та «холсты», в інших – сіль, рибу, тютюн тощо. В першій групі крамниць товар оцінювався у 1200 карбованців вцілому, а в інших по 150 карбованців у кожній [11, арк. 5]. Отже, такі коливання у розвитку внутрішньої торгівлі у місті, очевидно, зумовлені внутрішньополітичною ситуацією, що склалась у Речі Посполитій та згодом Російській імперії.

В останній чверті XVIII ст. бровари та винниці у Ляхівцях належали виключно місцевим євреям, що відображено у додатках. Всього у документах вказано на сімох євреїв-власників цих закладів. Найбільша кількість котлів була у Євшиї Орендаря – 4. Ці винниці ще не мали можливості перерости у більші підприємства – гуральні (кількість котлів яких становила від 5 до 18), що свідчить про реалізацію виготовленої продукції на місцевих ринках, зокрема шляхом права пропінації. Інша особливість горілчаного виробництва полягає у його досить швидкому занепаді. Вже у 1787 р. кількість винниць у місті зменшилась до чотирьох згідно з інвентарем. Згаданий Євшия Орендар зменшив кількість котлів вдвічі – тепер у нього працювало два котли. Податок, сплачуваний від кожного котла залишався сталим і дорівнював семи злотим. Безумовно, це позначилось на прибутках власників міста, які різними методами намагались врятувати ситуацію та протегували у занятті промислами та ремеслами місцевим євреям. Вже у 1798 р. у Ляхівцях працювало три винокурні з чотирма котлами кожна – всі здавались в оренду. Виготовлена продукція («вино третьої проби») реалізовувалась в межах міського поселення та його околиць, як і в попередні часи, за ціною по 80 копійок за відро [3, с. 6]. Характерно, що у винокурні працювали майстри з

³ Виняток становить Стефан Греліцький, який мав одну дерев'яну крамницю, а також одну кам'яну, проте був християнином. Таким чином, він був внесений до двох таблиць, створених укладачами інвентаря. Назва таблиці про власників кам'яних крамниць говорить про те, що всі вони належали євреям, що не відповідає дійсності.

євреїв, що отримували платню по сім з половиною копійок за одне виготовлене відро спиртного [11, арк. 5].

Єврейська громада м. Ляхівців у 1787 р. сплатила 1145 (22,5 %) злотих, а християнська – 3930 злотих та 18 грошей (77,5 %) [10, арк. 17]. Єврейська громада сплачувала чинш з будинків – 891 злотий (77,8%), чинш зі склепів – 212 злотих (18,5%), «котлове» (від куріння горілки) – 42 злотих (3,7 %) [10, арк. 17].

Інвентар 1789 р. зафіксував три пустих будинки, що належали євреям [9, арк. 12 зв. - 14]. Вцілому єврейській громаді у цьому році належало 78 будинків (22,8 %), що засвідчило значне зменшення нерухомості євреїв у місті, а християнській – 264 (77,2 %). Дані інвентарів засвідчили спад чисельності єврейського етносу у цій частині Волині впродовж 1780-х рр.

Знаменною подією для власників Ляхівців та мешканців міста і його околиць став візит польського короля Станіслава Августа Понятовського, котрий зі своєю свитою 14 березня 1787 р. прибув до Ляховецького замку. Цікаво, що мешканці навколишніх поселень радо вітали монарха. Автор спогадів про королівський вояж Адам Нарушевич відзначив те, що представники єврейської громади, як і християнської, читали молитви при зустрічі з королівським почтом [12, s. 95].

Однак у житті євреїв Ляхівців необхідно назвати низку обмежень, що були притаманними й іншим приватновласницьким містам Волині. По-перше, євреї не могли стати громадянами міста або бути зарахованими до повноправних міщан. Іншими словами, вони не могли належати до «сваветних та вільних» як про це відзначається у «Книзі міщанського стану», наданій м. Ляхівці князем Августом Доброгостом Станіславом Яблоновським 15 травня 1787 р. для приймання міщан і вписування їх [5, с. 266].

По-друге, у місті був звичай, що у суботу жоден шинкар не мав права шинкувати окрім шабатного шинку [5, с. 271].

У приватновласницьких містах Волині другої половини XVIII ст. єврейська громада відіграла одну з ключових ролей у їх торговельно-економічному поступі, становила третину від усього населення і впродовж досліджуваного періоду простежується зменшення євреїв у місті. У відсотковому стосунку значна більшість торговельно-економічних операцій знаходилась у руках місцевих євреїв. Разом з тим, представники цього етносу не могли вийти далеко за рамки місцевого ринку, що ще раз змушує констатувати значний рівень аграризації міських поселень Волині та слабкий економічний рівень їх розвитку.

Додатки

Бровари та винниці ляхівецьких євреїв у 1785 р.^(а)

№ п/п	Ім'я власника	Кількість котлів	Ціна від одного котла	Всього (у злотих)
1.	Фроїм Заславський	3	7	21
2.	Абрамко Чарненький	2	7	14
3.	Сруль Аронюк	2	7	14
4.	Берко Нетесаний	3	7	21
5.	Арія Орендар	3	7	21
6.	Шмуль Суфрич	3	7	21
7.	Євшия Орендар	4	7	28
	Всього	20	7	140

^(а) Складено на основі: ЦДІАК, ф. 10, оп. 1, од. зб. 76, арк. 18 зв. – 19. Інвентар написаний польською мовою.

Заїжджі дома та шинки, що належали євреям у Ляхівцях у 1785 р. ^(б)

№ п/п	Заїжджий дім	Шинок	Власник	Податок у злотих
1.	–	1	Йосип Аронович	8
2.	–	1	Нухимова Вдова	8
3.	–	1	Шмульова Вдова	2
4.	–	1	Мошко Заславський	8
5.	1	–	Лапа Донделюк	10

№ п/п	Зайджий дім	Шинок	Власник	Податок у злотих
6.	–	1	Берко Аронюк	8
7.	–	1	Мошко Зозулька	9
8.	–	1	Копель Шинкар	4
9.	1	–	Арія Орендар	10
10.	–	1	Євшия Орендар	10
11.	1	–	Вігдор Орендар	10
12.	–	1	Берко Шушовецький	8
13.	–	1	Сруль Лесньовський	6
14.	–	1	Лейзор Малич	4
15.	–	1	Файбиш Солом'яний	10
16.	1	–	Мошко Манашко	14
17.	–	1	Лейба Брамник	6
18.	1	–	Хаїм Шмуйтович	10
19.	1	–	Лейзорова Вдова	7
20.	–	1	Шмуть Суфрич	8
21.	–	1	Гершко Останній Гріш	7
22.	1	–	Мошкова Вдова	4
23.	1	–	Абрамко Чорненький	14
24.	1	–	Маєрко Кащинецький	14
25.	1	–	Міхель Абрамович	14
26.	–	1	Роня Заславська	10
27.	–	1	Воль Шмуйлович	8
28.	–	1	Сапса Лейбович	7
29.	1	–	Малка Вдова	4
30.	1	–	Шльома Денисовецький	13
31.	1	–	Дувід Куций	6
32.	1	–	Сруль Донделюк	18
33.	1	–	Мортко Мікласький	12
34.	–	1	Сруль Аронюк	8
35.	–	1	Манусь Берестецький	8
36.	1	–	Сосяр	6
Всього	16	20		

(6) Складено на основі: ЦДІАК, ф. 10, оп. 1, од. зб. 76, арк. 15 зв. – 18.

1. *Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе (далі – АЮЗР). - Ч. V. – Т. II. (Вып. 1-й): Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765 – 1791 гг. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1890. – С. 105.*

2. *Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии / А. Баранович // Вопросы истории. – 1947. - № 8. – С. 30 – 49.*

3. *Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півдні Острозького повіту в кінці XVIII ст. / М. Близняк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – Вип. 5. – С. 4 – 9.*

4. *Історія Теофіпольщини в документах архіву князів Сапег і Яблоновських. Збірник документів і матеріалів / За ред. І.А. Стасюка. – Шепетівка, 2008. – Т. 5. – 527 с.*

5. *Відділ Рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 231 – 252 зв. (Волинське воєводство, документ написаний польською мовою).*

6. *Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А. Перковський // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 196 – 209.*

-
7. Тхор В.І. Міжетнічні стосунки в містах Волині у другій половині XVII–XVIII століття / В.І. Тхор // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародн. наук. краєзнавчої конференції (Житомир, Україна, 9–11 вересня 1993 р.). – Житомир, 1993. – С. 42.
 8. ЦДІАК, ф. 10 Житомирський земський суд, оп. 1, од. зб. 76, арк. 1 - 22.
 9. ЦДІАК, ф. 10. Житомирський земський суд, оп. 1, од. зб. 77, арк. 1 – 16. Польською мовою [Inwentarz dybr xikztwa Lachowieckiego na rok 1789-ty sporz№dzony]
 10. ЦДІАК, ф. 10 Житомирський земський суд, оп. 1, од. зб. 78 [Inwentarz xkstwa Lachowieckiego], арк. 1 – 17 [Miasto Lachowce].
 11. ЦДІАК, ф. КМФ. 11, оп. 2 документи з історії міст і сіл України, од. зб. 13 опис Острозького повіту Волинської губернії 1798 р., арк. 5.
 12. Dziennik podróży króla jegomości Stanisława Augusta na Ukrainę i do innych Ziem Koronnych roku 1787 dnia 23 Lutego rozpoczętey, a dnia 22 Lipca zakońcyoney. – Warszawa, 1788. – S. 94 – 95.
-

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПО ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (кінець XVIII – початок XX ст.)

В історії України особливе місце займають євреї. Сотні років представники цього прадавнього народу жили пліч-о-пліч із місцевим населенням. Євреї становлять унікальний пласт історії та культури нашого краю, без них не можна уявити життя будь-якого міста чи містечка Волині. Час появи на Волині євреїв не встановлено, але відомо, що в 1288 році, коли помер володимирський князь Володимир Василькович, «жиди плакали немов при взятті Єрусалима, коли вели їх у полон Вавілонський» [70, 12]. Проте масово тут вони почали селитися після Люблінської унії (1569 р.), коли утворилася держава – Річ Посполита. Це були євреї з Польщі, які до XV ст. мешкали в Німеччині. Євреї виявилися корисними для польської держави. Вони сприяли створенню банкової системи й друкували перші паперові гроші в Польщі. Багато євреїв служили керуючими помістями, збирали податки, були фінансовими радниками у шляхти, орендарями і корчмарями.

Проте як одна із найчисельніших меншин євреї сформувалися лише наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли відбулися поділи Польщі і Західна Волинь у 1795 році увійшла до складу Російської імперії. За першим загальним переписом населення 1897 р. у Волинській губернії налічувалось 394 774 євреїв. Вони досить рівномірно розселилися по повітах і становили, в тому числі: у Володимир-Волинському – 10,4%, Ковельському – 11,9%, Луцькому – 14,1% [72]. Єврейські громади були чисельними в містах Володимир-Волинський, Луцьк, Ковель, Камінь-Коширський, Любомль, Горохів, в селищах Ратно, Турійськ, Рожище, Торчин, а в містечках Несухойже, Софіївка, Дружкопіль, Мельниця їх налічувалось 80-90% від усіх мешканців [71, 13].

Найбільш повну та різноманітну інформацію про населення єврейських містечок, де існували великі громади, дають ревізькі переписи або, як їх тоді називали, «ревізькі сказки», які проводились протягом XVIII-XIX ст. На основі ревізьких сказок ми отримуємо відомості про кількісний та якісний склад населення, напрямки переселення; кількість сімей; рівень смертності та народжуваності, віковий склад; кількість втікачів та рекрутських наборів у військо; оподаткування та наявність пільгових років у поселенців. Однак переписи ревізьких душ в силу різних причин не охоплювали усе єврейське населення, зокрема, через недосконалість методики перепису, небажання багатьох потрапляти до списків податного населення. Зокрема, ряд порушень було виявлено при складанні «ревізьких сказок» 9-го народного перепису 1850 р. Торчинської, Рожищенської та Луцької єврейських громад [50].

Разом з тим міськими управами та волосними правліннями складались посімейні списки міщан і селян [1]. Особливого значення вони набули у зв'язку з новим статутом про військову повинність від 1874 р., який відмінив рекрутську систему і зобов'язав складання призовних списків осіб податних станів по посімейних списках [37, 17].

Збільшення кількості єврейського етносу призвело до того, що російське самодержавство обмежувало територію розселення їх в імперії. Катерина Велика дозволила євреям мешкати лише на тих територіях, які були приєднані після поділів Речі Посполитої. Ці території отримали назву «смуги єврейської осілості», куди в 1796 році увійшла і Волинь. З незначними змінами «смуга єврейської осілості» проіснувала аж до 1917 р.

Євреям заборонялося мешкати в сільській місцевості, 50-верстовій прикордонній зоні [42; 51]. Незначні винятки стосувалися купців першої гільдії, осіб з вищою освітою та таких, що пройшли рекрутську службу. Хоча для цього вимагалось отримання спеціальних паспортів, які видавалися думами, магістратами й ратушами тих міст, до яких вони були приписані. Паспорти були дійсними лише в місцевостях, де євреям дозволялося-проживати. Загальна вимога при виданні єврею паспорта була такою: чи сплатив він податки і чи не значиться в рекрутській черзі [54]. Деяким категоріям ремісників видавались посвідчення, що давали можливість проживати в сільській місцевості в межах смуги осілості [13].

Одним із засобів впливу на єврейське населення було їх заохочування до переходу у християнство та поступове зближення з неєврейським населенням [55]. Після вступу на престол Миколи I у 1827 році запроваджено натуральну військову повинність для євреїв, примусовий призов на військову службу євреїв-підлітків [69]. Проведенням рекрутських наборів у повітах займалися рекрутські присутствія. У Волинській

губернії такі інституції у різні роки функціонували у м. Володимирі-Волинському [60, 33], м. Ковелі [58, 4], м. Луцьку [38, 1]. Час та місце їх відкриття, терміни та особливості роботи визначались при кожному наборі та вказувались у спеціальних маніфестах, у яких, окрім того, прописувались усі аспекти проведення рекрутського набору [40; 41; 45]. Єврейські громади були зобов'язані постачати рекрутів «по 10 человекъ съ з 1000 душъ при каждомъ очередномъ наборе» [40, 1зв.]. На кожного прийнятого в рекрути єврея, заповнювали спеціальну анкету, де вказували його ім'я, по батькові, «прозвание» (прізвище), вік, ріст в аршинах і вершках, особливі прикмети (форма обличчя, носа, колір волосся та очей), грамотність і «мастерство» (професію), сімейний стан, місце проживання; в графі про віросповідання записували іудейський закон [39; 57].

У 1853 р. єврейським громадам було дозволено всіх безпаспортних євреїв, навіть якщо вони проживали в іншій губернії, «отдавать в зачет будущих наборов» [40]. Це стало жахом для єврейських громад. Рятуючи себе і своїх рідних євреї ловили і здавали в рекрути беззахисних єдиновірців. Для єврейських нужденних сімей віддати сина в армію було тяжким горем. Нерідко єврейські чоловіки, придатні до військової служби, переховувались або зникали з усім сімейством у невідомому напрямку [41], спричиняли навмисне каліцтво: «отрезал у правой руки большой палец в цели избежания рекрутской повинности» [36]. На євреїв, які ухилялися від військової служби, заводили судові справи [27; 33; 52]. У 1874 р. був виданий новий «Статут про військову повинність», який стосувався всього суспільства, всіх станів та приніс жителям імперії значне полегшення, і євреям зокрема. Військову службу зобов'язані були нести всі чоловіки, які досягли 21 року. В армії служили шість років і ще дев'ять років перебували в запасі [32].

Наступним заходом «виправлення» євреїв було втручання урядовців у їхнє релігійне та культурне життя. У 1826 р. введено нагляд за єврейськими книжками, які ввозилися з-за кордону, а також упроваджувалася загальна цензура. Книги, що не пройшли цензуру підлягали «запрещенію, какъ содержащія въ себе вредныя и совершенно предосудительныя места» [64, 51].

У 1855 був виданий закон, що забороняв євреям-чоловікам носити національний одяг, а єврейкам-жінкам – брити голови після шлюбу і носити перуки [47]. Пізніше євреям, які претендували на певні керівні посади, дозволяли їх обіймати лише за умови знання російської, польської або німецької мови.

Відповідно до «Міського положення 1870 р.» євреї могли бути гласними міських дум, але вони не могли бути обраними на посаду міського голови. Місцевою управою складався спеціальний список євреїв, котрі могли бути введені до складу міської думи або зборів міських уповноважених. Із числа внесених до цього списку осіб й обиралися міські гласні, але не більше однієї десятої частини загального складу думи [3, 152; 16, 4, 25].

В Українській Народній Республіці була здійснена спроба забезпечити права національних меншин. В складі Генерального секретаріату УНР було створене Генеральне секретарство єврейських справ, яке в січні 1918 року перетворене у Народне Міністерство єврейських справ [20, 44]. Центральна Рада 2 грудня 1917 року ухвалила закон про утворення Єврейських Громадських Рад для завідування всіма єврейськими національними справами та установами на місцях та затвердила Тимчасові Правила про проведення виборів членів цих рад [20, 4-7].

Євреї мешкали в містах, містечках і селах, мали свою нерухомість у вигляді будинків, шинків, майстерень [3; 4]. Були орендарями і корчмарями [51]. Їм передавали на утримання казенні винокурні [66].

Починаючи з того моменту, коли євреї стали російськими громадянами, в країні було видано безліч законів, що так чи інакше обмежували їхні права та сфери діяльності. У 1845 р. їм було заборонено виробляти і продавати селянам спиртні напої [67]. Торговці, які втратили можливість законно займатися питною торгівлею, почали продавати спиртні напої з-під поли, таємно відкривати винокурні [44; 46; 48]. У 1864 році євреям було заборонено купувати землі в губерніях, підпорядкованих Київському генерал-губернатору [56].

Торгівля була надзвичайно важливим напрямком господарської діяльності євреїв Волині. Основними предметами були сільськогосподарські продукти, худоба та ремісничі вироби. Спеціалізувалися вони також на торгівлі виробами з цінних металів [6, 5]. Значну активність проявляли євреї в торгівлі тютюновими виробами, і більшість закладів, які її здійснювали, була в руках торговців-євреїв. Частина тютюнових виробів потрапляла у реалізацію контрабандним шляхом. Аналіз судових справ, заведених в губернії, за незаконний продаж такого тютюну свідчить, що він в основному йшов через руки євреїв-торговців [25; 43].

Євреї Волині займалися також рибальством, зокрема, у 1819 р. був укладений контракт між Володимир-Волинським міським магістратом та міщанином Шенкестлем Мордком на риболовлю в

казенній річці Лузі [65].

Великий відсоток серед євреїв містечок складали ремісники. Загалом ремісники-євреї виготовляли знаряддя праці, інші предмети господарського вжитку, шили одяг, взуття, займалася приготуванням продуктів харчування, надавала різні послуги населенню краю. Дрібні ремісники об'єднувалися в трудові артілі [28].

Поряд з ремісництвом частина євреїв краю займалася і промисловістю. Крім гуральництва, євреї-підприємці займалися переробкою продуктів сільського господарства (будували маслобойні) [21], виробництвом товарів широкого вжитку: сукна, фарфоро-фаянсових виробів, мила [18, 5]. У 1912 році 29 євреїв м. Луцька отримали свідоцтва на промислові підприємства [16, 54-55].

У другій половині XIX ст. в населення з'являється попит на певні категорії товарів широкого вжитку, які або зовсім не виробляли на Волині, або привозили з внутрішніх губерній – і вони коштували дорого. Цей чинник і близькість кордону з Австрією дали могутній поштовх розвитку контрабанди. Особливо в цій справі мали успіх місцеві євреї, які майже професійно організовували переправу контрабанди через кордон [24; 26].

За підсумками першого загального перепису населення Російської імперії, переважаючими групами занять євреїв Волинської губернії були: обробка дерева та металів, пошиття одягу, торгівля, отримання доходів із капіталу та нерухомого майна [72, 168]. В 1913-1915 рр. євреї м. Луцька здавали в оренду будинки, лавки, клуні, фабрики [17].

У XIX ст. єврейське суспільство, яке, незважаючи на всі намагання уряду, жило досить замкнено та відокремлено, зазнало ще одного удару. Євреїв звинувачували у вбивствах християнських дітей та у застосуванні в релігійних ритуалах християнської крові [68, 61].

Їх звинувачували у влаштуванні пожеж [35; 63] і, зокрема, в намірах «сжечь г. Устилуг» в 1828, 1856 рр. [61; 62]; розповсюдженні фальшивих монет [34; 59].

Соціально-економічні та правові умови проживання євреїв на Волині були важкими, але у питаннях грамотності вони стали однією з найрозвиненіших національних меншин. На Волині євреї отримували традиційну національно-релігійну освіту в навчальних закладів різних типів: хедерах, талмуд-торах, молитовних і суботніх школах. В «Положенні про євреїв» 1835 р. було визначено, що в кожному місті чи селі, де кількість єврейських будинків не перевищує 30, дозволялося мати одну молитовну школу [49]. Молитовні школи дозволялось відкривати лише з дозволу Волинського губернського правління [53].

Станом на жовтень 1918 року в місті Луцьку діяли єврейська гімназія (функціонувала на кошти батьків учнів), «Талмуд-Тора», школа Товариства поширення освіти між євреями («ОПЕ») та біженська школа, які фінансувалися ОПЕ, школа «Гарбут», приватна школа «Кодіма», дитячий садок Товариства охорони здоров'я єврейського населення, приватне училище «Школа Іцко Вайнштейна» [19, 15; 22, 98]. Луцьке єврейське народне училище «Талмуд-Тора» було відкрите ще у 1902 році [8]. Громадські талмуд-тори забезпечували початковою освітою хлопчиків з найбідніших прошарків населення. Навчання було безкоштовним. Талмуд-тори утримувалися на пожертвування від єврейських громад і приватних осіб, а також на надходження від коробкового та свічного зборів [15]. Зокрема, Володимир-Волинське єврейське початкове училище утримувалося за рахунок свічних зборів по Володимир-Волинському та частково Ковельському повітах [37, 10].

Крім давньоєврейської мови та єврейських релігійних дисциплін у єврейських навчальних закладах вивчалися й загальноосвітні предмети, зокрема, російська мова, арифметика, історія, географія тощо [23]. Волинська губернія мала досить високий на той час рівень культури і освіти, де була збережена єврейська книжна мова – іврит, розвивалась розмовна – ідиш. Згідно з переписом 1897 р. у Володимир-Волинському, Ковельському, Луцькому повітах серед євреїв навчальною і виховною діяльністю займалося 650 чоловіків і 16 жінок, професійно в науці, літературі і мистецтві працювало 13 чоловіків і 1 жінка, в юриспруденції – 23 особи, в лікувальних та санітарних установах – 98 осіб [72, 192-215].

Єврейське населення задовольняло і свої релігійні потреби. Центральну роль у житті єврейського містечка відігравала синагога, яка служила молитовним домом, осередком вивчення іудаїзму й місцем зібрання громади. Саме тут вирішувалися всі питання життя громади. При синагогах молодь вивчала Тору й Талмуд. На початку XX ст. у місті Луцьку була кам'яна Старожитня синагога, синагога «Ашкеназі», 17 молитовних шкіл [10, 101]; 2 синагоги (в містечках Рожище та Торчин) і 18 молитовних шкіл входило в район Рожищенської рабинської дільниці [9]. Велика кам'яна синагога і 7 молитовних будинків було у Ковелі, синагога в Любомлі.

Повним господарем синагоги був кагал. Кагалу надавалися широкі права, йому підлягали рабини, кантори, меламеди та інші посадові особи. Без дозволу кагалу не можна було відкривати нові приватні

молитовні будинки, школи, ритуальні лазні [69, 76]. У 1844 р. кагали були відмінені, а євреї підпорядковувалися думам і ратушам.

Важливу роль у житті єврейської громади відігравали рабини. Вони обиралися на три роки й були на утриманні громади [7; 9; 10]. Обов'язки рабинів визначалися урядовими документами. Вони мали стежити за обрядами, а також вести метричні книги. Зокрема, у фонді Луцької єврейської громади [31] за 1841-1918 рр. представлено 558 метричних книг по Володимирському, Дубенському, Луцькому та Костопольському рабинатах. Обов'язки щорічної перевірки єврейських метричних книг покладалися на міську управу [14].

Однією з основ життя єврейського містечка була благодійність. Євреям було дозволено мати свої лікарні, богадільні, сирітські будинки, кладовища. У 1896 р. на розгляд Луцької міської думи було винесене питання про відведення землі під нове єврейське кладовище [5]. Станом на 1908 р. у м. Луцьку діяла єврейська лікарня та богадільня [2, 130]; у 1902-1903 рр. у містечку Рожиче – єврейська лікарня «із десяти кроватей» та богадільня при ній [11]; в Колках – єврейська богадільня [12].

У 20-х роках ХХ ст. на Волині почали виникати благодійні товариства, які надавали бідним євреям та їх родинам лікарську, грошову та матеріальну допомогу. Це, зокрема, Товариство надання лікарської допомоги хворим євреям м. Ковеля «Лінас Гацедек» [30], Рівненське товариство допомоги бідним євреям «Тоймхей-Аніім» [29].

Життя єврейського народу протягом багатьох століть супроводжували прояви антисемітизму, що в окремі періоди набирали гостро виражених форм. Хоча євреї Волині безпосередньо не постраждали від погромів у Росії останньої чверті ХІХ – поч. ХХ ст., але набагато більше нещастя зазнали вони в Першій світовій війні та під час польсько-російської війни 1920 р.

Отже, соціально-правове становище єврейського населення Волині, яке було однією з найчисельніших етнічних груп, формувалося протягом всього досліджуваного періоду. Політика царського уряду щодо представників цього народу була доволі суперечливою та змінювалася в залежності від поставлених царизмом цілей. У соціальній структурі населення регіону євреї виділялися в окрему станову категорію, мали право входити до числа купців, міщан і землеробів.

Використані у статті документи фондів Державного архіву Волинської області характеризують соціально-економічні, правові, релігійні, культурні аспекти історії євреїв Волині. Різноманітні за змістом і методами складання, при аналітичному їх вивченні вони можуть бути використані для дослідження становища єврейських громад, які здавна населяли ці землі та впливали на їх подальший економічний та культурний розвиток.

Не менш героїчною і водночас трагічною була доля волинської єврейської громади в подальший історичний період і особливо під час Другої світової війни 1939-1945 років, але це тема окремого дослідження. Немало матеріалів з фондів державного архіву цього періоду вже використовувались дослідниками та науковцями.

1. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), Ф. 3, Луцька міська управа, 1870-1919.

2. Там само, оп. 1, спр. 15.

3. Там само, оп. 1, спр. 41.

4. Там само, оп. 1, спр. 111.

5. Там само, оп. 1, спр. 158.

6. Там само, оп. 1, спр. 214.

7. Там само, оп. 1, спр. 394.

8. Там само, оп. 1, спр. 529.

9. Там само, оп. 1, спр. 530.

10. Там само, оп. 1, спр. 531.

11. Там само, оп. 1, спр. 538.

12. Там само, оп. 1, спр. 600.

13. Там само, оп. 1, спр. 883.

14. Там само, оп. 1, спр. 919.

15. Там само, оп. 1, спр. 1136.

16. Там само, оп. 1, спр. 1139.

17. Там само, оп. 1, спр. 1147.

18. Там само, оп. 1, спр. 1468.

19. Там само, оп. 1, спр. 1472.

20. Там само, оп. 1, спр. 1571.
21. Там само, оп. 1, спр. 1590.
22. Там само, оп. 1, спр. 1736.
23. Там само, оп. 1, спр. 1771.
24. Держархів Волинської області, Ф. 49, Луцький окружний суд, 1880-1919, оп. 1, спр. 652.
25. Там само, оп. 1, спр. 654.
26. Там само, оп. 1, спр. 657.
27. Там само, оп. 1, спр. 688.
28. Там само, оп. 1, спр. 2343.
29. Там само, оп. 1, спр. 2413.
30. Держархів Волинської області, Ф. 58, Цивільне управління земель Волині і Подільського фронту, 1919-1921, оп. 1, спр. 111.
31. Держархів Волинської області, Ф. 96, Луцька єврейська громада, 1841-1918.
32. Держархів Волинської області, Ф. 213, Кашовська міщанська управа, оп. 1, спр. 3.
33. Держархів Волинської області, Ф. 229, Ковельський міський магістрат, 1796-1861, оп. 1, спр. 159.
34. Там само, оп. 1, спр. 160.
35. Там само, оп. 1, спр. 161.
36. Там само, оп. 2, спр. 4.
37. Держархів Волинської області, Ф. 251, Мельницька міщанська управа, оп. 1, спр. 41.
38. Держархів Волинської області, Ф. 253, Луцьке повітове рекрутське присутствіє, 1796-1874, оп. 2, спр. 5.
39. Там само, оп. 2, спр. 7.
40. Там само, оп. 2, спр. 10.
41. Там само, оп. 2, спр. 21.
42. Держархів Волинської області, Ф. 359, Володимир-Волинський повітовий суд, 1796-1872, оп. 1, спр. 131.
43. Там само, оп. 1, спр. 852.
44. Там само, оп. 1, спр. 1019.
45. Держархів Волинської області, Ф. 360, Володимир-Волинське повітове рекрутське присутствіє, 1796-1874, оп. 1, спр. 2.
46. Держархів Волинської області, Ф. 361, Луцький повітовий суд, 1796-1872, оп. 1, спр. 977.
47. Там само, оп. 1, спр. 2043.
48. Там само, оп. 1, спр. 2124.
49. Там само, оп. 1, спр. 2193.
50. Там само, оп. 2, спр. 90.
51. Держархів Волинської області, Ф. 363, Ковельський повітовий суд, 1796-1872, оп. 1, спр. 385.
52. Там само, оп. 1, спр. 1280.
53. Там само, оп. 1, спр. 1514.
54. Там само, оп. 1, спр. 2068.
55. Там само, оп. 1, спр. 2141.
56. Там само, оп. 2, спр. 89.
57. Держархів Волинської області, Ф. 365, Ковельське тимчасове рекрутське присутствіє, 1796-1874, оп. 1, спр. 1.
58. Там само, оп. 1, спр. 2.
59. Держархів Волинської області, Ф. 368, Володимир-Волинський міський магістрат, 1796-1861, оп. 1, спр. 5.
60. Там само, оп. 1, спр. 38.
61. Там само, оп. 1, спр. 41.
62. Там само, оп. 1, спр. 176.
63. Там само, оп. 1, спр. 206.
64. Там само, оп. 1, спр. 238.
65. Там само, оп. 2, спр. 5.
66. Там само, оп. 2, спр. 7.
67. Держархів Волинської області, Ф. 394, Смідинське сільське управління, оп. 1, спр. 80.
68. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель / Науч. ред.-сост. Е.И.Меламед; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К.: Феникс, 2009. – [Т.1]: Волинская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. – 472 с.
69. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т.3. – К.: Наук. думка, 2005. – 672 с.
70. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. // – К., 2001. – 178 с.
71. Наконечный В.А. На еврейской волне: Статьи. На укр. и рус. языках. – Луцк: Надстырьє, 2006. – 180 с.
72. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волинская губерния. – 1904. – 281 с.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ВПОРЯДКУВАННЯ ПОХОВАНЬ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Незважаючи на те, що вже майже 70 років відділяє нас від часів визволення Волині від німецько-фашистської окупації, питання виявлення та впорядкування поховань жертв Другої світової війни все ще залишається актуальним. При цьому в однаковій мірі це стосується як братських могил, пов'язаних з бойовими діями між військами Радянського Союзу та фашистської Німеччини, так і масових поховань мирного населення – переважно безвинних жертв нацистів та їх місцевих прислужників. Залишається лише висувати версії про те, чому за часи радянської влади та й за роки Незалежності в області все ще так і не була взята на облік та не впорядкована досить значна кількість невідомих та забутих могил давно минулої війни. А їх, як свідчать знахідки останніх років, є ще десятки. На жаль, і в нашому сьогоденні цією важливою справою в переважній більшості займаються лише ентузіасти з громадських організацій, а не відповідні державні інституції. Залишається недосконалим і державне законодавство щодо даної проблеми, коли процес виявлення людських останків та їх перепоховання займає з-за різних бюрократичних перепон багато часу та зусиль. Незначним тут є і державне фінансування даної сфери, і тому кошти для цього часто доводиться знаходити, звертаючись до меценатів тощо.

Разом з тим, навіть за таких умов, за останні роки цей благородний напрям громадської діяльності набув нового імпульсу, і тут помітні відчутні позитивні результати. Так лише членами обласної громадської організації «Сумління», до активу якої належить і автор даного дослідження, тільки протягом 2012 – 2013 років виявлено та перепоховано невідомі раніше останки більше 100 радянських воїнів, які вже сім десятиліть знаходились в окопах та траншеях на безіменній висотці біля села Мощена Ковельського району. З'ясовано, що вони загинули під час військових дій у березні – липні 1944 року, відомих у військовій історіографії як «Битва за Ковель». Показово, що прізвища вдалося з'ясувати лише в шести з них, і всі вони вважались зниклими безвісти. Нами також досліджено та упорядковано невідомі братські могили бійців Червоної армії біля сіл Мовчанів Локачинського, Топільно Рожищенського, Дольськ Турійського районів тощо. Уже розпочаті архівні та польові дослідження масових поховань жертв нацистських таборів «Шталаг» для радянських військовополонених у містах Володимир – Волинському, Ковелі та Луцьку. Як відомо, в цих таборах смерті загинуло близько 50 тис. чоловік, але досі частково місця їх масових поховань ще залишаються невідомими або ж неупорядкованими. У червні цього року вже встановлена пам'ятна плита на території діяльності нацистського табору «Шталаг-360» у м. Луцьку, заплановано встановлення тут інформаційного стенду на місці поховань жертв цього табору по вул. Гнідавській, здійснюється підготовка до реалізації подібних проектів і в інших двох згаданих вище містах.

Водночас з проведенням робіт у сфері суто військової проблематики, нашим активістам доводиться інколи працювати і над питаннями виявлення та впорядкування невідомих поховань цивільного населення, зокрема жертв холокосту. Саме про один з таких фактів, цілком типовий для нашої дійсності, варто оповісти докладніше. Нещодавно під час вивчення архівних матеріалів щодо діяльності на території м. Ковеля нацистського табору «Шталаг-301», були виявлені раніше відомі, але в останні десятиліття забуті матеріали про наслідки злодіянь німецько – фашистських окупантів у м. Ковелі. Зокрема, надзвичайно цікавим виявився один з таких документів – акт відповідної радянської комісії, складений 22 липня 1944 року, тобто лише через два тижні після визволення цього міста від окупантів. У цьому дійсно унікальному матеріалі, написаному на підставі кричущих фактів тих складних для міста часів, для неупередженого дослідника ще й сьогодні відчувається весь трагізм тієї епохи (див. додаток) [2]. Звичайно, що окремі положення цього Акту викладені дещо трафаретно, згідно заданого «зверху» завдання, але загальна правдивість фактажу, викладеного його авторами, сумнівів не викликає. Зокрема, при наведенні фактів масових розстрілів німецькими окупантами та поліцаями мирних громадян у м. Ковелі, члени комісії повідомляють, що в місті з 52 тисяч, які тут проживали до війни «...розстріляно по показанням жителів до 35 тисяч человек». Відомо, що переважна більшість з них були радянські громадяни єврейської національності, безвинно знищені нацистами в 1941 – 43 роках. Водночас тут є згадка і про розстріли 2-х тисяч «гражданського населения» «перед уходом» окупантів і могилу цих жертв на «старом римско - католическом кладбище», яка сьогодні до речі, є невідомою. Очевидно, що тут йдеться й про представників інших національностей, українців, поляків, росіян, які населяли тоді Ковель та його околиці. Далі по тексту автори документа повідомляють, що «при вскрытии ямы №1,2,3 и 4, что северо – восточнее города

Ковель в песчаном карьере комиссия нашла еще не истлевшие ...не менее 8 тысяч трупов детей и женщин» [2]. Тут зрозуміло, що мова ведеться про відоме захоронення жертв холокосту в кар'єрі біля «Бахівської гори». Там, в шести кілометрах від міста, згідно різних даних у серпні – вересні 1942 року було розстріляно від 17 до 24 тисяч мирного населення Ковеля [9:325]. Ще у 1960-і роки у цій місцевості було упорядковане масове поховання і встановлений пам'ятник із габро з відповідним текстом на івриті [4:37]. Цікаво, що в жодному із досліджених видань з історії Ковеля останніх років, нічого не повідомлялося про інші місця поховання тисяч жертв, згадуваних масових розстрілів. Проблемним залишається і факт, чому дослідники історії міста не звернули увагу на невідповідність між приведеними вище цифрами, які сягають, як зазначалося, від 35 до 17 тисяч [8:383].

Разом з тим, вивчення наведеного вище Акту все ж дозволяє відшукати ще одне забуте і досі не впорядковане масове поховання знищеного фашистськими окупантами єврейського населення. Зокрема, в цьому документі повідомляється, що «кромe указанных могил... , что северо - восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину... Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов». Привертає до себе увагу і неодноразово згадуваний в Акті факт відсутності на останках в кількох похованнях слідів куль, що дозволило комісії висловити міркування про настання смерті жертв від ...електроструму [2].

Якщо зорієнтуватися на сьогоdnішній карті міста, то тут мова ведеться про ще одне, сьогodні забуте місце масового захоронення, знищеного нацистами цивільного населення міста. Воно знаходиться на території між колишнім військовим містечком та «Вербківським кладовищем» зліва від нинішньої вулиці Ватутіна. Показово, що зараз ця місцевість вже входить в межі міста і частково перебуває під новітньою житловою забудовою, гаражами тощо. Тут вже ніщо не свідчить про знаходження під землею згадуваних в «Акті» 10 тисяч останків мирних громадян, а також ще 11 тисяч радянських військовополонених, жертв нацистського табору «Шталаг- 301» [1:16]. Сьогodні мало кому в місті Ковелі відомо, що такий «молох смерті» справді діяв по вулиці Брестській у вересні 1941 – серпні 1942 років і від якого, вірогідно, біля будинку №137 залишилися тільки масивні бетонні стовпи від воріт.

Тут варто наголосити, що досить непереконливою виглядає побутуюча серед окремих дослідників версія про спалення тисяч цих останків окупантами влітку 1943 року. Незважаючи на очевидну таку спробу, про що свідчать і архівні документи, гітлерівцям не вдалося це здійснити у всіх 200 населених пунктах Волині, де були зареєстровані поховання жертв холокосту [6:90]. Про це ж свідчать і згадувані вище висновки із зазначеного вище Акту. Недослідженим та невпорядкованим залишається і розташоване поряд місце поховань багатьох сотень вже німецьких військовополонених, що померли в радянських «робочих» таборах за номерами 416, 443 та 447 ОРБ біля Ковеля і які були захоронені тут у 1945 – 1947 роках» [8:381]. Офіційно їх останки звідти масово ще ніхто не забирав. Та й в цілому відсутні будь – які архівні відомості про те, що згадані вище більш як 20 тисяч людських останків біля колишнього військового містечка у повоєнний час були перепоховані в якесь інше місце. Та й це неможливо було б здійснити по факту знаходження на цій території надто значної кількості цих останків, із санітарно – епідеміологічних та ряду інших причин.

Отже, можна зробити висновок, що вже у нашому сьогodенні безслідно зникає під житловою та господарською забудовою чергове масове захоронення двох десятків тисяч жертв Другої світової війни, що перебувають майже в межах міста Ковеля. Сучасна декларована Україною орієнтація на європейський вибір, прикордонний характер міста, присутність у ньому щоденно сотень туристів вимагали б від місцевої влади негайної заборони будь - якого будівництва на згадуваній вище території Ковеля [3:127]. Потребують належного дослідження вже майже непомітні на поверхні землі місця колишніх поховань. Варто також передбачити, (навіть без проведення масштабних ексгумаційних робіт), перепрофілювання хоч частини даної території під міський парк та встановлення тут відповідного пам'ятного знаку. Саме це хоча б частково засвідчило про нашу зорієнтованість на загальноприйняті світові моральні принципи, повагу до пам'яті тисяч безвинних жертв минулої війни різних національностей, які спочивають у волинській землі.

Пропонований нижче вже згадуваний Акт від 22 липня 1944 року, як документ подається скорочено, з присутніми в оригіналі стилістичними та орфографічними невідповідностями.

1. Вельма М. Місто над Турією. Історико – краєзнавчий нарис. - Луцьк, 1995. - 54 с.

2. ДАВО. Фонд Р-164, опис 3. справа 6 стор. 4 - 6

3. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії України та Волині. Матеріали 29

Всеукраїнської наукової історико - краєзнавчої конференції, присвяченої 490 –ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права.-Ковель, 2008.- 353 с.

4. *Наконечний В. Волинь – криваве поле війни.- Тернопіль, 2006.- 143 с.*

5. *Наконечний В. На єврейській волне.-Луцьк, 2006.- 175 с.*

6. *Наконечний В. Роки... Події... Люди. Позиція.- Луцьк, 2006.- 399 с.*

7. *Наконечний В. Холокост на Волині: жертви і пам'ять.-Луцьк, 2003.- 65 с.*

8. *Семенюк А. Ковель : шлях через віки. Історико – краєзнавчі нариси.-Луцьк, 2010. – 335 с.*

9. *Тронько П., Бажан М. та ін.. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область.-К.,1970.- 743 с.*

Додаток

А к т

1944 г. 22 июля мы нижеподписавшиеся комиссия в составе 5 человек из представителей Горпарт организации тов. Левченко Константин Иосифович, от Горсовета депутатов трудящихся тов. Дубницкий Федор Федорович, от граждан города Богачев Александр Владимирович, от Красной Армии капитан Голован Василий Григорьевич, майор Караулов Игнатий Георгиевич составили настоящий акт о злодеяниях, разрушениях и зверствах, совершенных фашистскими военными и гражданскими бандитами именовавшие себя властью в гор. Ковеле с июля 1941 по июль 1944 год.

Эти звери в человеческом образе совершили за указанный период времени своего хозяйствования в городе Ковель следующие гнусные неподдающиеся описаниям злодеяния по убийству детей, женщин, престарелых людей и произвели варварское разрушение заводов, предприятий, здравниц и культурных очагов, а равно жилых домов принадлежащих гражданам гор. Ковель.

Все эти гнусные злодеяния фашисты проводили со всей присущей только им одним звериной хладнокровностью и педантичностью. Эти неопишуемые ужасы детоубийства, розстрел женщин, стариков, разрушения города, злодеи и бандиты из фашистского лагеря проводили под руководством главарей шайки именующие себя начальством города Ковеля, начальник полиции он же шеф полиции Мантхайм, жители звали его Мантель, начальник гестапо Каспер, предатель – городской голова доктор Пирогов, сменивший его Лисневич Александр, поляк Эдик - палач гражданского лагеря, Звонаренко Николай и другие.

Вся эта свора произвела следующие злодеяния, убийства, разрушения и грабеж города Ковеля и его жителей...

3. Что же стало с населением.

Мы отмечали выше, что в городе Ковель имелось 52 000 человек, а сейчас вернулось и зарегистрировалось на 29 июля в Горсовете до 4000 человек.

Где же остальное население? Комиссия установила, что розстреляно по показаниям жителей до 35 тысяч человек, а остальное угнали на работу в Германию. Розстреляно 11 000 военнопленных красноармейцев, комиссия нашла до 10 (?) ям с розстрелянными гражданами города Ковеля и до 60 ям с пленными красноармейцами. Из них комиссия вскрыла 4 ямы и проверила факты розстрела и нахождения в ямах трупов. При вскрытии ямы №1,3,2 и 4, что северо - восточнее города Ковель в песчаном карьере комиссия нашла еще не истлевшими трупы женщин, детей и стариков. Так в яме №1, размер которой определяется на 100 метров длиной на 10 метров ширины, 4 – 5 метров глубины, установлено, что в яме имеется не менее 8 тысяч трупов детей и женщин. Все они раздеты наголо, у трупов имеются проходы пуль в затылок и выход в переносице и рот.

Имеются следующие картины в ямах: один труп взрослой женщины в предсмертном ужасе обхватив обеими руками 4 – 5 лет ребенка, а ребенок обхватив по видимому мать обеими рученками вокруг шеи; все трупы свежие даже косынки видимо у девушек, находящиеся вокруг шеи несчастных, и это объясняется тем, что здесь земля песчаная, солонец, большой глубины заделкой этих ям. В яме №3, размер которой определен 35 на 35 м глубины 4 до 5 м обнаружены исключительно такие как в яме №1 женщин и детей, трупы также свежие у некоторых мы не нашли ни одной пулевой раны, некоторых смело можно опознать, а также определить чем же убит человек. У некоторых мы не нашли ни одной пулевой раны, видимо подтверждаются показания некоторых жителей, что фашисты убивали советских граждан током. Яма №2 и №4 по своему размеру такие же как яма №3 но набиты трупами так плотно и полно, что на поверхности имеются ... человеческие головы и руки. И комиссия ограничилась относительно этих ям определением приблизительного количества трупов.

О величине ям и наполнения их наложенными трупами прилагается к данному акту фотоснимки и

показания граждан очевидцев или слышавшими что об расстреливаемых.

Кроме указанных могил №1, 2, 3. и 4, что северо - восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину. По показаниям жителей. у эти ямы, когда привозили обреченных фашистами к розстрелу ставили около ямы, выстрелов не было слышно, видимо здесь советские граждане убивались електотоком.. Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов.

Рядом с этими могилами находится могила розстреляных военнопленных красноармейцев, могил этих комиссия насчитала до 60 штук, размер каждой могилы 4 на 3. Как рассказывают жители, здесь истреблено до 11 тысяч военнопленных красноармейцев. Перед розстрелом красноармейцев полиция пристреливала поле, затем оцепливала место розстрела, привозила красноармейцев и розстреливала. (Показания прилагаются). Кроме всего этого фашисты розстреливали перед своим уходом из города гражданское население партиями в 100 – 150 человек на старом римско- католическом кладбище, где по показаниям жителей зарыто более 2000 трупов. В городе Ковеле фашистами уничтожена вся советская интеллигенция, или почти вся. Комиссия установила, что розстреляны врачи : Лияц (?) Игнатий, Верба, Эпштейн, инженеры: Коц, Абрамский, агроном Березун и. т.д.

Как система, гестаповцы и полиция неожиданно налетали на квартиры мирных жителей, предлагали им брать с собой ценности и собираться якобы в дорогу, а на самом деле, их всех розстреливали в песчаном карьере или в каком ином либо месте. Так была истреблена семья Можесовых: старуха 80 лет, старик 70 лет, их сын 35 лет, невестка Соня 33 лет, их маленький 10 летний Беба. Можно бы было еще десятки, сотни привести фамилий розстреляных и замученных фашистами, но мы ограничимся этими фамилиями, которые записаны в акте. При розстреле жителей г. Ковеля фашисты для рытья и засыпки ям с трупами после розстрела специально выделяли из приговоренных ими заранее к смерти мужчин и делали их могильщиками, а после того как фашисты розстреляют группу гражданских людей последними они розстреливали этих рабочих могильщиков. Вот, что комиссии рассказала Оликсиюк Фрося с хутора Навиган (?) Баховского сельсовета. Однажды стою я возле своей хаты, вижу идут мимо хутора двое мужчин и оба в окровавленных рубашках. Я быстро сказала своему брату Олексюк (который сейчас в Красной Армии и я еще не знаю его адреса). Мой брат пошел к этим и вскоре привел их к нам в хату. Тут я убедилась еще более, что у них рубашки все в крови. Кто эти люди я не знаю, но мне брат сказал, что один ему знаком и этот знакомый был маляром в Ковеле. Когда эти двое окровавленных мужчин сидело в нас в хате кушали один из них (которого брат называл маляром) рассказал нам с братом следующую историю. Мы, говорит маляр, были могильщиками в песчаном карьере на могилах 1, 2, 3 и 4. Туда фашисты привозили в вагонах и в автомашинах жителей Ковеля, там раздевали их до нага отнимали все ценности, затем розстреливали на моих глазах, продолжал говорить маляр, фашисты розстреляли мою семью: жену, и двое малолетних детей; жена, дети плакали и кричали мне: папа, папочка мы не виноваты, за что же нас стреляют?! Я ничего не мог сказать детям, но знал, что та же участь ждет и меня. И действительно, как только фашисты розстреляли последнюю партию граждан, а мы сорок человек могильщиков засыпали их кое как землей, услышали фашистский говор, ибо я их разговор знаю, они говорили о нашем розстреле, не успели мы обменяться мнениями, как услышали крики раздевайтесь и становитесь у ямы. Мы разделись и стали у ямы в это время возле нас была выпущена из автомата очередь, и мы попадали в яму. И только в яме я услышал приказания одного фашиста другому добейте тех кто жив, но последний, как и все палачи был уже пьян и сказал: они все подошли. Когда они сели на автомашину и уехали в город довольные своей кровавой работой, стало уже темнеть. И я чувствуя себя невредимым стал выползать из под трупов, смотрю за мной ползет другой, и так мы с ним спаслись прийдя к вам.

Мой брат посоветовал им уйти в лес к партизанам; они пошли в хутор Вербовка и что с ним стало я не знаю. Комиссия прилагает к настоящему акту фотоснимки разорения города, польского костела, могилы и трупы фашистских жертв.

Комиссия

Члены:	майор	/Караулов)
	капитан	/Голован/
	Секретарь Горкома КП(б)У	/Левченко)
	Председатель Горсовета	
	депут. трудящихся	/Дубницкий/
	Представитель от граждан г. Ковеля	/ Богачев/

А к т

1944 г. 22 июля мы нижеподписавшиеся комиссия в составе 5 человек из представителей Горпарт организации тов. Левченко Константин Иосифович, от Горсовета депутатов трудящихся тов. Дубницкий Федор Федорович, от граждан города Богачев Александр Владимирович, от Красной Армии капитан Голован Василий Григорьевич, майор Караулов Игнатий Георгиевич составили настоящий акт о злодеяниях, разрушениях и зверствах, совершенных фашистскими военными и гражданскими бандитами именовавшие себя властью в гор. Ковеле с июля 1941 по июль 1944 год.

Эти звери в человеческом образе совершили за указанный период времени своего хозяйствования в городе Ковель следующие гнусные неподдающиеся описаниям злодеяния по убийству детей, женщин, престарелых людей и произвели варварское разрушение заводов, предприятий, здравниц и культурных очагов, а равно жилых домов принадлежащих гражданам гор. Ковель.

Все эти гнусные злодеяния фашисты проводили со всей присущей только им одним звериной хладнокровностью и педантичностью. Эти неопишуемые ужасы детоубийства, розстрел женщин, стариков, разрушения города, злодеи и бандиты из фашистского лагеря проводили под руководством главарей шайки именующие себя начальством города Ковеля, начальник полиции он же шеф полиции Мантхайм, жители звали его Мантель, начальник гестапо Каспер, предатель – городской голова доктор Пирогов, сменивший его Лисневич Александр, поляк Эдик - палач гражданского лагеря, Звонаренко Николай и другие.

Вся эта свора произвела следующие злодеяния, убийства, разрушения и грабеж города Ковеля и его жителей.

1. Состояние города до временной оккупации его фашистами.

В годе до 1941 года насчитывалось 52000 человек жителей, из них рабочих 20000 человек, 5000 жилых строений. По своему преимуществу эти строения кирпичные, часть деревянных но обложенные кирпичом. Население имело в своем личном пользовании до 4000 голов крупного рогатого скота и лошадей, садов имелось до 150 га. Город Ковель имел железнодорожный узел, десятки заводов, предприятий, культурных очагов, школ и т. д.

А. Железнодорожный узел имел 11 линий по которыми двигались товарные и пассажирские составы и производили маневры. Крупную электростанцию, которая обслуживала все заводы, железнодорожный узел, учреждения, предприятия и частные дома. Водокачку, поликлинику, школу 7 летку на 350 человек учащихся, клуб на 350 мест, вокзал на 2000 пассажиров с рестораном (незроз)... одно депо по ремонту паровозов, одно по ремонту вагонов; эти депо делали простой (незроз)... и средний ремонт, в день могли выпускать из среднего ремонта 40 вагонов и паровозов. В 1941 г. Советское правительство построило рабочий поселок на 12 домов. Всего на железнодорожном узле работало до 15000 человек рабочих и служащих. В городе имелась почта - телеграф, кожевенный завод по выделке хрома, мебельная фабрика, два кирпичных завода, пивзавод и завод безалкогольных напитков и т. д. Месячный выпуск валовой продукции определялся при этих заводах до 2000.000 рублей.

Б. В городе имелось 4 крупчастные мельницы, которые перерабатывали зерно для населения их пропускная способность до 10000 пудов. Имелся елеватор, стоимостью в 500000 рублей, в городе имелось 2 больницы на 300 коек, поликлиника, детконсультация, детская молочная кухня, библиотека, в которой находилось до 25000 книг, два кино на 700 мест, 3 средних школы в которых обучались дети польского, украинского, еврейского населения с своим родным языком, имелось 11 неполно – средних школ; во всех школах обучалось до 5000 человек.

В городе имелось до 20 магазинов, из них 3 больших культурных уневермагов и гастрономов, 9 ресторанов и столовых. Население города имело русскую церковь, польский костел, еврейский синагог и т. д.

2. Что же осталось из города после изгнания фашистов Красной Армией.

Весь железно - дорожный узел, полотно, электростанция, об (незроз)... вокзал, рабочий поселок, водокачка, поликлиника, школа, клуб ж(незроз)... взорваны и нельзя их восстановить, кроме как строить снова, их 15000 рабочих и служащих были без работы и несли ужасную голодную жизнь при фашистской власти.

В городе взорваны и уничтожены почта – телеграф, кожевенный завод, фабрика мебельная, елеватор,

два кирпичных завода, два кинотеатра, больницы, поликлиника, детская консультация, детская молочная кухня, все школы, библиотека, все магазины, рестораны, столовые (незроз) ... 4 взорваны русская церковь, польский костел, строительство которого, как заявляют поляки обошлось им 2000.000 злотых. Из этих строений восстановить и отремонтировать нельзя ничего, кроме кино, школы, да и то если они не заминированы минами замедленного действия., то их можно еще при больших затратах восстановить. (незроз)... Враг заминировал сады, огороды, мостовые и тротуары, поставил возле разрушенных зданий мины замедленного действия, в результате чего с 6 июля по 22 июля на минах подорвалось до 30 человек детей и женщин.

Враг вырубил почти все сады, забрал у населения ценные вещи, мебель, обувь, одежду. весь скот, таким образом из цветущего город Ковель враг оставил после своего хазяйничания руины, превратил все это в жуткое страшное поле ужасов, неподдающееся описанию.

3. Что же стало с населением.

Мы отмечали выше, что в городе Ковель имелось 52 000 человек, а сейчас вернулось и зарегистрировалось на 29 июля в Горсовете до 4000 человек.

Где же остальное население? Комиссия установила, что розстреляно по показаниям жителей до 35 тысяч человек, а остальное угнали на работу в Германию. Розстреляно 11 000 военнопленных красноармейцев, комиссия нашла до (незроз)... 30 ям с розстреляными гражданами города Ковеля и до 60 ям с пленными красноармейцами. Из них комиссия вскрыла 4 ямы и проверила факты розстрела и нахождения в ямах трупов. При вскрытии ямы №1,3,2 и 4, что северо - восточнее города Ковель в песчаном карьере комиссия нашла еще не истлевшими трупы женщин, детей и стариков. Так в яме №1, размер которой определяется на 100 метров длиной на 10 метров ширины, 4 – 5 метров глубины, установлено, что в яме имеется не менее 8 тысяч трупов детей и женщин. Все они раздеты наголо, у трупов имеются проходы пуль в затылок и выход в переносице и рот.

Имеются следующие картины в ямах: один труп взрослой женщины в предсмертном ужасе обхватив обеими руками 4 – 5 лет ребенка, а ребенок обхватив по видимому мать обеими рученками вокруг шеи; все трупы свежие даже косынки видимо у девушек, находящиеся вокруг шеи несчастных, и это объясняется тем, что здесь земля песчаная, солонец, большой глубины заделкой этих ям. В яме №3, размер которой определен 35 на 35 м глубины 4 до 5 м обнаружены исключительно такие как в яме №1 (трупы. Авт.) женщин и детей, трупы также свежие у некоторых мы не нашли ни одной пулевой раны, некоторых смело можно опознать, а также определить чем же убит человек. У некоторых мы не нашли ни одной пулевой раны, видимо подтверждают показания некоторых жителей, что фашисты убивали советских граждан током. Яма №2 и №4 по своему размеру такие же как яма №3 но набиты трупами так плотно и полно, что на поверхности имеются об... (незроз) человеческие головы и руки. И комиссия ограничилась относительно этих ям определением приблизительного количества трупов.

О величине ям и наполнения их наложенными трупами прилагается к данному акту фотоснимки и показания граждан очевидцев или слышавшими что об расстреливаемых.

Кроме указанных могил №1, 2, 3. и 4, что северо - восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину. По показаниям жителей. у эти ямы, когда привозили обреченных фашистами к розстрелу ставили около ямы, выстрелов не было слышно, видимо здесь советские граждане убивались електотоком.. Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов.

Рядом с этими могилами находится могила розстрелянных военнопленных красноармейцев, могил этих комиссия насчитала до 60 штук, размер каждой могилы 4 на 3. Как рассказывают жители, здесь истреблено до 11 тысяч военнопленных красноармейцев. Перед розстрелом красноармейцев полиция пристреливала поле, затем оцепливала место розстрела, привозила красноармейцев и розстреливала. (Показания прилагаются). Кроме всего этого фашисты розстреливали перед своим уходом из города гражданское население партиями в 100 – 150 человек на старом римско- католическом кладбище, где по показаниям жителей зарыто более 2000 трупов. В городе Ковеле фашистами уничтожена вся советская интеллигенция, или почти вся. Комиссия установила, что розстреляны врачи : Лияц (незроз.) Игнатий, Верба, Эпштейн, инженеры: Коц, Абрамский, агроном Березун и. т.д.

Как система, гестаповцы и полиция неожиданно налетали на квартиры мирных жителей, предлагали им брать с собой ценности и собираться якобы в дорогу, а на самом деле, их всех розстреливали в песчаном карьере или в каком ином либо месте. Так была истреблена семья Можесовых: старуха 80 лет, старик 70 лет, их сын 35 лет, невестка Соня 33 лет, их маленький 10 летний Беба. Можно бы было

еще десятки, сотни привести фамилий розстреляных и замученных фашистами, но мы ограничимся этими фамилиями, которые записаны в акте. При розстреле жителей г. Ковеля фашисты для рытья и засыпки ям с трупами после розстрела специально выделяли из приговоренных ими заранее к смерти мужчин и делали их могильщиками, а после того как фашисты розстреляют группу гражданских людей последними они розстреливали этих рабочих могильщиков. Вот, что комиссия рассказала Олексюк Фрося с хутора Навиган (незроз) Баховского сельсовета. Однажды стою я возле своей хаты, вижу идут мимо хутора двое мужчин и оба в окровавленных рубашках. Я быстро сказала своему брату Олексюк (который сейчас в Красной Армии и я еще не знаю его адреса). Мой брат пошел к этим и вскоре привел их к нам в хату. Тут я убедилась еще более, что у них рубашки все в крови. Кто эти люди я не знаю, но мне брат сказал, что один ему знаком и этот знакомый был маляром в Ковеле. Когда эти двое окровавленных мужчин сидело в нас в хате кушали один из них (которого брат называл маляром) рассказал нам с братом следующую историю. Мы, говорит маляр, были могильщиками в песчаном карьере на могилах 1, 2, 3 и 4. Туда фашисты привозили в вагонах и в автомашинах жителей Ковеля, там раздевали их до нага отнимали все ценности, затем розстреливали на моих глазах, продолжал говорить маляр, фашисты розстреляли мою семью: жену, и двое малолетних детей; жена, дети плакали и кричали мне: папа, папочка мы не виноваты, за что же нас стреляют?! Я ничего не мог сказать детям, но знал, что та же участь ждет и меня. И действительно, как только фашисты розстреляли последнюю партию граждан, а мы сорок человек могильщиков засыпали их кое как землей, услышали фашистский говор, ибо я их разговор знаю, они говорили о нашем розстреле, не успели мы обменяться мнениями, как услышали крики раздевайтесь и становитесь у ямы. Мы разделись и стали у ямы в это время возле нас была выпущена из автомата очередь, и мы попадали в яму. И только в яме я услышал приказания одного фашиста другому добейте тех кто жив, но последний, как и все палачи был уже пьян и сказал: они все подошли. Когда они сели на автомашину и уехали в город довольные своей кровавой работой, стало уже темнеть. И я чувствуя себя невредимым стал выползать из под трупов, смотрю за мной ползет другой, и так мы с ним спаслись прийдя к вам.

Мой брат посоветовал им уйти в лес к партизанам; они пошли в хутор Вербовка и что с ним стало я не знаю. Комиссия прилагает к настоящему акту фотоснимки разорения города, польского костела, могилы и трупы фашистских жертв.

Комиссия

Члены:	майор	/Караулов)
	капитан	/Голован/
	Секретарь Горкома КП(б)У	/Левченко)
	Председатель Горсовета	
	депут. трудящихся	/Дубницкий/
	Представитель от граждан г. Ковеля	/ Богачев/

«З оригіналом вірно»

(Копія документа завірена печаткою Ковельської міської ради часів СРСР, підпис не розбірливий).

Листи про «Шталаги»

Ковельському міському голові

Шановний

Як відомо з архівних джерел та спогадів старожилів, в м. Ковелі з вересня 1941 - по вересень 1942 років діяв нацистський табір для радянських військовополонених ШТАЛАГ- 301. Він був розташований між насипом вузькоколійки та житловою забудовою на початку вулиці Брестської. Згідно спогадів старожилів від колишньої огорожі концтабору біля будинку № 137 до нашого часу збереглися навіть масивні стовби від одних з його воріт. За час його функціонування від розстрілів, знущань, хвороб та голоду в концтаборі загинуло від 11 до 12 тис. військовополонених червоноармійців, які були в 1941 – 1942 роках поховані на території між колишнім військовим містечком та Вербківським кладовищем з лівого боку нинішньої вул. Ватутіна. На цій же території в 1941 – 1942 роках були поховані нацистські жертви

голокосту, яких за архівними даними тут нараховувалося до 10 тис. чол. Про це свідчить архівний матеріал, що зберігається в Державному архіві Волинської області. Зокрема, в акті спеціальної комісії про наслідки діяльності в м. Ковелі німецьких окупантів та їх прислужників, складеного 22 липня 1944 року зазначене наступне: «...Кроме указанных могил №1, 2, 3. и 4, что северо - восточнее города Ковеля, комиссия обнаружила еще могилы севернее военного городка на расстоянии 250 метров от последнего. Здесь находятся 3 могилы размером 20 метров в длину и так же в ширину... Всего в этих ямах установлено до 10000 человек трупов...Рядом с этими могилами находится могила розстреляных военнопленных красноармейцев, могил этих комиссия насчитала до 60 штук, размер каждой могилы 4 на 3. Как рассказывают жители, здесь истреблено до 11 тысяч военнопленных красноармейцев...».

Водночас залишається не впорядкованим й розташоване поряд місце поховань багатьох сотень німецьких військовополонених, що загинули тут вже в радянських «робочих» таборах (416, 443 та 447 ОРБ) в 1945 – 1947 роках. Відомості про те, що згадані вище тисячі людських останків біля колишнього військового містечка були перепоховані в інше місце в повоєнний період в державних архівах відсутні. Однак на місці діяльності колишнього нацистського табору «Шталаг – 301», на місці захоронення його жертв, жертв холокосту та похованнях німецьких військовополонених в м. Ковелі ні в минулому, ні в сьогоденні не встановлено жодного пам'ятного знаку або ж меморіальної дошки.

У зв'язку з наступним 70-річчям визволення міста Ковеля від німецько – фашистських загарбників, просимо Вашого сприяння на встановлення інформаційної дошки на території діяльності концтабору ШТАЛАГ – 301 біля житлового будинку №137 по вул. Брестській, а також меморіального знаку неподалік від місця вищезгаданих поховань, навпроти брами на Вербківське кладовище по вул. Ватутіна.

Голова правління ВОГО „Сумління”

І. Пасюк

Міському голові м. Луцька Романюку М.Я.

Шановний Микола Ярославович!

Висловлюємо Вам щирі вдячність за надане сприяння при встановленні 26 червня ц.р. пам'ятного знаку на будинку Кафедральна, 16 в м. Луцьке на вшанування пам'яті жертв нацистського табору «Шталаг-360», що діяв під час Другої світової війни на території «Старого міста».

Як відомо з архівних джерел та розповідей старожилів за час його функціонування від розстрілів, знущань, хвороб та голоду в концтаборі загинуло 10,5 тис. військовополонених, які були в 1941 – 1942 роках були переважно поховані на пагорбі неподалік від перехрестя вулиць Гнідавська та Потебні. Ще в 1975 році ця територія була частково впорядкована, одержала статус міського кладовища де був встановлений пам'ятний знак, з надписом „Жертвам фашизму від громадян м. Луцька”.. В 2009 – 2010 роках в лівій частині цього кладовища були перепоховані біля 700 останків військовополонених, знайдених під час розкопок біля колишнього монастиря бригаток та виявлених поряд під час будівельних робіт. Однак на цьому трагічному місці масових воєнних поховань досі відсутні будь – які дані, що це переважно жертви діяльності нацистського концтабору. Тут не встановлено належних пам'ятних або ж інформаційних знаків, хоча це було передбачено проектною пропозицією управління містобудування та архітектури Луцького міськвиконкому. Про це нам було повідомлено у Вашому листі від 01. 03 2012 року за №1.1-29/1134.

У зв'язку з наступним 70-річчям визволення Луцька від німецько – фашистської окупації, яке відзначатиметься 2 лютого 2014 року, просимо Вашого сприяння на встановлення меморіальної дошки на місці поховань жертв концтабору по вул. Гнідавській.

Як варіант, пропонуємо на фасаді існуючого пам'ятного знаку, нижче згаданого вище тексту, прикріпити невелику меморіальну дошку з написом „Тут поховані тисячі жертв (точна кількість невідома) нацистського табору для радянських військовополонених ШТАЛАГ-360 в м. Луцьку, які загинули протягом осені 1941 – весни 1942 років». Кошти на виготовлення цієї дошки плануємо зібрати серед громадського активу міста Луцька.

Голова правління ВОГО «Сумління»

І. Пасюк

Володимир – Волинському міському голові
Саганюку П.Д.

Шановний Петро Данилович!

Як відомо з радянських, німецьких архівних джерел та розповідей старожилів, під час німецько – фашистської окупації міста Володимир – Волинського на його території діяли два табори для радянських військовополонених - відповідно офлаг та шталаг.

Офлаг 11а мав два відділення: основне – за містом вздовж шоссе на Ковель, а допоміжне – в казармах у південній частині міста (адміністрація, лазарет). Утримувалося там від 4 до 8 тис. чол., а за весь час діяльності табору в 1941 – 1943 роках - близько 42 тис. чол. Загинуло в таборі близько 25 тис. чол.

Шталаг №365, знаходився на вул. Ковельській, у казармах військового містечка, в так званих “Ковельських казармах” . Кількість загиблих в цьому таборі - невідома.

У 1967 році на південно-західній околиці міста, на місці масових поховань радянських військовополонених в часи німецької окупації, був споруджений Меморіальний комплекс “Жертвам фашизму” (автори Ф.М. Гриж, Є.В.Дзиндра, Я.І. Незаркевич) - пам’ятка історії національного значення.

Разом з тим, вже в наші часи пропонуємо більш глибоко дослідити питання діяльності вищезгаданих фашистських таборів у Вашому місті. Водночас у зв’язку з наступним у 2014 році 70-річчям визволення міста Володимир - Волинського від німецько – фашистської окупації, просимо Вашого сприяння на встановлення відповідних меморіальних дошок на місці діяльності вищезгаданих нацистських таборів.

З повагою
Секретар правління ВОГО «Сумління»

Г.Гулько

ЄВРЕЇ МІСТЕЧКА П'ЯТКА

Перші неофіційні відомості про євреїв у П'ятці, датуються 12 століттям. Саме тоді в П'ятці за переказами починають з'являтися євреї, що займалися ремісництвом та торгівлею. Та наймасовіше, вони почали селитися в цій місцевості за часів князя Данила Галицького, який запрошував до своїх міст та містечок ремісників та купців з Польщі, Угорщини і Німеччини, а також зі східноукраїнських земель [1]. Йшло інтенсивне відновлення краю після монголотатарської навали і князь потребував кваліфікованих ремісників та торговців. П'ятка, на той час укріплене містечко-фортеця, було досить безпечним місцем для життя і багато євреїв оселялося тут.

За часів Литовської держави роль євреїв на цих теренах збільшилась. Вони отримують від держави цілу низку зафіксованих в законодавстві привілеїв і це сприяє ще більшому притоку єврейського населення в містечка і села східної Волині. Особливо інтенсивного характеру переселення набуває наприкінці XV ст., коли Польсько-Литовська держава приймає до себе євреїв, гнаних німецьким імператором Максиміліаном I. В єврейських громадах України запанував ідиш, з'являються гетто[2]. Саме в цей час у П'ятці з'являється єврейська громада.

В кінці XV століття біглими рудознавцями була виявлена залізна руда в заболоченій місцевості з лівої сторони річки Гнилоп'яті. Крім того, до самої річки, підходили суцільні масиви лісу. Руда видобувалась з глибини 3-х метрів, вугілля випалювалося в лісі, також тут був поташ. Використовуючи місцеву сировинну базу, тут була розпочата виплавка заліза.

З XVI століття в П'ятці серед єврейських ремісників бурхливо розвивається металургічна галузь. Цьому у великій мірі сприяє розміщення містечка біля поверхневих родовищ залізної руди, з якої за допомогою деревного вугілля виплавляли гарну сталь, яку потім використовували, як для виготовлення виробів сільсько-господарського призначення, так і для потреб армії. Навіть державне мито ці майстерні сплачували сталлю, яку тоді вони здавали пудами. В той час у містечку П'ятка і селищі Рудня, яке розміщувалося неподалеку виплавлялося до 10 тисяч пудів заліза за рік.

В залізообробних майстернях (кузнях) п'ятківські майстри серед яких переважали євреї виготовляли холодну зброю – списи, мечі, кінну зброю, підкови, а також серпи, коси та інші необхідні металеві вироби. Як сировина тут використовувалася власна сировина та сталь, яку завозили з селища Рудня, де був один з найбільших в регіоні, на той час, центрів виплавки сталі.

Крім цього в П'ятці було кілька гончарних майстерень, в яких, в основній своїй масі, працювали єврейські ремісники. Достатні поклади глини забезпечували їх необхідною сировиною. Ними виготовлялося багато різноманітного керамічного посуду, яким крім П'ятки забезпечувалися містечка і села усієї округи. До цих пір на городах місцевих жителів знаходять велику кількість уламків кераміки білого і рудого кольору, яка належить саме цьому періоду. В центрі села на місці колишньої базарної площі і зараз, після дощу, з-під землі з'являються розсипи черепків.

За часів Богдана Хмельницького усі рудні були узяті під нагляд, у тому числі й рудники біля П'ятки та Веприк-Рудня. Місцевими євреями спільно з запрошеними з інших країн майстрами налагоджено виробництво ядер для козацького війська. В час національно-визвольної війни містечко практично було знелюднене [3]. Постійні військові дії, в епіцентрі яких часто опинялася П'ятка, призвели до того, що багато місцевих жителів залишали свої домівки в пошуках кращої долі, серед цих людей було багато і євреїв.

На початку XVII ст. П'ятка стає одним з найважливіших торговельних та ремісничих центрів регіону. В руках євреїв була зосереджена майже уся торгівля та виробництво. Тут функціонували майстерні з вичинки шкіри, пошиття одягу та взуття, виготовлення меблів та посуду, діяли гуральні та винокурні, а також функціонувало виробництво з виготовлення сільсько-господарського знаряддя та зброї. Постійно проводилися ярмарки. Сільським господарством євреї не займалися, городи не тримали. Селилися в центрі містечка. Без перебільшення центр П'ятки можна назвати єврейським. Вузькі вулички, які тягнулися до центра, були густо забудовані єврейськими хатками. Хатки буквально тулилися одна до однієї. Часто в одній хаті жило кілька родин. Як правило євреї тримали курей та кіз. Цілі родини були задіяні або в ремісничих майстернях або в торгівлі, багато хто з місцевих євреїв займався лихварством. На основних шляхах при в'їзді в містечко знаходилися єврейські корчми де подорожні і люди, що приїздили на ярмарки могли зупинитися на ніч.

З 18 століття під П'яткою, в урочищі Запустя, на кар'єрах, функціонував єврейський цегельний

завод, який виробляв два види цегли – звичайну та вогнетривку, також виробляли червону черепицю. Через високу якість п'ятківську цеглу використовували навіть у Санкт-Петербурзі. При розкопках, які здійснювалися в Ленінграді у 50-х роках ХХ століття були знайдені цеглини з витісненим штампом П'ятка. Цегельний завод проіснував до створення у 1929 році колгоспу «Пам'ять Леніна», потім його майно було забрано до колгоспу, а з часом були розібрані і зникли виробничі приміщення.

З середини 19 століття у П'ятці функціонувала єврейська меблева фабрика. Меблі, що вироблялися на ній йшли на продаж до великих міст. Вона проіснувала до самого початку Другої світової війни. В центрі села де знаходилась контора меблевої фабрики розміщувалися приміщення сушки, де для потреб фабрики сушилися доски.

Серед п'ятківських євреїв було чимало відомих купців, одним з них - купцем першої гільдії Мухінім, євреєм за походженням, був збудований зернопереробний завод на основі парової тяги. На той час це був потужний виробничий комплекс. Там перероблялися практично усі види зернових та бобових, вироблялося борошно найвищого гатунку та крупи, здійснювався віджим олії. При заводі діяв заїжджий двір для людей, які приїжджали з інших місць і користувалися послугами заводу. Дещо пізніше паровий двигун заводу використовували для освітлення центру містечка. Саме тут була створена перша в сільській місцевості на Житомирщині парова електростанція. Пізніше все містечко користувалося електричною енергією, що її виробляв млин Мухіна. Млин функціонував до початку 50-их років ХХ ст, а після введення в дію нового колгоспного млина він був розібраний. Зараз лише напівзакинута криниця з якої брали воду для парового двигуна нагадує про існування цього унікального виробничого комплексу.

Як укріплене містечко-фортеця П'ятка проіснувала до кінця ХVIII століття. Після того як за наказом московської імператриці Єкатерини II в 1775 році була зруйнована Запорозька Січ, фортеця втратила своє значення, була розібрана, а земляний вал був розорений у поле. Багато євреїв ремісників та частина містечкових жителів переселились у міста, насамперед до Бердичева, роль якого у торгівлі того часу дуже зросла. За однією з версій саме з тих часів беруть свій початок бердичівські династії єврейських зброярів, майстрів з виробництва холодної зброї. Можливо, саме нащадки п'ятківських майстрів, що перейшли до Бердичева, вже в середині ХІХ ст. налагодили виробництво гарнооздоблених кавказьких кинжалів, які так високо цінувалися серед офіцерів російської армії і за якістю нічим не поступалися виробленим на Кавказі.

Найперша офіційна згадка про єврейську громаду в П'ятці датується 1775 роком. За переписом 1847 року П'ятківська єврейська громада нараховувала 877 чоловік. В 1873 році у містечку уся торгівля і практично все виробництво було у власності євреїв, а це - 11 бакалійних лавок, 1 лавка з продажу вина, 7 мануфактур, 2 склада деревини, 1 столярна майстерня, 3 млини, в тому числі 1 водяний, 1 аптека. Проводились великі ярмарки щосереді кожні 2 тижні[4]. Станом на 1885 рік у містечку П'ятка, яке на той час було центром П'ятківської волості Житомирського повіту Київської губернії, мешкало 1170 осіб, налічувалось 127 дворових господарств, існували православна церква, синагога, єврейський молитовний будинок, євреям належали 2 заїжджих двори та 3 заїжджих будинки, кілька лавок, відбувався щорічний ярмарок[5]. За 10 та 12 верст від П'ятки знаходилися смоляні заводи, які теж належали євреям. В 1887 році у містечці було усього 1983 мешканців, на той час 38 родин були єврейськими. Всього ж було 416 дворів, церква, синагога, 4 водяних млини, 12 магазинів, 74 ремісники. В цей час містечко належало панам Івановським, а потім роду Терещенків [6]. За переписом 1897 р. в селі на 2703 мешканця було 836 євреїв, це приблизно 31% від усього населення [7]. В 1926 році був перепис населення за яким у П'ятці проживало 870 ортодоксальних євреїв. Євреї у П'ятці мали свій цвинтар, синагогу, школу де навчання проходило на ідиші.

В селі зберігся єврейський цвинтар, останнє поховання на якому здійснене в 1929 році. На цвинтарі більше 20 надгробків мають написи на івриті, з багатьох могил камені видалені, так що зараз місцезнаходження багатьох могил визначити не можливо. Поховання на цьому місці здійснювалися з 1864 року.

Найперші погроми єврейське населення містечка пережило під час більшовицького наступу на армію УНР та її польських союзників.

За оцінками істориків у часи Громадянської війни частини червоних інтернаціоналістів здійснили 106 (8,5 % від загальної кількості) антиєврейських акцій, які супроводжувалися масовим насиллям. П'ятку з її численним єврейським населенням ці безчинства звісно ж не обійшли стороною.

Найповніші свідчення з проблеми єврейських погромів містить відносно свіже видання Інституту слов'янознавства Російської академії наук «Книга погромів...». Цей збірник складається з неопублікованих документів, які зберігалися в Державному архіві Російської Федерації. Значний масив інформації у «Книзі погромів» присвячений і нашому краю.

Зокрема, тут є документи, які зривають маски з червоних лицарів 1-ої Кінної армії Будьонного, які, «виганяючи» польські війська, вдалася до грабунку, гвалтування, вбивств євреїв і мародерства їхніх

жител. Далі – мовою документів.

«Сводка материалов Киевской комиссии Евобщесткома о погромах в м. Пятки Житомирского уезда Волынской губернии с марта 1919 по июнь 1920 г. с приложением записей рассказов потерпевших.

Не ранее 3 июля 1921 г. – датируется по содержанию документа. ...При отступлении поляков, в июне месяце 1920 г., наступающей кавалерией Буденного был устроен открытый грабеж еврейского населения м. Пятки, который сопровождался насилием над женщинами и убийством 4 чел. Отступление же армии Буденного прошло сравнительно спокойно, так как пятковские евреи, вполне разоренные, ничего не имевшие, никого не боялись. Сопротивления бандитам за все время еврейми оказано не было, так как местное христианское население враждебно относилось к вооружению евреев. Все эти ужасные события истрепали нервы пятковских евреев, нуждавшихся, все без исключения, как в поддержке моральной, так и в материальной...

Местные органы власти заявляли в то время, что они бессильны бороться с бандитами. В отношении борьбы с погромами ничего не было сделано, соворганы никакой помощи погромленным не давали. Все население м. Пятки крайне истощено и нуждается в материальной поддержке. Все голодны, голы и босы. Дома и по сие время еще не приведены в порядок, полное отсутствие стекол. Особенную нужду терпят вдовы и сироты, старики и старухи, дети. Они воспитываются только при поддержке до того обнищавшего населения [8]“.

Також збереглися протоколи опитувань місцевих євреїв:

«Жительница м. Пятки Маня Янкелевна Шварц, 17 лет, грамотная, под судом не состояла и не состоит, находилась при бабушке Фрейде Нигельварг 70-ти лет, убитой бандитами буденновской кавалерии. В средних числах июня 1920 г., при отступлении поляков и наступлении кавалерии Буденного, несколько человек зашло к нам в дом. Увидя меня, бандиты стали ко мне приставать и хотели меня насиловать. Тогда старуха бабушка моя подняла крик. Тогда они бросились к старухе и шашками изрубили ее. Я тогда удрала. Когда возвратилась в дом, бабушка лежала в луже крови мертвой. Маня Шварц теперь без всяких средств осталась и без приюта.

Житель м. Пятки Мойсей Стырман 11 лет, неграмотный, круглый сирота. Остался с братиком Иделем 10 лет. Показал следующее: в июне месяце 1920 г. (день не помню) в местечке было тревожно, так как захали бандиты из кавалерии Буденного. Отец мой Янкель, мама Гуся и я с братиком моим отправились в Коровинцы – село, находится в 6 верстах от местечка – к одному крестьянину, у которого мой покойный папа работал: был папа столяр. В местечке на встречу нам бандиты ехали верхом при оружии. Тогда я зашел в дом к родственнику, мама с братиком зашли в дом к знакомым, папа же остался на улице. Эти бандиты подошли к папе и начали его избивать и в конце концов убили его. Мама, услыша крик папы, подбежала к папе, который неистово кричал. Бандиты, увидя мать мою, убили и ее, теперь я с братиком остались круглыми сиротами, питаемся подаянием. Голые, босые, голодные, без приюта, у кого днюем, у того не ночуем.

Моисей Стверман (так в тексте), а за него неграмотного расписался Лейва Китнер Житель м. Пятки Лейва Китнер 20 лет, холост, грамотен, под судом не состоял и не состоит, показал следующее: в июне 1920 г. был я свидетелем того, как бандиты из кавалерии Буденного убили Янкеля и Гусю Стверман. В м. Пятке стало тревожно: въехала часть кавалерии Буденного. Несколько бандитов подошли к Янкелю Стверману и начали его бить. Я стоял в сарае нашем и через щель наблюдал, как бандиты избивали Янкеля шашкой. Он поднял крик. Они продолжали рубить его шашкой, до тех пор, пока зарубили. На его крик прибежала жена его Гуся. Бандиты ее схватили и зарубили. Те кричали, а бандиты продолжали рубить шашками, пока те навеки не умолкли.

Лейва Китнер” [9]. Ще одне свідоцтво наведене авторами видання: « Житель Пятки Иосиф Мошкович Либерман – управляющий Пятковской аптекой: ...Во время наступления кавалерии Буденного в Пятку некоторыми бандитами этой армии был произведен грабеж, насилия над женщинами еврейскими и убийство 4 евреев. Эти звери с голыми шашками в руках разъезжали по местечку и по усмотрению своему предъявляли требования, и, в случае невыполнения их требований, подвергали евреев наказанию согласно личному усмотрению вплоть до лишения жизни. Причем нужно добавить, что все были пьяны. Один из них снял голову старой еврейке, причем кровью этой несчастной жертвы были облиты его руки. Казак этот в пьяном виде обратился ко мне в аптеку за оказанием ему помощи. Ему пьяному казалось, что он сам ранен. Я, приступая к перевязке, обмыл ему руку, но никакой раны, даже царапины, там не оказалось, и перевязки никакой не требовалось. Тогда лишь только он смекнул, что кровь эта чужая – жидовская. Вот что пережили пятковцы в те черные дни...» [10].

Запал з яким червоні вчиняли погроми не зміг остудити навіть їхній военкомдив Шепелев. За свої

намагання припинити єврейський погром у Полонному він отримав від червоноармійців кулю... Документи про цей випадок були розсекречені ФСБ РФ у 1998 році та частково підготовлені до публікації російським журналістом Володимиром Марковчіним.

Після жахів революційного періоду настав відносно спокійний період. Період НЕПу давав можливість єврейській громаді містечка розвивати старі промисли, займатися торгівлею. Місцеве українське населення ставилося до євреїв мирно і дружньо. В колгосп більшість євреїв вступати не хотіли, тільки деякі родини все ж вступили до колективного господарства, де зайняли керівні посади. Під час Голодомору 1932-33 року багато жителів П'ятки вижили, завдячуючи саме євреям. Виконуючи різну дрібну роботу для євреїв місцеве населення отримувало від них їжу.

У 1941 році єврейське населення села пережило ще одну жахливу трагедію – Голокост. З приходом у 1941 році до села німецьких нацистів в селі було створено управу, яка керувала кількома селами. Для підтримки порядку та боротьби з партизанами був створений поліцейський загін у кількості 40-50 чоловік. В нього зголосилися служити в основному покидьки суспільства та кримінальний елемент. І хоча серед них траплялися люди, які допомагали партизанам та не приймали участі в каральних акціях, все ж було достатньо людей, які поряд з нацистами восени 1941 року провадили масові розстріли євреїв-жителів села П'ятки. Найжорстокіший акт знищення єврейського населення села П'ятка відбувся 24 жовтня 1941 року, коли було розстріляно багато сотень людей різного віку. Багатьом євреям за допомогою українських селян вдалося врятуватись. Українці переховували, ризикуючи життям, в деяких випадках всю окупацію, своїх односельців єврейської національності. Так родина Ярошів переховувала євреїв, батька і сина, на жаль не вдалося встановити їхнє прізвище. Траплялися ще випадки коли місцеві жителі переховували єврейські родни та єврейських дітей. За свідченням очевидців особливою жорстокістю відзначалися кілька поліцаїв, які безпосередньо приймали участь у розстрілі єврейських сімей. Деякі, особливо жорстокі, з приходом Червоної Армії були повішені, інші відбули тривалі ув'язнення у колоніях. За період німецької окупації в П'ятці було знищено 198 єврейських родини. Збереглися списки 80 єврейських сімей, які були вбиті у П'ятці. Коштами жителів села П'ятка на місці знищення сотень євреїв був встановлений пам'ятний знак. Місцеві жителі і школярі місцевої школи підтримують порядок на могилі забитих місцевих жителів єврейської національності.

Після війни євреї, які переховувалися у односельчан і яким вдалося вижити залишили П'ятку і в своїй більшості переселилися до Бердичева та інших міст. Вже в 50-х роках у П'ятці не залишилось жодного єврея. Все, що зараз нагадує про перебування на п'ятківській землі євреїв це старий єврейський цвинтар на горі понад ставком та могила загиблим під час Голокосту.

1. Гарін В.Б. *Історія України. Навчальний посібник*. — Київ: ЦУЛ., 2012. - С. 320.

2. Єленський Віктор, *Людина і світ*. - 1991. - №5. - С. 53-56; №6. - С. 39-48.

3. Гордон Патрик, *Дневник, 1659-1667*. — Москва, Наука, 2003. — С. 64.

4. Семенов-Тянь-Шанський Пётр, *Географическо-статистический словарь Российской Империи*. — В. Безобразова и Комп., СПб. 1863-1885. — С. 708.

5. *Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. По данным обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутренних Дѣл, по порученію Статистическаго Совѣта. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпускъ III. Губерніи Малороссійскія и Юго-Западныя. СПб., 1885.* — V + 349 с.

6. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom VIII. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914.* — №. 65.

7. *Населенныя мѣста Россійской Имперіи в 500 и болѣе жителей съ указаніем всего наличнаго въ них населенія и числа жителей преобладающихъ всроисповѣданій по даннымъ первой всеобщей переписи 1897 г.* СПб., 1905. — IX + 270 + 120 с., (С. 1-26)

8. *Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918 – 1922 гг.: Сборник документов – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007.* — С. 397 – 398.

9. *Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918 – 1922 гг.: Сборник документов – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007.* — С. 400 – 401.

10. *Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918 – 1922 гг.: Сборник документов – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007.* — С. 404.

Богдан Зек,
*аспірант кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
науковий співробітник відділу давньої історії
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк*

ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ НА РАТНІВЩИНІ У 1941 – 1943 рр.

Голокост, як вияв нацистської расової політики був застосований проти єврейського населення України під час німецької окупації. Попри наявність досліджень з цієї теми, ми все ще не можемо говорити про її комплексне вивчення. На перешкоді часто стає вузька джерельна база або взагалі її відсутність. Це у свою чергу сприяє появі необґрунтованих висновків про ставлення до євреїв з боку українців, дій допоміжної поліції, загонів УПА і радянських партизанів. Свою специфічну роль відіграє і моральний чинник.

На шляху до вирішення цієї проблематики, варто запропонувати регіональний або ж навіть мікрорегіональний метод дослідження. Він дасть можливість глибше вивчити тему, а відтак продемонструвати більшу наочність у висвітленні політики Голокосту. У свою чергу це сприятиме формуванню незаангажованих висновків, які так конче затребовані українським суспільством на даному етапі розвитку.

Представлена розвідка охоплює сучасну адміністративну територію Ратнівського району Волинської області у зазначених хронологічних рамках.

Збройний терор по відношенню до євреїв, німці почали застосовувати фактично з перших днів окупації. Так, згідно архівних даних вже у перший день німецького володарювання – в суботу 28 червня було розстріляно 33 військовополонених червоноармійців і 29 євреїв [2, арк. 54]. Дещо інші дані наводить колишній житель Ратнівщини Бенціон Каменецький. Він стверджує, що того дня було вбито 10 мародерів, 30 євреїв і 30 військовополонених [1, 66].

Роз'яснення дій нацистів знаходимо у свідченнях інших очевидців цих подій. За їхньою версією, після відходу радянської влади, багаті євреї Ратного були пограбовані місцевими бандитами. Постраждалі поскаржились новій німецькій владі і вирішили звинуватити у всьому оточенців Червоної армії, дехто з яких вже встиг піти в найми до місцевих жителів. Нацисти розстріляли перших потрапивших під їхню руку солдатів. Однак, незабаром німці зрозуміли, що їх введено в оману і вони розстріляли кількох євреїв, які напередодні прийшли із скаргами на мародерів [17, 195]. Таким чином, вказаний перебіг подій у повному розумінні ще не варто оцінювати як Голокост. Виходячи із цих даних, відомості російської єврейської енциклопедії про те, що місцеві українці влаштували погроми 25 червня, а ще через три дні вбили 29 євреїв видаються малоправдоподібними. Згідно цього джерела 6 липня стався ще один погром у результаті якого загинуло декілька євреїв. Його зупинили солдати вермахту. Згодом було вбито ще 280 євреїв, проте ким саме не уточнюється. Відповідно даним енциклопедії 17 липня 1941 р. було створено юденрат, а в листопаді цього ж року організовані майстерні для євреїв-ремісників [15].

Власну оцінку першим дням війни дають євреї Ратна, яким пощастило врятуватись від Голокосту. Згідно їхніх спогадів після 22 червня 1941 р., фактично два тижні ще не було жодної влади. Через селище відступали підрозділи Червоної армії, один з них був єврейський. Командування загону запропонувало місцевій молоді вступити до його складу, однак цей заклик не знайшов підтримки.

Євреї вважають, що українська інтелігенція у якості синів священників і поміщиків закликали селян до погрому. Власне 6 липня група озброєних людей увірвалася до Ратна і розпочала грабежі, які продовжувались і наступного дня. Першою жертвою погрому став Фрамен Біньямін, який вбив одного з нападників сокирою, але при цьому загинув і сам. Точна інформація про жертви серед євреїв відсутня. Очевидці стверджують, що нападниками були українці [19, 166 – 167]. Проте це могли бути не лише місцеві жителі, селяни із навколишніх сіл, а й оточенці Червоної армії, значні групи яких перебували у навколишніх лісах [5, 451 – 452], і навіть прості бандити.

Услід за погромами, 8 липня до селища вступили підрозділи німецької армії, було вбито 10 мародерів. Однак по самих німцях також було відкрито вогонь. За це окупанти вирішили стратити 70 осіб. Оскільки десятох вони вже розстріляли, тому залишалось стратити ще 60 чоловік. Ними мали стати 30 євреїв і стільки ж українців. Замість останніх, німці розстріляли 30 військовополонених. Страчених мали поховати 20 чоловіків євреїв. Так сталося, що двоє з цих чоловіків були батьками розстріляних юнаків. Згідно спогадів із 30 євреїв двом вдалось зникнути, ще один врятувався під час розстрілу [19, 166 – 167]. На рахунок перебігу подій і кількості загиблих, свідчення очевидців не є одноставними [19, 203 – 206]. Окрім

того, як ми можемо побачити, події 28 червня співпадають з перебігом подій 8 липня. Відтак ці дані варто сприймати, як одну і ту ж інформацію. Скоріш за все, як остаточну дату потрібно взяти 8 липня, оскільки вона підтверджується більшою кількістю свідчень.

Створення юденрату 17 липня 1941 р. підтверджують спогади сучасників тих подій. У цей день почала функціонувати і єврейська поліція. Головою громади був обраний Давід-Аарон Шапіро [19, 290]. Окупаційна влада розпорядилася, щоб євреї селища носили жовті клаптики тканини на грудях і спині. Юденрат мав організувати робітничі групи, здачу коштовностей та інших необхідних німцям речей. Євреїв відправляли до трудового табору в м. Ковель, де були страхітливі умови праці, дехто працював на деревообробних підприємствах у селищі Заболоття [19, 202 – 203].

Вважається, що у березні 1942 р. в Ратному було створено гетто [13, 19], до якого були поселені євреї селища та навколишніх сіл. Окупаційна влада направляла єврейську молодь на роботи до німецької будівельної кампанії, яка розширяла і ремонтувала дорогу Брест – Ратно. Робітниками тут були й українці [1, 69]. Проте, згідно свідчень очевидців, гетто в Ратному створене не було, євреї мешкали по всьому селищі аж до літа 1942 р., коли вони були розстріляні на околиці с. Прохід [17, 196].

Голокост сягнув свого апогею в літку 1942 р., коли з Берліну надійшов наказ про остаточне «вирішення» єврейського питання. З цього моменту розпочались криваві акції з ліквідації гетто [3, 474]. Найбільшою трагедією на Ратнівщині безсумнівно вважається розстріл єврейського населення поблизу с. Прохід. Однак перед цим варто взяти до уваги ще цілу серію страхітливих подій.

У червні 1942 р. після вбивства двох офіцерів німецької жандармерії через деякий час була розстріляна група євреїв у кількості 120 осіб [14, 93]. Згідно єврейській енциклопедії громад Польщі, ці події сталися 16 липня 1942 р. коли радянські партизани взяли під свій контроль Ратне вбивши двох німецьких офіцерів. Заклик вступати до їхніх лав був сприйнятий без ентузіазму. На другий день до селище увійшов підрозділ СС і стратив 120 євреїв [120]. У той час архівні дані повідомляють, що 14 липня 1942 р. окупанти розстріляли 115 євреїв [2, арк. 54]. Варто зазначити, що через відсутню достовірну джерельну базу, ми не можемо бути впевнені, що мова йде не про один і той же розстріл. Наразі тяжко говорити і про місця цих страт.

Найбільших масштабів розстріли досягли 25 – 26 червня, коли на піщаному пагорбі поблизу с. Прохід нацисти розстріляли 1300 євреїв. Завдяки українському поліцейському в один момент кілька сотень євреїв почали тікати, але дехто з них загинув під кулями [19, 211 – 212; 20]. Архівні джерела повідомляють, що масове знищення євреїв, як у самому Ратному так і на околиці с. Прохід тривало з 22 липня по жовтень 1942 р. За цей час було розстріляно 1612 осіб. [2, арк. 54]. Однак громадськість дотримується думки, що знищення ратнівського гетто розпочалось 26 серпня 1942 р. і тривало декілька днів. У цей день нацисти зігнали євреїв на ринкову площу, а звідти переводили на піщаний пагорб до Проходу, де були викопані глибокі ями. Вважається, що на цьому місці гітлерівці знищили 2500 євреїв [14, 93]. Таким чином, питання про кількість жертв все ще залишається відкритим.

Варто зазначити, що про цю масову страту євреїв збереглись спогади очевидців. Зокрема, житель с. Прохід Ятчук Іван Онуфрійович повідомляє, що бачив велику колону євреїв, яку вели на розстріл. На чолі її був високий бородатий чоловік – один з ратнівських рабинів. Іван Онуфрійович бачив і сам розстріл, однак точної дати він не згадує [11, 3]. Якщо вірити російській єврейській енциклопедії, то в Ратному з 1903 по 1942 р. равиним значився Шлойме-Тувья Фрідлендер (1864 – 1942) [15]. Однак, ми не можемо бути переконаними, що мова йде саме про цю особу. Тому що до німецько-радянської війни у Ратному діяло аж шість синагог [1, 200].

Інші очевидці тих подій Гаврило Степанович Корпач і Харитон Мойсейович Андросюк розповідають, що також бачили євреїв, яких вели на розстріл з Ратного. Перед розстрілом їх роздягали і саме вражаюче те, що вони йшли на смерть, тримаючись сім'ями за руки [11, 1]. За спогадами сучасників подій, євреїв конвоювали до місця страти представники української допоміжної поліції, розстріл проводив есесівець. Місцевих жителів українців зобов'язали викопати і засипати ями. Дехто з євреїв уник страти і переховувався у сусідніх селах і хуторах [17, 195].

Голокосту уникло близько 30 єврейських сімей Ратнівщини. Сучасник тих подій Бенціон Каменецький свідчить, що у 1944 р. в Ратне повернулося тільки 14 євреїв, але всі вони через деякий час покинули селище [1, 70]. Російська єврейська енциклопедія говорить, що після приходу Червоної армії, до Ратного повернулось близько 15 осіб [15]. Енциклопедія єврейських громад Польщі говорить, що їх було все ж таки 14, це при тому, що у 1937 р. в Ратному проживало 2140 євреїв [20].

Варто зазначити, що у післявоєнний період з місця захоронення на будівництво шосе Ковель – Брест брали пісок. Місцеві жителі також використовували його для власних потреб. Унаслідок цього місце

поховання зазнавало руйнувань, що можна побачити й зараз. Навіть у 2012 р. представниками місцевого самоврядування було організоване засипання ями з людськими кістками [10, 2]. Перший пам'ятник на місці трагедії встановлений у 1989 р. Згодом, на його місці у 1995 р. був споруджений новий. На ньому напис українською та івритом: «Тут поховані понад 2500 євреїв смт. Ратно та навколишніх сіл, розстріляних німецько-фашистськими загарбниками 26 серпня 1942 року. Вічна пам'ять загиблим» [14, 93; 16, 1]. Згідно програми Американського єврейського комітету у Проході планується створити новий меморіал жертвам голокосту [10, 2].

Масові розстріли проводились і у самому селищі. Так, за свідченнями жителя Ратного Пінкевича М. Я. окупанти з поліцією зігнали людей та змусили копати в районі тодішнього цегельного заводу – недалеко від нинішнього кладовища, дві великі ями. Німці з поліцаями виловлювали громадян єврейської національності і вели до цих ям, заставляли їх роздягатися, а за тим уже розстрілювали. Розстріли тривали декілька днів. Серед розстріляних було й 30 циган, табір яких знаходився неподалік від Ратного. Страти проводились у ще одному місці в селищі – вулиці Крайній, на Кошачій горі [1, 69 – 70]. Нажаль, датування цих подій поки що не встановлене. У Ратному залишалося ще кілька десятків ремісників, яких періодично розстрілювали до березня 1943 р. [20]. Останні відомості про страту ратнівських євреїв відносяться до 15 січня 1943 р. [19, 191; 19, 241]. Розстріл проводився поблизу с. Прохід. Нажаль точна кількість загиблих невстановлена.

Згідно спогадів очевидців поблизу Проходу і Ратному, загинули євреї з сіл Видраниця [17, 203], Жиричі [17, 213 – 214], Прохід [17, 236 – 237], Річиця [17, 239]. Були ті, що загинули не від руки окупаційної влади, а від руки кримінальних злочинців. Так, з Видраниці в ратнівському гетто загинула лише частина євреїв. Декого з представників громади вбив бандит Михальчук І., дехто приєднався до радянських партизанів [17, 203]. Із с. Жиричі у 1942 р. в Ратному загинуло 5 сімей євреїв-ковалів і торговців [17, 213 – 214]. Згідно свідчень, того ж 1942 р. у Ратному була страчена родина Нухема Шефтеля із Прохода, яка займалась сепарацією молока і вичісуванням вовни [17, 236 – 237]. За іншими даними ця сім'я у кількості 9 осіб до зими переховувалась в урочищі Фенське поблизу Турського каналу, де знаходились прохідські сінокоси. Коли настали заморозки, вони приходили ночували до с. Прохід в будинок Онуфрія Ятчука. Однак родину спіймали і після катувань, під час яких німці хотіли з'ясувати де заховане золото, сім'я загинула. Вдалось врятуватись лише дочці Нухема Шефтеля – Магульчі. Після війни вона ще деякий час працювала у Ратному, а згодом виїхала [11, 3]. Із с. Річиця у Ратному загинуло також 5 сімей євреїв [17, 239].

У 1942 р. місцем масових страт стало с. Тур, де проживало 7 єврейських родин. Влітку до села були зведені і розстріляні жителі колишньої Заболоттівської гміни [17, 246]. Відомо, що тут були страчені євреї Заболоття (близько 90 осіб) [17, 198] і Гути (разом з євреями був розстріляний і психічно хворий син польського лісника – Юргенсон) [17, 210]. На місці розстрілу у 1980 р. був відкритий пам'ятник [14, 95] із написом українською мовою, що тут похований 101 радянський громадянин єврейської національності, розстріляний 9 січня 1943 р. Згідно з Наконечним у страті в урочищі Попова Гора брала участь українська допоміжна поліція на чолі з комендантом заболоттівської управи Н. Дуфанцем [13, 44].

Про Голокост в Турі є відомості у роботі Денисюка В. Т. та Денисюка І. О. За ними, сотні євреї були зібрані у гетто в Заболотті, що розташовувалось поблизу лісопильного заводу. Чоловіків використовували на будівництві будинку для жандармського поста та інших роботах [1, 204]. Узимку 1943 р. їх під вартою привезли у с. Тур, змусили викопати велику яму, забрали одяг, цінні речі і після цього розстріляли [1, 378]. Як бачимо, відомості про страти дещо не збігаються. Разом із тим варто зазначити, що у сусідньому до Заболоття с. Заліси масові розстріли проводилися на так званій гірці «Вовкуня. Тут було страчено єврейську родину із с. Заліси, а також привезених сюди жителів сіл Кримно і Любохини. На цьому місці розстріляли і одну з циганських родин. Щоб показати залісчанам, яка кара їх очікує за переховування єврейських дітей та допомогу партизанам, в урочищі «Воглево» німці взимку стратили сім'ю Петручик [1, 283]. Такі акції нацистів були непоодинокими, про них ще піде мова далі.

Євреї Ратнівщини відчували на собі не лише страхіття Голокосту, але й терор радянських партизанів. Доказом цього є драматичні події 1942 р. в с. Кортеліси. Один з бійців місцевого партизанського загону на хуторі Довга Нива намагався забрати одяг у двох євреїв-теслярів. Однак один з них заволодів гвинтівкою партизана і вистрілював у нього. Після цього євреї пішли в с. Мокрани (нині Брестська обл. Білорусі) і розповіли німцям про сутичку. Останні приїхали на хутір відшукали пораненого партизана, якого переховували місцеві жителі і після допиту розстріляли. Після цього німці з допоміжною поліцією приїхали до Кортеліс і почали скликати євреїв обіцяючи їм помилування. У такий спосіб їм вдалось зібрати кілька десятків чоловік, після чого цю групу вивезли до Мокран і там розстріляли. Разом з ними були страчені

і два євреї, які поранили партизана. Розплата останніх за свого товариша перетворилась у трагедію. Коли євреї повертались з молитви, радянські партизани увірвались в село і почали розстрілювати їх просто на вулицях [8, 154; 18, 158]. Згідно спогадів у цій акції взяв особисту участь і сам командир загону (персональні дані якого не уточнюються) [17, 227]. Відомо, що цей терор продовжувався впродовж декількох днів, радянські партизани знищили понад сто кортеліських євреїв [8, 154; 18, 158]. Після розправ, радянські партизани наказали жителю с. Кортеліси власною підводою вивезти і поховати тіла загиблих у с. Млиново [17, 231]. Згідно Денисюку В. Т. у цьому селі в липні 1942 р. німці розстріляли також понад 30 євреїв [1, 322]. Проте, ця страта скоріш за все не пов'язана з євреями с. Млиново. Оскільки 20 липня 1942 р., у с. Кортеліси була влаштована одна з перших облав на євреїв. Під час якої німцям вдалось схопити близько 30 осіб. Всі вони були розстріляні на околиці с. Млиново. Серед цієї групи опиналась родина найбагатшого кортеліського єврея – Біюмінга. Спочатку йому вдалось втекти, але коли він побачив, що дружина і діти потрапили до рук нацистів, здався і сам. Він попросив дозволу покласти своїх рідних у могилу, помолиться і теж був розстріляний. Після цих подій кортеліські євреї зрідка з'являлися в селі, віддавали своє майно на зберігання місцевим селянам та переховувалися у лісах і на болотах [8, 154; 18, 158]. У 1990 р. на місці страти в Млиновому був встановлений пам'ятник [14, 94].

З історії Голокосту в Кортелісах відомо також, що три родини з села переховувались в урочищі Барське. Щоб вижити вони викопували картоплю з чужих городів і харчувались нею. Це стало причиною доносу і гибелі євреїв. Очевидцем вбивства стала Ольга Лаврентіївна Ковальчук. Вона стверджує, що коли німці відкрили вогонь, то одна єврейка взяла на руки своїх обох дітей і почала тікати. Зрозумівши, що врятувати життя дітям неможливо вона кинула їх у воду і неподалік від цього місця загинула сама. Вбитих поховали у тому ж урочищі [18, 158 – 159].

Улітку 1942 р. масовий розстріл євреїв відбувся і у с. Заброди. Згідно спогадів Вертей Т. М. німці стратили 32 особи, в тому числі 7 дітей і 6 людей старшого віку. Після розстрілу, усіх селян зігнали на подвір'я до церкви і оголосили, що так буде і надалі, якщо не виконуватимуться накази великої Німеччини [9, 28].

Були випадки, коли євреї ставали жертвами міфів про коштовності, якими вони буцімто володіли. Прикладом цього може бути смерть кортеліського єврея Антика, який був вбитий групою невідомих озброєних людей. Вважається, що із усіх кортеліських євреїв вціліла лише сім'я Лейби, що складалася з чотирьох чоловік: його самого, дружини і двох синів. Очевидно, що вони вижили завдяки підтримці українського населення. Згодом Лейба потрапив до радянського партизанського загону, після війни разом з родиною переїхав до США. Згідно Хомук Г. після Другої світової до Кортеліс не повернувся жоден єврей [18, 158 – 159].

Процес фізичної ліквідації євреїв Ратнівщини проходив і за межами окресленої території. Так, більшість євреїв с. Залухів у 1942 р. була вивезена до гетто в містечко Немир (на Волині є однойменне село в Рожищенському р-ні; Немирів – місто Вінницької обл.; селище міського типу на Львівщині). Дехто з громади переховувався у навколишніх лісах. Згідно спогадів очевидців, чотирьох літніх євреїв вбив син поляка Кліщинського, який звільнився з радянської тюрми у червні 1941 р. Співучасником цих злочинів був ще один бандит.

Із сусіднього с. Заприп'ять у 1942 р. євреїв було також вивезено до гетто, але до якого саме невідомо. Можливо вони розділили долю громади с. Залухів. Із восьми єврейських родин с. Щитинська Воля декого було вбито у 1942 р. в селі, інших вивезено до гетт Любешова та Каменя-Каширського. Врятувалась лише одна жінка із громади [17, 219 – 220]. За переказами сучасників у тому ж 1942 р. в с. Межисить, німці вбили 14 євреїв і родину циганського коваля Гученка із 7 осіб [17, 229 – 230]. У 2006 р. на цьому місці було встановлену пам'ятну плиту на якій зазначено, що тут розстріляно 18 євреїв і 9 циган [14, 96]. Знову ж ми стикаємося з проблемою у визначенні кількості жертв.

У ході дослідження ми не однократно стикалися з інформацією про страти циган. Як і євреї, цей народ став жертвою Голокосту. Однак ця тема є менш висвітленою і тому заслуговує на окреме дослідження.

Аналізуючи спогади очевидців, варто акцентувати увагу на питанні ставлення української допоміжної поліції до єврейського населення. Вище вже згадувалось про її участь як у розстрілах так і порятунку євреїв. Варто почати з того, що у спогадах сучасників тих подій знаходимо відомості про те, що на службу до поліції потрапляли кримінальні злочинці. У 1942 р. в с. Якушів вони вбили три єврейські сім'ї. Згодом до лав УПА ці поліцейські не вступили [17, 216]. Такими ж бандитами із числа поліції були вбиті євреї із с. Велимче [17, 200]. У с. Сільця-Гірницькі співробітник поліції видав євреїв, які переховувалися з 1942 р. Німці розстріляли 7 осіб. Згодом винуватець втік з села [17, 208]. У с. Щедрогір декількох євреїв

вбив бандит Андрійчик – його приналежність до поліції та інших формувань невстановлена [17, 246]. Якщо вірити спогадам очевидців, то таким же бандитом був і Кошелюк Андрій – уродженець с. Піски-Річицькі. Здобувши зброю, він грабував і жорстоким способом убивав українських селян. Від його рук загинув малолітній єврейський хлопчик із с. Річиця. Кошелюк оголосив себе «бандерівцем», хоча до УПА і ОУН ніякого відношення не мав. Він став знахідкою для агентів НКВС, які розпустили чутки, що Кошелюк є типовим українським буржуазним націоналістом [17, 241]. У той час за іншими джерелами Кошелюк Андрій Антонович (псевдо «Дорош») дійсно був членом УПА, більше того працював в СБ ОУН. «Дорош» був заарештований у 1947 р. разом з Якимом Корнелюком (псевдо «Окунь»). Показовий суд над ними пройшов у селищі Ратне з 22 по 24 липня 1959 р., обоє засуджені до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна [4, 182].

Таким чином, ми наштотувалися на ще одну проблему, яка потребує детального вивчення. Що стосується питання взаємовідносин УПА і євреїв, то варто сказати, що вступивши до лав останньої у них з'являлася можливість для порятунку. Більше того, за істориком Шанковським Л., поблизу Ратного УПА був створений спеціальний табір для євреїв. Такі лісові табори перебували під охороною повстанців і деякі з них не були знищені німцями та функціонували аж до приходу Червоної армії. Їхнім організатором став шеф господарського сектору УПА-«Північ», відомий волинський кооператор Василь Мороз (псевдо «Зубатий»). У них для потреб УПА, єврейські кравці й кравчині, шевці готували білизну, одяг та взуття [7, 59 – 60]. Про такий табір коротко згадується і в енциклопедії єврейських громад Польщі. Він складався із 30 сімей, декому з яких вдалось роздобути зброю. У подальші три місяці фактично всі вони загинули [20]. Нажаль поки що невідомо час і місце розміщення згаданого табору.

Війна разом із своїми негативними проявами стала сприятливим періодом для діяльності кримінальних елементів. Варто також зауважити, що вбивства і грабежі, які чинили бандити із зброєю в руках, часто могли приписуватись партизанам будь-якого політичного спрямування. Злочинці у свою чергу також могли видавати себе за представників різних воюючих сторін.

Вище вже згадувалось про ситуації, коли українці видавали євреїв окупаційній владі. На основі спогадів, про такі випадки розповідає краєзнавець Лесіцька К. К. Такі вчинки своїх сусідів та односельчан засуджувалися українською громадою. Зокрема в с. Броди загальному осуду був підданий чоловік, який на мотузку вів до німців дванадцятирічного єврейського хлопчика [6, 101 – 104]. Та все ж таки випадки злочинних посягань на євреїв з боку місцевого населення були поодинокими. Натомість у переважаючій більшості наявні відомості розповідають про те, як українці під загрозою смерті рятували євреїв. Так, у с. Лучичі окупанти вбили Уляну Матвіюк та її чотирьох дітей за те, що вона нагодувала єврейську сім'ю і уночі перевела їх на схованку до сусіднього села [17, 216]. Завдяки допомозі українців у с. Піски-Річицькі вдалось врятуватись євреям із сусідніх сіл [17, 241]. Це ж саме було і в Щедрогорі [17, 246]. У с. Велимче Радіон Литвінець, Феодосія Зуб та інші переховували на хуторі і врятували єврейську дівчинку Шейдл, сім'ю якої розстріляли окупанти. Варто зазначити, що в селі у 1943 р. в урочищі Бабоцьке були розстріляні єврейські сім'ї, які переховувались на хуторі Цюприк після погрому в Ратному [1, 223]. Єврейську родину коваля Герцеля Каменецького із с. Гірники врятувала сім'я Вакули і Ганни Матвіюків із с. Броди. Півроку родина Каменецьких жила у відгородженому снопами закутку в хліві. Впродовж тривалого часу переховував у своїй клуні єврейські сім'ї житель Ратного Михайло Хабовець. Сім'я Штейнгартенів переховувалась у приміщенні лісництва в урочищі Смольна, що поблизу с. Сільця-Гірницькі [1, 70]. Там знаходилось лісове господарство Бухвальда, який оголосив себе фольксдойчем. Він опікувався євреями по лютий 1943 р., коли вони вступили до партизанського загону [19, 222]. Однак, євреям не завжди вдавалось довгий час переховуватись навіть по віддаленим селам, які оточені лісовими масивами. Так, в 1943 р. у с. Сільця-Млинівські німці виявили і стратили єврейську родину з Ратного у складі 7 осіб [17, 234].

Загальновідомо, що німці застосовували колективні покарання за невиконання окупаційних розпоряджень. Така дійсність супроводжувала і єврейське питання. Як приклад, на хуторі Свідове у 1943 р. спалили ряд будинків через те, що тут переховувались євреї з с. Самари [17, 245], яких у 1942 р. майже всіх вбили нацисти – не менше а ніж 27 осіб. У с. Забріддя разом з єврейкою, яку переховувала місцева родина було вбито і чотирьох українців [17, 242 – 243].

Щоб врятувати своє життя євреї вступали, як до УПА так і до загонів радянських партизанів. Уникаючи розправи з боку нацистів, євреї с. Дошно переховувались на околицях, а дехто з них пішов у лави радянських партизанів [17, 212]. Так вчинив і житель Ратного – Шапіро Ісаак Давидович 1907 р. н. У такий спосіб він уник масового розстрілу. Після приходу Червоної армії став рядовим бійцем 415-го полку 1-ої стрілецької дивізії Білоруського фронту. Помер від ран, похований поблизу с. Ольших Біло-

Підляського повіту Люблінського воєводства Польщі [12, 2]. Як свідчать самі євреї, дуже часто радянські партизани відносились до них з презирством, вимагаючи за вступ до своїх лав коштовності [19, 211; 19, 219 – 220].

Порятунок євреїв українцями на Ратнівщині визнаний світом. Лише в одному с. Броди дипломами і званнями «Праведник світу» і «Праведник України» були відзначені семеро осіб. З них Гурська У. П. і Матвіюк М. В. були нагороджені орденом «За заслуги III ступеня». Посмертно звання «Праведник України» були удостоєні п'ять дітей Матвіюка Вакули і родина Карпа Панасюка [6, 105 – 108].

Підсумовуючи вище зазначене, варто сказати, що з огляду на недостовірну і часто дискусійну джерельну базу, тема Голокосту на Ратнівщині потребує подальшого вивчення. Відповідно матеріалам дослідження, найбільш масові розстріли євреїв на Ратнівщині відбувались на піщаному пагорбі поблизу с. Прохід. За період 1941 – 1943 рр. тут загинуло фактично 3000 осіб. По інших населених пунктах району, в тому числі самому селищі ця цифра може далеко перевищувати 1000 чоловік. Таким чином можна припустити, що за вказаний період жертвами Голокосту на Ратнівщині стало близько 4000 євреїв і понад 40 ромів. Не дивлячись на випадки видачі євреїв, до цих списків варто занести імена українців, які загинули рятуючи їх.

У переважній більшості євреї стали жертвою окупаційного режиму, хоча у статті зафіксовано і масову розправу яку здійснили радянські партизани у с. Кортеліси. Проте в інших випадках, вступ євреїв до загонів червоних партизан давав їм можливість врятуватись від німецького терору. Щодо УПА, то у процесі дослідження не було зафіксовано збройних акцій проти євреїв, порушено питання про можливість існування єврейського табору поблизу Ратного під охороною бандерівців.

Українська допоміжна поліція здійснювала пошук євреїв та подальше їх конвоювання до місць страт. Переконливих доказів про її участь в масових розстрілах знайдено не було. Виконуючи свої службові обов'язки і керуючись вказівками німецького командування, представники поліції видавали євреїв нацистам за що отримували винагороду. Проте у дослідженні зафіксовано і зовсім протилежні випадки. У кінцевому висновку варто сказати, що головними рятівниками євреїв стали все ж таки українці.

1. Денисюк В. Т. *Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис* / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452 с.

2. *Державний архів Волинської області, ф. р. – 66. Архівний відділ МВС Волинської області, оп. 4, спр. 14 а. Список міст районних центрів, залізничних станцій і населених пунктів із зазначенням дати окупації їх німецько-фашистськими загарбниками, завданих збитків і дати звільнення їх військами Радянської Армії. Том 2. 1946 р., 175 арк.*

3. *Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол. : Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін. Наук. ред. В. К. Баран. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.*

4. Зек Б. *Український національно-визвольний рух на Ратнівщині: персоналії 1943 – 1951 рр.* / Богдан Зек // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 42. Матеріали XLII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року, смт. Ратне – с. Кортеліси, 20 вересня 2012 року* / Упоряд. А. Силіук, М. Михалевич. – Луцьк, 2012. – С. 178 – 184.

5. Кузьмич М. *Знищення волинського села Кортеліси (23 вересня 1942 р.): причини та масштаби трагедії* / Микола Кузьмич // «Воєнна історія України. Волинь та Полісся». *Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25 – 26 квітня 2013 року, м. Рівне. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД, 2013. – С. 451 – 455.*

6. Лесіцька К. К. *Поклик рідної землі. Історія села Броди. – Вид.-ге, доповн. / Катерина Калістратівна Лесіцька. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 280 с.*

7. *Літопис УПА. Українська головна визвольна рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: документи і спогади. Т. 26 / [Відповід. ред. Петро Й. Потічний]. – Торонто – Львів: «Літопис УПА», 2001. – 658 с.*

8. Михалевич М. *Кортеліси уроки війни* / Микола Михалевич // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 42. Матеріали XLII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року, смт. Ратне – с. Кортеліси, 20 вересня 2012 року* / Упоряд. А. Силіук, М. Михалевич. – Луцьк, 2012. – С. 153 – 157.

9. *Моє село, мій отчий край. Історико-публіцистичний нарис* / [Упоряд. Тетяна Дуда, Марія Савчук]. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. – 88 с.

10. Мороз Д. *Біля Прохода буде меморіал жертвам голокосту* / Дмитро Мороз // *Ратнівщина. – 2012. – 4 липня. – С. 2.*

11. Мороз Д. *Доля прохідських євреїв* / Дмитро Мороз // *Ратнівщина. – 2008. – 4 березня. – С. 3.*

-
12. Мороз Д. Згадаймо всіх поіменно / Дмитро Мороз // Ратнівщина. – 2013. – 20 липня. – С. 1 – 2.
 13. Наконечний В. Волинь – криваве поле війни / Владислав Наконечний. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 144 с.
 14. Пам'ять людська не забуде повік...: Краєзнавчий довідник / [Упоряд. В. А. Наконечний, М. Д. Півницький, Г. В. Давидова]. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 120 с.
 15. Ратно – Російская еврейская энциклопедия / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/prokhoda4.html>
 16. Синенко Л. Пом'янули мертвих живі / Лідія Синенко // Ратнівщина. – 1995. – С. 1.
 17. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. і авт. коментарів І. Пуцуку; за заг. ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 336 с.
 18. Хомук Г. Кортеліська трагедія 1942 року / Галина Хомук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 42. Матеріали XLII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року, смт. Ратне – с. Кортеліси, 20 вересня 2012 року / Упоряд. А. Силук, М. Михалевич. – Луцьк, 2012. – С. 158 – 159.
 19. Ratne; sipura shel kehila yehudit she-hushmeda (Ratno; Story of a Destroyed Jewish Community). – Tel Aviv, 1983. – 331 p. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/ratno/ratno.html>
 20. “Ratno” – Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Ratno, Ukraine) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00187b.html
-

ЄВРЕЙСЬКИЙ СПОРТИВНИЙ КЛУБ «ГАСМОНЕЯ» В РІВНОМУ

В 1918 р. при «Гістадруті» (єврейській профспілці) в Рівному завдяки ініціативі Букімера, Др. А. Беренштейна і Й. Гремплера була закладена спортивна секція під назвою «Маккабі». Завдяки допомозі тренерів М. Дайчмана, А. Цама і Й. Бушела пройшли перші гімнастичні змагання, які пройшли з великим успіхом і послужили основою для закладання спортивного клубу. Після кількох місяців існування «Маккабі» до нього зголосилися усі спортсмени з «Спортклубу», що тоді існував. «Маккабі» отримав не лише хороших спортсменів, але й добрих організаторів в особах М. і Й. Горенштейнів, Ябка, С. Гімберга та ін. Головою клубу стає М. Горенштейн, починається діяльність двох секцій: футбольної та гімнастичної. Футбольна секція бере участь в переможних іграх із «Спортклубом» з Рівного, «Якорем» із Здолбунова та з іншими командами. Для гімнастичних занять клуб отримує перший майданчик для занять, в осінньо-зимовий період гімнасти займаються в залі «Талмуд Тори» [4, 3].

В 1920 р. тренером гімнастичної секції «Маккабі» став Сквирський. Перший виступ гімнастів в «Селянці» був прикладом розвитку єврейського спорту на Волині. Після цього правління клубу на чолі З. Ліпіним закупили в Бельській необхідні гімнастичні снаряди. Наступного 1921 р. завдяки отриманим коштам від других гімнастичних виступів було закуплено все необхідне для футбольної секції.

Впродовж більшої частини 1921 р. і на початку 1922 р. в клубі змінюється керівний склад, завдяки зусиллям Др. Табачника і Б. Вілковича клуб виходить на новий щабель свого розвитку. Футбольна секція переживає часи свого розквіту. Наступного року футбольна команда клубу виграє кубок м. Луцька. Гімнастична секція під орудою Планера і за активної допомоги Й. Горенштейна і І. Кельріха здійснює планові і систематичні заняття [4, 3-4].

Нормальний плин діяльності «Маккабі» був перерваний, коли була заборонена робота клубу. Очевидно причиною заборони діяльності «Маккабі» була нестабільна політична ситуація і побоювання влади, що спортивні організації можуть бути легко перетворені на воєнізовані формування.

Після заборони, більша частина колишніх членів товариства намагалися створити «нове» спортивне товариство під назвою «Гасмонея». На початку свого організаційного оформлення товариство зіткнулося з багатьма труднощами. Польська влада всіляко намагалася затягнути процес реєстрації «Гасмонеї» та зібрати більше інформації щодо її мети, майбутньої діяльності та політичної лояльності членів-засновників. Про це свідчить активне листування між різними інстанціями воєводського управління та відділом безпеки. «На терені Волинського Воєводства встановилася така практика, що створювані євреями спортивні товариства мають загрожувати громадській безпеці, що на думку пана Комісара Східних Земель, стало причиною відмови в їх легалізації, причому в різних містах, причини ті ж самі...». Про затягування процесу свідчать й «випадкові» помилки. Так Мошка Германа, який мав 54 роки, вписали як неповнолітнього, а отже він не мав права бути членом-засновником товариства. Зусилля засновників та їх докази в аполітичності «Гасмонеї» були марними, 13 березня 1923 року воєводським рескриптом легалізацію організації було заборонено.

На владні дії відразу відреагував Волинський клуб послів сейму та сенату Єврейської Народної Партії, секретаріат якого з 1922 року знаходився у Рівному по вул. Шкільній. Саме тут розташовувались більшість єврейських громадських організацій міста. Керівники-засновники організації Мордко Табачник та Шльома Гойзенберг знову запевнили, що діяльність спортивного товариства акцентується лише на спорті і жодного політичного підґрунтя не має. Польська влада, вагаючись 31 травня 1923 року легалізувала «Гасмонею», а на період реєстрації дозволила створити футбольну команду (фактично було відновлено команду «Маккабі») [2, 129-132]. Єврейські спортсмени активно взяли за справу – протягом наступних 16 років «Гасмонея» була найкращим єврейським футбольним клубом Волині, про що писала влітку 1924 року газета «Життя Волині» [3, 12].

Відтак вже 18 серпня 1923 р. на стадіоні «Сокола» відбулося урочисте відкриття клубу, що було сприйнято з великим захватом поміж єврейської громади Рівного. З цього моменту в клубі розпочинається інтенсивна праця, виникають нові секції, зокрема: боксерська та водного поло. Важливим моментом також стало те, що наприкінці 1923 р. клуб «Гасмонея» вступив до Люблінського футбольного округу, як офіційний член і почав брати участь в іграх цієї ліги.

Єврейська людність Рівного активно підтримувала розвиток в місті спорту. Завдяки їхній допомозі товариство побудувало за містом стадіон, де члени клубу і єврейська молодь отримали можливість

займатися. Урочисте відкриття стадіону відбулося 25 квітня 1924 р.

Літо 1924 р. в житті клубу відзначилося періодом інтенсивної праці, яка проходила в окремих секціях, якими керували тренери І. Горенштейн, В. Мацейовер та І. Кельріх. Останній організував дівчачу секцію, яка впродовж всього часу існування клубу була зразковою секцією.

Восени цього ж року клуб стикається з труднощами: гімнастичну залу в нього відбирають, але правління «Гасмонеї» після довгих і тривалих перемовин винаймає приміщення у князя Любомирського, де можна було 3-4 рази на тиждень проводити заняття з гімнастики [4, 4].

В першій половині 1925 р. праця в клубі проходила в нормальному плинні і систематично. Наступна проблема клубу виникає в тому, що керівники не могли належним чином виконувати своїх функцій та покладених на них обов'язків, що й приводить «Гасмонею» до критичного стану. Робота секцій зупиняється, а члени клубу починають масово з нього відходити. Однак знаходиться невелика ініціативна групка з З. Верним на чолі, яка бере ситуацію в свої руки і врешті-решт повертає клуб до життя. На їхньому шляху виникають нові труднощі. Термін контракту на стадіон збіг і його продовжити не випало можливості, не було коштів для оплати орендної плати за гімнастичну залу. Та вже невдовзі нове правління клубу, до якого увійшли З. Верний та Х. Гелман, домовляються з Е. Ефрусом на рахунок майданчика, на якому відбуваються заняття.

В 1927 р. правління клубу розширило діяльність в окремих секціях, було придбано землю під будівництво стадіону, але виявилось, що ця ділянка не підходила для таких потреб і від неї довелося відмовитися. Натомість завдяки допомозі почесного голови Е. Ефруса і його фінансової підтримки вдалося продовжити термін оренди приміщення під гімнастичну залу до 1936 р. В цьому ж році символом клубу став біло-блакитний прапор, що підкреслював сіоністську позицію спортивного товариства. Незважаючи на декларовану аполітичність, «Гасмонея» бере все більш активну участь в суспільно-громадському житті. Зокрема у 1927 р. правління організації делегувало двох спортсменів у Раду депутатів Національного земельного фонду.

1928 р. в житті клубу став роком його першого десятиліття існування. У всіх секціях проводилася жвава діяльність. В клубній залі займалися вже 700 єврейських дітей під керівництвом 5 тренерів «Гасмонеї». Клуб зумів обладнати для своїх членів майданчик для ігор та тенісний корт. Поруч з цим клуб взявся ще за два керунки в свої діяльності – культурний і драматичний. В цій праці активними членами клубу були Туркович і Рудкін. Почали відбуватися лекції, відчити тощо [4, 5].

В наступні роки діяльність клубу здійснювалася при подвижницькій праці Е. Ефруса, Др. Ротфельда, Й. Гальперіна, Х. Гельмана і Г. М. Пісюка. Попри труднощі, головним чином фінансового плану, клуб працює в нормальному ритмі і планомірно. У всіх видах спорту «Гасмонея» досягає хороших результатів. Футбольна команда клубу тримає першість на Волині і повсякчас здобуває почесні нагороди. Теж саме можна сказати і про інші спортивні змагання, де члени клубу виграють перші місця. На цей час вже досить хороших результатів досягла боксерська секція, якою керував Д. Фельдман. Гімнастична секція під керівництвом Крінкера досягає свого розквіту. Гімнастичні виступи відбувалися в приміщенні цирку, а в 1930 р. було проведено показ, який засвідчив неабиякий рівень розквіт єврейського спорту. Після від'їзду Крінкера праця гімнастичної секції відбувалася під керівництвом Левятина, Хінкеса та ін.

В 1932 р. правління клубу з князем Любомирським уклало довголітній контракт на землю для побудови стадіону. Його було вибудовано, а через болото до стадіону прокладено гарну доріжку. Також було розширено майданчик для спортивних ігор. Взимку на цьому майданчику робили ковзанку, на яку ходила рівненська молодь.

Широко святкувалося 15-ліття клубу «Гасмонеї». В червні 1933 р. при участі всіх єврейських товариств міста під керівництвом тренерів Левятина, Хінкеса, Горенштейна і Бушела відбулися спортивні виступи. Для своїх потреб члени клубу отримали хороший пляж [4, 6].

В 1934 р. футбольна команда клубу отримала перемогу в чемпіонаті Волині і представляла воеводство в іграх Всепольської ліги. Окрім того Рівне відвідав знаменитий віденський «Гакоах» – чемпіон австрійської футбольної ліги. Спостерігати історичний матч, що закінчився перемогою «Гасмонеї» з рахунком 4:3 зібралися більше як 20 тисяч глядачів. Понад 100 спортсменів клубу лише цього року отримали нагороди у своїх видах спорту.

«Гасмонеї» в 1936 р. було доручено організацію турніру команд Загальнопольського союзу «Маккабі». У змаганнях взяли участь: «Маккабі» з Варшави, «Гасмонея» із Львова, «Гасмонея» з Луцька та інші.

Поруч з приємними моментами клуб знову не оминають проблеми. «Гасмонея» втрачає своє приміщення, фінансовий стан клубу не найкращий. На цьому етапі за порятунок клубу береться П.

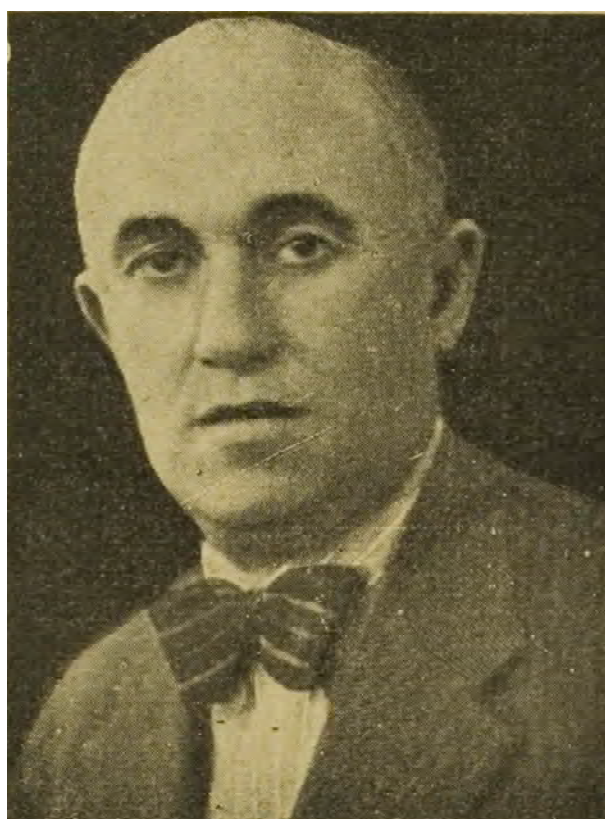
Боксерська секція, 1937-1938 рр.

Члени клубу.

Дівчача секція, 1937-1938 рр.

Е. Ефрус, почесний голова клубу.

*Футбольна команда в 1932-1933 рр.,
кубок Волині.*

Хокейна секція.

Літтауер з групою однодумців. Обране на початку 1937 р. нове правління з Н. Штеренталем і А. Літваком на чолі береться з енергією до праці. Зусиллями Літвака і Літтауера була побудована на стадіоні трибуна, яка вміщала до 500 спортсменів.

В 1937 р. вдало виступила юніорська футбольна команда клубу. Вона здобула кубок Волині і представляла регіон на чемпіонаті в Козінцах, де була єдиною єврейською командою [4, 7-8].

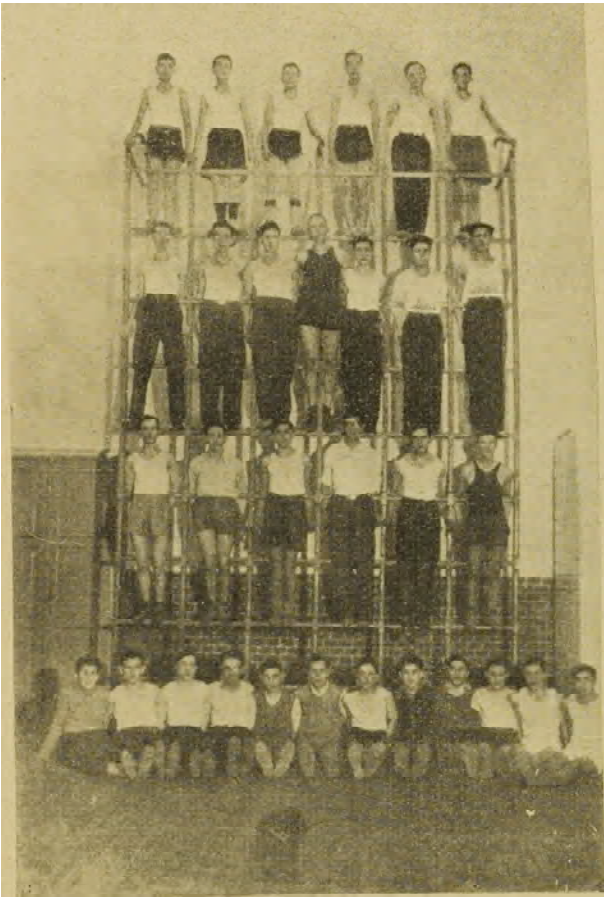
1938 р. був ювілейним для «Гасмонеї». На урочистості прибули численні гості з багатьох міст Польщі і світу. Почесний комітет очолив голова «Маккабі» Польщі Др. Г. Росмарін. До складу комітету увійшли шановані в місті євреї: др. Т. Абрамович, А. Альперсон, др. Л. Бехер, др. М. Цимеринський, А. Фелдум, І. Фелдман, Й. Фелдман, др. Д. Флашер, М. Фіштейн, Д. Фішер, др. Й. Гузман, С. Голдеман, Й. Гальперін, інж. Б. Каган, др. Л. Каган, Л. Крамаж, Е. Лернер, Д. Літвак, М. Літвак, Ш. Махлін, Е. Меєровітз, Л. Пісюк, С. Пісюк, Д. Перчук, др. І Реїсс, М. Сапожинський, Д. Сток, А. Штрік, Л. Скалук, др. Й. Швідке, др. М. Табачник, др. А. Вайзглуз, Й. Вігдорович, З. Верний та Г. Вугмейстер [4, 1].

Урочистості продовжувалися з 29 травня 1938 до 3 липня 1938 р. В неділю (29 травня) зранку відбулося урочисте богослужіння в головній синагозі міста. В 11.30 цього ж дня відбулася урочиста академія в театрі Зафрана. На неї прибули поважні гості: Др. Г. Росмарін – голова «Маккабі» в Польщі, адвокат З. Фогл – віце голова «Маккабі» в Польщі, Е. Лернер – голова «Маккабі» Волинського окружного союзу, лавник Й. Левін, Др. М. Бергман і мгр. Й. Мотовіловкієр. В неділю також відбулися легкоатлетичні змагання і велосипедний заїзд на 25 кілометрів. В суботу, 4 червня відбувалися виступи гімнастів, змагання легкоатлетичні та боксерські бої поміж «Гасмонеєю» та «Погонею» на приз президента м. Рівного. В неділю, 5 червня відбулися футбольні турніри на приз віце-голів «Гасмонеї» А. Літвака і П. Меєровітза та юніорів на приз голови «Гасмонеї» Н. Штеренталю. В понеділок, 6 червня відбувалися фінальні змагання з футболу та серед юніорів. В суботу, 2 липня відбувся чемпіонат «Маккабі» Польщі, в неділю (3 липня) його фінальна частина. Закінчилися святкування нагородженням спортсменів та банкетом в залах Кресового клубу [4, 2].

Як вже зазначалося в числі перших двох секцій була організована футбольна. З 1918 р. по 1920 р. тренування секції проходили не систематично і не під керівництвом професіоналів. В 1920 р. тренером секції став відомий футболіст Флур, який свого час грав у львівських «Погоні» і «Гасмонеї». В секції займалося 4 команди. Тоді ж секція взялася за підготовку юніорів, цю роботу здійснював Горенштейн під керівництвом Флура. В 1923 р. Флур від'їхав, а декілька сильних гравців були призвані до війська, що й спричинило деяке послаблення футбольної секції. Однак в 1924 р. для роботи з футболістами прибув колишній гравець віденського «Хакоаха» Шпунер, який швидко виправив ситуацію. Завдяки його зусиллям збільшилася кількість тих, що займалися футболом, а команда виходить в число чоловічих футбольних команд Волині. В цей час за рівненську «Гасмонею» виступають такі сильні гравці як Гімберг, Брік та Лопатін. В 1927 р. новим керівником секції став З. Верний, який успішно продовжив працю свого попередника. В 1928 р. «Гасмонея» здобуває кубок газети «Відлуння Волинське». За команду тоді виступали Кандельман, Д. Савицький, Б. Лойтер, Ягода, Левятін, Козлик, М. Ліхт, М. Латнік, Й. Савицький, Фельдман Петя. В 1929 р. «Гасмонея» здобуває кубок Волині. В 1930 р. команда дещо ослабилася через те, що сильні гравці пішли до війська. А. Зам стає новим тренером команди і досить швидко виводить її на попередній рівень. Про те, що «Гасмонея» та ж сама сильна, що й раніше команда свідчить здобутий 1931 р. кубок Горовіца. За команду в цей час виступають поміж інших Маркович, Левятін, Штейндель, Винокур. В футбольному сезоні 1932/1933 р. команда «Гасмонеї» в складі: Маркович, Фрейдмітер, Д. Фельдман, Й. Самсон, Левятін, Г. Міллер, І. Козлик, Й. Латнік, Сойфер, С. Савицький, Винокур, Латнік, Й. Хінкес вдруге здобуває кубок Волині. З рівненської «Гасмонеї» в збірній Волині грали Фельдман, Левятин, Козлик, Штейндель, Латнік. В 1938-1939 рр. за рівненську «Гасмонею» виступали: Старець, Смігельський, Самсон, Фінкельштейн, Голдкранц, Аспіс, Латнік, Ліхт, Брікман, Сойфер, Винокур, Тов та молоді гравці: Маргуліс та Герман. Секцією керував Літтауер, а тренером був Горенштейн [4, 16-18].

Легкоатлетична секція в «Гасмонеї» існувала з моменту повстання клубу. До перших здобутків секції можна зарахувати здобуття І перехідної нагороди редакції «Відлуння Рівненського». На жаль в наступні роки спортсмени втрачають можливість нормально займатися оскільки нема відповідних умов. Щойно в 1932 р. клуб побудував власний стадіон, де й займаються легкоатлети [4, 18].

Після повернення членів клубу з Слазька, Любліна і Вільна із курсів фізичного виховання у 1928 р. у Рівному почали розвиватися спортивні ігри. Спортсмени «Гасмонеї» брали участь звідтоді у волейбольних і баскетбольних змаганнях, в яких отримували регулярно перемоги. В 1931 і 1932 рр. секція спортивних ігор досягла найбільшого розквіту, а в 1932 р. на змаганнях, організованих Міським

Гімнастична секція, 1937-1938 рр.

М. Горинштейн, засновник клубу.

Велосипедна секція, 1937-1938 рр.

Легкоатлетична секція в 1937-1938 рр.

комітетом освіти і фізичного виховання у волейболі і баскетболі команди «Гасмоней» вибороли перше місце [4, 18-19].

Вже на другому році існування клубу під керівництвом М. Горінштейна і С. Гімберга було організовано велосипедну секцію. Її діяльність проводилася в двох напрямках: туристично-краєзнавчому і професійному. Члени секції брали активну участь у всіх змаганнях, що проводилися у Волинському воєводстві та займали перші місця. В 1931 р. рівненські спортсмени Качка і Перел брали участь в змаганнях на кубок редакції львівської «Хвилі» та належним чином представили свій клуб [4, 19].

Під керівництвом тренера Баумана в 1922 р. було організовано боксерську секцію. До неї одразу ж

записалося чимало бажаючих. Через відсутність противників відбувалися лише внутрішньо-клубні змагання, що позначилося негативно на професійності спортсменів. В 1932 р. Д. Фельдман, Зіндел, Тафлер і Колтун брали участь в боксерських курсах, організованих під керівництвом заслуженого майстра спорту капітана Дзевуляка. Після повернення рівненських боксерів з курсів відбулася реорганізація секції, почалися систематичні тренування, в результаті яких сформувалася сильна команда, в якій виділялися сильні боксери: Бракер, Шустер і Латнік. Впродовж наступних років Латнік лишився найкращим боксером Волині в своїй вазі. Пізніше досить професійним боксером став Сапожник, який в 1938 р. разом з Бракірем завоювали звання чемпіонів Волині [4, 19-20].

Діяльність «Гасмонеї», як і більшості єврейських громадських товариств закінчилась після вересня 1939 р. зі вступом на територію Західної України Червоної Армії [1, 1].

1. Берман Х. Памяти Хасмонеи // *Еврейский обозреватель*. – 2002. – 27 квітня. – С 1.

2. Рембовський Р. Єврейські спортивні товариства на території Волинського воєводства у міжвоєнний період // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 14. – С. 129-134.

3. *Ze sportu* // *Życie Wołynia*. – 1924. – q12. – S. 12.

4. *ŻKS Hasmonia Równe: [jednodniówka jubileuszowa]: Równe, 1918-1938*. – Równe: ŻKS «Hasmonia», 1938 (Lwów: Lwowska Druk. Nowoczesna). – 20, 12 s. : fot. ; 32 cm + Program uroczystości.

Леонід Коган,
член Національної спілки краєзнавців України, м.Любек, Німеччина

БІЛЯ ВИТОКІВ ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ

Хоча загальновизнаною датою зародження єврейського театру вважається 5 жовтня 1876 року, коли трупа під керівництвом Аврома Гольдфадена поставила виставу в румунському місті Ясси, спроби створити такий театр робилися ще за два десятиріччя до цього на Волині. Ці спроби мають безпосереднє відношення до учнів Житомирського рабинського училища.

Засноване в Житомирі 1847 року рабинське училище складалося з сімох загальногінмазичних і трьох спеціалізованих рабинських класів. Воно мало готувати казенних рабинів і вчителів єврейських училищ. Проте лише деякі випускники присвячували себе рабинській діяльності. Сюди стікалися євреї з усього Південно-Західного краю, що прагнули здобути освіту. В програму навчання входили як єврейські, так і загальноосвітні предмети, що дозволяло випускникам поступати в університети. За станом на 15 вересня 1864 р., в цьому навчальному закладі нараховувалось 203 учні. [1, с. 506]

За спогадами відомого діяча Гаскалі (єврейського просвітництва) Менаше Моргуліса, будинок училища стояв на розі Чуднівської та Мало-Бердичівської вулиць, навпроти в'язниці, й мав 2 S поверхи. У підвалі знаходилися молодші класи (до 4-го) і 7-й клас, на першому поверсі – всі старші класи та інспекторська, а на другому – т.з. спільна квартира, гуртожиток «казеннокоштных» і «своєкоштних». [2, с. 103; 3, с. 82-83]

У 1850-х роках, коли М.Моргуліс навчався в рабинському училищі, його увагу привернули двоє учнів, котрі, не виявляючи стараності в навчанні, «снюхались на одной отрасли литературной деятельности». Не згадуючи їхніх справжніх імен, він вказує лише ініціали: Х. і У. За словами Моргуліса, Х. «был высокого роста с заросшим лбом и орлиным носом, избобиловавшим волосами, производившими весьма неприятное впечатление. Лапищи у него были широкие, и от них очень часто страдала мелюзга. Глаза – мутные, блуждающие, вечно чего-то ищущие.» Він був постійно зосередженим і нічого навколо себе не помічав. Щоб привести Х. до тями, доводилося хапати його за обиві руки і розхитувати. Лише після цього можна було починати з ним розмову. Ще важче було його будити. Одного вечора в гуртожитку, коли Х. заснув, учні вирішили піджартувати над ним. Його ліжко вони обліпили восковими свічками, а самого сплячого накрили білим простирадлом. Один з учнів, одягнувшись у саван і тримаючи в руці свічку, заспівав молитву і пішов спереду, а інші, теж із свічками, йшли позаду і повторювали за ним. Потім «похоронна процесія» перемістилася зі спальні у залу, куди понесли ліжко зі сплячим. Незважаючи на шум, Х. продовжував спати безпробудним сном. Після того, як хтось вилив на нього склянку води, той прокинувся і почав кричати. [4, с. 175-177]

Його приятель «был ростом мал. Голова конусообразная и щетинистая. У. отличался крайнею подвижностью. Нос у него был необычайной длины и толщины и местами цвёл. Глаза маленькие, как у слона, тоже подвижные, как он сам.» За характером У. був м'ягшим за свого товариша, але поступався йому в оригінальності. Дві ці протилежності об'єднувала любов до сценічного мистецтва, за що їх прозвали драматургами, причому Х. був музикою і знав українську мову. Вночі, коли всі спали, вони наспівували мелодії з різних опер і читали якісь рукописи. Це викликало цікавість. Одного разу учням вдалося відкрити їхню спільну шафку. Там вони знайшли «Енеїду» Котляревського, драматичні твори Шіллера й Гете, рукописи мовою ідиш та українською, різні пісні тощо. [4, с. 177-178]

Якось під час канікул обидва приятелі поїхали до Бердичева, де перебувало багато учнів рабинського училища, і швидко створили з них трупу. Вродливіші переодягались у жінок і грали жіночі ролі. Щоб отримати дозвіл начальства, вирішили дати кілька вистав на користь воїнів, що були поранені під час оборони Севастополя. У Бердичеві саме в цей час знаходилось багато військових. Їм ця ідея прийшлась до вподоби, і для майбутніх вистав був найнятий міський театр. Слід відмітити, що ні українського, ані російського театру на Волині тоді ще не було. Ставилися виключно польські п'єси (польська трупа в Бердичеві згадується ще в 1808 р.), які офіцери з російської глибинки не відвідували. І раптом оголошується репертуар з російських, українських і єврейських п'єс. За спогадами Моргуліса, першою поставили п'єсу «из быта еврейского кагала на жаргоне: какая-то мелодрама с песнями, сочинение братьев Х. и У.» У., що грав уповноваженого кагалу, виявив сценічний таланти, а переодягнутий у дівчину актор викликав фурор. Публіка складалася з військових і євреїв. Військовим спектакль дуже сподобався. Хоча вони «жаргону» не розуміли, їм було ясно, про що йде мова. Військові вихваляли єврейських акторів, що насмілювалися викривати зловживання кагалу, і вимагали повторної постановки цієї самої п'єси. Однак у

ортодоксальних євреїв ця п'єса, в якій місцеві діячі виставлені у непривабливому світлі, викликала нарікання. Відомий бердичівський магнат і захисник хасидизму Ізраїль Гальперін використав весь свій вплив, щоб не допустити повторного спектаклю. Свою позицію він мотивував тим, що «раввинисты, готовящиеся к богословскому поприщу, открыто нарушают запрет Моисея о переодевании мужчины в платье женщины». Але особливо обурені були керівники громади тим, що над ними у присутності військових глузують їхні ж одновірці, майбутні рабини. Почалася боротьба між військовими та євреями. Ліберально налаштований міський голова Семен Громека, який дав дозвіл на вистави, став на бік військових. Хоча п'єси були написані нещодавно і ще не пройшли цензуру, патріотичний мотив вистав затулював собою все. Єврейська п'єса успішно ставилася кілька разів, після чого грали ще одну українську п'єсу та одну російську. Після канікул трупа розпалася, однак історія ця мала продовження. «В одно прекрасное утро директор явился в училище, приказал собрать всех участвовавших в представлениях и объявил им Высочайшую благодарность за пожертвование в пользу раненных в Севастополе воинов. Весь институт ликовал, а Х. и У. сделались героями дня.» [4, с. 178-180; 5, р. 280,282]

У спогадах М.Моргуліса не згадуються ні назва єврейської п'єси, ні справжні імена її авторів, ані дата прем'єри. На думку літературознавців-ідишистів Якова Шацького і Абрама Юдицького, прем'єра відбулася влітку 1854 р. [5, р. 278; 6, р. 331] Однак Моргуліс пише, що це було під час канікул, «в разгар Крымской кампании». Тобто, п'єсу могли ставити або в 1854 р., або в 1855 р. і не обов'язково влітку.

Більшість дослідників вважає, що мова тут йде про драму Вольфа Камраша «Кагал у містечку». Філолог-ідишист Нохум Штіф знайшов в архівних справах 36 (1854 р.) і 23 (1854-55 рр.) Житомирського рабинського училища [7] запис про те, що 5 листопада 1854 р. учні цього училища Вольф Камраш (7-й клас), Беньямін Рабинович, Дувид Богуславський, Мойше Шефтельсон, Кегас (?) Прусіан, Янкель Тафт, Мойше Грінберг, Хаїм Бромберг і Бер Горенштейн звернулись до свого директора Володимира Ковалевського з проханням дозволити їм у вільний час ставити спектакль на сцені Житомирського міського театру. Отриманий прибуток вони мали передати на користь поранених під час Кримської війни та згадували свій спектакль 9 жовтня в Бердичеві, прибуток від якого (100 руб.) був використаний аналогічним чином. Директор був зворушений патріотизмом учнів і звернувся за дозволом на постановку кількох п'єс на ідиш і російській мові до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Останній висловив готовність дати дозвіл лише на один російський і єврейський спектакль, але спочатку зажадав текст п'єси. 29 грудня Вольф Камраш надав директору свою драму в 3 актах на ідиш під назвою «Кагал у містечку», «которую он сам сочинил». У відповіді генерал-губернатора говорилося, що з точки зору цензора ця п'єса небезпечна і ставити її категорично забороняється. Цей матеріал був опублікований у статті Н.Штіфа «Вольф Камраш і перший єврейський спектакль в Росії» (у збірнику на ідиш «Театр-бух» – Київ, 1927 р.). Н.Штіф шукав рукопис п'єси серед архівних документів Київського цензурного комітету, але безуспішно. [8, р. 2509-2511]

Деяке уявлення про зміст драми дає рапорт цензора Федорова, який А.Юдицькому вдалося знайти серед архівних документів попечителя Київського навчального округу, 2-й стіл (справа 41). Ось його повний текст:

В Канцелярию Господина Попечителя Киевского учебного округа

Драма на еврейско-немецком языке под заглавием «Кагал в местечке» имеет главной внутренней целью указать со сцены кагал и полномочных от еврейских обществ в противозаконной отдаче в рекруты детей бедных родителей и сирот, без всякого соблюдения установленной очереди, единственно из видов покровительства евреев, имеющих вес в обществе по своему богатству, происхождению или по занимаемым ими общественным должностям.

Принимая во внимание:

1) что кагал и полномочные для успешного выполнения возложенных на них правительством обязанностей должны, хотя в известной степени, пользоваться доверием евреев, и что выставлять частное, случайное, быть может, злоупотребление того или другого кагала общим и коренным правилом деятельности всякого «кагала в местечке» – значило бы всецело подрывать кредит этого учреждения в глазах общества, набрасывая в то же время тень неискренности и недоброжелательства к евреям на самые распоряжения правительства, от которого кагал и полномочные облакаются властью;

2) что отбытие рекрутской повинности и вступление в военную службу во всём ходе пьесы является величайшим несчастьем для евреев даже в смысле религиозном (действие 3, явл. 7), так что отдаваемый в рекруты еврей именуется «овцой, ведомой на заклание» (действие 2, явл. 2);

3) что безутешные слёзы, отчаянные вопли и продолжительные обмороки матери, прощающейся с сыном-рекрутом (там же), могут очень неблагоприятно действовать на зрителей-евреев, весьма недостаточно сознающих необходимость сей общественной повинности; и

4) что автор, считая деньги могущественнейшим двигателем в современном обществе (там же, явл. 5), прямо клеветает в лице полномочного на местное начальство, которое, забыв свой долг, не усомнится будто принести какую угодно жертву сему идолу злата и корысти (там же, явл. 2), я полагаю, что драма «Кагал в местечке» ни в коем случае не может быть дозволена для сцены и представленная рукопись должна быть изъята из обращения между евреями для устранения чтения ея в домашних собраниях.

Исправляющий должность цензора

Вл. Федоров

16 января 1855 г.

№2

Якщо судити з кільком наведених вище цитат, ставлення автора драми до рекрутчини було однозначно негативним. П'єса викривала не тільки кагал, але й корумповане місцеве начальство, яке потурало аферам кагалу. [6, р. 334-335]

На жаль, про автора драми відомо також небагато. Один з архівних документів Київського генерал-губернатора, 2-й стіл (справа 189), датований 1856 роком, що вивчав Н.Штіф, являє собою прохання В.Камраша призначити його на посаду «вченого єврея», яке генерал-губернатор відхилив. До прохання додавалася копія атестату, згідно з якою, заявнику було 24 роки. Той самий вік указаний у формулярі-акті рабинського училища за 1856 р. про учнів, що закінчили курс (справа 21). Таким чином, рік народження Камраша повинен бути 1832-м. Однак деякі автори помилково стверджують, начебто він народився у 1822 р. Місце народження Камраша – Бердичів. 17 листопада 1847 р. він поступив у Житомирське рабинське училище і закінчив його 12 вересня 1856 р. Протягом вісьми років отримував урядову стипендію. Відповідно до справи 33 за 1855-56 рр., Камраш був у тому самому 1856 р. призначений вчителем Рівненського єврейського казенного училища. У 1864 р. він став учителем казенного єврейського училища в Білій Церкві, а в 1865 р. – завідуючим аналогічного училища в Летичеві Подільської губернії. В газеті «Киевлянин» №58/1864 р. Камраш опублікував відгук на анкету, яку розсилала особлива комісія при генерал-губернаторі, де висловив свою думку щодо єврейських училищ і єврейської освіти взагалі. [6, р. 333; 8, р. 2506-2507; 9, р. 456-457]

Літературознавець і журналіст Бернард Натанзон у кореспонденції, яка присвячена першим крокам театру Гольдфадена в Бухаресті та опублікована в петербурзькій газеті «Га-Меліц», пише про Вольфа Камраша як про знаменитого письменника і порівнює його з романистом і драматургом Ізраїлем Аксенфельдом. З цього слідує, що наприкінці 70-х років XIX ст. Камраш був ще досить популярним серед прихильників Гаскалі. При цьому Натанзон стверджує, що драма Камраша називалася не «Кагал у містечку», а «Дос когол-штибл, одер р. Менделе Полнімоц» («Будиночок кагалу, або реб Менделе-уповноважений»). За його словами, вона «справила сильне враження на всіх, хто бачив її в Житомирі та Бердичеві». [10, р. 290]

У книзі Лео Вінера «The History of Yiddish Literature in the Nineteenth Century» Камраш згадується як автор п'єси, яка зображує життя єврейського солдата і кагала. Без будь-яких посилань на джерело інформації Вінер стверджує, що учні Житомирського рабинського училища грали цю п'єсу в 1855 р. на честь коронації Олександра II. [11, р. 234-235]

Ще більше сум'яття вносить стаття відомого лікаря і антрополога Самуїла Вайсенберга, в якій він переказує спогади своєї тещі, уродженої Зак з Бердичева: «По её словам, пьесы ставились, главным образом, жаргонные, но были и дивертисменты, где русские и малорусские вещи занимали видное место. Главными артистами были: Хаим Бромберг, впоследствии благополучно занимавший раввинский пост в Кременчуге в течение 27 лет; недавно скончавшийся елисаветградский уездный раввин Песис, Прусиан, впоследствии врач в Кельне и муж одной из Зак; сам Моргулис и какой-то Богусловский. Судя по сообщаемым отрывкам, надо думать, что они составляли часть именно той пьесы из быта еврейского кагала, о которой упоминает Моргулис. Она называлась „Ди алмунэ“ и бичевала кагалных заправил, не стеснявшихся отнять у бедной несчастной вдовы единственного сына, чтобы сдать его в солдаты за избалованного сынка общественного воротилы. Пьеса была будто сочинения Хаима Бромберга, игравшего в ней главную роль вдовы, жалобное пение которой вызвало слёзы у всех присутствующих:

„От рахмунес аф майн эйнциг кинд,
 Ох ин вей из мир ин вынд!
 Их бин шойн геворен фар цурес гейл ин грин,
 Их вел холиле аруп финм зин.
 Зейт эленд ин майн штарке нойт,
 Их фармуг афиле нит аф кен штикл бройт!
 Ин блайб нох эленд ви а штейн.
 Ун а кинд ин гур эйне алейн.“

(Зжальтеся над моєю єдиною дитиною,
 О, горе мені!
 Від нещастя я пожовкла і позеленіла
 І ще, боронь Боже, зйду з глузду.
 Бачите, яка я самотня і живу в злиднях,
 У мене нема за що купити навіть шматок хліба!
 Я залишусь геть одна, як камінь,
 Без дитини, сама-самісінька.)

Кагальный староста (Богусловский) ей отвечает:

„Золст афиле цизетцт верен,
 Велн мир дех гур нит херен.
 Вер же шойн балд фарштимт
 Ин хер иф билен ви а хинт.“

(Хоч лопни,
 Ми тебе слухати не будемо.
 Заткни негайно пельку
 І не гавкай як собака.)

Вдова:

„Бист алейн а газлен ин а хинт,
 Аз ди ост нит кен рахмунес аф ман эйн ин эйнциг кинд.
 Золст нур аф мане цурес иберкимен,
 Вест ди висен, визой с'гит ци штимен.“»

(Ти сам – розбійник і собака,
 Якщо тобі не шкода моєї єдиної дитини.
 Коли скуштуєш лиха, як я,
 Будеш знати, як мовчати.)

[12, с. 39]

Таким чином, тут наводиться вже третя версія назви п'єси – «Ди алмуне» («Вдова»). Я.Шацький вважає, що пані Зак зрадила пам'ять, і насправді це був «Кагал у містечку» Камраша. Н.Штіф впевнений, що драма Камраша вже ставилася в Бердичеві 9 жовтня 1854 р., бо за короткий період після цієї вистави він не міг написати нову п'єсу. З ними полемізує А.Юдицький. На його думку, «Ди алмуне» і «Кагал у містечку» – різні твори, а спектакль, про який згадувала пані Зак, не має відношення до вистави 9 жовтня. При цьому він звертає увагу на наступні деталі: а) пані Зак згадує два нових прізвища (Песіс, Моргуліс), що відсутні в офіційному зверненні від 5 листопада 1854 р., а про Камраша замовчує; б) Менаше Моргуліс працював учителем у Бердичеві та заходив до будинку пані Зак, тому вона не могла переплутати його з кимось іншим; в) у листі директора рабинського училища від 15 листопада 1854 р. ім'я Вольфа Камраша ніяк не виділяється серед дев'яти учасників спектаклю 9 жовтня; г) за тоном самого листа можна здогадатися, що мова йде про нову, щойно написану п'єсу; д) якби це була та сама п'єса, за яку генерал-губернатор надіслав подяку, даний факт обов'язково згадувався би у листі.

Коментуючи твердження Л.Вінера про постановку учнями Житомирського рабинського училища п'єси Камраша під час коронації нового імператора в 1855 р., Я.Шацький допускає можливість того, що учні вдруге подали прохання, яке на цей раз задовольнили. Замовчування Моргулісом своєї участі в спектаклях він пояснює тим, що через багато років автор спогадів дивився на це захоплення молодості як на недостойне заняття. [5, р. 283-284,286; 6, р. 332-333; 8, р. 2509-2510]

Про чергову виставу учнів рабинського училища згадує єврейський письменник Авраам-Яків Паперна. 1862 р. він приїхав у Житомир для вступу до рабинського училища і там познайомився з учнем 5-го класу, «гарним, струнким, світловолохим молодиком», якого звали Авром Голденфодим (згодом – Гольдфаден). Останній вже тоді відзначався своїм поетичним талантом і публікував вірші давньоєврейською мовою в «Га-Меліц». Цього ж року на зміну померлому інспектору рабинського училища Якову Ейхенбауму в Житомир прибув знаменитий єврейський учений Хаїм-Зелік Слонімський. Його високоосвічена жінка Сара, будучи прихильницею асиміляції євреїв, привезла з Варшави, як це не парадоксально, мелодраму на ідиш «Серкеле» доктора Соломона (Шлойме) Еттінгера із Замостя, яка їй дуже сподобалась. Вона любила читати її вголос знайомим. [13, р. 185,188]

П'ятиактна п'єса «Серкеле» написана близько 1830 р., в період навчання Еттінгера на медичному факультеті Львівського університету, але через цензуру при житті автора так і не публікувалася. Після смерті драматурга дефектна копія рукопису потрапила в руки одного книготорговця, котрий вирішив її надрукувати на свій страх і ризик. П'єса, що побачила світло 1861 р. у пруському Йоганнісберзі, швидко завоювала серця читачів. Головна її героїня – хитра торговка борошном Серкеле, котра тримає свого покійного чоловіка Мойше Данцкера під каблуком. Коли її брат, багатий купець, довго не повертався з поїздки на чужину, Серкеле, вважаючи, що той вже помер, складає фальшивий заповіт і незаконно привласнює чужий спадок. Власну дочку, недоумкувату Фрейду-Алтеле, вона балує, а дочку брата, нещасну Гінду, залишає без засобів до існування. Однак в останньому акті брат повертається додому, Серкеле викрито, справедливість перемагає. П'єса написана живою колоритною мовою і вважається першим твором на ідиш, що мав літературну цінність. Недарма лінгвіст і літературознавець Макс Вайнрайх назвав Еттінгера «прадідом єврейської літератури». Письменник А.-Б.Готлобер згадує, як у 1837 р., під час перебування в Замості, відчував себе недобре. Побоюючись епідемії холери, він викликав лікаря. Доктор Еттінгер оглянув його і сказав: «Що Вам холера? Краще я Вам почитаю свою „Серкеле“». Він прочитав п'єсу, і Готлобер видужав. [14, р. 97]

І ось наприкінці 1862 р. Сарі Слонімській прийшла в голову ідея поставити «Серкеле» на сцені силами учнів рабинського училища. Ідея постановки драми на ідиш здавалася дикою житомирській інтелігенції, але пані Слонімська була наполегливою в реалізації свого плану. Вона розподіляла ролі, репетирувала, підбирала декорації. Спектакль, на якому були присутні вчителі рабинського училища та інша житомирська інтелігенція, викликав фурор. Учні грали чудово, «але більше за всіх виділявся Гольдфаден, котрий грав найважчу роль – Серкеле». [13, р. 188-189]

Таким чином, перша постановка «Серкеле» на сцені відбулася 1862 р. у Житомирі. Але це була не остання театральна спроба учнів рабинського училища. Про це свідчить черговий архівний документ, який знайшов А.Юдицький. Мова йде про справу 33 з фонду Житомирського рабинського училища, де наводиться рапорт інспектора Х.-З.Слонімського від 9 квітня 1868 р. на ім'я директора училища.

За словами інспектора, напередодні, 8 квітня, до нього дійшли чутки, нібито деякі учні ходять по місту з афішами та розповсюджують квитки на публічну виставу, яка мала відбутися того ж дня. Близько вісьми годин вечора Слонімський довідався, що на Чуднівській вулиці в будинку єврея Дейча дійсно йдуть приготування до спектаклю. Він негайно пішов на Чуднівську вулицю і побачив у будинку Дейча готову сцену, кілька рядів з пронумерованими стільцями і публіку, що складалася з міщан, учнів рабинського училища і чисельної незнайомої молоді. Як стало відомо, головні ролі в спектаклі мали грати Андриновський і Олькін (обидва з IV класу), а також Меерсон (V клас). Слонімський суворо заборонив учням грати на сцені, але ті проігнорували його вимогу. Після спектаклю відбулися танці, що тривали до половини другої ночі. В доданій до рапорту афіші згадуються ще два прізвища учасників спектаклю – Вульф і Галкін. Там само вказані назви вистав: народна фантазія «Белла» Неудачева в 3 актах і 4 картинах та одноактовий водевіль «Москаль-чарівник» Котляревського. Мова спектаклів не згадується, хоча неважко припустити, що перший ставили російською мовою, а другий – українською. В афіші також написано про добровільну плату за місце. Наприкінці рапорту Слонімський просить директора серйозно розглянути цю подію на засіданні педагогічної ради, суворо покарати винних і вжити всі необхідні заходи для огороження учнів від «театроманії». При цьому він згадує, що учні ставлять вистави і в інших містах, наприклад, у Бердичеві. На думку Слонімського, найбільш ефективним засобом є заборона

відвідувати театр більш як один раз на тиждень і без дозволу керівництва училища. На засіданні педради з'ясувалося, що спектакль грали за запрошенням Дейча з нагоди його дня народження. Звинувачувані учні мотивували свою неслухняність тим, що були переконані в користі та моральному значенні спектаклю. Педрада вирішила покарати Андриновського, котрий, як виявилось, грав головну роль у всій цій історії, 3-годинним карцером протягом трьох днів, а Олькіна і Меерсона – одноразовим 3-годинним карцером. Крім того, педрада заборонила учням відвідувати театр більш як один раз на тиждень і без дозволу керівництва. [15, р. 240-242]

На основі вищесказаного А.Юдицький приходить до висновку, що учні рабинського училища були досить частими глядачами міського театру, якщо обмеження відвідування театру одним днем на тиждень означало для них покарання. Він також звертає увагу на те, що спектакль ставили з приводу дня народження. А це значить, що учні своїми виступами на сцені здобули в місті славу, і їх запрошували грати спектаклі на урочистостях. [15, р. 241-242]

Таким чином, театральні виступи не були епізодичними явищами в житті учнів Житомирського рабинського училища, а стали свого роду закоренілою традицією. Однак їхні спроби створити єврейський професійний театр не мали успіху.

Те, що не вдалося учням рабинського училища, в значній мірі змогли втілити в життя уродженці Бердичева Аврум-Алтер (Алтеруне) Фішзон та Ізраїль Гроднер (Срулик Розенфельд). Перший складав пісні для бадженів (єврейських весільних жартівників), другий був блискучим вигадником.

4 жовтня 1875 р. вони виступили з концертом у залі готелю «Золотые Берега» в Бердичеві. Успіх був величезним. Після цього юнаки давали концерти у Житомирі, Черкасах, Кременчузі, Білій Церкві, Сквирі й навіть у Києві. У програмі виступів, крім пісень, були також діалоги і невеличкі сценки. Аврум Гольдфаден, котрий побачив їх у Житомирі, подарував артистам свій фейлетон «Бабуся і внучка». Незабаром фейлетон став комедією і увійшов у репертуар дуэта. Під час другого приїзду до Житомира до них приєднався місцевий вуличний співак Давид Блюменталь. Наступного року, коли артисти виступали у Старокостянтиніві, на спектакль знову прийшов Гольдфаден, який гостював у своїх батьків. «После спектакля пригласил он нас к себе, – згадує Фішзон, – беседовали о разных разностях ... Наконец, он сказал нам: „Дети, сколько, например, нужно ежемесячно на жизнь вам, чтобы вы поехали со мной в Румынию? К чему вам эти муки, хлопоты с разрешением? Там, в Румынии, ничего этого не нужно ... Там можно свободно играть“ ... На следующий день всё было уложено. Мы оставили наш театр, „заезжий двор“ и, не закончив даже намеченных спектаклей, уехали ...» [16] Таким чином, у другій половині 1870-х роках центр єврейського сценічного мистецтва перемістився з Волині у Румунію.

«У житті людей трапляються події, часом дрібниці, які справляють на них таке сильне враження, що дають новий напрям всьому майбутньому життю, – писав А.-Я.Паперна. – І я впевнений, що такий сильний вплив здійснив на Гольдфадена його випадковий дебют на сцені. Ідея створення єврейського народного театру виникла в нього ще тоді. Вона до такої міри оволоділа його розумом і серцем, що стала завданням життя» [13, р. 190].

1. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. – СПб, 1865.

2. Моргулис М. Из моих воспоминаний // «Восход». – 1895. – вересень.

3. Моргулис М. Из моих воспоминаний // «Восход». – 1895. – листопад.

4. Моргулис М. Из моих воспоминаний // «Восход». – 1896. – травень-червень.

5. Шацький Я. Внесок в історію догольдфаденського театру. // «Yidish teater. Kvartal-bukh 1927». (на ідиш) – Warszawa-Wilno, 1928.

6. Юдицький А. Про зміст п'єси Камраша «Кагал у містечку». // «Шрифти». – т. 1. (на ідиш) – Київ, 1928.

7. На жаль, тут і надалі як Н.Штіф, так і А.Юдицький не вказують, в якому саме архіві зберігаються згадувані документи, а також номери архівних фондів і опусів.

8. Zylbercweig Z. Leksikon fun yidishn teater. (на ідиш) – Vol. 4. – New York, 1963.

9. Reizen Z. Leksikon fun der yidisher literatur, prese un filologie. (на ідиш) – Vol. 3. – Wilno, 1929.

10. Натанзон Б. Кореспонденція з Варшави без назви. (на івриті) // «Га-Меліц». – 1878. – 11 жовтня. – №15.

11. Wiener L. The History of Yiddish Literature in the Nineteenth Century. – New York, 1899.

12. Вайсенберг С. К історії зародження єврейського театру. // «Єврейская неделя». – 1916. – №29.

13. Паперна А.-Я. Перша єврейська драма і перший єврейський спектакль. (на ідиш) // «Der Pinkes». – Wilno, 1912.

14. Gorin B. Di geshikhte fun yidishen theater. (на ідиш) – Vol. 1. – New York, 1918.

15. Юдицький А. Декілька нових подробиць з історії театрального мистецтва в Житомирському рабинському училищі. // «Mendele un zaun tsayt». (на ідиш) – Москва, 1940.

16. Биневич Е. Загадки єврейського театру. – <http://www.languagesstudy.com/yiddish/theater.html>.

Юрій Мазурик,

головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини Луцької міської ради, м. Луцьк

**РОЗСТРІЛ ЄВРЕЇВ 26 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ У МІСТІ ЛУЦЬКУ.
МАЛОВІДОМИЙ ФАКТ ЧИ ФАЛЬСИФІКАЦІЯ?
(ДИСКУСІЙНЕ ПИТАННЯ)**

У фондах Державного архіву Російської Федерації нами виявлено документ, який датується 4 квітням 1944 роком, це заключення виконуючого обов'язки старшого слідчого Волинської облпрокуратури Зоценка про злодіяння німецьких окупантів і їх посібників на території Луцька в якому вказується, що німецькою владою на другий день окупації міста 26 червня 1941 року було об'явлено про явку євреїв чоловічої статі з лопатами в приміщенні фортеці (на території Луцького замку – прим.Ю.М.). По цій об'яві прийшло більше тисячі чоловік, які в той же день були розстріляні біля будівлі тюрми (зараз вул. Кафедральна, 16) з східної сторони. (див. додаток 1, публікується вперше).

В документах цього періоду про цю подію більше не згадується, так наприклад згідно акту «Про знищення фашистськими розбійниками радянських громадян і військовополонених в м. Луцьку» від 16 лютого 1944 року (Додаток 2), комісією було встановлено, що вбивства арештованих в Луцькій тюрмі почались проводитись з червня 1943 року, а навколо південної і західної стіни тюрми були розташовані могили радянських військовополонених, які загинули з жовтня 1941 по червень 1942 року [7]. Треба відмітити, що акт був складений за півтора місяця до написання заключення виконуючого обов'язки старшого слідчого Волинської облпрокуратури і можливо за цей час слідчим було виявлено цей злочин окупантів, однак і в акті від 3 січня 1945 року про нанесення німецькими окупантами і їх посібниками втрат єврейському населенню [1, 10] та в доповіді про підсумки втрат і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників по Волинській області, Української РСР, серпень 1944 року, [2, 4] згадок про цей розстріл немає.

В радянській літературі є лише одна згадка, це в книзі «Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970.» (Додаток 3), що було розстріляно тисячу чоловік в перші дні окупації, але на жаль відсутні посилення на джерело звідки походить ця інформація, також прослідковуються деякі відмінності, а саме:

- 1) не вказується національність розстріляних, а говориться узагальнено -радянські люди;
- 2) розстріл проходив не біля будівлі тюрми з східної сторони, а на подвір'ї тюрми;
- 3) людей примушували копати великі ями, потім роздягали і розстрілювали, тобто поховані були на подвір'ї тюрми, а не біля східної сторони.

Із незрозумілих нам причин влада не звертала увагу до цієї трагічної події. Дослідниками не ставилися питання - скільки було викопано ям для поховання розстріляних?; місцезнаходження цих братських могил?; кількість загиблих та їх прізвища? Ці питання актуальні і сьогодні, вони потребують детального і подальшого дослідження.

Однак, оскільки ця подія відбувалась на теренах Луцької тюрми і знаходимо ряд суперечностей, ми пропонуємо розглянути події в історичному контексті, які проходили тут не в перші дні окупації, а до окупації міста, тобто в перші дні війни: 23 червня 1941 року на території Луцької в'язниці було проведено розстріл в'язнів оперативною групою працівників УНКВС по Волинській області під керівництвом капітана держбезпеки Розова, особовим складом 233 конвойного полку військ НКВС, керівним складом та наглядачами в'язниці. Ці розстріли були здійснені на підставі Директиви Народного Комісара Держбезпеки СРСР Меркулова від 23.06.41 №2445-М., відповідно до якої на осіб, що утримувалися в тюрмах Західних областей України, складались списки, за якими ці особи підлягали розстрілу по місцю їх утримання, у зв'язку з початком війни з Німеччиною [5].

Розстрілювались не тільки особи, відносно яких були винесені вироки про вищу міру покарання, але і засуджені до позбавленні волі, та ті, щодо яких тільки розпочалося слідство, тобто усі особи, які знаходились на той час під арештом у тюрмах. Згідно рапорта начальника тюремного відділення УНКВД по Волинській обл. — сержанта держбезпеки Стана від 3/IX-41 року було розстріляно близько 1000 чоловік (Додаток 4). В пізніших публікаціях вказуються різні цифри жертв – від двох до чотирьох тисяч чоловік.

Треба відмітити, що найбільш узагальнено і детально про це описав Микола Куделя у своїй книзі «Під мурами Луцької тюрми» [3], колишній в'язень якого оминула куля під час розстрілу. Він згадує чотири могили (але на жаль не вказується точне місцезнаходження). В час німецької окупації була створена комісія, яка в липні 1941 року при допомозі громадськості та національно-патріотичної інтелігенції Волині зробила насип над могилами, обклала їх дерном, встановила дубові хрести-фігури; обгородила

низенькою огорожено; встановила таблички з написами, на яких вказувалась кількість похованих в'язнів, відповідно 1200, 800, 300, 1800. З ініціативи комісії в останню неділю серпня 1941 року відбувся офіційний похорон, покладання вінків і відправа панахиди. [3,62].

Після звільнення Луцька в 1944 році тюрма знову використовувалась радянською владою за призначенням. Микола Куделя у своїй книзі посилається на розповідь І. Мануйлика, який в 1944 році був в'язнем Луцької тюрми, бачив ці могили і був свідком того як за наказом енкаведистів на чотирьох могилах хрести – фігури були зрізані, а могили були зрівняні з землею і заасфальтовані. [3,65]. З цього часу до наших днів не залишилось ніяких візуальних ознак лише в пам'яті народній, яка передавалась з уст в уста. Цей злочин тоталітарний режим старанно замовчував протягом свого існування, щоб ця сумна сторінка нашої історії була забута. Але не дивлячись ні на що стерти її з народної пам'яті не вдалося. На зорі Перебудови 20 липня 1989 року, на Замковій площі обласного центру відбувся перший мітинг, несанкціонований тодішньою владою. На мітингу було публічно заявлено, що органи НКВД скоїли злочин проти людства, розстрілявши в червні 1941 року тисячі в'язнів Луцької тюрми. Це сколихнуло суспільство і за заявками громадян вже 31.07.1989 року прокуратурою Волинської області була порушена кримінальна справа за фактом розстрілу 23.06.1941 року в'язнів Луцької тюрми [4; 6]. В 1990-х роках з ініціативи громадськості в трьох місцях де були поховані в'язні, встановили пам'ятні знаки та меморіальні дошки. Четверте місце, тобто на колишньому східному подвір'ї, залишилось не означеним оскільки вже на той час було забудовано.

Таким чином:

1) в радянській літературі є лише єдина згадка про розстріл мирного населення, але в подальшому ця тема не висвітлювалась із незрозумілих нам причин.

2) спів ставляючи вище наведені документальні факти створюється враження, що тоталітарний режим умисно намагався замовчувати про розстріл євреїв 26 червня 1941 року окупаційними німецькими військами.

3) на нашу думку, це може пояснюватися тим, що тоталітарний режим намагався приховати інший злочин – близький за часом і місцем, який увійшов в історію як розстріл в'язнів Луцької в'язниці органами НКВС 23 червня 1941 року.

4) оскільки за браком першоджерел на цей час, така подія, як розстріл євреїв 26 червня 1941 року у місті Луцьку це маловідомий факт – то він потребує більш глибокого дослідження для з'ясування поставлених вище питань.

Додаток 1

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1944г. апреля 4 дня г.Луцк и.о. Старший Следователь Волинской Облпрокуратуры Зоценко сего числа рассмотрев материал о злодеяниях неметских оккупантов и их пособников на территории г.Луцк.

Нашел:

[...]На следующий день после вторжения немецких оккупантов в гор.Луцк т.е. 26/У1-41 года началось массовое истребление нивчем не винных граждан.

26/У1-41 года было объявлено о явке евреев мужского пола с лопатами в здание крепости. По этому объявлению явилось более тысячи человек и все они в тот же день были расстреляны возле здания тюрьмы с восточной стороны.[...]

Державний архів Російської Федерації. Фонд 7021 оп.55. спр.7. арк.49.

Додаток 2

АКТ

Про знищення фашистськими розбійниками радянських громадян і військово-полонених в м. Луцьку.

16 лютого 1944 року.

[...]Комісією встановлено, що вбивство арештованих в Луцькій тюрмі почалось провадитись

з червня 1943 року, всі ж раніш арештовані громадяни м. Луцька відправлялись в Рівенську тюрму м. Ровно.

[...]Могили військово-полонених розташовані навколо південної і західної стіни тюрми і частина могил в с. Гнідава.

Державний архів Волинської області. Фонд Р-66 оп.4. спр.13. арк.1-3.

Додаток 3

[...] 3 перших же днів окупації почалися розстріли. На подвір'я тюрми фашисти виводили радянських людей і групами по 30 чол. кожна. Спочатку їх примушували копати великі ями, потім роздягали і розстрілювали. Звірячі вбивства тривали кілька днів. Розстріляно було тисячу чоловік. [...]

Цитата за: Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970. – С.73.

Додаток 4

(11 час 30 мин. 23.06. 1941г.) [...] начальник УНКГБ капитан госбезопасности Белоцерковский приказал на протяжении 20 минут выдать опергруппе тов. Розова всех з/к з/к, содержащихся в тюрьме гор. Луцка по статьям УК УССР 54, [п] 2, 11, и особенно [членов] ОУН. [...] для расстрела [...] виду того, что противник находится от гор. Луцка в 7 километрах. [...]

(11 час. 50 мин 23.06. 1941г.) Отобрали и вывезли на хоз. двор тюрьмы примерно 800 человек которые были немедленно расстреляны там же на месте вышеупомянутой опергруппой, бойцами роты конвойных войск НКВД и начальствующим и надзирательским составом тюрьмы.[...]

[...]Все трупы 70 с лишним осужденных к ВМН и около 800 подследственных нами закопаны и места на местах нахождения трупов полито керосином и выпалено, а после всего эти все места присыпаны известью.

Кроме того, расстреляно охраной тюрьмы и воинскими частями в окрестностях тюрьмы з/к, пытавшихся бежать из тюрьмы. Для уборки этих трупов по распоряжению нач. УНКВД была создана группа с работников милиции, которая все трупы убрала. В общем расстреляно в тюрьме и возле тюрьмы около 1000 человек.[...]

Цит. за: Рапорт начальника тюремного отделения УНКВД по Волинской обл.— сержант госбезопасности /Стан/. 3/IX-41г. АГІБ МВС України. Колекція документів// www.poshuk.lviv.ua

1. Державний архів Волинської області. Фонд Р-164. оп.1. спр. 254.

2. Державний архів Волинської області. Фонд Р-164. оп.1. спр. 349.

3. Куделя М. П. Під мурами Луцької тюрми: Спогади. – Луцьк: «Надстир'я», 2001. – 132 с.

4. Мазурик Ю. Нові шокуючі дані про Луцький розстріл. // Волинь, 22 червня 2010, №68.

5. Мазурик Ю., Годлевський С. Про розстріл в Луцькій в'язниці 1941 року. Пошуки, дослідження. (За результатами роботи органу охорони культурної спадщини Луцької міської ради). //Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. – Луцьк, 2010. – Вип.35. – С.433 – 443.

6. Мазурик Ю. Про розстріл у Луцькій в'язниці 1941 року.// Monitor Wołyński. 23 червня 2011, №12.

7. Мазурик Ю. Табір для військовополонених «Шталаг №360» в м.Луцьку (1941-1942). //Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2011. – Ч.10. – С.48-57.

Мілада Мартинюк,
кандидат педагогічних наук,
вчитель-методист Бердичівської міської гуманітарної гімназії,
член Національної спілки краєзнавців України,
член Національної спілки журналістів України,
член Всеукраїнської музичної спілки, м. Бердичів, Житомирська обл.

НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАДИЦІЙНОЇ МУЗИКИ КЛЕЗМЕРІВ

Мистецтво клезмерів стало гілкою фольклору середньоевропейського та східноєвропейського єврейства та увійшло до історії музичного мистецтва як вид світської творчості (на відміну від релігійного хасидського). Подібно до інших видів єврейського музичного мистецтва, на творчість клезмерів вплинув фольклор (а іноді і професійне мистецтво) народів, що проживали по сусідству з євреями – німців, українців, поляків, румун та інших, створюючи своєрідне та самобутнє мистецтво (до речі, мелодичні звороти румунської музики особливо характерні для музики клезмерів).

Клезмери (від сл. «клі-земер» - «музичний інструмент») – це єврейські народні музиканти, що грали переважно в бродячих ансамблях («капелах») з трьох-п'яти виконавців на весіллях, бар-мицвах, балах, святкових гуляннях, ярмарках. Ведучий інструмент, а це була скрипка, доповнювали в різних поєднаннях інші інструменти: цимбали, контрабас, кларнет, труба, флейта, барабан з тарілками тощо.

Згідно відомої інформації «клезмерами» вперше почали називати в ХІУ-ХУ ст. музикантів в єврейських общинах Німеччини та сусідніх країн. В Польщі ХУІ ст. клезмери не приймали в цехи музикантів-християн, а в ХУІІ ст. клезмери Праги створили власну гільдію. Вони супроводжували святкування (поза синагоги) в дні Симхат-Тора та Пурім, а також ходу євреїв, що несли сувою Тори до синагоги. Участь клезмерів у придворних церемоніях, що проходили в Празі в 1678 р., 1716 р., 1741 р. та у Франфурт-на-Майні в 1716 р. викликало ворожість та недоброзичливе ставлення музикантів-християн, внаслідок чого єврейські клезмери змушені були добиватися у влади підтвердження наданих їм у 1651 р. привілеїв. У нарисі «Еврейские оркестры», що був надрукований у 1904 році в «Русской музыкальной газете», музичний критик, громадський діяч, засновник Товариства взаємодопомоги оркестрових музикантів І.В. Ліпаєв писав: «Еврейский оркестр - желанное детище народа... Еврей обожает музыканта в качестве выразителя своих помыслов... Если бы вы захотели найти нерв современной жизни, узнать, что трепещет в груди еврея, слушайте его музыкантов...» [9].

Виконавча практика та умови діяльності клезмерів визначили жанри та форми, а також стиль та манеру музикування. З часом ставали традиційними жанри, що відповідали різним урочистостям, наприклад, етапам церемоній заручин та весілля: «Гас-нігн» («Вуличний наспів»), «Зайт гезунт» (дослівно «Будьте здорові») та «добраніч» (українською мовою – «Доброї ночі») – при зустрічі та проводах гостей; «мазл тов» («Счастья вам») – опісля заручин (тнаім), а також після хуппи; перед хуппою – «Базецн ді кале» («Посадження нареченої»); під час весільної трапези – «Тіш-нігн» («Застольний наспів»), «Мехутонім-танц» («Танець сватів»), «Бройгез-танц» («Танець образ») та «Шолем-танц» («Танець примирення»), що відображали найрізноманітніші взаємовідносини двох сімей, що об'єдналися. Серед інших весільних танців – «Шер» («Ножиці»), «Бейгеле» («Бублик»), «Фрейлехс» («Веселе»), «Хосід» («Хасид») та багато інших. Особливі мелодії виконувалися солістом-скрипалем, або ж солістом-кларнетистом, призначалися на випадок, коли наречена чи наречений були сиротами. Різним також був репертуар для багатих, бідних чи євреїв середнього статку. Згідно документів, на весіллі в Єрусалимі та у дні Симхат-Тора в 1850-1860 рр. грали: Хаїм Файфер (тобто флейтист), Черновіцер (мабуть, мешканець Черновиць), Моше Пойкер (барабанщик), Хаїм Шіші-кларнетист та два його сини барабанщики. Адже за приписом деяких равинів, у межах Старого міста Єрусалима не дозволялося грати, а лише «барабанити». По мірі зближення єврейського побуту з побутом народів, що жили по-сусідству в Західній та Центральній Європі, центр творчості клезмерів переноситься до Сходу. Мистецтво клезмерів найбільш яскраво проявилось на Україні, в Польщі, Литві, Галіції, Бессарабії в кінці ХVІІІ ст. – першій половині ХХ ст. Не дивлячись на той факт, що більшість клезмерів не знало нотної грамоти та не записували твори, які, зазвичай, створювали самі або імпровізували, їх музика з роками фольклоризувалася, а імена клезмерів увійшли до історії єврейської музики як імена творців народного мистецтва.

Так, скрипаль з Бердичева Йосл (Йосиф) Друкер, прозваний Степеню (1822-1870), був прославленим представником великої родини клезмерів: його батько Шолем Берл (1798-1876?), був кларнетистом, дід

Шмуель – трубачем, прадід Файвіш – цимбалістом, прапрадід Ефраїм – флейтистом, шурина Вольф Чернявський (1841-1930) – скрипаль та віолончеліст, що став послідовником та спадкоємцем Степеню.

Ахарон Моше Холоденко з Бердичева, прозваний Педоцуром (Педоцер) (1828-1902), відомий як скрипаль-віртуоз. Його прізвище походить від слова «найкращий». В народі побутував навіть такий жарг: якщо хтось хотів отримати найкраще (одяг, товари тощо), то його запитували: «Хочете педоцура? – тобто найкращого?». Це був єдиний скрипаль-віртуоз, що з небагатьох клезмерів знав нотну грамоту, завдяки чому було встановлено авторство ряду його творів, у тому числі популярної нині пісні «Люлі» («Колискова»). Педоцер створював багато музичних творів, проте свої рукописи не продавав – це було одним з його життєвих правил. Лише своїм учням та близьким він їх дарував. Серед відомих творів, що збереглися до нашого часу, можна назвати концерти – соло для скрипки у супроводі декількох інструментів. Здебільшого це були твори на єврейські та малоросійські мотиви. Кожен концерт мав свою назву, наприклад: «Ahowoh galoh», «скочка», «бычок», «чумак», «несчастный», «доря», «Люлі» та інші. Виконувалися такі концерти на великих торжествах (наприклад, весіллях). Тип такої музики називався Tum Tisch. Соліст Маріїнського театру С. Левік, що проживав у Бердичеві в кінці XIX ст., згадував: «Оркестр Педоцера грав двічі на тиждень в салоні, де святкувалися весілля. Проте тринадцять музикантів бердичівської групи під керівництвом Мойше-Абе – «кларнетиста», які віртуозно грали без нот, конкурували з галантним ансамблем маестро» [15, 172]. Самого Педоцера називали «єврейським Паганіні».

Після смерті свого тестя Степеню, Педоцер очолив створений останнім оркестр, що мав велику популярність серед єврейського населення не лише міста, а й за його межами. Оркестр Педоцера не був оркестром у сучасному розумінні цього слова. У його оркестрі зрілі музиканти поєднували виступи на публіці з навчанням музики дітей, що, як правило, жили в одній з кімнат у будинкові музиканта-вчителя [10].

Серед учнів Педоцера було багато талановитих дітей, які своє життя теж поєднали з музикою і продовжили справу свого вчителя. Одним з них був Нафанул Рабинович – онука Рабиновича з Фастова, який був вчителем по скрипці самого Холоденка [12].

Серед інших відомих клезмерів були Ізраель Моше Рабинович з Фастова (1807 р. або 1810 - 1900), Аврахам Іцхак Березовський зі Сміли (1844-1888), Іехіль Гозман (або Гойзман), прозваний Алтер з Чуднова (1846-1912). Як клезмер починав свою музичну діяльність і ксилофоніст, віртуоз на солом'яній гармоніці Міхаель Йосеф Гузиков (1806-1837), який досяг неперевершеної майстерності у грі на цимбалах у багатьох музичних центрах Європи, не знаючи нотної грамоти!

Клезмерам була притаманна експресивна манера гри, несподівані прискорення та уповільнення темпу, несподівані імпровізовані вставки у мелодію, що підвищує емоційний вплив їхньої музики, яка (подібно до мови на ідиш) являє собою своєрідний музичний діалект, зрозумілий та близький слухачам. Вони іноді використовували різного роду кунштюки під час гри: держали скрипку на спині, грали в пальчатках і тому подібне.

Немало клезмерів, оволодівши нотною грамотою, стали грати в оркестрах (частіше всього – єврейських театрів). Дуже часто їхні діти та онуки, отримавши освіту, ставали солістами, диригентами та композиторами. Із клезмерівських сімей вийшли деякі всесвітньо відомі музиканти: композитор Михайло Гнесін був онукою клезмера та бархана; скрипаль-віртуоз М. Ельман доводиться небогою клезмеру-кларнетисту К. Каплану з Голованевська; віолончеліст Е. Фойєрман ріс в сім'ї клезмера; П. Столярський, засновник одеської школи скрипичного мистецтва, був сином клезмера та на початку своєї музичної кар'єри грав в «капелі»; син клезмера зі Львова Х. Вольфстала (1853-1924) Броніслав (1883-1944) навчався у батька, а згодом у Відні, Лейпцигу та Берліні і став диригентом та піаністом; І. Стучевський, ізраїльський композитор, віолончеліст та музичний письменник, був сином керівника клезмерської «капели» в Ромнах та багато інших. «Капели» - це клезмерівські ансамблі. Згодом стиль, притаманний «капелам», почали широко використовувати невеликі негритянські оркестри Нью-Орлеана, які, по суті, на рубежі XIX-XX ст. стали основою для американського джазу. А потім одесит Леонід Утьосов, якого земляки називали Лазарем або Ледєм Вайсбейном, завжди напівжартома стверджував, що корні американського джазу сягають саме м. Одеси, а його основа – клезмерські капели. Музиканти клезмерівських капел грали на різних інструментах. Так, у XVIII-XIX ст. в Європі в цілому і в єврейських громадах зокрема, вирізнялося два типи оркестрів - «тихі» та «голосні». Перші склалися зі скрипок та флейти, другі – з рогів, труб та барабанів. Більш ранні єврейські капели грали на лютнях та арфах, що звучали в ансамблі зі скрипкою та барабаном. Документальне тому підтвердження – рукописний збірник єврейської народної пісні XVI ст., що склав Айзик Валіх. «Класична» клезмерівська капела XIX ст. складалася зазвичай з 3-5 музикантів. У спогадах письменника А. Готлобера (початок XIX ст.) зазначалося про капели на Волині, що склалися

з чотирьох музикантів, які грали на кларнеті, скрипці, файфіолі та барабану з тарілками. М.А. Римський-Корсаков в «летописи моеї музикальної життя» говорить про євреїв-музикантів з Тіхвіну, де він народився: «Тихвинский бальный оркестр состоял долгое время из скрипки, на которой выпиливал польки и кадрили некий Ниоклай, и бубна, в последние годы появились евреи (скрипка, цимбалы, бубен), которые сделались модными и заменили Николая с Кузьмой».

А. Фідельман розповідав про клезмерську капелу, що складалася з п'яти музикантів – скрипка, кларнет, цимбали, бандура, барабан; у творі М. Майлеса про місто Пірятин (1893 р.) вказано про дещо інший склад капели, а саме: скрипка, кларнет, труба, бас і барабан; Н. Фіндейзен у своєму творі «Еврейские цимбалисты Лепянские» (в книзі «Музыкальная этнография», Львів, 1926 р.) вказує на те, що вже у 20-ті роки ХХ ст. у Петербурзі з успіхом виступав ансамбль єврейських цимбалістів.

Вочевидь, склад клезмерівських капел не був канонічним, що давало можливість вводити у його склад будь-які інструменти. Г. Фрейдман, наприклад, виступав у тріо, що складалося з кларнету, гітари та контрабасу; а Г. Фейдман робив записи клезмерівської музики з симфонічним оркестром. Ряд характерних особливостей творчості визначає своєрідність єврейських інструментальних капел. Перше, що вражає – це особливості жанрової структури єврейського музичного фольклору. Найбільш поширений жанр тут – фрейлехс – інструментальний твір танцювального характеру. Поряд з цим жанром побутували і інші: калебадецн (п'єси, що виконувалися під час обряду посадки нареченої); п'єси, що виконувалися під час трапези (цум тиш); близький флейлехсу хасид, а також гас-нігн (вуличний наспів). Хоча в XVI ст. у Німеччині та Австрії в репертуарі єврейських капел були розповсюджені спрінгданс та умгеєндерданс, що за своїм походженням відносились до німецьких танців. Далі подаємо перелік жанрів, у сфері яких розвивалася творчість єврейських капел на Україні, в Молдавії та інших слов'янських країнах: добридень, добраніч, дойна, скочна, шер, болгар, жок, плескун, оляндра, валашський танець та інші. Проте це зовсім не означає, що ці танці не відносяться до єврейського фольклору [6]. Адже специфіка творчості клезмерів-музикантів полягала у тому, що вона являла собою творчість лиш за моделлю, коли при цьому залишалася лише форма («буква»), а «дух», тобто душа народу, специфіка його менталітету, відображена у музичних звуках, складала зміст твору. Майстерність клезмерів-музикантів – це, як правило, майстерність інтерпретатора. При відносній компактності жанрової структури єврейської музики її виконавці відрізнялися манерою гри, за якою, безперечно, можна вловити національний колорит музичного твору. Ще однією зі специфічних сторін єврейського музичного виконавства – це здатність до трансформації даного музичного матеріалу, схильність до «перевтілення мелодії» [6] і джерела цього явища слід шукати в специфічній взаємодії фольклорного матеріалу та індивідуальності виконавця. Генетична замкнутість фольклорного матеріалу, його «прив'язаність» до кодексу побутових подій – з однієї сторони, та справжня свобода творчості – з іншої, породили цей незвичайний феномен перевтілення. Це явище дуже яскраво описано у повісті Іцхока-Лейбуша Переця, що має назву «Перевоплощение мелодики», де автор знайомить нас з так званою трансформацією лейтмотивів – про прийом, добре відомий у музиці, починаючи з ХІХ ст.

У Ізраїлі музика клезмерів отримала назву «Ніггуней Мерон» («Мелодії гори Мерон») через свого зв'язку з традиційним паломництвом до могили Шим'она бар Йохая в Лаг ба'-омер. Ця мелодія відзначалася від звичайного хасидського репертуару впливом музичного фольклору неєврейського населення Ерец-Ізраеля (арабів, турок, друзів). Музика клезмерів була суто народною, проте, як і кожне мистецтво, не уникала впливу мелосу народів, що живуть поруч, і це часто спричиняло з боку останніх переслідувань та заборон. Так, наприклад, у серпні 1857 р. Новоросійський генерал-губернатор граф А.Г. Строганов, видав наказ про «недопущення на одеських вулицях єврейським весіллям ходити... з музикою». Проте експансивні одеські євреї, завжди дотримувались прадідівських звичаїв та традицій (обов'язково слід було пройти від синагоги до святкового столу з музикою «на всю музику»), не корилися цьому наказу. Поліція, яка зазвичай була лінива до виконання своїх обов'язків, не завжди слідкувала за виконанням наказу, аж поки сам голова міста не почув на власні вуха голосні клезмерівські весільні мелодії. На євреїв були накладені великі штрафи та взяті у євреїв, що одружувалися, підписки про заборону використання на вулицях клезмерівської музики. Образи та романтизовані біографії клезмерів представлені в художній літературі: героями оповідань М. Сфоріма, Ш. Алейхема, І. Переця стали клезмери з Бердичева Стемпеню та Педоур; про П. Столярського написано роман «Клезмер» І. Друкера та про М. Гузікова («М.П. Гузіков»). Знаток єврейської музичного фольклору, автор праць з цієї теми Моїсей Береговський зібрав та записав на Україні понад 1,5 тисячі творів клезмерів: «Идише інструмент але фолксмузик» («Еврейская инструментальная народная музыка», Киев, 1937р.), «Идише клезмер, зейер шафн ун штейгер» («Еврейские клезмеры, их творчество и быт» в альманасі «Советиш» №12, Москва, 1941), на російській мові – «Еврейская народная инструментальная музыка» (1938 р., опублікована в Москві у

1987 р.). І. Стучевський написав книгу «Ха-клезмерим» («Клезмеры», Іерусалим, 1959 р.); ізраїльський музичний діяч М. Бик (1899-1979) записав та опублікував багато клезмерівських творів. Їхній творчості присвячена друга глава дослідницької праці І Рівкінда (1859-1968) «Толдот ха-омманут ха-’амамі» («История народного искусства», Іерусалим, 1960 р.). Інтонації та елементи музики клезмерів втілені в оркестровій сюїті «Єврейський оркестр на балу у городничего» (1929 р.) М. Гнесіна, фортепіанному тріо «Клезмерская свадебная музыка» (1955 р.) І. Стучевського, у концертній фантазії для скрипки з оркестром «Стемпеню» С. Сендеря (1905-1967). Мотиви музики клезмерів використав С. Прокоф’єв в «Увертюре на єврейские темы» (1919 р.), Д. Шостакович у фортепіанному тріо «Памяти Соллертинского», М. Вайнберг в «Молдавській сюїті» та в інших музичних творах. Серед багатьох клезмерів, що загинули під час Великої Вітчизняної війни в гітлерівських таборах найбільш відомими були: Саша та Меїр Ступель з Вільно (загинули в таборі Дахау), брати Таубе з Лодзі, Брати Кош та Оскар Шац з Львова, Міша Шабтай зі Слоніма та інші. Музика клезмерів настільки багатогранна, унікальна та різноманітна, що викликає інтерес і у сучасників. Наприклад, поблизу гори Мерон у м. Цфатв (в Ізраїлі) щорічно влітку проходять фестивалі клезмерівської музики. Велику роль у популяризації клезмерівської музики відіграла діяльність кларнетиста Г. Фрейдмана та його дружини, композитора О. Бат-Хаїм, що створила безліч перекладань та клезмерівської музики для академічних ансамблів та оркестрів з соло кларнета. Також популяризації та розвитку традицій музики клезмерів в Ізраїлі присвячена діяльність музичного ансамблю під керівництвом А. Бен-Хоріна (народився в 1954 р.). У 1990-2000-ні роки, в основному з числа репатріантів з СНД, виник ряд ансамблів, що виконують музику різних жанрів, з яких важливе місце займає клезмерівська музика: «Лама ло?» («Почему нет?»), «Блеск костра», «Млечный путь» та інші.

1. Клезмери. – КЕС. – т. 4. – кол. 343-346.
2. Береговський М. Еврейская инструментальная народная музыка // М. Береговский. – Київ. - 1937.
3. Береговський М. Еврейская народная инструментальная музыка // М. Береговский. – Москва, 1987.
4. Електронний ресурс // www.toodoo.ru.
5. Береговський М. Еврейские народные музыкально-театральные представления // М. Береговский. – Киев, 2001. – С. 12-27.
6. Лензон В.М. О феномене клезмеровской музыки // В.М. Лензон // Материалы конференции «Еврейская музыка: изучение и преподавание». – Москва, 1996. - Режим доступа: www.sem40.ru.
7. Електронний ресурс // www.Jewish-heritage.org.
8. Дорфман М., Кракауер Д. Бабушкины сказки в стиле hip-hop. – Режим доступа // www.zvuki.ru.
9. Грановский Б. Феномен Шоры Фейдмана // Биробиджанер Штерн. - № 158. – 1991. – 20 августа – С. 6-7.
10. Гойзман Ш. Иехиль Гойзман и его потомки. – Режим доступа // klezmer.com.ua.
11. Електронний ресурс // www.jewish-life.com.
12. Энгель Ю. Еврейская народная песня. Этнографическая поездка // Ю. Энгель // ИР НБУВ. – Ф. 190. – Ед. хр. 266. – л. 20.
13. Сергеева І. Етнографічна поїздка Ю. Енгеля // І. Сергеева // Східний світ, 2003. - №3.
14. Финдейзен Н. Еврейские цимбалисты лепянские // Н. Финдейзен. – Музыкальная этнография. – Львов. – 1926.
15. Idelsohn, A. Z. Jewish Music in Its Historical Development. - New York, 1972.
16. Слепович Д. Клезмер как феномен еврейской музыкальной культуры в Восточной Европе // Д. Слепович. - Judaica Rossica. – Вып. 3 / Отв. редактор – Л. Кацис. - Москва – Нью-Йорк: Российский государственный гуманитарный университет – Еврейская теологическая семинария, Институт иудаики YIVO, 2003. – С. 101–117.

Володимир Марчук,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії ім. проф. М. Ковальського
Національного університету «Острозька академія», м. Острог*

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

В сучасній історичній науці все більшої актуальності набувають дослідження історичного минулого різних регіонів нашої держави, а також тих етносів, які здавна населяли ці землі та впливали на їх економічний і культурний розвиток. Досить назрілим у наш час є вивчення історії волинських євреїв кін. 19 – першої третини 20 ст. Незважаючи на велику кількість публікацій з даної проблематики, окремі аспекти ще не знайшли достатнього відображення на сторінках як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії.

Складність досліджуваного питання полягає в тому, що по-перше, населення цієї української території було строкатим у національному відношенні (особливо в містах); по-друге, значна неточність офіційної статистики (переписів), які є основним джерелом до вивчення даної проблеми, давала можливість порізнному тлумачити її результати, по-третє, зміни в адміністративно-територіальному устрої Волині, значною мірою ускладнюють процес підрахунку, оскільки дані перепису 1897 та 1921 р. проводилися в територіальних межах повітів, а в 1931 р. ці ж самі повіти охоплювали інші території. У даній статті прослідковано загальні зміни в чисельності та розміщенні єврейського населення Західної Волині наприкінці XIX – першій третині XX ст., спираючись на критичний аналіз матеріалів офіційних переписів.

В період існування Другої Речі Посполитої було проведено два переписи населення – в 1921 та 1931 роках. Час проведення першого перепису був не надто зручним, оскільки кордони держави ще не були до кінця визначені, при цьому саме в цей період відбувалися масові повоєнні міграції населення головним чином з території Росії. На вибір часу проведення перепису вплинули, перш за все, потреби новоствореної держави. Крім того постанова Сейму від 13 травня 1921 р. також визначала термін проведення наступного перепису, який мав відбутися 30 грудня 1930 р., а далі кожних 10 років. При прийнятті даного рішення було враховано побажання Міжнародного Статистичного конгресу, що відбувся у Брюсселі в 1853 р., який рекомендував проводити переписи з інтервалом в 10 років.

Тематично питання анкети перепису були доволі широкими і відображали демографічну специфіку держави, яка приступила до інтеграції суспільства в державу без даних про населення і його специфіку. Питання анкети, окрім обов'язкових демографічних (стать, дата народження, цивільний стан), містила також пункти про місце народження, етнічні риси (віровизнання, громадянство, рідна мова, національність), вміння читати і рівень освіти, сирітство дітей до 16 років та фізичні вади (глухота, німота, сліпота, брак кінцівок). Частина питань стосувалась засобів існування та матеріальному стану опитуваних (наявність в господарстві худоби, площа господарства і структура землекористування). Окремий формуляр анкети був присвячений житловим приміщенням.

Результати перепису були опубліковані в серії Статистика Польщі в 29 томах, з яких останній том побачив світ у 1932 р. крім того результати цього перепису лягли в основу іншого видання «Покажчика місцевостей Речі Посполитої» («Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej») в 15 томах, які побачили світ в період з 1923 по 1926 рр. Покажчик включає інформацію про усі без винятку населені пункти та їх характер, кількість житлових і нежитлових приміщень поселення, кількість жителів відповідно до статі, віровизнання і національності.

Другий перепис був проведений в грудні 1931 р. У порівнянні з тематикою попереднього перепису було упущено питання про національність, крім того пункт, який стосувався рівня освіти був доповнений питанням про вміння читати і писати.

Результати перепису були опубліковані в серії Статистика Польщі в 39 томах в період 1936-1939 рр. Подібно як і при попередньому переписі планувалося опублікувати «Покажчик місцевостей», проте світ побачив лише том присвячений Віленському воєводству. Публікацію інших завадив вибух Другої світової війни, який перешкодив і проведенню наступного перепису, який мав відбутися в 1941 р.

І перший, і другий переписи не позбавлені помилок. У випадку перепису 1921 р. частина респондентів ототожнювала поняття національності та громадянства. Під час другого перепису, інформація, яка містилася в документах південно-східних воєводств мала зміни, у пункті, що стосувався рідної мови, у багатьох анкетах замість української мови було вписано польську. Керівник Головного статистичного

управління Едвард Штурм де Штрем згадував, що «польські власті заборонили публікацію даних для менших адміністративно-територіальних одиниць, як гміни та поселення, оскільки це відразу б видало невідповідність даних, крім того був заборонений доступ науковцям до оригінальних матеріалів перепису» [3, 63]. Проте підтасовка даних стосувалася в першу чергу українського та білоруського населення.

Оскільки основним джерелом до вивчення динаміки змін єврейського населення Західної Волині є дані переписів (1897 р., проведеного в Російській імперії, та 1921 і 1931 рр., проведених польською владою), то для встановлення об'єктивної картини слід врахувати кілька моментів.

У польській та українській історіографії використовуються два підходи до аналізу етнічного складу населення. Перший підхід за основну ознаку етнічної приналежності бере мову, він поширений у польській історіографії. Другий підхід основною ознакою етнічної приналежності запроваджує віросповідання. Він переважає в українській історіографії. Враховуючи це, пропонуємо для встановлення кількості єврейського населення Західної Волині використовувати комбінацію даних за віросповіданням та мовою, а у випадку перепису 1921 р. – за національністю.

Згідно перепису 1897 р. на території Західної Волині проживало 1 598 652 особи, з яких 201 788 осіб, сповідували іудаїзм, що становить 12,6 % від усього населення Західної Волині. Перепис 1897 р. зафіксував достатньо низький рівень урбанізації регіону, лише 7,1 % від усього населення (а це 114 667 осіб) проживали в містах. Проте частка єврейського населення серед мешканців міст була достатньо високою, 52,69% осіб, які сповідували іудаїзм проживали у містах, а це 60 421 особа (таблиця 1).

У різних повітах кількість осіб, що сповідувала іудаїзм коливається. Так, найнижчі показники були зафіксовані у Володимир-Волинському повіті 10,4 % та Острозькому – 10,8%. Найвищі показники були зафіксовані у Рівненському повіті – 16,1% та Луцькому – 14,1 %. У Дубенському повіті цей показник був зафіксований на рівні 11,5 %, Ковельському 11,9 %, та Кременецькому 12,2%.

Таблиця 1. Чисельність єврейського населення на території Західної Волині згідно переписом 1897 р.

	Всього населення	Всього осіб що сповідують іудаїзм	%	Всього осіб що розмовляють на івриті
Володимир-Волинський повіт	277 265	28 936	10,4	28 903
м. Володимир-Волинський	9 883	5 869	59	5 837
Дубенський повіт	195 058	22 485	11,5	22 432
м. Дубно	14 257	7 108	49,8	7 096
Ковельський повіт	211 493	25 243	11,9	25 224
м. Ковель	17 697	8 521	48,1	8 502
Кременецький повіт	219 934	26 965	12,2	26 887
м. Кременець	17 704	6 467	36,5	6 539
Луцький повіт	252 550	35 819	14,1	35 712
м. Луцьк	15 804	9 468	59,9	9 396
Острозький повіт	169 351	18 324	10,8	18 283
м. Острог	14 749	9 208	62,4	9 185
Рівненський повіт	273 001	44 016	16,1	43 554
м. Рівне	24 573	13 780	56	13 704
ВСЬОГО по повітах	1 598 652	201 788	12,6	200 995
ВСЬОГО у містах	114 667	60 421	52,69	60 259

Джерело Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого – СПб.: 1904. – Т. 8: Вольнская губерния, – С. 3-4.

В той же час частка осіб, що сповідувала іудаїзм серед мешканців міст коливалася від 36,5 % у м. Кременець до 62,4 % в м. Острог. Висока концентрація єврейського населення була зафіксована у м. Луцьк – 59,9%, м. Володимир-Волинський – 59 %, м. Рівне – 56 %, м. Дубно – 49,8 %, та м. Ковель – 48,1%.

Також перепис 1897 р. засвідчив той факт, що основна маса єврейського населення володіла рідною мовою. Так, наприклад, у м. Рівне з 44016 осіб, що сповідували іудаїзм, 43554 розмовляли на івриті.

Початок ХХ ст. ознаменувався кардинальними змінами в житті тогочасних мешканців Західної Волині. У 1917 р. припиняє існування Російська імперія, а землі колишньої Волинської губернії опинилися в складі двох різних держав – Радянської України та Другої Речі Посполитої.

Західно-волинські землі опинилися в складі двох адміністративно-територіальних одиниць – Волинському та Поліському воєводствах.

У новоствореному Волинському воєводстві станом на 30 вересня 1921 р. нараховувалося 4555 населених пунктів, у тому числі і 31 місто. Найбільша кількість міст була зафіксована у Рівненському повіті – 8, Луцькому – 5 та Кременецькому 6. Найменша кількість міст була у Горохівському, Любомльському та Острозькому повітах по 1. У Дубенському, Ковельському та Володимир-Волинському по 3. Неоднаковою була і кількість населених пунктів у повітах воєводства. Так, зокрема найбільша їх кількість була зафіксована у Рівненському повіті – 956, Дубенському – 822 та Луцькому – 721. Найменше населених пунктів було зафіксовано у Острозькому повіті – 106, Любомльському – 184 та Горохівському – 256 (таблиця 2).

До складу новоутвореного Поліського воєводства з центром у м. Брест протягом 1921-1930 рр. входив Сарненський повіт, який пізніше був включений до складу Волинського воєводства. Протягом всього міжвоєнного періоду до складу цього воєводства входив і Камінь-Каширський повіт.

Західно-волинські території у складі Поліського воєводства нараховували 734 населені пункти, (в тому числі 5 міст) в яких мешкало 204853 особи, в тому числі 16 831 особа єврейської національності.

Таблиця 2. Чисельність єврейського населення на території Західної Волині згідно переписом 1921 р.

	Загальна кількість населених пунктів	Всього населення	Кількість осіб, що сповідувала іудаїзм	%
Волинське воєводство	4555	1437907	164740	11,4
містах		202777	119987	59,1
сільських гмінах		1235130	44753	3,6
Повіти: Дубенський	822	220221	17440	7,9
сільських гмінах		201109	8064	4
містах		19112	9376	49,05
Горохівський	256	77706	6543	8,4
сільських гмінах		73285	4166	5,6
містах		4421	2377	53,7
Ковельський	578	169708	23253	13,7
сільських гмінах		143503	6735	4,6
містах		26205	16518	63,3
м. Ковель		20818	12758	61,2
Кременецький	513	221936	18296	8,2
сільських гмінах		190707	3150	1,6
містах		31229	15146	48,4
Любомльський	184	56264	5604	9,9
сільських гмінах		52936	2463	4,6
містах		3328	3141	94,3

Луцький	721	195931	25812	13,1
м. Луцьк		21157	14860	70,2
сільських гмінах		163928	5843	3,5
містах		32003	19969	62,3
Острозький	106	56595	8634	15,2
сільських гмінах		43620	643	1,4
містах		12975	7991	61,5
Рівненський	956	338134	47123	13,9
сільських гмінах		282110	11499	4
містах		56024	35624	63,5
м. Рівне		30482	21702	71,1
Володимирський	417	101412	12035	11,8
сільських гмінах		83932	2190	2,6
містах		17480	9845	56,3
Камінь-Каширський (Поліське воєводство)	228	58603	2002	3,4
сільських гмінах		58603	2002	3,4
містах		-	-	-
Сарненський (Поліське воєводство)	506	146250	14829	10,1
сільських гмінах		129278	5957	4,6
містах		16972	8872	52,2

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. – Warszawa, 1924. – Т. VIII. – 95 s.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. – Т. IX. – 84 s..

Згідно перепису 1921 р. на території Волинського воєводства проживало 1 437 907 осіб, з них 1 235 130 осіб, а це 86 % проживали у сільській місцевості. Досить низькою залишалася урбанізація Волинського воєводства - лише 14,1 %, а це 202777 осіб проживало у містах.

Характерною ознакою міст Західної Волині, було те, що переважна більшість мешканців була євреями. Серед міст Волинського воєводства ця цифра становила 59,1%. Найбільша частка євреїв серед міських жителів була зафіксована у м. Любомль, це 94,3%, із 3328 жителів цього міста 3141 були євреями. Висока концентрація єврейського етносу була зафіксована і у інших містах Західної Волині – у м. Рівне 71,1% та м. Луцьк 70,2%.

Тільки у містах двох повітів Кременецького та Дубенського частка євреїв серед міського населення міст була нижчою 50%. У Дубенському повіті цей показник становив 49,05%, а в Кременецькому – 48,4%.

Також перепис зафіксував низьку частку єврейського населення в сільській місцевості, яка коливалася від 1,4% в Острозькому та 1,6 % в Кременецькому повітах до 4,5 в Луцькому та 4,6% в Ковельському повітах.

Цікавим фактом була висока різниця кількості осіб, що сповідувала іудаїзм і одночасно зараховувала себе до єврейської національності (Таблиця 3). Так, зокрема, у Волинському воєводстві, загальна кількість осіб, що сповідувала іудаїзм становила 164 740 осіб, у той же час зараховували себе до єврейської національності 151 744 особи. 11277 осіб що сповідувала іудаїзм, вважали себе поляками та 1656 русинами (українцями).

Таблиця 3. Чисельність єврейського населення на території Волинського воєводства згідно перепису 1921 р. у відповідності до віросповідання та національності

Віросповідання	Заг. к-сть	в тому числі							
		поляки	русини	євреї	білоруси	німці	росіяни	чехи	інші
Загальна кількість населення Волинського воєводства	1437907	240922 (16,7%)	983596 (68,4%)	151744 (10,5%)	1118	24960	9450	25405	681
міста	202777 (14,1%)	34533 (14,3%)	45544 (5%)	113586 (75%)	145	1179	6015	1525	166
сільська місцевість	1235130 (85,9%)	206389 (85,7%)	938052 (95%)	38158 (25%)	973	23781	3435	23880	371
Православні				29					
Лютерани				11					
Іудеї	164740	11277	1656	151691		5	83	19	9
міста	119987	6084	267	113539		5	83		9
сільська місцевість	44753	5193	1389	38152				19	
Безвіросповідання.				13					
міста				7					
сільська місцевість				6					

Джерело Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1926. – Т. XXIII. – S. 15

У період між першим і другим переписами в Польщі, відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої Волинського воєводства. Зокрема, зі складу Рівненського повіту було виокремлено новий – Костопільський повіт; центр Острозького перенесено до м. Здолбунів та перейменовано з

Острозького на Здолбунівський; також до складу Волинського воєводства увійшов Сарненський повіт.

Таблиця 4. Чисельність єврейського населення у Волинському воєводстві згідно перепису 1931 р.

	Заг. к-сть	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ										
		поляки	українці	руські	Білор..	росіяни	чехи	німці	євреї	гебреї	інші	Не подали
Волинське воєводство	2085574	346640 (16,6%)	1418324 (68%)	8548	2417	23387 (1%)	30977 (1,5%)	46883 (2,2%)	174157 (8,3%)	31388 (1,5%)	657	2106
містах	252524 (12,1%)	69499	40663	342	275	13417	2512	2719	105827 (60%)	16970 (6,7%)	203	84
сільських гмінах	1833050 (87,9%)	277141	1377661	8206	2142	9970	28465	44164	68330 (3,7%)	14418 (0,78%)	454	2022
Іудеї	207792	1975	120	17	9	39	2	19	174131	31388	8	84
містах	124030	1156	33	1	6	29	1	3	105804	16970	1	26
сільських гмінах	83762	819	87	16	3	10	1	16	68327	14418	7	58

Джерело Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Т. 70. – S. 22-28.

Перепис 1931 р. відобразив ті тенденції, які відбувалися на території Західної Волині. Зокрема, за десять років, які пройшли від часу останнього перепису збільшилася загальна кількість населення Волинського воєводства і становила 2 085 574 особи. Українці і далі займали домінуюче становище в національній структурі регіону. Згідно перепису 1931 р. українці становили 68%, на другому місці залишалися поляки (11%). Єврейське населення у переписі 1931 р. поділялося на євреїв (jydzi) та гебреїв (gebrei). У загальній кількості нараховувалося 207 792 особи або 9,8% від загальної кількості населення Волинського воєводства. В тому числі 174 157 (8,3%) євреїв та 31388 (1,5%) гебреїв. Представники єврейської громади і далі продовжували домінувати серед міського населення, їхня частка становила 60%. Найчисельніша єврейська громада була в м. Рівне і нараховувала 22737 осіб (Таблиця 4).

Разом з тим, перепис 1931 р. відобразив наслідки активної еміграційної політики урядових кіл Другої Речі Посполитої. Активними учасниками другої хвилі еміграції поряд з українцями були євреї, які також виїжджали за межі європейського континенту в пошуках кращої долі. Як наслідок, у переважній більшості повітів частка єврейського населення знизилася, і заледве перевищувала 50% у Дубенському, Рівненському та Сарненських повітах. В усіх інших повітах цей відсоток коливався від 36% до 49%. Лише в Любомльському повіті частка євреїв серед міського населення становила 91,3% (Таблиця 5).

Згідно з переписом 1931 р. серед сільського населення частка євреїв залишалася низкою. Найнижчі показники були зафіксовані у Володимирському та Здолбунівському повітах 2,8% та 2,4% відповідно.

Таблиця 5. Чисельність єврейського населення у Волинському воєводстві згідно з переписом 1931 р.

	Всього населення	Всього іудаїзм	%	Рідна мова	
				їдиш	гебрейський
Волинське воєводство	2085574	207792	9,90%	174157	31388
містах	252524	124030	49,10%	105804	16970
сільських гмінах	1833050	83762	4,50%	68327	14418
Повіти Дубенський	226709	18227	8%	15698	1732
сільських гмінах	208607	8939	4,20%	7595	913
містах	18102	9288	51%	8103	819
Горохівський	122045	10112	8,20%	7520	2473
сільських гмінах	109747	5250	4,70%	4521	623
містах	12298	4862	39,50%	2999	1850
Костопільський	159602	10786	6,70%	6884	3597
сільських гмінах	150132	6391	4,20%	4097	2273
містах	9470	4395	46,40%	2787	1324
Ковельський	255095	26719	10,40%	22825	3651
сільських гмінах	224372	12098	5,30%	10601	1380
містах	30723	14621	47,50%	12224	2271
м. Ковель	27677	12842	46,30%	10821	1965
Кременецький	243032	18751	7,70%	13881	4798
сільських гмінах	223155	11495	5,10%	6977	4457
містах	19877	7256	36,50%	6904	341
Любомльський	85507	6861	8%	6765	53
сільських гмінах	81338	3054	3,70%	3004	27
містах	4169	3807	91,30%	3761	26
Луцький	290805	34354	11,80%	29887	4255
сільських гмінах	244958	10594	4,30%	9369	1122
містах	45847	23760	51,80%	20518	3133
м. Луцьк	35554	17366	48,80%	16477	790

	Всього населення	Всього іудаїзм	%	Рідна мова	
				їдиш	гебрейський
Здолбунівський	118334	10850	9,10%	9694	1093
сільських гмінах	94888	2309	2,40%	1587	698
містах	23446	8541	36,40%	8107	395
Рівненський	252787	37713	14,90%	33149	4335
сільських гмінах	208136	11603	5,90%	10000	1570
містах	44651	26110	58,40%	23149	2765
м. Рівне	40612	22737	55,90%	20635	1922
Сарненський	181284	16088	8,80%	13408	2611
сільських гмінах	166720	8547	5,10%	7435	1054
містах	14564	7541	51,70%	5973	1557
Володимирський	150374	17331	11,50%	14446	2790
сільських гмінах	120997	3482	2,80%	3144	301
містах	29377	13849	47,10%	11302	2489
м. Володимир	24591	10665	43,30%	8623	1988

Укладено за *Drugi powszechny spis ... Województwo Wołyńskie...S. 22-28*

Отже, наприкінці XIX в першій третині XX ст. населення Західної Волині було етнічно (національно) строкатим. Питома вага єврейського населення різнилася у містах та селах. У містах вона була домінуючою протягом усього досліджуваного періоду. У сільській місцевості більшість склали українці, а чисельність євреїв була незначною.

1. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого – СПб.: 1904. – Т. 8: Волынская губерния, – 282 с.*

2. *Drugi powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwo domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Т. 70. – 330 s.*

3. *Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku. / A. Gawryszewski /.- Warszawa, 2005. – 621 s.*

4. *Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Poleskie. – Warszawa, 1926. – Т. XXII. – 252 s.*

5. *Pierwszy powszechny spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1926. – Т. XXIII. – 230 s.*

6. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. – Warszawa, 1924. – Т. VIII. – 95 s.*

7. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. – Т. IX. – 84 s..*

Роман Михальчук,
*аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського
державного гуманітарного університету, м. Рівне*

ДО ПИТАННЯ КОЛАБОРАЦІЇ ТА УЧАСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ У «ВИРІШЕННІ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» НА РІВНЕНЩИНІ

Класично термін «колаборація» визначають, як співпрацю з окупантами громадян окупованої території. Вона є неодмінним супутником кожної війни та існувала у всіх народів. Колаборували практично всі верстви суспільства, однак рівень їх співпраці був різним. Дана розвідка фокус дослідження спрямовує на діяльність допоміжної української поліції в органах нацистів, зокрема її місце у «вирішенні єврейського питання» під час Голокосту. Тема є «дражливою» в українському суспільстві, а відтак – малодослідженою. З огляду на це її не поспішають висвітлювати в українських студіях.

Важливим фактором вивчення діяльності поліцейських є не лише фіксація подій, а й з'ясування мотивів поведінки колаборантів, створення колективного портрету поліцейських. В статті зроблено спробу висвітлити дані питання на прикладі Рівненської області. Для аналізу явища використано найціннішу групу джерел – кримінальні справи підсудних та засуджених в архівах ГДА СБУ, ДА СБУ та ДАРО.

Однією з визначальних рис колаборації стала антибільшовицька спрямованість. Таким чином співпраця з німцями мала характер помсти радянським окупантам. У жовтні 1941 р. в одному зі звітів німецького командування стверджувалося, що довіру до Вермахту можна віднести за рахунок до злочинів тоталітарного режиму, що вкоренилися в свідомості людей [44, с. 117]. Частина населення вітала прихід нацистів, як визволителів. В Радивиліві поляки на тріумфальній арці написали: «Да здравствует Адольф Гитлер, освободивший нас от проклятого ига жидо-коммуны» [4, с. 55-56]. В Костополи німців зустрічали з короваем, квітами та тріумфальною аркою [50].

Серед поліцейських антисемітизм став основною ідеологічною конструкцією, яка застосовувалася пропагандистами. Тому слоган «допомоги у боротьби з «жидо-більшовиками» став основною відправною точкою для пояснення ролі і місця добровольця-шутмана в умовах окупації» [12, с. 83]. Відповідно й проводився пропагандистський обробіток. В Морочному в поліції один з поліцейських проводив агітацію: «коммунизму здесь больше не существовать... в Советском Союзе сейчас голод и там едят детей, а поэтому советская власть скоро больше существовать не будет» [22, арк. 2]. Окремі поліцейські знущалися над бюстами ВКП(б) тощо [20, арк. 291; 11, с. 412].

Важливим мотивом колаборації в органах влади були національно-патріотичні прояви, надія на власну незалежність. Особливо це стосувалося представників ОУН (б) та ОУН (м), що в початковий період окупації входили в органи влади. На чолі управ часто стояли члени похідних груп. За показами поліцейського з Деражного «не член ОУН головою управи бути не міг, тим більше, що склад управи в основному був із членів ОУН» [27, арк. 13]. Наприклад, Л. зі Львівщини вступив до ОУН в серпні 1939 р. Після рейду в 1941 р. працював інструктором міліції м. Дубно. Його колега Г. в Острозі здобув посаду обласного коменданта української міліції [9, арк. 61]. Як зазначав Л., в серпні-вересні 1941 р. влада на Рівненщині належала націоналістам [9, арк. 120]. Так, причиною вступу в поліцію м. Гоща К. називав побудову самостійної України [32, арк. 18-19]. Працівник Дубенського гебітскомісаріату ще з 1937 р. був членом організації «Національно-трудова союз», яка після 1939 р. мала на меті звільнення від радянської окупації. Під час нацистського режиму це проявилось в тому, що він особисто 2 рази відправляв радянських громадян на розстріл, передав 15 чол. німцям, які були розстріляні [25, арк. 247]. Тучинський вчитель фізики та хімії С. з дітьми вітався «Слава Україні», на що учні відповідали «Слава героям України» [18, арк. 20]. Свої виступи закінчував словами: «Смерть комуністам і жидам», «Хай Гітлер» [18, арк. 34].

Слід зазначити, що негативне ставлення до євреїв було не лише наслідком поширення «жидівсько-більшовицького» концепту, а суто єврейського антисемітизму. Ще до окупації Рівненщини 1939 р. СРСР, за польської влади замісник коменданта Мізоцького поліційного постерунку за показами свідка євреїв називав «виключно жидами і завжди казав, що жидам в Польщі не місце, а їх місце тільки в Палестині» [24, арк. 45].

Крім ідеологічного фактору, потужним був матеріальний характер співпраці. Робота поліцейських передбачала преференції в отримання одягу, продуктів харчування. За свідченням Х. Сигала, як комендант, він отримував 300 крб. та пайок [6, арк. 210]. Крім офіційної плати слід враховувати можливість грабунку затриманих. У Дубно євреї поліцейським шили френчі, брюки з власного матеріалу. Крім того, їм видавали фуражки, сірі та червоні штани і ватні брюки [17, арк. 36 зв.]. Таким чином, у Корці бажаючих бути

поліцейськими виявилось більше, ніж потрібно [1].

Однак ті, що йшли на роботу з меркантильними інтересами, зазвичай не відповідали критеріям нацистів, тому на їх якісний склад часто нарікали німці. Нерідко поліцейських можна було підкупити. Коли громадянин Я з с. Бущі Здолбунівського р-ну мали забрати на роботи, його син відкупив його в поліцейського за сало та горілку [3, с. 21]. В іншому випадку поліцейський, що мав арештувати селянина, – прийшов з ним наступного дня, і обоє були п'яними [49, с. 31]. Е. Кох зазначав, що місцева поліція в основному, складалася з «бездельників» [56, арк. 2].

Працевлаштуватися в поліцію не становило великої складності. Нацистам потрібні були люди, що орієнтувалися в місцевому середовищі та виконували їхні накази. Основна вимога роботи в органах полягала в несудимості за кримінальні злочини [52]. Тому в багатьох випадках прийняття на роботу проходило досить швидко. В Сарнах наступного дня, як Б. повідомив про бажання вступити в поліцію, отримав пов'язку поліцейського і гвинтівку [35, арк. 84]. В с. Дядьковичі на 3-й день після написання заяви прийняли працювати поліцейським Д., а вже через місяць (у жовтні 1941 р.) він став комендантом поліції [21, арк. 35 зв.].

Однак, не всі і не завжди усвідомлювали, яка робота на них чекає. Поліцейський з Рафалівки зізнався, що не знав функції, які потрібно виконувати, а знав лише про підтримку порядку. Згодом зрозумів, що його обманули і виконував накази не по своїй волі [42, арк. 13 зв.]. В Дубровиці поліцейський М. звільнився після наказу Х. Сигала забирати худобу в селян та допомагати у відправці людей в Німеччину [7, арк. 265]. У Володимирецькому р-ні з роботи поліції П. втік два рази [5, арк. 3-4]. Список дезертирів поліцейського полку м. Рівне за 21 грудня 1941 р. складався з 6-ти поліцейських віком від 17 до 20 років [55, с. 24].

Були й відмови співпраці з нацистами в місцевих органах. Рівненського бургомістра повідомляли, що «керівник націоналізованих будинків» В. до праці з німцями не зголосився. Викликаний на допит в липні 1942 р. В. заявив, що працювати з окупаційною владою не буде [55, с. 59]. Таким чином серед представників влади та поліції була незначна частина людей, що ставила моральні норми вище кон'юнктурних та відмовлялися втілювати в життя нацистські порядки.

Не завжди робота в поліції відбувалася за бажанням. В деяких випадках це відбувалося добровільно-примусово з застосуванням методів тиску та шантажу. В Острозі у вересні 1941 р. громадянин Г. змушено працювати поліцейським після проведеної з ним «бесіди», буцім люди, що служили в радянській армії повинні «спокутувати провину». Таким чином Г. примусово працював поліцейським в Острозі, Мізочі та Дермані [29, арк. 47-48]. Випадки залякування щодо поліцейських використовувалися і після невдалих акцій. Після розстрілу євреїв у Володимирці керівник жандармерії погрожував: «Які ви поліцейські, якщо привели 2000 чол., а розстріляли 1700 чоловік. 300 чоловік втекли... за це Вас так само потрібно розстріляти» [30, арк. 43].

Методи використання шантажу щодо громадян не були поодинокими, а скоріше були тенденцією «ведення справ». В Дубно комендант поліції змушував гр. Г. до підпільної співпраці з комендатурою – шукати комуністів, радянських активістів, євреїв, взявши розписку про добровільну співпрацю під псевдонімом «Босий» [17, арк. 9-9 зв.]. Громадянин С., що переховував двох червоноармійців, мав видавати партизан та комуністів за звільнення його з-під арешту [23, арк. 10]. В зазначених випадках підсудні твердили, що покладені на них завдання вони не виконували.

Причетні до роботи в органах влади ставали об'єктами наклепів з метою можливості дискредитації репутації та очорнення громадян після встановлення радянської влади. На судах часто свідки компрометували затриманих і з різних причин давали неправдиві покази їхньої діяльності. Так, тричі розглядалася справа Б. з Острога, якого звинувачували в тому, що він конвоював євреїв до місць страти. Врешті виявлено, що Б. охороняв табір полонених не як поліцейський, а в якості вільнонайманого охоронця і таємно передавав продукти харчування військовополоненим [22, арк. 242; 11, с. 413]. В іншому випадку за свідченнями С. громадянин К. служив в українській поліції с. Сваринь та затримав 7 євреїв. Згодом цю інформацію заперечував і стверджував, що його покази «писал не я, а хто-то другой» [19, арк. 29]. Далі вияснилося, що євреїв затримували інші поліцейські з с. Андронівки, а К. бачили осторонь затриманих євреїв [19, арк. 29 зв.]. Слідчим виявлено, що К. в поліції не служив, а «кілька разів ніс службу охорони села в сільській охороні», репресій щодо радянських громадян не проводив [19, арк. 83]. Також виправдано директора мізоцького лісопильного заводу Р., що ніби забирав єврейські речі після розстрілу [15, арк. 15 зв.]. Слідством доведено, що Р. навпаки виступав проти німецьких окупантів [15, арк. 22].

Однак, більшість поліцейських ревно виконували покладені на них функції. У «єврейському питанні» вони зводилася до конвоювання, охорони, підготовки та закопування місць розстрілу, збору майна. Так,

функції поліцейського М. з с. Глинки полягали в закопуванні євреїв [33, 17 зв.]. У Висоцьку поліцейський Б. охороняв гетто, конвоював євреїв до страти [41, арк. 41]. Начальник Острозької поліції протягом 1941-1942 рр. доставляв до місць страти єврейське населення, був присутнім при розстрілі 5000 осіб, брав участь в арешті громадян, керував операціями по затримці партизан [54, с. 389].

Прикладом антиєврейської діяльності є поліцейський К. з Володимирця. Ще до встановлення німецької влади після відступу радянських військ К. створив збройну організацію, яка займалася вбивством та грабунком євреїв. В 1941 р. він добровільно вступив в німецько-українську поліцію і через деякий час його призначено начальником в'язниці м. Сарни. В серпні 1943 р. видав 23 єврея, які німцями були розстріляні. Тоді ж на посаді старости м. Володимирця займався грабежем польського населення [39, арк. 36-37].

На проведення каральних заходів щодо євреїв поліція права не мала. Однак, в архівно-кримінальних справах фіксується її участь у вбивствах під час втечі, пошуку та спланованих акціях.

У Володимирецькому р-ні свідок Б. вказав, що поліцейський А. з іншими вбили єврея і ці свідчення А. підтвердив [34, арк. 45]. У Володимирці поліцейський розстріляв 3 єврея, що переховувалися [43, арк. 308]. Під час втечі застрелено 7 євреїв, які стрибали в р. Горинь [38, арк. 37]. В іншому випадку У Володимирці розстріляно 5 єврейських дітей [30, арк. 42], у Рафалівці – 6 євреїв [42, арк. 213]. В Степані поліцейським Б. вбито євреїв, які виходили з гетто в пошуках харчування [40, арк. 43]. В Корці на базарі поліцейський П. так побив єврейку, що перебив ногу і вона невдовзі померла [36, арк. 114]. Учасник ліквідації мізоцького гетто Д. вбив двох євреїв (хлопця і дівчину), що втікали з Мізоча в Дермань та зайшли в його хату [47, с. 27].

Відчуття безкарності та підтримки з боку влади сприяло руйнуванню морально-психологічних бар'єрів. Інколи євреїв використовували як забаву в якості мішені для стрільби. Таким чином загинули межирицькі євреї М. Бікельман, Т. Вайсберг, Ц. Капітанік [51, с. 59].

Зафіксовано факти вбивства поліцейськими євреїв і під час акцій. Комендант поліції в с. Голичівка в травні 1942 р. в с. Козак «особисто стояв біля ями та стріляв», а в липні 1942 р. в с. Козакова брав участь у розстрілах 17 чол, з них 4 дітей. Восени, в с. Юзефовка розстріляв 2 дітей [31, арк. 92]. Поліцейський К. з Володимирця з карабіна добивав ранених в ямі, а в день акції застрелив євреїв – чоловіка та жінку, хлопця та старого єврея [43, арк. 307].

За безправності жертв починали домінувати гірші риси людської натури. Це проявлялося в нарузі над жертвами перед їх знищенням. В с. Жалянка Гоцанського р-ну у вересні 1942 р. поліцейський бив лопатою євреїв по голові і закопував живими. На запитання товаришів, чому він закопує живих людей, той відповів: «Чого еще разводить євреев?» [26, арк. 47-47 зв.]. У Варковичах в жовтні 1942 р. комендант поліції Х. застрелив єврейську дитину на підвіконні. Матері наказав занести її в яму, де застрелив і її [57, арк. 144]. Перед смертю євреїв Костополя поліцейський Щ. казав: «Ви всі йдете в Костопіль на м'ясо» [37, арк. 38]. Автор «Щоденника...», оунівець, очевидець подій в Мізочі писав: «дочекалися того дня, коли будуть купатися трупи в своїй крові» [14, арк. 10 зв.].

Деформацію свідомості злочинців можна прослідкувати у свідченнях поліцейського з Рівного. Спочатку йому було незручно стріляти у голих, беззахисних людей. Серед них були дівчата, з якими ходив до школи та на вечорниці. Потім ним оволоділа «жадоба крові». Став стріляти підряд та розбивав прикладом голови – «пережив, чого не переживав навіть Нерон» [53, с. 14]. Інший приклад – замісник гебітскомісара Костопільської округи Гінтер, який кидав kota у вольєр з вівчарками та насолоджувався виглядом замордованої тварини. На 30-ліття в квітні 1942 р. «зробив собі подарунок» – власноруч розстріляв 30 дітей, доставлених з гетто [45].

Гонитва за живою, єврейським майном могла коштувати життя останнім. Один з поліцейських хвалився, що під час розстрілів набрав стільки золотих годинників, царських п'ятірок, браслетів, що йому вистачить на все життя [53, с. 14; 48, с. 173]. Поліцейський О. в Александрійському р-ні вимагав в єврея золото, після чого вирвав бороду з м'ясом і вирізав йому на голові хрест [13, арк. 140].

Поведінка поліцейських служила прикладом і для окремої частини населення. За показами свідка, «бити євреїв міг кожний – українець, німець і поляк» [28, арк. 34]. В Рівному бували випадки, коли місцеве населення грабувало приміщення євреїв, не чекаючи, поки вони переселяться в гетто [2, с. 43]. В Сарненському гетто дозволено залишитися сім'ї Янковським (мати та син), які мали можливість нажитися єврейським майном [16, арк. 26 зв.]. В Мізочі після ліквідації гетто селяни несли «повні мішки награвованого єврейського майна» [58, р. 10]. Автор «Щоденника» описує деталі мародерства: «не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття... Ще ворушить членами свого тіла, а мужик вже стягає з нього лахміття і залишає його голого» [14, арк. 11 зв.].

Поліцейськими ставали і самі євреї. Це були винятки з правил, однак вони траплялися. В такому випадку зазначені особи, щоб приховувати своє походження, більш жорстко поводитися зі своїми жертвами з метою розвіяння сумнівів у їх відданості режиму.

На Рівненщині таким прикладом став львівський єврей Х. Сигал. Під прізвищем Сиголенко працював в Рівненській окружній управі та Сарненській окружній поліції. У вересні 1941 р. долучився до «Поліської Січі», а з грудня 1941 р. по квітень 1942 р. був перекладачем Сарненської поліції та жандармерії, після чого до квітня 1943 р. служив комендантом Дубровицької районної поліції. З січня 1943 по січень 1944 рр. – працював на посаді перекладача Сарненської поліції та жандармерії. В січні 1944 р. – працював в жандармерії с. Михалково, а згодом – за межами Рівненщини [8, арк. 454-455].

Х.Сигал, в якості коменданта Дубровицької районної поліції став причетний до розстрілу 70 євреїв, в тому числі вбивстві власноруч 12 дорослих і декількох дітей. Свідок П.Нашору на слідстві стверджував, що «маленьких дітей Сиголенко брав з рук матерів, і розстрілював» [46, с. 101]. Також свідчив, що він добре бачив, як Сиголенко брав за шию маленьких дітей, піднімав до верху над ямою і розстрілював [46, с. 102]. Сам Х.Сигал підтвердив, що в Сарнах допитував арештованих, а в Дубровиці керував поліцією, що забирала в громадян хліб, худобу для німецької армії. Влітку 1942 р. направив десять чол. для охорони євреїв, а потім відправив їх у Сарни, де вони були розстріляні. А всього за час окупації при німцях в Дубровиці затримано 1000 чол. [6, арк. 65].

Приклад Х.Сигала не одиничний. У січні 1942 р. арештовано перекладача Баришівської залізничної станції (Київщина), що був євреем та походив з Рівного [10, с. 126]. І. Капась зазначає про євреїв-колаборантів на Сумщині, Хмельниччині, що допомагали нацистам у виявленні та ліквідації своїх соплемінників [46, с. 82-83].

Окрема розмова про діяльність єврейської поліції, якій дослідники відводять ганебну роль, а самі євреї її зазначають гіршою за німецьку та українську.

Отже, колабораціонізм – складне і неоднозначне явище, яке виникло у результаті взаємодії різних обставин. Існував добровільний та вимушений колабораціонізм. Явище сформувалося не лише завдяки нацистському фактору, а й злочинній політиці попередньої влади, – як несприйняття більшовизму. Функції та службові обов'язки поліції зводилися до причетності і вирішенні «єврейського питання». Таким чином поліцейські не лише виконували підготовчі заходи у забезпеченні планів нацистів, а й брали участь в фізичній ліквідації жертв Голокосту. Водночас оцінка їх діяльності повинна спиратися на аналізі мотивів поведінки. Не всі поліцейські були антисемітами. Одні шли на таку роботу з меркантильними інтересами з метою покращити власне матеріальне становище. Часто вони це робили за рахунок своїх жертв. Для інших співпраця з нацистами була засобом виживання в екстремальних умовах окупації, коли просто стояло завдання вижити.

1. Архів Рівненського обласного краєзнавчого музею. Папка № 11. РКМ 427/35 доп. Протокол допроса свідателя Булах Якова Еммануїловича.

2. Барац В. Бегство от судьбы. Вспоминание о геноциде евреев на Украине во время второй мировой войны /В. Барац/. – М.: «Арт-Бизнес-Центр», 1993. – 148 с.

3. Без права вибору. Збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни. – Рівне: видавець О.Зень, Рівне, 2012. – 64 с.

4. Беренштейн Л. Люди из легенды. Воспоминания размышления /Л. Беренштейн. К.: 2004.

5. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, м. Київ (надалі ГДА СБУ), ф. 5. Спр. 13679. Архівно-слідча справа. Почато. –. Закінчено. –., 44 арк.

6. ГДА СБУ, Ф. 5. Спр. 67436. Архівно-слідча справа. В 4 т. Т. 1. Почато 14 травня 1951 г. – Закінчено 20 лютого 1952, 301 арк.

7. ГДА СБУ, Ф. 5. Спр. 67436. Архівно-слідча справа. В 4 т. Т. 2. Почато 14 травня 1951 г. – Закінчено 20 лютого 1952, 331 арк.

8. ГДА СБУ, Ф. 5. Спр. 67436. Архівно-слідча справа. В 4 т. Т. 4. Почато 14 травня 1951 г. – Закінчено 20 лютого 1952, 456 арк.

9. ГДА СБУ, Ф. 5. Спр. 74268. Архівно-слідча справа. Почато 17 грудня 1946 г. – Закінчено 4 липня 1947 г., 507 арк.

10. Гончаренко О. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 274 с.

11. Давидюк Р. Проблеми колаборації: острозький випадок /Р. Давидюк // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З.

Данилюк та ін.); редколегія тому (співголова В.М. Короюк, співголова Ю.М. Торкунов, відповідальний секретар А.А. Жив'юк та ін.). – Кн. 1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С. 408-415.

12. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райскомісаріаті Україна / І. Дерейко // Наукові записки Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 79-86.

13. Державний архів Рівненської області (надалі ДАРО), ф. П-1, оп. 1, спр. 40, 218 арк.

14. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, 40 арк.

15. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1495, 22 арк.

16. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2106, 107 арк.

17. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2030, 116 арк.

18. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2144, 156 арк.

19. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2450, 36 арк.

20. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2575. Т. 2. 348 арк.

21. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2586, арк. 45.

22. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2725, 64 арк.

23. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2728, 11 арк.

24. ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3520, 69 арк.

25. Державний архів Служби Безпеки України Архів, м. Рівне (надалі ДА СБУ), Ф. 4. Спр. 844. Архівно-слідча справа. Почато 5 квітня 1949 г. – Закінчено 5 вересня 1949., 252 арк. (2007).

26. ДА СБУ. Ф. Спр. 1456. Архівно-слідча справа. Почато. 20 червня 1947. – Закінчено 4 серпня 1947., 66 арк. (1456).

27. ДА СБУ. Ф. Спр. 4035. Архівно-слідча справа. Почато 24 листопада 1944. – Закінчено 8 червня 1945., 63 арк. (1530).

28. ДА СБУ. Ф. Спр. 5704. Архівно-слідча справа. Почато 29 лютого 1944. – Закінчено 18 березня 1944., 96 арк. (8).

29. ДА СБУ. Ф. Спр. 10230. – Т. 7: Архівно-слідча справа. Почато 17 квітня 1949. – Закінчено 10 серпня 1950., 406 арк. (7722).

30. ДА СБУ. Ф. Спр. 13048. Архівно-слідча справа. Почато 17 травня 1944. – Закінчено 17 серпня 1944., 48 арк. (1021).

31. ДА СБУ. Ф. Спр. 14103. Архівно-слідча справа. Почато 20 вересня 1944. – Закінчено 11 квітня 1945., 99 арк. (1632).

32. ДА СБУ. Ф. Спр. 14137. Архівно-слідча справа. Почато 4 вересня 1945. – Закінчено 8 жовтня 1945., 81 арк. (468).

33. ДА СБУ. Ф. Спр. 14768. Архівно-слідча справа. Почато 13 травня 1945. – Закінчено 28 червня 1945., 159 арк. (3607).

34. ДА СБУ. Ф. Спр. 15457. Архівно-слідча справа. Почато 7 червня 1944. – Закінчено 20 жовтня 1944., 45 арк. (485).

35. ДА СБУ. Ф. Спр. 16474. Архівно-слідча справа. Почато 14 серпня 1946. – Закінчено 17 жовтня 1946., 84 арк. (767).

36. ДА СБУ. Ф. Спр. 16567. Архівно-слідча справа. Почато 18 червня 1946. – Закінчено 5 листопада 1946., 92 арк. (5258).

37. ДА СБУ. Ф. Спр. 16964. Архівно-слідча справа. Почато 23 березня 1944. – Закінчено 24 квітня 1944., 40 арк. (117).

38. ДА СБУ. Ф. Спр. 16965. Архівно-слідча справа. Почато 4 квітня 1944. – Закінчено 29 квітня 1944., 38 арк. (116).

39. ДА СБУ. Ф. Спр. 17109. Архівно-слідча справа. Почато 6 травня 1944. – Закінчено 15 травня 1944., 40 арк. (1020).

40. ДА СБУ. Ф. Спр. 17731. Архівно-слідча справа. Почато 17 березня 1944. – Закінчено 8 жовтня 1944., 48 арк. (120).

41. ДА СБУ. Ф. Спр. 18195. Архівно-слідча справа. Почато 30 травня 1944 г. – Закінчено 18 липня 1944 г., 44 арк. (4949).

42. ДА СБУ. Ф. Спр. 19090. – Т. 15: Архівно-слідча справа. Почато 4 липня 1972. – Закінчено 6 березня 1979., 219 арк. (К-01).

43. ДА СБУ. Ф. Спр. 19099. – Т. 11: Архівно-слідча справа. Почато 7 жовтня 1974. – Закінчено 10 грудня 1974., 316 арк. (47).

44. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті). – Київ-Ніжин: Видавець ПП Лименко М.М., 2010. – 247 с.

45. Костопільщина 1941-1944 рр. у документах і спогадах очевидців // Сайт Kostopil – 2008. – 11 травня. http://www.kostopil.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=279&Itemid=88888973

46. Капась І. Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала /І. Капась //

Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. Науковий часопис. – № 1 (11). – 2012. – С. 78-103.

47. Кравчук Д. Нариси історії села Дермань. Літературно-художнє видання /Д. Кравчук/. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 128 с.

48. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни /Ф. Левітас/ – К.: Вирій, 1997. – 272 с.

49. Літопис Волині [ред. Михайло Подворняк]. Інститут Дослідів Волині. Товариство «Волинь» Ч. 13-14. – Вінніпег, 1982.

50. Намозов О. Спочатку була тріумфальна арка... http://www.kostopilpost.com/old/index.php?option=com_content&task=view&id=176&Itemid=35

51. Обарчук А. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка / А. О. Обарчук. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 328 с.

52. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк – Торонто, 1965.

53. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровениціні (1941-1944) /Л. Степанов/ «Каменярь», Львів. 1966, 109 с.

54. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони окупації в роки Другої світової війни /В. Шайкан/ Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.

55. Шайкан В. О., Шайкан В. О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в роки Другої світової війни /В. О. Шайкан, В. О. Шайкан/. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – 151 с.

56. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3206, оп. 2, спр. 25, 16 арк.

57. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 240, 311 арк.

58. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.3. File number 2233. Testimony of Jona Olikier, born in Mizoch. Poland, 1914, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, wanderings and with the partisans in Hyrby. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiv. 8.III.1961, 22 p.

Валентина Надольська,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк*

Фаїна Рябчикова,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк*

ОБРАЗ СВІТОВОГО ЄВРЕЙСТВА НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПРЕСИ 1941-1944 рр.

Україномовні легальні періодичні видання воєнного часу становлять значний інтерес у вивченні нацистської пропаганди 1941-1945рр. Вивчення матеріалів друкованих видань міст, районів дозволяє не лише з'ясувати перебіг певних подій в регіоні, але й визначати спрямування політики владних інституцій. У досліджуваний період на території історичної Волині адміністрація окупаційного режиму налагодила видання 18 періодичних видань. У багатьох містах та містечках було започатковано друк газети – органу міської управи.

Джерельну базу і фактологічну основу дослідження і склали матеріали періодичної преси. Це офіційні україномовні видання рейхскомісаріату „Україна” із центром у Рівному. В межах його території виходило 7 легальних українських видань, серед яких автором були досліджені два: „Український голос” (17 вересня 1941 р. – 1944 р.) та „Клич” (1943 р.), що друкувалися в м. Луцьку і розповсюджувалися на всю територію округу Волинь-Поділля, що включав теперішні Волинську, частини Рівненської та Хмельницької областей. Окрім цього проаналізовано публікації районних газет „Наші вісті” (м. Любомль, 1941-1943 рр.), „Горохівські вісті” (м. Луцьк і м. Горохів, 1943 р.) та „Ковельські вісті” (м. Ковель, 21 лютого 1942 – 1943 р.), „Нова Шепетівщина” (м. Шепетівка, 1942–1943 рр.), „Наше слово” (м. Брест-Литовський, 5 квітня 1942–1944 р.) та спеціалізованого видання „Вісті для українських селян” (м. Рівне, 1942 р.).

Матеріали окупаційних періодичних видань з одного боку дозволяють аналізувати різноманітні аспекти історії Голокосту, в тому числі діяльність пропагандистської машини в цей період, з іншого – публікації такого характеру розкривають сутність антиєврейської пропаганди, яка активно проводилася в регіоні.

У намаганні довести необхідність „остаточного розв’язання єврейського питання” німецька пропаганда не обмежувалася лише „прикладми” власне українського або регіонального характеру. Не менш важливим визнавалося обґрунтування негативного впливу єврейства на мешканців всієї Землі, аргументування необхідності боротьби з ними у кожній країні. У місцевих засобах інформації поєднання звинувачень такого різного спрямування допомагало сформуванню відповідне уявлення, що перебіг подій в Україні, і на Волині зокрема, не є чимось винятковим, а відбувається у відповідності із загальносвітовими процесами. Проголошення єврейства „історичним ворогом світу”¹ стало ще одним із загальносвітових пропагандистських кліше нацистської пропаганди, яке використовувалося і місцевою україномовною пресою.

Прикладом саме такого підходу може служити історична розповідь про характер розселення євреїв в Європі, наведена на сторінках газети „Ковельські вісті”. В статті зазначалося, що жиди „ніби пагубна пошесть поширювалися, щораз більше захоплюючи край у свої руки... Вони усюди залишали за собою жидівські громади. Із того вийшла широка спілка світового жидівства.”² Слід підкреслити, що цей абстрактний ворог – „світове жидівство” – неодноразово з’являвся на сторінках преси, і на його адресу, з огляду на те, що „жидівські підбехтувачі цілого світу мали у всіх майже краях вільну руку”³, щораз лунали різноманітні звинувачення (паразитичний характер, намір захопити Європу та злодійства на „завойованих територіях”⁴).

Засоби масової інформації під опікою „ нової влади” планомірно насаджували образ єврея-паразита,⁵ винуватця усіх криз та катастроф. Щораз зазначалося, що „всюди їх (євреїв – *авт.*) присутність приводить до біди”.⁶ Так, за приклад можна взяти публікацію „Шведи і жидівство”, в якій вказується, що навіть у Швеції, яка не знала „жидівського питання” до 1933 р., внаслідок діяльності євреїв-іммігрантів почав розвиватись антисемітизм.⁷ Подібною за змістом є стаття „Жиди та Японія”, в якій описується „єврейська експансія Азії”. Особливий наголос авторами публікації зроблений на „рецепті оздоровлення від хвороби людства”: „багатий досвід європейських народів, що розпеченим залізом випалює жидівську язву, навчить азійські народи і покаже їм, що єдиний шлях рятунку від руйнівницького проникнення жидівської пошестьі в тому, щоб нещадно позбавлятися від нації паразитів, де тільки з’являються представники цієї нації”.⁸

Такий “шлях” пропонувалося обрати усім країнам, в яких був присутній хоч незначний відсоток єврейського населення.

Задля ілюстрації негативного впливу єврейства в публікаціях використовувалися приклади із різних країн світу. Газета “Ковельські вісті”⁹ описала руйнівне за своїми наслідками “господарювання” жидів і більшовиків в Тунезії. Їх хапливість та прагнення захопити владу в Болівії представлені на сторінках газети “Наше слово”¹⁰. Про контролювання євреями ключових позицій у Північній Африці йдеться в “Горохівських вістях”.¹¹ Саме такий портрет єврея в країнах світу був представлений читачам місцевою пресою.

Преса не лише „доводила” негативну роль євреїв, але й вміщувала на своїх сторінках зразки апробованих в Європі правових обмежень діяльності євреїв, законодавчих методів боротьби з ними. В статті “Закриття жидівських товариств”, зокрема, вказувалося, що “угорський міністр внутрішніх справ заборонив діяльність будь-яких жидівських спілок чи об’єднань, з огляду на те, що вони загрожують безпеці держави”.¹² У цьому ж номері в статті “Жиди в Угорщині” наведений приклад виконання цієї постанови: “З 30.000 торгових підприємств Будапешта зачинено 18.000 жидівських (60%)”.¹³ Мотивація таких дій та аргументація “загрози безпеці держави” наводиться в наступному номері газети в статті “Злочинна діяльність жидів”, в якій вказано, що “в жидівських кварталах Будапешту виявлена велика кількість бомбових гільз та таємних радіопередатчиків”.¹⁴ В такий спосіб, за допомогою низки статей місцева преса познайомила читачів із причинами і методами “розв’язання єврейського питання” в Угорщині.

Найбільше публікацій окресленої тематики виявлено в газеті “Наше слово”, зокрема у її рубриці “Короткі вісті”. Серед них повідомлення про прийняття “в Італії закону згідно якого все жидівське майно належить відчуженню на користь держави”¹⁵ та інші. Після репрезентування подібних матеріалів читачам нав’язувався висновок: “Чим скоріше жидівське питання буде розв’язане в європейських країнах, тим краще буде для них”.¹⁶ На нашу думку, публікацією процитованих і подібних до них статей певною мірою розв’язувалося завдання формування у читачів ідеї ніби-то існуючої у більшості народів солідарності з гітлерівською ненавистю до єврейства, демонструвалася обов’язковість “розв’язання єврейського питання” у світових масштабах. Після систематичного ознайомлення із такими матеріалами через пресу місцеве населення все рідше наважувалося надавати допомогу своїм сусідам-євреям, що в деяких випадках ставало вирішальним в долі останніх.

Своїм ставленням до єврейства європейським народам преса протиставляла США, Велику Британію і Радянський Союз. При цьому останні розглядалися лише як “кукли, і тільки кукли у жидівському ляльковому театрі”.¹⁷ В статті “Жиди і Рузвельт” газети “Наші вісті” прямо зазначалося, що євреї “хотіли бачити у Злучених Державах знаряддя, щоб ним зготовити європейським народам, які ставали все більш антисемітськими, другий “пурім”.¹⁸ За допомогою таких „аргументів” засвідчувалося користюлюбство євреїв, їх жадоба панування над світом, підкреслювалося, що “всі три компаньйони (Рузвельт, Черчилль і Сталін), мають зі собою лише стільки спільного, що всі вони служать одному пану – світовому жидівству”.¹⁹

Ще одним вживаним нацистами пропагандистським кліше стало звинувачення євреїв у розв’язанні війни. Так у періодиці знаходимо трактування війни, як “розподілу світу поміж двома відмінами світового жидівства – поміж його “большевицьким” і “демократичним”, поміж “комуністичним” і “капіталістичним” крилом”.²⁰ Вся вина у розв’язанні війни в таких статтях покладалася на євреїв. В газеті “Ковельські вісті”, наприклад, відкрито вказано, що “тепер уже ніхто не має сумніву, що війну викликало міжнародне жидівство”.²¹ Як бачимо, тут теж використано образ “світового жидівства” з метою доведення цілісності єврейства, а отже необхідності “розв’язання єврейського питання” у расових масштабах. Слід відмітити і те, що задля доведення подібних звинувачень у волинській пресі не наводилося жодних аргументів. Таким чином вони носили цілком ідеологічне спрямування без жодного фактологічного навантаження.

Пропагандисти намагалися переконати читачів в тому, що причиною усіх їхніх поневірянь є єврейська жадоба до наживи, що євреї використовують війну для власного збагачення.²² “В цій викликаній жидами війні – жидівство бореться за своє існування”.²³ Таке чітке визначення „ініціатора війни”, на наш погляд, було розраховане на пересічних, часто неосвічених читачів, які шукали конкретних винуватців зла; винуватців, котрі були поряд, і на яких можна було вилити свій біль, образу, ненависть. Якщо ж звернути увагу на те, що така чіткість прослідковується у всіх статтях даної тематики, то зрозумілими стають почуття нетерпимості частини населення до євреїв, факти колабораціонізму, факти донесення на людей, які переховували євреїв.

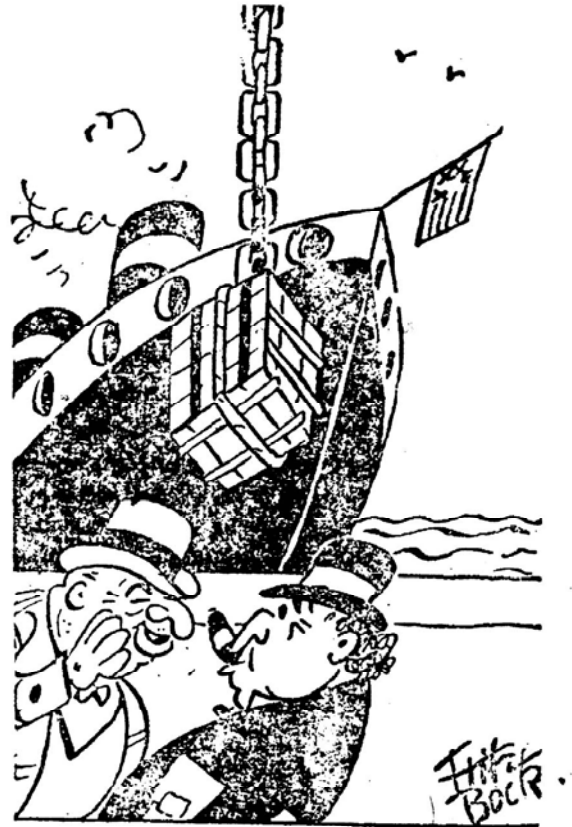
Одним із жанрів ведення антиєврейської агітаційної роботи, який неодноразово використовувався німецькою політичною пропагандою, була карикатура. До такого засобу зверталася і місцева преса. Так,

Додатки

ЧИ ДОВГО ЩЕ КАТАМ ПАНУВАТИ?
Ще сидить зверху найбільший у світі ошуканець—жид і звалює всі тягарі на поневолені народи. Але незабаром прийде той час, коли всі народи звільняться від цих катів.

Карикатура з газети "Горохівські вісті" від 26 червня 1943р. (с. 2).

МОРАЛЬ США АБО: ОДИН ОБДУРЮЄ ДРУГОГО

Жиди між собою:
 „Робить так, як я роблю: постачайте до Лондону консерви-каміння“.
 „А що, як це виявиться?“
 „Не виявиться, я цілковито покладаюсь на німецькі підводні човни, які затоплюють усі конвої!“

Карикатура з газети "Український голос" від 9 липня 1943 р. (с. 2).

каркатуру під назвою “Чи довго ще катам панувати?” (див. додаток) знаходимо на сторінках газети “Горохівські вісті”. Вона зображала єврея на мішках з грошима, які несуть знесилені люди. Особливу увагу привертає напис під малюнком, а саме: “Ще сидить зверху найбільший у світі ошуканець – жид і звалює всі тягарі на поневолені народи. Але незабаром прийде той час, коли всі народи звільняться від цих катів”.²⁴ Усі проблеми та нестатки населення ототожнювалися засобами карикатурного зображення із засиллям євреїв, в такий спосіб вмотивовувалася боротьба з ними, як із першопричиною світових криз.

Таким чином, важливим елементом анитсемітської пропаганди, яка проводилася на окупованих територіях через пресу, було зображення негативної впливу єврейства на світові процеси. Засобами масової інформації єврейська проблема поширювалася за межі окремого регіону, чим доводилась необхідність “розв’язання єврейського питання” у світових масштабах.

Усвідомлення місцевим населенням масштабності проблеми єврейської присутності дозволяло нацистам швидше впроваджувати механізми масового вбивства, формуючи гетто (на Волині вони з’явилися вже в перших числах жовтня 1941 р.) і фізично винищуючи єврейське населення. Головними напрямками такої агітації стало: 1) зображення всесвітнього ворога в образі “світового жидівства”; 2) наведення прикладів „розв’язання єврейського питання” у різних країнах; 3) доведення прагнення євреїв до панування над світом; 4) звинувачення євреїв у розв’язанні світової війни.

Результатами ж такої систематичної пропаганди стали зростання антисемітських настроїв в населення краю, трансформація іноді неприязних взаємин з побутових в етнічні, ізоляція єврейства, колабораціонізм. Але дослідження антиєврейської агітації також засвідчує непересічну мужність і людяність тих людей, які незважаючи на загрозу життю, на той інформаційний простір, що склався, не стояли осторонь і подавали руку допомоги євреям. Тому-то і необхідно враховувати цей реальний ідеологічний тиск для об'єктивного вивчення проблем праведництва, колаборації та руху спротиву.

1. Промова Фірера // *Український голос*. – 1942. – 5 лютого. – С. 1.
2. Як вони залили Європу. Жидівська мандрівка // *Ковельські вісті*. – 1943. – 15 липня. – С. 2.
3. Райхміністер Розенберг про життєві задачі європейських народів // *Там само*. – 1942. – 17 вересня. – С. 1.
4. Жиди й корінне населення // *Наше слово*. – 1944. – 13 лютого. – С. 2.
5. Історичні роковини // *Там само*. – 21 червня. – С. 1.
6. Жиди й корінне населення // *Наше слово*. – 1944. – 13 лютого. – С. 2.
7. Шведи і жидівство // *Там само*. – 7 травня. – С. 3.
8. Жиди та Японія // *Там само*. – 3 травня. – С. 2.
9. Зрадники, жиди і большевики господарюють в Тунезії // *Ковельські вісті*. – 1943. – 24 червня. – С. 2.
10. Жид фінансував повстання в Болівії // *Наше слово*. – 1944. – 10 травня. – С. 4.
11. Жиди ведуть агітацію ворожу державам осі // *Горохівські вісті*. – 1943. – 28 серпня. – С. 2.
12. Закриття жидівських товариств // *Наше слово*. – 1944. – 14 травня. – С. 4.
13. Жиди в Угорщині // *Там само*.
14. Злочинна діяльність жидів // *Там само*. – 24 травня. – С. 4.
15. Короткі вісті // *Там само*. – 13 лютого. – С. 3.
16. Європа звільняється від жидів // *Український голос*. – 1942. – 19 березня. – С. 2.
17. Великий “номер” Сталіна // *Горохівські вісті*. – 1943. – 12 червня. – С. 3.
18. Жиди і Рузвельт // *Наші вісті*. – 1941. – 21 грудня. – С. 2.
19. Великий “номер” Сталіна. Жидівська витівка зі здогадним розв'язанням комінтерну // *Горохівські вісті*. – 1943. – 12 червня. – С. 2.
20. Наказ часу // *Наше слово*. – 1944. – 23 лютого. – С. 3.
21. Жидівський попіл у господарстві Британської імперії // *Ковельські вісті*. – 1943. – 22 липня. – С. 2.
22. Жидівська проблема не є релігійною проблемою // *Нова Шепетівщина*. – 1942. – 20 вересня. – С. 3.
23. Світове жидівство // *Клич*. – 1943. – 29 червня. – С. 4.
24. Чи довго ще катам панувати? // *Горохівські вісті*. – 1943. – 26 червня. – С. 2.

Ірина Рибачок,
кандидат історичних наук,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ В МІСТАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Населення великих і малих українських міст у період XVI – XVII ст. не було однорідним за своїм етнічним складом. В окремих великих містах неукраїнське населення складало якщо не більшість (середмістя у Львові)[13], то досить значну частину (у Кам'янці)[15, с. 36]. Поряд із місцевим українським населенням проживали євреї, поляки, цигани, татари, литовці, серби, греки, німці та представники інших етносів.

Комплексні дослідження етнічного складу населення приватних ранньомодерних міст в українській історіографії практично відсутні. Одну із перших спроб вивчення етнічних спільнот і міжетнічних відносин у містах XVI – XVII ст. здійснив М.С. Грушевський, який загалом негативно оцінював вплив іноземного елемента на розвиток міст [11, с. 254-263]. У монографіях, присвячених розвитку українських міст, О.С. Компан та П.В. Михайлина, аналізуючи соціальну стратифікацію міщан, частково звертали увагу і на етнічний склад [14; 16]. Однією з найбільш ґрунтовних праць у сучасній українській історіографії про національні громади ранньомодерного міста є монографічне дослідження львівського історика М.М. Капралю, присвячене вивченню етнічного складу населення Львова [13]. У передмові автор наголосив на відсутності подібних спеціальних історичних розвідок, які б стосувались окремих етнічних груп у містах раннього нового часу, їх взаємин з українським населенням. М.М. Капраль зазначив, що «...важливі аспекти національного життя залишилися поза звичайними схемами української та польської історичної літератури» [13, с. 9].

Метою цієї статті є дослідити єврейські громади у містах Південно-Східної Волині в першій половині XVII ст. Варто зауважити, що практично відсутні дослідження етнічних громад південно-східноволинських міст, у т.ч. і єврейських громад. Чи не єдиним винятком варто вважати працю О.І. Барановича з історії Костянтинова, у якій містяться окремі відомості про єврейську громаду міста [8, с. 19]. Такий стан речей, в першу чергу, пояснюється як відсутністю історичних джерел XVI – XVII ст., що безпосередньо були створені з історико-демографічною метою, так і труднощами в інтерпретації описово-статистичних джерел, які найчастіше залучають дослідники при вивченні чисельного, соціального та етнічного складу населення. Водночас, інвентарні описи дозволяють охарактеризувати етнічну структуру південно-східноволинських міст, оскільки містять конкретний, за іменами, перелік євреїв, татар, циган, поляків, литовців, що мешкали у міських поселеннях під час проведення опису. Характеристику одного із таких інвентарів, зокрема 1620 р., як джерела до вивчення етнічного складу населення подала І.О. Ворончук [10, с. 232-242].

Перш ніж безпосередньо перейти до характеристики єврейських громад, зазначимо, що чи не єдиним критерієм вивчення етнічних груп у містах є вказівки на прізвища, імена чи національну приналежність городян, які подаються в описово-статистичній документації. З огляду на це, дослідники визначають такі основні ознаки, як етнічне ім'я, етнічне прізвище та етнічна прикладка (русин, німець, угорець, жид, литвин) [13, с. 10]. Звичайно, що подібний критерій не позбавлений певних недоліків та неточностей, оскільки іноді саме прізвище чи прізвисько могло не мати жодного відношення до етнічної приналежності, а вживалось, напр., як натяк на певну конфесійну належність. Точно встановити це практично неможливо з огляду на специфіку самих джерел, які були створені, перш за все, з господарсько-фіскальною метою. Досить часто в інвентарях міст спостерігаємо відсутність прізвищ (подавалися лише імена), часто ім'я і прізвище розходяться в етнічній належності, а крім того, частина міського населення могла бути не подана, а відтак, вона випадає з поля зору дослідників. Польський історик А. Янечек назвав ще одну слабку сторону методики «статистики імен», а саме небезпеку суб'єктивного інтерпретування, що починається там, де діють «впливи різних позанаукових концепцій» [22, с. 601]. Чітко усвідомлюючи усі вищенаведені недоліки, переконані, що інвентарі є єдиними джерелами, що дозволяють розкрити зазначену проблему, хоч будь-які підрахунки етнічного складу городян чи конкретних етнічних громад можуть бути лише орієнтовними.

У великих містах консолідовані етнічні групи мали низку спільних ознак: майже завжди вони були об'єктами правових відносин, користувалися королівськими привілеями, створювали інституції, що дозволяли керувати громадами, їхні спільноти мали диференційовану соціальну структуру, значна їх частина

компактно мешкала у встановлених частинах міста [13]. Саме завдяки переліченим ознакам етнічні громади слабше піддавалися асиміляційним процесам і порівняно повільніше вливались до складу міської громади. У середніх та малих приватновласницьких містах чисельність неукраїнського населення була значно меншою. Проте вони все ж таки були досить консолідованими спільнотами та вирізнялись не лише етнічною, але й конфесійною належністю, правовим становищем та сферою зайнятості.

Однією із найпоширеніших та найчисельніших етнічних груп у південно-східноволинських володіннях Острозьких та Заславських було єврейство. Варто зазначити, що єврейське населення є одним із найзручніших об'єктів для досліджень, оскільки у переліку міщан вони фіксуються, як і все інше населення, по іменах, а в низці випадків зі вказівкою на прізвище чи етнічну приставку – «Їуд» («Жид»). Євреї були досить відособленою та закритою групою не тільки у досліджуваних містах, а й в усій Речі Посполитій. Вони мали свою адміністративно-юридичну організацію не лише на місцевому рівні (кагали, прикагалки, громади), а й на державному (сеймики, «Синод чотирьох країн») [14, с. 94].

Виразною і важливою ознакою наявності певної етнічної відокремленості у містах було існування в них т. зв. етнічних вулиць. А. Янечек зазначав, що етнічна вулиця – це міський населений простір представників етносу, які не займають домінуючої позиції в місті і являють на ньому мажоритарну групу або, котрі, принаймні, репрезентуються надмірно по відношенню до загальної етнічної структури центру і повинні лишатися скованими у певних локальних межах [23, s. 132]. Дослідник вказував, що поява «жидівських вулиць» у польських містах була пов'язана зі зростанням чисельності єврейського населення [23, s. 134].

Найбільш поширеною етнічною вулицею в південно-східноволинських містах була Жидівська. Існування «жидівських» вулиць було поширеним тогочасним явищем у Речі Посполитій [12, с. 124]. У першій половині XVII ст. в Костянтиніві існувала окрема Жидівська вулиця (Ulicza Żydowska), на якій у 1615 р. знаходилось 48 будинків. Проте костянтинівські євреї проживали й на інших вулицях, зокрема маємо згадки про 29 таких родин [3, арк. 18-25]. Як бачимо, єврейське населення не мало обмежень щодо місця проживання. На відміну від західноєвропейських міст, де вони проживали, як правило, в чітко визначеній частині міського поселення (досить часто нею виступало передмістя). Подібна тенденція була характерна для інших волинських міст. У Кременці наприкінці XVI ст. також була окрема Жидівська вулиця, на якій знаходилися 64 будинки, проте єврейське населення проживало і в інших частинах міста – таких сімей було 47 [1, с. 44-48; 6, с. 9-36].

Питома вага євреїв серед костянтинівських міщан у 1615 р. становила близько 11%. Уже 1635 р. кількість костянтинівських євреїв збільшилась більше, ніж у півтора рази і подимний реєстр зафіксував у місті 130 єврейських будинків [7, с. 106]. Аналізуючи відомості подимного реєстру 1635 р., П.В. Михайлина підрахував, що в загальній структурі міщан євреї у Костянтиніві становили 22%, в той час як у Ковелі – 19%, Кременці – 13%, Дубні – 12% [16, с. 37]. Як бачимо, частка єврейського населення в місті поступово зростала, а єврейська громада була однією з найбільших у Південно-Східній Волині. Про це свідчить також й існування в місті протягом першої половини XVII ст. єврейської «школи» (синагоги) та шпиталю, які розташовувались не на Жидівській, а на Хованській вулиці [3, арк. 22зв.]. Розростання єврейської громади у Костянтиніві було пов'язане із перетворенням міста в один із провідних торговельних центрів у регіоні, оскільки вони найчастіше були задіяні саме в торговельній сфері.

Описи деяких міст подають перелік міщан не відповідно до вуличної забудови, а відображають десятково-сотенну організацію міської громади. Євреї могли складати окремий десяток. У Новому Любарі із 604 міських будинків 65 належали євреям. Населення міста поділялось на 14 десятків, із яких один був повністю «жидівським» (57 будинків) і десятником у ньому значився єврей. У Новому Любарі існувала «жидівська школа», яка розташовувалась біля ставу. Значно менша кількість єврейського населення проживала у Старому Любарі, зокрема із 405 будинків лише 7 належали євреям. Як бачимо, питома вага євреїв у Новому Любарі становила близько 11%, а в Старому – лише близько 2%. Подібною була ситуація у Полонному, де значний осередок єврейської громади зосереджувався у Новому місті – 77 родин [2, с. 260-262], а в Старому – їх проживало значно менше (3 сім'ї) [2, с. 238, 245, 247]. Можливо, така ситуація пояснювалась активною розбудовою, в т.ч. і економічною, т.зв. нових міст, що на той час могли користуватися пільгами в оподаткуванні, яких не мали «старі» міста.

Існування потужної єврейської громади у Новому Полонному підтверджується і тим, що інвентар 1620 р. зафіксував серед мешканців міста «Тодороша, школьника жидівського», а також «жидівського» рабина, які сплачували податки, як і решта євреїв – по 1 червоному зл. [2, с. 261-262]. У цьому ж документі значиться також «школьників дім, який новобудують» [2, с. 261]. Цікаво, що це була єдина єврейська школа у Південно-Східній Волині, із якої сплачувався чинш. Очевидно, єврейська громада ще не встигла

виклопотати собі пільги в оподаткуванні, що надавалися відповідними привілеями власників. Згадки про існування таких привілеїв містяться в інвентарях.

В Острополі у 24 десятках, що входили до 6 сотень, проживали 72 єврейські родини [2, с. 327-350]. Євреї в місті жили не окремою громадою, а разом з іншим місцевим населенням. У місті не було територіальної відокремленості євреїв, але більшість з них проживала у передмісті. Так, із 65 будинків передмістя 22 були єврейськими [2, с. 323-326], що становило майже 35% жителів передмістя. У Старій частині міста більшість євреїв зазначені в Капцьовій сотні та десятку Малого [2, с. 327], де вони становили майже половину. 1620 р. у Берездові проживало 18 єврейських сімей [2, с. 207-217], а у Хлапотині – 29, а крім того, був «дім шкільний жидівський» [2, с. 222-229]. У Базалії 1615 р. проживало лише 17 єврейських родин [3, арк. 74зв.], частина із них володіла будинками на ринку, а частина – на Козловій вулиці [5, с. 206-208]. Попри те, що кількість єврейських родин була значно меншою, у місті протягом першої половини XVII ст. існувала єврейська школа [3, арк. 72зв.]. Опис Базалії 1615 р. зафіксував в місті «Арона, жидівського школьника» та співця синагоги («cantor zydowsky») [5, с. 208]. Крім того, у Базалії існувала «жидівська» лазня [5, с. 208].

Теза про те, що чим більшим було міське поселення, тим більше у ньому проживало євреїв, підтверджується на прикладі міст Південно-Східної Волині. Чисельність єврейського населення, в першу чергу, залежала від величини самого міста. Ймовірно, що єврейське населення активно переселялося у нові чи не так давно засновані міста, яким власники надавали низку пільг та привілеїв у торгівлі та оподаткуванні. У Славуті вже через чотири роки після заснування міста знаходилося 22 єврейські будинки [19, к. 58], а загальна питома вага єврейства становила близько 5,3%. У переліку міщан-євреїв цього міста згадується «Школьник старий», ймовірно, існувала і синагога (т.зв. божниця чи школа жидівська).

Незначною була єврейська громада в Звягелі. У 1620 р. тут проживало всього 7 єврейських родин. Це були заможні сім'ї й їх будинки розташовувались на Ринковій вулиці [21, к. 315-319]. Скоріше за все, усі представники єврейської громади Звягеля були зайняті в торгівлі.

У містах Південно-Східної Волині, що за своїми соціально-економічними показниками більше нагадували сільські поселення, євреїв було дуже мало, а ті, що проживали, як правило, виступали орендарями певних господарських об'єктів – млинів, ставів тощо. Прикладом такого міського поселення може слугувати Лабунь, яке у 1603 р. придбав О. Острозький. Інвентарні описи міст не фіксують жодної єврейської родини в Кузьміні та Сульжині, оскільки у цих поселеннях основним заняттям жителів містечок виступало землеробство, а торгівля була розвинута досить слабо.

В історіографії існує думка, що євреї іноді звільнялися від сплати загальнообов'язкового державного податку та податків на користь власника або ж платили їх на більш вигідних умовах порівняно з місцевим населенням [14, с. 78]. Матеріали інвентарних описів дозволяють дещо по-іншому подивитися на зазначену проблему. Єврейське населення міст Південно-Східної Волині іноді сплачувало значно вищі податки, ніж інші міщани. Так, базалійські євреї з одного будинку в 1615 р. сплачували по 2 зл. 10 гр. [5, с. 208], у той час як решта міщан з будинку давали по 1 зл. 5 гр., тобто в два рази менше. Загальна сума грошового чиншу, що надходила від базалійських євреїв у 1615 р., становила 39 зл. 20 гр. [5, с. 212]. Окрім того, єврейська громада міста мала 7,5 ланів землі й сплачувала з одного лану, як і решта міщан, по одному червоному золотому. Загальна сума податку від євреїв, що володіли землею, складала 17 зл. 15 гр. [5, с. 212]. Хоч заняття землеробством загалом не було характерним для єврейського населення міст, проте земельні наділи мали і полонські євреї. Так, 20 євреїв володіли земельними ділянками, зокрема, 6 осіб мали по волоці, а 14 – по півволоки [2, с. 260-262]. В історіографії поширеною є думка про те, що «євреї на землю сісти не міг» [8, с. 19], тому євреї могли здавати свою землю в оренду або ж використовували її у торгових цілях (випасали худобу під час ярмарків тощо).

В 1622 р. у Старому Заславі проживало 77 єврейських родин. Лише один із будинків, «дім орендарський», звільнявся від сплати податків. Інші ж старозаславські євреї сплачували по одному угорському золотому на рік. В інвентарі зафіксований еквівалент угорського золотого до польського як 1:6. Загальна сума чиншу від старозаславських євреїв становила 456 пол. зл. [20, к. 18]. Фактично, з одного єврейського будинку давали такий же чинш, як з міщанського, господар якого мав волоку землі. Звичайно, власники міст могли надавати податкові пільги окремим єврейським родинам. Про це свідчить інвентарний опис Костянтинова 1615 р., який фіксує в місті 30 євреїв, які були звільнені від сплати чиншу [5, с. 131]. У 1644 р. загальна сума податку із костянтинівських євреїв становила 60 фл. [17, с. 21]. Із загальної суми податку можна встановити мінімальну кількість єврейських будинків у місті, що дорівнювала 60, а враховуючи, що частина могла мати податкові пільги, їх чисельність в цей період, ймовірно, була більшою.

За своїм соціальним та матеріальним становищем єврейські громади південно-східноволинських

міст були неоднорідними. Значна частина населення була задіяна в сфері торговельних відносин. Інші – виступали орендарями господарських об'єктів (млинів, корчем, ставів) та володіли значними коштами. Так, у переліку міщан Красилова 1615 р. міститься вказівка на проживання у місті єврея Давида, який мав два будинки, був орендарем і звільнявся від сплати податку [3, арк. 57зв.]. Він орендував з 1613 р. бджолину десятину, млин з млинком, став та корчму. Сума цієї оренди в рік становила 1800 зл. [3, арк. 57]. У Лабуні 1620 р. мешкали лише 4 єврейські родини, які орендували млини та корчми в місті, а також у п'ятьох селах волості [2, с. 377-381]. Звичайно, що власники міст були зацікавлені у залученні єврейського населення в свої маєтності, оскільки вони давали їм значні прибутки з оренди рухомого та нерухомого майна. Сума оренди господарських об'єктів з досліджуваних міст була досить значною.

Частина городян-євреїв була задіяна у ремеслі. Ремеслом займалися, як правило, малозаможні євреї, оскільки це не вимагало значних матеріальних затрат. Описи міст фіксують серед єврейського населення кравців, пекарів, корчмарів тощо. В єврейській громаді обов'язково був свій «жидівський» різник. Ймовірно, це було пов'язано із ментальними та релігійними уявленнями цього народу, тому вони, напевно, не користувалися послугами різників-християн. Усі лікарі південно-східноволинських міст були євреями [21, к. 431, 436; 5, с. 128]. У Костянтинові мешкало два лікарі [5, с. 128-129]. Єврейське населення мало і земельні наділи. У 1620 р. в Полонному майже 26% євреїв мали земельні ділянки.

Отже, єврейське населення було активним елементом господарського життя міст Південно-Східної Волині. Висновок О.С. Компан про те, що в малих містах та містечках в другій половині XVII ст. здебільшого оселялося бідне єврейство [14, с. 168], не можна перенести і на першу половину XVII ст. У південно-східноволинських володіннях Острозьких та Заславських здебільшого селилося єврейське населення, яке було задіяне в торгівлі, а менша частина займалася ремеслом. Найчисельнішими єврейські громади були в Старому та Новому Заславі, Костянтинові, Острополі, Полонному. Саме ці міста виступали важливими торговельними осередками регіону, через які проходили торговельні шляхи, що сполучали Волинь із Київщиною та Поділлям. У містечках, що за своїми господарськими та соціально-економічними показниками більше нагадували сільські поселення (Кузьмин, Сульжин) інвентарі першої половини XVII ст. майже не фіксують єврейського населення, окрім євреїв-орендарів міських прибутків чи господарських об'єктів.

Значні єврейські громади у досліджуваних містах були до початку національно-визвольної війни середини XVII ст. Інвентар Красного Корця 1650 р. фіксує в місті 13 єврейських родин із вказівкою «ті, які залишилися» [18, к. 7]. Відомості про єврейське населення південно-східноволинських міст, зокрема Костянтинова, Полонного, Острополя, Любара, Заслава містяться в хроніці заславського єврея Натана Ганновера [4, с. 100-109]. У своїх мемуарах, описуючи процес втечі єврейського населення, Н. Ганновер подав певні статистичні відомості про єврейські громади й у південно-східноволинських містах. Так, під час облоги Полонного 1648 р. у місцевій синагозі молилося 300 євреїв [4, с. 106]. Через кілька днів у Заславі було убито близько 200 євреїв [4, с. 109]. Хоч не можна беззастережно приймати зазначені чисельні відомості, проте ці спогади свідчать про існування потужних єврейських громад у південно-східноволинських містах. Фактично до середини XVII ст. у досліджуваних містах кількість єврейського населення зростала. Із початком визвольних змагань середини XVII ст. частина цих євреїв загинула, а частина – покинула на якийсь час ці міста. Як зазначав М.Ф. Владимирський-Буданов, в роки національно-визвольної війни кількість євреїв у містах Південно-Східної Волині була незначною, напр., в Полонному залишилось 3 родини, у Красилові, Старому Заславі не залишилось жодної єврейської сім'ї [9, с. 94].

Попри те що більшість жителів міст Острожчини та Заславщини у Південно-Східній Волині були українцями, про це безпосередньо свідчать їх імена, що мали місцеве походження, однією із найбільших етнічних громад, що найбільше виділялася в досліджуваних містах була єврейська. Цьому сприяло й те, що вони мали зовсім іншу культуру та релігію порівняно із корінним населенням, а тому практично не асимілювалися. Хоч єврейські громади не становили чогось однорідного з точки зору соціальної стратифікації, проте досить виразною у них була професійна належність. Так, значна частина єврейського населення була задіяна в сфері торгівлі та оренді.

1. АЮЗР. – К. : [б. и.], 1890. – Ч. 7. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России в 1471–1668 гг. – 940 с.

2. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [упоряд. І.О. Ворончук]. – К.: Старокостянтинів: [б.в.], 2001. – 416 с.

3. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, ф. 91 «Радзимінські», спр. 39/І-1, 167 арк.

4. Еврейские хроники XVII столетия: эпоха «Хмельничины» / [перекл. С.Я. Борового]. – М.: Гешарим, 1997.

– 288 с.

5. *Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року* / [упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 269 с.

6. Атаманенко В. Б. *Інвентар Кременецького староства 1548 р.* / В.Б. Атаманенко // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* – Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2007. – Вип. 8. – С. 8–37.

7. Баранович А. І. *Україна накануне освободительной войны середины XVII в.* / А.И. Баранович. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 207 с.

8. Баранович О. І. *Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів)* / О.І. Баранович // *Записки історично-філологічного відділу УАН.* – К.: [б. в.], 1928. – Кн. XVII. – С. 1–63.

9. Владимирский-Буданов М. Ф. *Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого* / М.Ф. Владимирский-Буданов // *Киевская Старина.* – К.: [б. в.], 1888. – Т. XXII. – С. 1–17.

10. Ворончук І. О. *Інвентар маєтностей князів Острозьких 1620 р. як історико-демографічне джерело* / І.О. Ворончук // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* – Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – С. 232–242.

11. Грушевський М. С. *Історія України-Руси* / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VI.: *Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.* – 667 с.

12. Заяць А. С. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття* / А.С. Заяць. – Львів: Добра справа, 2003. – 205 с.

13. Капраль М. М. *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)* / М.М. Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.

14. Компан О. С. *Міста України в другій половині XVII ст.* / О.С. Компан. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. – 287 с.

15. Михайлина П. В. *Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654)* / П.В. Михайлина. – К.: Наукова думка, 1975. – 257 с.

16. Михайлина П. В. *Міста України в період феодалізму (до питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI–першої половини XVII ст.)* / П.В. Михайлина. – Чернівці: [б. в.], 1971. – 115 с.

17. Пероговський В. *Із історії міста Старокостянтинова* / В. Пероговський // *Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року.* – Острозьк: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 10–44.

18. ЦДІАК України, ф. КМФ-15 «Колекція мікрофільмів документів архівів та рукописних відділів бібліотек Польщі, що відображають історію України», оп. 3, спр. 22 «Інвентар м. Красного Корця і сіл 1650 р.», 13 арк.

19. Archiwum Państwowe w Krakowie. Dział rękopisów. Zespół. Archiwum Sanguszków, Sygn. 64/13, 74 k.

20. Archiwum Państwowe w Krakowie. Dział rękopisów. Zespół. Archiwum Sanguszków, Sygn. 64/28, 38 k.

21. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów. Rkps. № 3669/II, K. 82–484.

22. Janeczek A. *Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.* / A. Janeczek // *Przegląd historyczny.* – Warszawa, 1978. – Т. 69. – З. 4. – С. 597–622.

23. Janeczek A. *Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku* / A. Janeczek // *Kwartalnik historii kultury materialnej.* – Warszawa, 1999. – R. XLVII. – № 1-2. – С. 131–147.

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (на прикладі Волині)

На сьогодні існує стійкий інтерес дослідників до історії Другої світової війни. Безумовно, таке ставлення до даного періоду зумовлено різними позиціями дослідників стосовно окупаційного періоду України. Досі, найбільш дискусійними є проблеми національно-визвольної боротьби та міжетнічних відносин в різних куточках України. Тому, поєднання цих двох векторів дослідження зумовлює виникнення нових студій дослідження у вітчизняній історії.

Актуальність даної статті обумовлюється спробою аналізу українсько-єврейських відносин на Волині для спрощення міфів про наявний антисемітизм у бандерівській пропаганді. Тому, укомплектування документальних відомостей про співпрацю євреїв з українським підпіллям допоможе нам у досягненні поставленої перед нами мети. Крім того, на основі проведеного дослідження ми спробуємо спростувати теорію Я.Рябіновича про пасивність бандерівського руху щодо долі єврейства [17; С.123].

Реальне становище на протязі всієї окупації було таким, що за національним складом бандерівське крило націоналістів було досить строкате, і в його складі налічувався не один загін, сформований із національних меншин [16; С. 246]. Це зумовлювалося перш за все, тим що Провід ОУН(б) постійно трансформував власну ідеологічну програму стосовно ставлення до питання про нацменшини, та подальшого його вирішення. Все ж таки варто наголосити, що документальне забезпечення, яке б характеризувало українсько-єврейські відносини періоду окупації як дружні не є дослідженим.

Початкове ставлення бандерівців до євреїв було відображено у прийнятих постановках ІІ Великого Збору в квітні 1941р. в Кракові. Цілком очевидно, що на рішення Збору значним чином вплинула ідеологія нацистської партії. Відповідно до прийнятих матеріалів на цьому Зборі, відомо, що оунівці розраховують на допомогу лише німецької сторони, та чітко встановлюють противника – московський імперіалізм. Відповідно до цієї постанови євреї класифікувалися як «опора більшовицького режиму в регіоні» [15; С.36]. Тому, потрібно наголосити, що не національність виступала основним критерієм, який слугував важелем відбору – це була попередня причетність до співпраці з більшовиками. Далі можна простежити, що офіційна позиція ОУН(б) до євреїв уже з липня 1941 р. трансформується: відповідно до прийнятих постанов на ІІ Конференції ОУН (квітень 1942 р.) та на І Військовій Конференції ОУН (грудень 1942 р.) можна простежити відсутність ототожнення євреїв з радянським режимом та звинуваченням їх у ряді нещастя українців [15; С.70]. Однак, подальша доля єврейства цими постановками не була визначеною [1; С.176-177]. Це можна пояснити тим, що українські націоналісти ще не визначили місця євреїв у майбутній Українській державі.

Відповідно до цих позицій, можна припустити, що заклики до партизан з уникнення їх участі в антиєврейських акціях Проводом ОУН(б) були зумовлені не через наявний антисемітизм, а через пропагування боротьби за ідею незалежності, де участь у єврейських погромах вважалася способом відволікання їхньої уваги.

Значна частина дослідників даної проблеми, серед яких В.В'ятрович [3], В.Деревінський [5] та Ю.Киричук [7], компенсує факт відсутності значної кількості документів, які висвітлювали врегулювання відносин між єврейською нацменшиною регіону та бандерівським підпіллям тим, що часто повторювальне у постановках посилення «поневолевих народів» включало в себе і єврейський аспект. Важлива інформація міститься у спогадах чільного діяча групи УПА-«Північ» Р.Петренко, де він описуючи стан воєнної округи «Заграва» стверджує, що її командир І.Литвинчук-«Дубовий» шукав людину, яка б могла написати листівку-звернення до єврейської національності на ідиші [12; С.173].

Однак, цю позицію приймають далеко не всі історики, тому вирішення проблеми ідеологічного ставлення бандерівців до єврейського населення в період окупації є спірним досі. Часто опоненти ідеї толерантного ставлення ОУН(б), наприклад В.Масловський [14], для доведення власних думок акцентує увагу на непоодиноких проявах жорстокого ставлення бандерівців до євреїв. Одним із проявів такого відношення бандерівців до євреїв є антиєврейські листівки в гебіті «Кременець», які цілком ймовірно поширювали саме бандерівським крилом ОУН [18; С.70]. Однак, цього все-таки недостатньо для того, щоб стверджувати наявність антисемітських проявів у бандерівській формації. Це швидше був черговий прояв крайнього націоналістичного шовінізму ОУН (б), який був характерним для українського підпілля

протягом всього періоду окупації.

Дослідник В.Деревінський стверджує, що така позиція в бандерівському підпіллі була підсилена ще й тим фактором, що ставлення євреїв до націоналістичної боротьби за українську державність було найчастіше негативним чи нейтральним [6; С. 34]. Відповідно до цього, той хто не підтримував головну ідею ОУН(б), і визначався ворогом, незалежно від національності [5; С.14]. Складна міжнаціональна ситуація зумовлювалася також тим фактором, що євреї були ототоженні із радянський режимом, оскільки в основі раніше сформованих відносин в регіоні та пропагандистської політики німців досить часто вживався термін «жидо-більшовик» [19; Р.412], а євреї класифікувалися як «опора більшовицького режиму в регіоні» [15; С.36].

Проте, здійснивши спробу адекватного пояснення агресії українського підпілля стосовно євреїв, можна стверджувати, що антисемітські настрої бандерівців були швидше ситуативним явищем окремих представників підпілля, аніж одним із напрямків боротьби визвольного руху.

Тому, хоча ставлення українського підпілля до «остаточного вирішення єврейського питання» не є добре удокументованими, однак відомості все ж є безперечні. Стосовно причини такого не доопрацювання у власній програмі є пояснення членом Проводу ОУН(б) Я.Стецьком щодо розгортання єврейської трагедії та реакції підпілля на нього. Він стверджує, що українське підпілля приділяло мало уваги вивченню стану єврейської чи польської меншини в умовах окупації через першочергову необхідність закріплення власних позицій [16; С.178]. Я.Стецько, напевно, штучно применшує той факт, як звістка про єврейські погроми сприйнялася серед партизан, однак на його думку, їхнє ставлення до подальшої долі євреїв було несуттєвим та перешкоджало вирішенню важливіших проблем.

Однак, обмеживши себе за територіальним та хронологічним принципами, вважаємо недоцільним аналізувати в цій статті генеза та деформацію бандерівської ідеології, яка безперечно накладається на значно більші територіальні рамки, а саме – на всю територію діяльності ОУН(б). тому, для дослідження міжнаціонального становища на Волині ми будемо використовувати нарративні свідчення та нормативні документи регіонального характеру.

Один із керівників Проводу ОУН(б) М.Лебедь у власних спогадах стверджує, що залучені до підпілля євреї завжди сумлінно виконували власний обов'язок, лікуючи як партизанів, так і місцеве населення [9; С. 69]. Дослідивши спогади членів Українського Червоного Хреста (УЧХ) та безпосередньо самих повстанців, можна стверджувати, що участь євреїв-лікарів була найчастіше добросовісною та виконувалося добровільно. Таке клопітливе ставлення до власних обов'язків самі врятовані згодом пояснили тим, що збереженням власного життя вони завдячують саме для УЧХ, який знаходився під захистом УПА [11; С. 58].

Стосовно роду зайнятості, то перш за все, євреї компенсували відсутність кваліфікованої робочої сили серед українців: вони були лікарями в місцевих шпиталях чи спеціалістами в інших галузях. Лише у тому випадку, коли євреї не мали професійних навичок їх зараховували в число повстанців.

Варто сказати, що методи залучення євреїв у систему українського визвольного руху мало різні підходи. Основними шляхами залучення підтримкою з боку єврейської меншини було викрадення спеціалістів з районів гетто [7; С. 21]. В м.Кременець на курсах підготовки медсестр УЧХ медицину викладало подружжя євреїв, яке раніше було викрадене партизанами із гетто [13; С. 109]. Також М.Скорупський стверджував, що при зустрічі з командиром СБ «Зеленим» він став свідком перевезення євреїв-спеціалістів, викрадених з гетто Львова, до місць партизанських з'єднань, де вони працювали найчастіше лікарями [11; С. 84]. Тому, цілком є очевидним те, що забезпечення підпілля необхідними фахівцями із представників єврейської національності відбувалося саме таким шляхом.

Проте, що переважна частина лікарів-спеціалістів була євреями свідчать чисельні спогади очевидців. Відповідно до розміщення партизанського відділу до якого були прикріплені лікарі, єврей-спеціалісти часто пересувалися чи затримувалися на певній території виконуючи свої обов'язки, причому часто поза межами куреня. Так, за свідченнями підпільника М.Бака, у шпиталі на Костопільщині працювало 4 євреї – «Льодовий», «Боско», «Попер» та «Гіль», вони старанно лікували хворих, про що йому розповідали останні [13; С. 103]. Схожі відомості було віднайдені про роботу євреїв у шпиталях, один з яких розміщувався в окрузі Колківського району, а інший в Свинарському лісі Володимир-Волинського району [11; С. 82, 86].

Відповідно, зустрічалися випадки, коли на одного лікаря-єврея припадало декілька лікувальних пунктів. Це зумовлювалося тим, що він постійно пересувався із відділом до якого був прикріплений. Найчастіше це зумовлювалося нестачею кваліфікованої медичної допомоги в регіоні, як це було на Кременеччині та неподалік м.Рівне [13; С. 11-114, 11; С.78-79]. В обох випадках свідчення очевидців підкреслюють, що ці лікарі були надзвичайно людьми, завжди намагалися допомогти та підбадьорити.

Надзвичайно важливим є факт включення на добровільній основі євреїв, яким вдалося вижити під час розстрілів чи втекти із гетто самотужки. Одним із проявів такого єврейського протистояння був випадок втечі із гетто Острога понад 700 євреїв, які потім приєдналися до українського підпілля [4; С. 1].

Про мотиви, що спонукали євреїв долучитися до бандерівців, можна дізнатися у спогадах, залишених доктором Абрагом Штерцером. Врятований повстанцями стверджує, що від участі у антиєврейських акціях нацистів, врятувало його та інших одновірців перехід до лав УПА. У спогадах доктор А.Штерцер повідомляє, що бандерівці постійно перебували в скрутному становищі – їм доводилося боротися проти радянських партизан та нацистських загарбників. Саме на основі вище сказаного, можна припустити, чому в українському підпіллі надавали недостатнє значення для вирішення власної позиції стосовно становища, у якому перебувала єврейська нацменшина. Проте через недовершену політичну основу Організації, самих бандерівців це не зупиняло, оскільки значна частина особового та командирського складу рятувала євреїв, незважаючи на ризик бути розстріляними [11; С. 346-349]. Відомо, що ставлення крайового провідника ОУН (б) І.Климова-«Легенди» до участі українців у антиєврейських акціях було вкрай негативним, адже на його думку серед євреїв було й ті, хто міг допомогти українському підпіллю [12; С. 174].

Така позиція ОУН(б) зумовлювала перехід значної частини єврейських фахівців в українське підпілля з метою уникнення участі в антиєврейських акціях. Одним із головних факторів, який їх штовхав на цей крок було поширення закликів бандерівців про приєднання до підпілля всіх, хто мав професійні навички. В цьому випадку євреї розуміли, що через необхідність у спеціалістах, бандерівці захистять їх, і тому часто переходили у підпілля цілими сім'ями.

Невід'ємним фактом двосторонньої допомоги в підпіллі можна продемонструвати один випадок, коли незважаючи на постійну пропаганду та уявлення, що євреї тісно взаємопов'язані з комуністами, полковник М.Омелюсік стверджує, що не зустрічав випадків коли євреї з українського підпілля намагалися б втекти до радянських партизан. Тим більше, що можливостей було чимало, оскільки в регіоні був досить високим рівень радянської розвідки [10; С.35]. Полковник М.Омелюсіку у спогадах згадував, коли через близькість радянських партизан, одному із куренів бандерівців довелося розділитися з метою швидкого відступу. У ході цієї операції, лікар-єврей, який був у цьому відділі переховувався три дні, поки не знайшов місця розташування з'єднання до якого був прикріпленим [13; С. 77-78]. Відповідно до вище сказаного, варто наголосити на тому, що при жорсткому поводженні українців до нього, цей лікар міг не лише перейти на бік ворога, але й видати місце знаходження куреня чи іншу важливу інформацію.

Іншими прикладами взаємодопомоги, які вдалося встановити була робота політичним консультантом у командира УПА-Північ Д.Клячківського був євреем – Лейба-Іцик Добровський, – зокрема, він був автором листівок УПА до представників нацменшин регіону [3; 65-66]. Крім того, є інформація про співпрацю євреїв із повстанцями і, що ті допомагали бандерівцям добувати зброю [2; С. 66].

Поза тим, саме українське підпілля проявляє своє дружелюбне ставлення до євреїв ще й тим, що надавали особам, які до них зверталися, фальшиві документи. Відповідно до німецьких звітів, які засвідчують про таку допомогу, найчастіше змінювалися доні про національність – з єврея та поляка [2; С.65].

Про толерантні відносини в українському підпіллі можна довідатися безпосередньо із записаних та опублікованих спогадів євреїв вже після війни та подальших наукових розвідок. Значна їх частина врятованих досить позитивно відгукується про ставлення українців до євреїв, що спростовує гіпотезу про притаманність антисемітських проявів українському суспільству.

Журналістом Л.Гейманом було встановлено імена 52 євреїв в Ізраїлі, які пов'язували свій порятунок саме із діяльністю бандерівців. Так, на Волині, загонами ОУН(б) було врятовано 40 євреїв на Сарненщині (червень 1943р.) та ще згодом за свідченнями Зеліка Бройлермана 50 євреїв було врятовано повстанцями загону Романа Поліщука. Такі великі групи євреїв, серед яких безпосередньо перебували жінки і діти, партизанам вдалося переховувати за допомогою формування єврейських таборів, які сягали розмірів до 100 осіб (біля м.Ратно, с.Порицька) або ж 400 осіб (біля м.Тучина). Однак під час швидкої чистки територій протягом другої хвилі антиєврейських акцій частина таких таборів була розкрита та знищення гітлерівцями [3; С. 75-77]. На сьогодні в Ізраїлі проживає декілька десятків євреїв, що підтверджують свою добровільну участь у партизанських загонах ОУН(б) [8; С. 387].

Тому, на основі вище сказаного, можна спростувати теорію Я.Рябіновича, оскільки пасивність українського підпілля не підтверджується документально.

На основі вище проаналізованих свідчень та документів можна зробити висновки, що наявність антисемітизму не була присутньою в ідеологічній програмі ОУН(б). Крім того, незважаючи на не

довершення власної ідеологічної платформи, представники бандерівського угруповання досить часто допомагали євреям врятуватися і засуджували антиєврейські погроми. Тому висунуті нами гіпотези на початку статті підтверджуються наведеними в подальшому фактами.

1. Армстронг Дж. Український націоналізм. Факты и исследования/ Дж. Армстронг. – М.: Центрполиграф, 2008. – 368 с.
2. Бандера С.: Збірник матеріалів і документів /Упоряд. С. Бутко. – К.: УІНП, 2009. – 118 с.
3. В'ятрович В. М. Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи / В. М. В'ятрович. – Львів: МС, 2006. – 144 с.
4. Глушман І. Навіть небо плакало за невинно убієнними // Замкова гора: Острозька громадсько-політична газета. – 2005. - № 32, 6 серпня. – С. 1.
5. Деревінський В. Ф. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин/ В. Ф. Деревінський. – К., 2006. – 148 с.
6. Деревінський В. Питання національних меншин в етнонаціональній концепції ОУН// Український визвольний рух /За ред. В. Мороза, - Львів: Коло, 2004. – С. 11 - 16.
7. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. – Тернопіль, 1991. – 55 с.
8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993.- 660 с.
9. Лебедь М. УПА (Українська Повстанська Армія). Час. 1. Німецька окупація України / М. Лебедь. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 203 с.
10. Літопис УПА: Волинь і Полісся: німецька окупація, кн. 1 / За ред. М. Ріпецького. – Торонто: Літопис УПА, 1989. – Т. 1. – 256 с.
11. Літопис УПА: Медична опіка в УПА / За ред. М. Ріпецького. – Торонто, Львів: Літопис УПА, 1992. – Т. 23. – 481 с.
12. Літопис УПА: За Україну, за її волю / За ред. Є. Штендера. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 1997. – Т. 27. – 279 с.
13. Літопис УПА: Медична опіка в УПА на Рівненщині (1943-1944), кн. 2 / За ред. М. Ріпецького. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2001. – Т. 32. – 584 с.
14. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни/ В. Масловський. – М.: Слов'янський діалог, 1999. - 272 с.
15. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955рр. (Збірка Документів). – Закордонні частини, 1955. - 372 с.
16. Стецько Я. С. 30 червня 1941р. Проголошення відновлення державності України / Я. С. Стецько.- Торонто: Ліга Визволення України, 1967. - 463 с.
17. Рябінович Я. На зломі віків: до 1000-ліття проживання євреїв в Україні / Я. Рябінович. – К.: Українська книга, 1998. – 360 с.
18. Українці в поліції в рейхскомісаріаті 1941-1944 рр. (Південна Волинь) /упоряд. О. Клименко, С. Ткачов. - Харків: Ранок, 2012. – 272 с.
19. Potichnyj P. J. Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective/ Peter J. Potichnyj, Howard Aster. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. – 532 p.

МІСТО Й ЕВАКУАЦІЯ

Білою плямою в історії Новограда-Волинського є евакуація його населення на схід напередодні німецької окупації 1941-го року. Дослідники слушно жаліються на брак свідків і документів про цю подію. Її або взагалі обходять мовчанням, або переказують версії вигадані ще в радянські часи. Сам від'їзд на схід видається або за свідчення жорстокості німців, або за почуття безмежної відданості радянському режимові і любові до Сталіна. Натомість замовчуються як справжні причини виїзду, так і винуватці цієї трагедії, поневірянь по чужинах, мук і смертей мільйонів людей, вигнаних з рідного вогнища.

По своїй суті й масштабах евакуація з України в 1941-му році не має аналогів у історії. Біженцями всього впродовж кількох місяців опинилися 3,5 мільйонів душ, вивезені за тисячі верст понад півтисячі великих і тисячі інших підприємств. Ці підприємства Україна втратила назавжди, а біженців чекали тяжкі і болісні випробування.

Вину за евакуацію звалюють на німецьку армію, наступ якої змусив мільйони людей зрватися з рідних місць і забігти на край світу. Насправді ж втечу на схід спровокувало радянське керівництво. Маючи більш, ніж достатньо військ і озброєння для відбиття будь-якого нападника, воно не забезпечило оборони країни, прогавило напад фашистів, і тим допомогло Гітлерові вторгнутися глибоко в глиб радянської імперії, поставивши під смертельну загрозу життя як своїх симпатиків, так і єврейського населення.

Власті веліли усіх людей і матеріальні багатства із України вивезти на схід, а що не вхоплять, знищити, підірвати, спалити, лишити мертву пустелю, непридатну для проживання. Німцям мали дістатися одні згарища і руїни [1, с. 68].

У тій війні відступали багато армій: польська, бельгійська, голландська, французька, грецька та інші, але жодному їх урядові не спало на думку знищувати свою країну, щоб вона не дісталася завойовникові. Не допустив би цього й український уряд, коли б його Україна мала, але його в 1920-му році знищили більшовицькі окупанти, й з того часу долю українців вирішувала чужа країна, турбуючись про свою вигоду, а не про долю українців. В Москві не переймалися, що буде Україною і українцями.

Із України на схід вивезли людей більше, аніж під час окупації у Німеччину. Її фахівців везли під конвоем разом із евакуйованими заводами. Начальство втікало саме не ждучи, поки прийдуть німці. Для перших і других на сході гарантували житло і постачання. Євреї мусіли їхати, бо їх очікував геноцид. Більшість із них просто втікала від смерті, не надіючись на допомогу влади. Влада категорично забороняла, щоб хтось лишився й трудився на німців. Тому більшовики усіх переконували, щоб не чекали німців, а власними силами на свій страх і ризик пробиралися на схід. Навіть померти, але не лишатися в окупації. Тож і не дивно, що в українських містах населення з дня у день тануло. В Києві з 900 тисяч лишилося 300, в Одесі з 600 – 200, в Чернігові з 69 – всього кілька тисяч населення. Одні тікали, тому що боялися Гітлера, а інші Сталіна [2, с. 22].

Так 3,5 мільйонів українців опинилися за Волгою. Хто не виїхав, попали у чорні списки «пособників гітлерівців», які у більшовицькому реєстрі злочинців стояли разом з військовополоненими. А таких в Україні було 90 відсотків її населення. Коли в 1943 році почався наступ радянських військ на Лівобережжі, то українських ненавчених підлітків, силоміць мобілізованих так званими «польовими военкоматами», змушували власною «кров'ю искупить позор предательства», й злочинно беззбройних гнали під кулі німецьких кулеметів на штурм Дніпра, де вони і загинули.

Не забули і про мирне населення. 22-го червня 1944-го року сталінські маршали Берія й Жуков звеліли дивізіям НКВД вивезти всіх українців, що були під німецькою окупацією, в «отдаленные места Советского Союза», Ці дивізії якраз верталися зі сходу, куди щойно насильно вивезли кримських татар. Тепер була черга за українцями [3, С. 19].

Зловісна графа «був на окупованій території» десяток років стояла в особових справах багатьох українців і закривала їм шлях до престижної чи вигідної роботи. Прислані з Росії чиновники, що посідали владні місця в Україні, дивилися на місцеве населення, як на винне у злочині й не церемонились із ним в жорсткостях та насильствах. Виключення становили лишень ті, хто зумів роздобути довідку про участь в радянській партизанці чи підпіллі.

При такій розкладці подій ті, хто вернувся з евакуації, опинилися в вигідному становищі. На них влада дивилася як на «своих», що не жили під німцями й не працювали на них.

Евакуйованим довелося пройти страхітливі випробування дорогою втечі. Адже Гітлер геть не був зацікавлений у евакуації, бо вона видирала у нього з рук і багатства й робочі руки. Тому він прагнув всіляко завадити вивозу і підприємств, і людей. Його літаки нещадно бомбили і ешелони з обладнанням на залізницях, і колони біженці на дорогах. Від протистояння двох диктаторів терпіли ні в чому не винні люди. Дороги на схід були усіяні їхніми трупами. Гинули не тільки від куль і бомб німецьких асів – не менш потерпали від голоду, бруду, вошей, епідемії. Вони були неодмінними супутниками втікачів у їх дорозі на схід. Уряд не дав їм ні транспорту, ні їжі, й вони тисячоверстний шлях вимучували пішки, нерідко з малими дітьми на руках. У який раз проклинали вони ту мить, коли покинули рідне обійстя.

Біди не полишали їх і тоді, коли вони нарешті діставались місць, недосяжних для ворожих літаків. Це була чужа чужина. Їх ніхто не ждав, не горів бажанням поділитись оселею. Ніде було жити, нічого було їсти. Багато біженців жєбрали, просилися на будь-яку роботу за крихту хліба. Радянським властям це було дуже вигідно: робоча сила була майже дармовою. Потім писатимуть про героїчну працю і витримку тих, хто трудився в тилу. Але мовчать про те, що змушувало людей терпіти. А це був голод. А ще страх, що відправлять на фронт. Війна в стократ посилила експлуатацію владою людей, довела їх до становища напіврабів. Евакуація для багатьох обернулася фабричною каторгою. Як тепер стало відомо, 80% робітників Уралу тоді хворіли від голоду й дистрофії, і смерть тут косила людей не менш, ніж на фронті, особливо дітей. У 1943 році у Казахстані вибухнув голод й дуже багато евакуйованих загинули голодною смертю. Так само голодували і ті, хто попав у Середню Азію. Очевидно, що евакуйованих з України в радянському тилу загинуло більше, аніж оstarбайтерів у Німеччині.

Евакуйовані й ті, що вернулися з евакуації – це абсолютно різні величини, бо повернулася лише частина евакуйованих, й по ній не можна визначати числа біженців, що покинули край.

Скільки точно поїхало в евакуацію з Новограда-Волинського – на сьогодні невідомо. Формально число їх можна визначити як різницю між довоєнним населенням міста й тим, що лишилося в окупації. Але ці цифри заплутані, бо до війни Сталін під час переписів населення, аби приховати факти вимирання людей від голоду та розстрілів, вдавався до фальсифікації, штучно завищуючи результати перепису. Так людність Новограда-Волинського в січні 1939-го року згідно сталінського перепису становила 23732 особи, а в документах для службового користування у райпарткомі значилося всього 18250 людей [4, а. 4]. У серпні цього ж таки року тут (згідно службової документації) мешкало 18851,8 а в лютому наступного 1940-го року, за 16 місяців до війни, 19867 чоловік [5, а. 248]. У 41-му році навряд чи людність зросла, бо в місті одна за одною пройшли багато мобілізацій, а на додачу забрали ще й кадри для формування радянського апарату в Західній Україні. Після початку війни пройшла ще одна мобілізація, після якої лишилося хіба що 17 – 18 тисяч людей.

1-го жовтня 1941-го року німці у місті провели свій перепис населення, згідно з яким тут лишилося 7334 особи [6, а. 49]. Виходить, що з міста перед приходом німців зникло біля 10 тисяч людей, тобто, більшість його населення.

Факт масових виїздів з міста дехто заперечує, посилаючись на швидку окупацію німцями краю, яка нібито не дала часу для втечі, й люди не виїхали, принаймні більшість лишилася. Але швидкий прихід німців застав зненацька не лише Новоград. Німці сюди прийшли 8-го, а у Житомир – 9-го, всього на день пізніше, однак більшість житомирян встигла виїхати на схід. Як писала газета «Комуніст Полісся», «за считанні дні многолюдный город почти опустел. Большинство жителей эвакуировалось» [7, с. 3]. Судячи по німецькому перепису населення, і в Новограді-Волинському не стало більшості людей. Намагання довести, що їх розстріляли ще до перепису 1-го жовтня, спростовуються рядом джерел. Насамперед, це заперечує «Книга скорботи України». Із 530 персоналій жертв тільки 32 числяться як розстріляні до 1-го жовтня. День смерті 71-ї особи не вказаний, а смерть 427 датується 10 жовтня і пізніше [8, с. 112 – 223]. Це значить, що розстріли, які сталися до перепису, істотно на число жителів у місті не вплинули, а отже не були причиною такого різкого падіння людності. Повуличний облік жертв німецької окупації, складений весною 1944-го року, містить 829 персоналій [9, а. 62]. Навіть коли б їх усіх додати до вказаних у переписі, то і тоді число усіх ледве перевершить 8 тисяч (8163). А напередодні війни було біля 18 тисяч. Отже 10 тисяч, тобто більшість, зникли ще до приходу і терору німецьких окупантів.

Куди поділися люди, мав відповісти післяокупаційний демографічний процес. Якщо зниклі були розстріляні, то після війни нікому було б замінити нішу від цих втрат, і Новоград-Волинський, як і після погрому 1919-го року, мав би два десятиліття тягнутися до двадцятитисячної позначки, починаючи з кількох тисяч населення. Коли ж «втрачене» населення було живим й лише тимчасово відсутнім, то за 2 – 3 роки воно мало повернутись додому і відновити довоєнний рівень людності.

Архівні документи чітко зафіксували рух населення після окупації. Так, 20-го січня 1944-го року в

місті мешкало 5493 душі населення [10, а. 80] майже на 2 тисячі менше, ніж 1-го жовтня 1941-го року. Адже впродовж майже трьох років людей вивозили в Німеччину, розстрілювали, брали в радянську армію. 5493 є тою міткою, з якої розпочалося відродження довоєнної людності міста.

Початок був дуже бурхливим. Як тільки у місті не стало німців, сюди повалили валом ті, хто зник в 1941-му році. Всього за 5 місяців населення тут майже подвоїлося й на 1 липня 1944-го року досягло 9487 чоловік [11, а. 52]. Поверненню сприяло відновлення руху поїздів через місцевий залізничний вокзал. Уже 22-го січня запрацювала корост еньська колія. Як сюди добиралися, розповів Семен Дихне, що колись працював у міській газеті. «Мій дядько Вульф ... прямо їхав і йшов за частинами Радянської Армії, що наступала, й опинився в Новограді, як тільки місто очистили від ворогів.» [12, с. 2]. Певне, тактики дядька Вульфа трималися багато евакуйованих і поспішали у рідні гнізда, доки їх не посів хтось інший. Звичайно, не всім випадало так швидко вернутися додому. Хто працював на заводах і був до них приписаний, не міг зірватися аж до кінця війни, а дехто й пізніше. Заборона звільнитися з виробництва тривала аж до 1947-го року. Тому весною 44-го був лише початок повернення.

Місто росло майже виключно за рахунок евакуйованих. З травня по грудень 1944-го року тут народилось 302 людини, вмерла 221 людина, й природній приріст за 8 місяців склав 81 людину [13, с. 1–3, 57, 63–66]. Механічний приріст за рахунок приїжджих був фантастичним. У червні – липні повернулися 332 біженці, в жовтні – 1443, в листопаді – 1081, в грудні – 135. Лише за жовтень – грудень приїхали 2659 людей, а вибуло з міста всього 107 чоловік [14, с. 64] Та й куди вибувати? Додому ж приїхали. На лютий 1945-го року людність у місті вже становила 13450 чоловік [15, а. 62]. Лише за рік вона зросла у 2,5 рази, або на 8 тисяч людей. Такого росту Новоград-Волинський не знав за всю свою історію.

Протягом 1945-го року повернення продовжувалося. В місто прибуло ще 4 тисячі чоловік, і в січні 1946-го року тут уже проживало 17483 людини [16, а. 64, 80, 84]. Ще через півроку, у серпні, в місті мешкали 18887 чоловік. Це був рівень серпня 1939-го року. В лютому 1947-го число жителів стало 20135 чоловік [17, а. 88], стільки ж, як і перед війною. За три роки місто зросло на 14642 людини, щорічно приростаючи майже на 5 тисяч душ. Перед приїжджими поставали проблеми і житла, і харчування, і працевлаштування. Але люди не втікали: вдома гріли і стіни.

На цей час повернення вже завершувалося, тому у 1947-му році наплив внаслідок приїздів різко спав. За перші півроку приїхало всього 143 чоловік і за 5 місяців людність у місті зросла всього на 219 осіб. У наступні 6 місяців рух дещо ожив і місто поповнили 970 новожилих [18, а. 110]. Усе річне поповнення склало 1113 осіб. Це було вп'ятеро менше, ніж за попередні три роки. На 1 січня 1949-го року в місті мешкало 22874 людини [19, а. 1] Природній приріст уже переважував механічний. В 1949 році за 11 місяців в місті народилося 519, а приїхала 481 людина. На початок 1950-го року населення Новограда-Волинського склало 23929 людей [20, а. 70]. До 30 тисяч залишалося всього якихось 6 тисяч. Але місту їх довелося наверстувати цілих 10 років.

До половини евакуйованих (біля 5 тисяч людей) становили євреї. Тому питання про їх долю має важливе значення для вивчення механізму евакуації і повернення з неї. На жаль, достовірно точних даних про рух єврейського населення в евакуації немає, а тому доводиться визначати його приблизне число побічними розрахунками. М. Гіндельман у своїх спогадах свідчить, що восени 1945-го року в місті мешкало 3 тисячі євреїв [21, с. 3] На 1 листопада того ж року число жителів Новограда становило 16072 людини [22, а. 84], а значить доля єврейства в складі населення становила 18,7%. Слід мати на увазі, що ще не всі жителі, а значить, і не всі євреї, повернулися додому. Вони доїжджали і в наступні роки, й тому їх число мало неодмінно зростати. До лютого 1947-го року населення збільшилося до 20135 чоловік, до 49-го – до 22874 людей. Якщо доля євреїв у складі населення з осені 1945-го року не мінялася й постійно дорівнювала 18,7%, то на початку 1947-го року в місті мали жити біля 3,8, а на початок 1949-го року – 4, 3 тисяч осіб єврейської національності. Ще раз слід нагадати, що це ті, кому вдалося вижити й вернутися в рідний дім. Решта загинула, або не повернулася до Новограда. Якщо врахувати, що до війни тут мешкало понад 6,8 тисяч, то втрата єврейської общини виглядає особливо вагомим – 2,5 – 3 тисячі чоловік, 37 – 44% міського єврейства. Таких тяжких втрат у місті не понесла жодна інша національна община.

Вмерли вони з різних причин. За свідченням Л. Когана 360 міських євреїв загинуло на фронті. Багато стали жертвами німецьких бомбардувань потягів і колон із біженцями. Та ж газета «Комуніст Полісся» писала: «Люди с узлами бежали куда попало. Кто на телеге, кто пешком. Крики, плач. Чаше всего бежали на вокзал. Там еще оставались вагоны, которые цепляли к паровозам и беженцев увозили на восток. Потом говорили, что большинство этих эшелонов погибли в пути от налетов немецкой авиации» [23, с. 1 – 2]. Без сумніву, серед загиблих від бомб і куль з літаків було багато євреїв, у тому числі і з Новограда-Волинського. Про смерть євреїв в евакуації говорять і судові справи, які велися в місті з

приводу житла для реєвакуйованих. Жилося там дуже скрутно, тож помирали й від голоду. Діяв і фактор падіння народжуваності під час війни. Смерть перевершувала народжуваність, у тому числі і серед євреїв. В Україні згідно офіційної статистики в 1940-му році на 1000 жителів народилося 27,3 людей, а вмерло 14,3, тому природній приріст становив 13 людей на 1000 душ населення. А у війну вмерло на 1,5 мільйона більше аніж народилося, від чого кожна тисяча скоротилася на 37 людей. Євреї не були винятком, тут теж померло більше, як народилося. Виходячи з довоєнної чисельності міської єврейської общини в 6,8 тисяч чоловік, вона від надмірної смертності у цьому випадку мала понести втрати в 250 людей.

Коли скласти усі ці втрати: від бомбардувань літаками, хвороб, голоду й безпритульності в евакуації, непосильних трудів у радянському тилу, розстрілів окупантами, переважання смертей над народженнями, а ще не приїзду до міста з причини кращого влаштування десь інде, то стають зрозумілими небачені втрати єврейства у місті. Ті три тисячі осіб, що їх Гіндельман застав восени 1945-го року, були щасливчиками, яким вдалося уникнути смерті на відміну від багатьох і багатьох їх супутників в евакуації. Із міста виїхала більшість євреїв, але не всім їм судилося повернутися. Коли б їх виїхало тільки 3 тисячі, то Гіндельман, говорячи мовою математики, навряд чи застав би хоч тисячу.

Версія про багато тисяч розстріляних у місті євреїв була наслідком фальсифікацій, вчинених комісією по розслідуванню злочинів фашистів у місті. Як зазначив дослідник єврейства Л. Коган, цифри її «далекі від точності, враховуючи недосконалу методику підрахунку» [24, с. 4]. З такою оцінкою актів комісії можна погодитись, коли під «неточністю» розуміти багаторазове перебільшення числа жертв у захороненнях, так само як і неправдивий опис поховань у них жертв. Цифри, написані в актах, висмоктані з пальців членами комісії, які керувалися принципом: «Чим побільше!». Самі ці акти треба піддати слідству на предмет брехливості.

Те, що місцевих євреїв у війну багато загинуло, не підлягає сумніву, й частка загиблих по відношенню до всього єврейського населення незрівнянно більша, ніж доля вбитих українців по відношенню до тих, хто вижив. Але це не означає, що всі загиблі, чи більшість загиблих євреїв були розстріляні в місті. Багато з них – це жертви тяжких доріг евакуації, каторжних трудів і голодовок в місцях евакуації, розстрілів німцями в оточеннях, в які попадали біженці, смерть від епідемії, й, нарешті, вимирання внаслідок падіння дітонародження. У війни є багато способів убивати не тільки з німецької рушничі. Списувати усіх загиблих на одні німецькі розстріли є принаймні хибно.

Тому тема евакуації і перебування у ній наших земляків лише жде свого ґрунтового дослідження, а коли вона буде вивчена, наш погляд на механізми окупації та евакуації зміниться.

1. *Работа партийных организаций в период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Документы и материалы в двух томах.* – Т. 1. – М. 1982. – С. 68.

2. Федоров О.Ф. *Підпільний обком діє.* – К. 1991. – С. 22.

3. Левко Лук'яненко. *Маршал Жуков і українці в Другій світовій війні.* – Львів, 2000. – С. 19.

4. ДАЖО (Державний архів Житомирської області), ФП-130, о. 1, спр. 136, а. 4.

5. Там же, а. 248.

6. ДАЖО, ФР-1153, о. 1, с. 12, а. 49.

7. *Так починалась війна.* // «Комуніст Полісся». – 2006. - 22 червня. – С. 3.

8. *Книга Скорботи України. Житомирська область.* – Книга перша. – Жит., 2002. – С. 112 – 223.

9. НВРА (Новоград-Волинський районний архів), Ф. 1, спр. 17, т. 1, а. 62.

10. Там же, а. 80.

11. НВРА, спр. 17, т. 2, а. 52.

12. С. Дихне. *Фронтове відрядження.* // «Лесин край». – 2008. - 3 січня. – С. 2

13. НВРА, Ф. 3, спр. 17, Т. 2, аа. 1 – 3, 57, 63 – 66.

14. НВРА, Ф. 3, спр. 17, т. 2, а. 64.

15. Там же, а. 62.

16. Там же, аа. 64, 80, 84.

17. НВРА, о. 8, спр. 16-а, а. 88.

18. НВРА, о. 1, с. 17, т. 1, а. 110.

19. НВРА, о. 20, спр. 17, т. 2, а. 1.

20. Там же, а. 1-70.

21. Коган Л. *Про що свідчить статистика.* // «Звягель-Інформ». – 2011. - 9 вересня. – С. 3.

22. НВРА, Ф. 3, с. 17, Т. 1, а. 84.

23. *Так починалась війна.* // «Комуніст Полісся». – 2006. - 22 червня. – С. 1 – 2.

24. Л. Коган. *Про що свідчить статистика.* // «Звягель-Інформ» - 2011. - 9 вересня. – С. 4.

ІСААК ГНАТЮК - ПРАВЕДНИК НАРОДІВ СВІТУ

Складну і далеко нерівну життєву ниву, довелося виорати неординарній людині, добре відомому жителю селища Маневичі, Волинської області Ісааку Федоровичу Гнатюку – в минулому знаному партизану, патріоту своєї держави, удостоєному звання Праведника миру.

Народився Ісаак Федорович 14 червня 1920 року в селі Грива Ковельського повіту Волинського воєводства у багатодітній селянській сім'ї.

Війна застала сім'ю Гнатюків у селі Зелена, що під Берестечком. Відразу старший з братів Михайло пішов бійцем Червоної Армії. Добровільно поповнив ряди захисників Ісак. Батьки з іншими членами сім'ї переїхали у Торчин. Лише дочку Катерину з чоловіком фашистам удалось схопити і відправити на невідомий труд у Німеччину.

Разом з нашими військами Ісак зазнав гіркого відступу, фашистського оточення з якого зумів вирватись. Ночами добирався по сплюндрованій землі у село Грива Камінь-Каширського району, де народився. Тут у жовтні 1941 року зв'язався з командиром партизанського загону М.П.Коніщуком. Одержав завдання дістатись до Торчина, розшукати сім'ю, встановити контакти з місцевим підпіллям яке очолював П.Й.Каспрук, збирати розвідувальні дані, зброю. Отримав кличку – «Сашко», Спиридон – найменший брат «Старик». Кожен щоб не викликати підозри працював у німецькому «фільварку».

Родич Гнатюків – комендант поліції і думки не мав, що у нього на квартирі жив партизан «Сашко». Зв'язок із загonom Коніщука підпільник тримав через Спиридона Гнатюка. В 1943 році провокатор видав Спиридона. Сів за ґрати Ісак, його батько й мати. Ісака гестапівці відправили в один із концтаборів. Та по дорозі туди полонені перебили охорону вагона і опинилися на волі. З допомогою поляків переправились через Буг. А через кілька днів перебрався до Нової Руди, а там в урочище Кухів Груд, де розташовувався штаб партизанського з'єднання А.П.Бринського, до якого входив і загін М.П.Коніщука. Тут уже були й інші члени сім'ї – мати, батько, брати Іван, Григорій, сестри Степанида, Ганна.

Головним завданням з'єднання А.П.Бринського (дяді Петі) було об'єднати розрізнені партизанські загани і групи, що діяли в лісах Полісся. До з'єднання влилися загани Самчука, Коні щука, Собесяка та інші.

Партизани розгорнули дії проти німецько-фашистських загарбників. Жителі навколишніх сіл ішли в партизанські загани. Всі села на північ від залізниці Ковель – Сарни, зокрема Прилісне, Городок, Карасин, Замостя, Лишнівка, Набруска, Нова Руда, Градиськ, Бережниця, Троянівка, Череваха постійно були під захистом партизанів. В лісах створювались і цивільні табори. Так в наказі №11 по партизанських загонах від 17 грудня 1942 року говориться «у зв'язку з тим, що в районах дій наших загонів, у лісах і по хуторах чимало мирного населення – старих, жінок, дітей, які втекли від німецького терору і перебувають без даху над головою та без продовольства, наказую створити три цивільні табори, куди звести всіх старих, жінок, дітей».

В одному з них, неподалік лісового урочища Кухів Груд в урочищі Круково, в загоні М.П.Коніщука діяв табір – для цивільного населення. У ньому жили сім'ї партизанів і фронтовиків, чимало єврейських родин. Вони займались сільським господарством, годували корів і коней, пекли хліб для народних месників, шили й ремонтували одяг та взуття. Тут вони почувалися безпечніше, ніж у селах.

Серед мешканців цивільного табору вродою, слухняністю і працьовитістю відзначались неповнолітні сестри Лея і Бела Рог. Але не всі знали як опинились тут ці єврейські діти, звідкіля вони, де їхні батьки. І навіть по закінченні війни їх рятівник партизан Ісак Федорович Гнатюк не поспішав оприлюднювати всю правду, страх за життя брав гору над здоровим глуздом. Адже за роки комуністичного режиму влада по різному ставилась до єврейського народу. Репресії чередувались з милістю, дружелюбністю і навпаки і лише при незалежній Україні 80-річний колишній розвідник відверто розповів про подробиці спасіння ні в чому не повинних перед фашистами дітей єврейської національності. Але Ісак Федорович не вважає, що він здійснив якийсь великий подвиг рятуючи дітей від смерті просто керувався людським сумлінням, жалістю.

... Восени 1942 року гітлерівські окупанти влаштували черговий погром у Голобах і навколишніх селах. Розстрілювали не тільки євреїв, а й тих, хто їх переховував. Якимось чудом Леї і Белі, котрим не виповнилось і десяти років, вдалось непомітно вирватись із облави і через городи втекти у ліс. Сестрички не дочекались ні батька ні матері – від села до них лише долинали людські крики, стогін і автоматні черги.

Майже місяць дівчатка не наслідувались заглянути що сталось з їх селом.. Перелякані, голодні й холодні перебивались чим могли. Але на щастя, доля їм подарувала рятівника в особі партизана –

розвідника Ісаака Гнатюка, який випадково в густих зарослях кущів запримітив закоцюрблені дитячі тіла, на свій страх і ризик забрав сестричок, влаштував у надійну схованку у довірених людей села Лишнівка. Тут вони почувались як дома, але для безпечності не могли вільно гуляти на дворі, адже будь-який донос міг коштувати життя їм, і тим хто їх переховував.

А тому з настанням весни Лею і Белу Ісаак Гнатюк відвів у табір для цивільного населення, де командиром був його батько Федір Євтухович Гнатюк. З Лишнівки сюди направили також немало єврейських родин, серед них Вольбера, Блонштейна, Мешімберга. В цивільному таборі партизанського загону «Крука» находили притулок сотні врятованих євреїв – Айзек Сьюзел, Мільмірштейн, Мельхior, равин Цвейн (34% євреїв, чисельність від 120 до 700 чоловік), особливо старців, хворих, поранених і дітей. На протязі 1942 і 1943 років сотні втікачів із таборів військовополонених і гетто було переправлено у партизанське зеднання. Багато євреїв стали партизанами і мужньо боролися в тилу ворога.

Начальником штабу в першій бригаді зеднання Бринського був майор Целермейер. Під час виготовлення боєприпасів загинули 16-річний П.Райтер і 13-річний П.Цвейбель із Маневич. Йосип Блонштейн знищив 18 озброєних ворогів, підірвав 11 ворожих ешелонів та 8 автомашин. Загинули його брати Абрам і Герш. Його брат Михайло був в підірвній групі, а сестри Бела і Мара були санітарками в підірвних групах і займались розвідкою.

Ці партизани мужньо били фашистів і допомогли остаточно розгромити фашистів, за що дуже багато з них нагороджені орденами і медалями. Усі жили однією дружньою сімєю, всі тим чи іншим чином працювали на Перемогу.

Після звільнення Волині у 1944 році від німецько – фашистських загарбників мешканці «таємного табору» повернулись у свої домівки. У єврейських дівчат Леї та Бели Рог нікого з рідні не залишилось у живих. Отож їх виховання взяла на себе держава, давши їм освіту і працю. Майже 70 років минуло від тої страхітливої пори. У кожного по різному склались долі. І хоч Лея жила в Ізраїлі, а Бела в Росії, вони не забували свого рятівника, писали йому листи вдячності.

Добре що за життя, колишньому партизану, славному полісянину який мешкав в Маневичах що на Волині, в ізраїльському посольстві в Києві, враховуючи його вклад у справу спасіння переслідуваних євреїв у роки фашистської окупації присвоїли почесне звання Праведника народів світу. Його імя, згідно засідання комісії в Єрусалимі від 26.08.1996 року, висічено на стіні пошани в Алеї праведників Яд – Вашем в Єрусалимі. Рятівнику було вручено медаль Праведника та грамоту, які нині знаходяться в експозиції Маневицького краєзнавчого музею. Від 15.11.2006 року Єврейська рада України присвоїла Ісааку Федоровичу Гнатюку звання «Праведник світу».

Рятували євреїв інші жителі Маневиччини, Так, житель станції Маневичі Шелудько Олександр Якимович допоміг переправити у партизанський загін Коніщука 73 особи. В селі Комарово на хуторі до кінця війни переховувався єврейський хлопчик, нині громадянин Ізраїлю.

У 1944 році партизан Ісаак Гнатюк став у ряди Червоної армії. Звільнив Варшаву, дійшов до Кенігсберга. Одержав поранення, контузію. По війні повернувся у Маневичідо сімї. Тут і одружився. Тут і похований на місцевому кладовищі. Нема також серед живих брата Спиридона, якому німці не зломивши волі, по звірячому викрутили руку, вибили око, і не визнавши нічого живцем закопали у ямі. А також старшого брата Михайла і Григорія вони чесно захищали Батьківщину.

В грамоті якій отримав Ісаак Федорович Гнатюк є такі слова: «Той, хто спас хоча б одну душу – спас весь світ. Цей вислів в повній мірі стосується нашого героя. Його добрі діяння заради інших непідвладні забуттю.

1. *Минуле і сучасне Волині й Полісся, край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової – історико краєзнавчої конференції, яка відбулась у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні в 2000-2002 роках – Луцьк, 2002. – 292 с.*

2. *Науково – краєзнавчий нарис «Маневиччина – крізь віки», Петро Хомич.*

3. *Спогади Ісаака Федоровича Гнатюка, Маневицький краєзнавчий музей, Петро Хомич.*

4. *Листи директора Маневицького краєзнавчого музею Петру Хомичу від Степана Веремчука, Маневицький краєзнавчий музей, чотири.*

5. *Книга «Знищення євреїв на Волині в 1941-1944рр., Єрусалим 1990р.*

6. *Книга «Євреї партизани в роки війни на Волині, Натхан Лівнех, 1980р.*

7. *Художньо-документальна повість «По лезеві бритви», Степан Веремчук.*

8. *Газета «Зоря комунізму, 16 жовтня 1982 рік, Олексій Веремчук.*

9. *Газета «Нова доба», 12 листопада 1999 рік. Олексій Веремчук – «Праведник світу живе в Маневичах».*

10. *Газета «Нова доба», 15 травня 2010 рік. Олена Бичкова – «У вашій країні шанують минуле».*

ВОЛИНСЬКІ ЄВРЕЇ І ФРАНКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1812 РОКУ

Вже найперші чутки про можливість нападу Наполеона на Російську імперію викликали жваву реакцію населення Волинської губернії, доволі різношерстого за своїм соціальними та етноконфесійним складом. Із початком “грозы двенадцатого года” численне волинське єврейство, що компактно проживало фактично у всіх тогочасних волинських містечках, зайняло доволі прагматичну позицію, демонструючи відверту байдужість до наполеоманії поляків і офіційно не підтримуючи російської ідея “всенародної” війни із загарбниками.

Під час війни 1812 року волинські євреї найчастіше (окрім традиційно активної участі у торговельних контактах) виступали в ролі інформаторів як для французького, так і російського військового командування. Так, мешканець Устилуга на прізвище Зельман у ході тогочасного франко-російського протистояння виконував функції російського таємного агента під орудою штабс-ротмістра Шанценбаха, який, у свою чергу, був одним із керівників російської розвідувальної резидентури в межах північних земель Волині [3, 681]. За свідченнями російського полковника “свиты его императорского величества по квартирмейстерской части” Л. А. Турського (який протягом 1810-1812 рр. був активним учасником російських розвідувальних акцій на південно-західному пограниччі Російської імперії, здійснюючи “наблюдение политически секретных интересов как внутри империи, так и вне оной” [4, 347]), уродженець волинського містечка Дубно єврей Ушер Жолквер “был неоднократно, а наипаче в 1811 и 1812 годах употребляемым в посылках за границу, так и во внутрь, в немаловажных препоручениях, кои исполнял верно и аккуратно, подвергая себя часто большим опасностям, а кольми паче, будучи пойманным от неприятеля, и что он, Ушер, кроме меня был от других многих генералов командующих употребляем по сему предмету, исполнял все в пользу Отечества с немалым усердием и рачительностью, почему, будучи отвлекаем от своего хозяйства, понес как в имении, так и в здравии своем немалый убыток и лишился от пожара собственного дома, а сверх того вовсе ограблен был от неприятеля” [4, 361]. Особливі заслуги Жолквера були відмічені відразу кількома російськими бойовими командирами, під орудою яких у різні часи довелось нести службу волинянину: так, генерал А. Ф. Ланжерон (що брав активну участь у бойових операціях російської Дунайської армії, котра діяла на Волині під час війни 1812 року) зазначав: “Во время нахождения его при мне по казенным немаловажным надобностям вел себя честно и добропорядочно, и препорученные ему от меня доверенности выполнял справно” [5, 56]; у подібному дусі висловився і підполковник (пізніше – відомий декабрист) А. В. Снтальцев: “Во время нахождения его при мне в течение двух лет исполнял разные поручения с усердием и деятельностью и вел себя честно и добропорядочно” [2, 311].

Саме від євреїв російське військове командування на Волині під час війни 1812 року отримувало найдостовірнішу, і від того – найціннішу інформацію про особливості перебування австро-польсько-саксонських військ на Волині. Щоправда, євреї не завжди охоче тв добровільно доправляли необхідні відомості росіянам. Так, 22 серпня (3 вересня) 1812 р. російським патрулем у с. Боромель було затримано підозрілого єврея, якого відразу відправили у штаб 3-ї Обсерваційної армії у м. Луцьку. Арештант відразу дав усі необхідні свідчення: “Звать его Ян Волровский. По паспорту от бискупа Луцкой католической епархии Цецитовскаго, приезжал он для свидания с родственниками своими в Боромле, комиссаром Кропивницким и Владимирскаго повета с комиссаром Орановским, имеющим жительство в селе Мишов, за полторы мили от Владимира, между Владимира и Порицкаго. Из Мишова выехал он вчерашний день поутру. В Мишове пробыл он пять дней. В бытность его там, в ночь с 21-го числа на 22-е сего месяца, проезжала деревню Мишов команда Польская конных волтижеров, которой числа он не знает, а видел только в дворе бывших от оной двух офицеров, которые сказывали, что 18-го числа посланы они были из Владимира, для отыскания Саксонскаго и Австрийскаго войска, которые нашедши в Киселин, возвращались оттоль назад, во Владимир” [3, 659]. У містечку Броди 1 (13) вересня російські агенти дізнались від одного єврея, який прибув із Варшави проїздом через Волинь, що той “встретил на половине дороги от Варшавы до Устилуга (примерно около 1500) Саксонцев, которые идут, чрез Устилуг, комплектовать Саксонскую армию” [2, 432], нарередодні ж, “вчерашнего числа [тобто 31 серпня (12 вересня)], из Горохова прибежал в Броды еврей, который объявил там, что главная квартира Шварценберга была вчерашняго числа от Ковеля в 20 верстах, в местечке Голобах. От самой Мытницы по всей границе никакия войска неприятельския границу не стерегут, почему из Австрии свободно в

неприятельскую сторону ездят. В Горохове поныне только 350 человек кавалерии Польской находится” [2, 434], про що також було відрепортовано у російську генеральну ставку в м. Луцьк.

Відомо, що при громадах волинських євреїв, які перебували в зоні військових дій, формувалися невеликі групи з кількох людей, які називалися “таємними кагалами”. Командири російських військових частин за необхідності використовували членів таких об’єднань в якості розвідників або провідників, а цивільна адміністрація – як таємних агентів. Подібні маніпуляції владних структур Волинської губернії по відношенню до місцевого єврейського населення прослідковуються у донесенні волинського губернатора М. І. Комбурлея: “Удостоверившись на опыте в приверженности к России еврейского народа, и что они, благоденствуя под державою России, никак не желают перемены правительства, решил я сей народ по его способности употребить на тайные разведывания в рассуждении поведения помещиков, переписок их с заграничными и каких-либо приготовлений. Вследствие сего по приглашению полицмейстерами, городничими и земскими исправниками лучших и надежнейших людей из обществ еврейских и по предложении им уверенности моей в их преданности к России, с большою охотою и удовольствием согласились они избрать из себя по два, по три и более людей проворных, которые бы наблюдали за образом жизни и поведением не только помещиков, но и крестьян, примечали за каждым действием и приготовлением, если какое-либо клониться будет ко вреду общественного спокойствия, и старались бы разведать о переписках и связях с заграничными. Сих людей к сохранению тайны обязали они клятвами по своему закону и обещали им, что если не будут они награждены от Правительства, то делать им от себя награждение, а особенно при случае важнейших открытий” [3, 566].

Напевне, представники волинської адміністрації були дуже задоволені діями євреїв, оскільки 2 (14) серпня 1812 р. все той же М. І. Комбурлей доповідав М. Б. Барклаю-де-Толлі: “Особенную приверженность к России в нынешнее время показал еврейский народ: они, страшась нашествия неприятеля, учредили между собой пост и молитву для испрошения российскому оружию успеха и счастья” [7, 193]. Показовим є і той факт, що відразу кілька волинських євреїв за особливі заслуги у службі російському самодержавству отримали урядові нагороди (золоті медалі із красномовною назвою “За корисне”): купець 1-ї гільдії Леві з Житомира – за постачання сірки в розташування діючих російських військ; купець з Заслава Мордко (Мордехай) Гальперсон – за постачання хліба для Дунайської армії адмірала Чичагова (яка у війні 1812 року діяла на території Волинської губернії); інший заславський купець, Ізраїль Гальперін та дубненський рабин Моргульс (Хаїм-Мордехай Марголіс) дістали відзнаки “за перевозку без всякого от казны платежа в разные магазейны (склади провіанту і фуражу, що розташовувались на території Волинської губернії) хліба” [2, 301].

Вже по закінченню відкритих бойових дій на території Російської імперії губернатор Волинської губернії Михайло Комбурлей рапортував у Петербург: “... живущие в Волынской губернии евреи, пребывая верными и доказав приверженность свою к России, сделали многия для ополчения пожертвования и несли безропотно разныя по тогдашнему смутному времени повинности” [2, 399]. Більше того, після звільнення волинських земель від наполеонівських військ у Володимирському повіті “евреи, в числе 1200 человек пожертвовали 4 т. рублей, объявляя, что если другие евреи будут делать большия приношения, то, хотя бы с жертвою состояния своего, они последуют их примеру” [2, 400]!

Якщо в “епоху нашествия армии двенадцяти языков” у стосунках російської цивільної та військової адміністрації із єврейським населенням Волинської губернії спостерігалась певна гармонія, то у наполеонівського командування від самого початку російської кампанії 1812 року виникли проблеми у налагодженні тісних контактів із волинськими “синами Авраама”. Незважаючи на скликаний 1806 р. у Парижі з ініціативи французького імператора “Великий санхедрин” (або “синедріон”, тобто Всесвітню раду єврейських рабинів, що є найвищою юдейською релігійною та політичною інстанцією), що мав сприяти покращенню громадянського та релігійного становища євреїв у тогочасних європейських державах, бажаного для Наполеона ефекту (а саме здобуття прихильності єврейського населення країн-потенційних суперників Франції, де на першому місці була Російська імперія) він не приніс – традиційно консервативні у своїх поглядах, юдеї відверто вороже ставились до “революційного вискочки”, що лише порушував мирський спокій та стабільність.

Можливо, саме тому реально оцінюючи загальну кількість єврейського населення і його роль у житті всього Правобережжя (французький агент П. Парандьє напередодні вторгнення “Великої армії” Бонапарта доповідав своєму командуванню, що все південно-західне пограниччя Російської імперії “називають єврейським раєм” [1, 397]) наполеонівська розвідка так і не змогла створити якісну мережу таємної резидентури на Волині. Так, якщо на початку війни 1812 року євреї ще вряди-годи йшли на службу до французів за умови високої оплати своєї праці (французький таємний агент Філіп д’Обернон

писав, що “шпигун, якого я сам відрядив до розташування російської армії на Волині, залишив Львів 23-го і отримав авансом 40 дукатів і письмову обіцянку виплати решти належного після його повернення, а в майбутньому – отримання маленької посади в Польщі” [1, 402]), то вже на кінець літа 1812 р. проблема гострої нестачі розвідників на Волині стала дуже актуальною для наполеонівського командування (наприкінці серпня все той же д'Обернон із неприхованим розпачем нарікав: “Що робити?”, маючи на увазі те, що “ремесло [шпигуна] є небезпечним і євреїв для його виконання не дошукаєшся” [1, 405]). Більше того, навіть ті із волинських євреїв, що співпрацювали із французами, не завжди були аж надто надійними підлеглими. Так, 30 липня (12 серпня) 1812 р., із 10 таємних агентів, висланих на пильнований російськими козацькими дозорами правий берег р. Західного Бугу, на територію Варшавського герцогства повернувся лише один – “єврей, якого підозрювано у «подвійній грі», відтак цього перекинчика було заарештовано й доставлено у фортецю Замостя” [1, 399]. Навіть французький представник у Варшаві і особистий духівник Наполеона Домінік Прадт змушений був зауважити: “Євреям не слід довіряти. Вони продають інформацію обом сторонам; і я навіть сказав би, що [за своїми симпатіями] вони є більше росіянами, ніж поляками” [1, 146]. Врешті-решт, вже згадуваний Ф. д'Обернон фактично визнав поразку французів у спробах використання євреїв у якості розвідників на волинських землях: “Всі євреї стоять за росіян” [1, 409]. У подібному дусі висловився і російський генерал А. Ф. Ланжерон: “Несмотря на «Великий синхедрин», который созвал в политических целях накануне войны Наполеон, евреи были преданы нам и могли оказаться очень опасными шпионами, которые доставляли бы французам фальшивую информацию” [6, 25].

Цікавим є той факт, що у спогадах саксонського капітана Ліндемана, командира роти 2-го легкого піхотного полку 22-ї піхотної дивізії VII-го корпусу наполеонівської “Великої армії”, який потрапив у російський полон у ході одного із боїв на території Волинського Полісся, збереглися достатньо цікаві згадки про побут і умови проживання тогочасного єврейського населення Волинської губернії: “После нескольких дневных маршей мы достигли еще не оставленного русскими господами маленького, жалкого и в высшей степени грязного городка Ратно (Ratno). Полковник Ольдекоп позаботился о нас, пленных офицерах, предоставив нам квартиру одного еврея, вероятно, единственную свободную при всеобщей их нехватке (это место было переполнено войсками). Мы заняли комнату еврейской семьи с ужасом и отвращением. В очень ограниченном помещении мы, трое пленных офицеров, шестеро русских конвойных и вся многочисленная еврейская семья, прожили три полных дня, и если днем хотя бы открывались окна, чтобы очистить воздух, который, вследствие пристрастия хозяев к чесноку и никогда не проветривавшихся соломенных тюфяков, был такой спёртый, что привыкнуть к нему было невозможно; поэтому мы ожидали нашего ухода вглубь России с самым большим стремлением” [8, 247]. Капітан Ліндеман ще кілька разів згадав у своєму щоденнику про волинських євреїв: “В Ковеле я использовал день отдыха для покупки некоторых предметов нижнего белья. Еврей, взявшийся доставить его, показал себя расположенным ко мне, так как увидел блестящие дукаты, и потребовал огромную сумму в размере трёх серебряных рублей за новую рубашку из льняной ткани; но я прекратил торговлю на двух серебряных рублях” [8, 247]; прибувши ж до Житомира, саксонський командир влучно зауважив, що “здесь тоже был замечен коммерческий дух евреев” [8, 248].

Волинські євреї у франко-російській війні 1812 року зайняли вичікувально-нейтральну позицію, у вирішальних моментах “грозы двенадцатого года” зберігаючи вірність російському самодержавству. В цілому ж, покірні волі своїх релігійних лідерів (один з яких, Шнеер Залман, називав Наполеона “демоном революции, который восстал не только против земной власти, но и небесной” [7, 191]), євреї відкинули союз з непроханими гостями з Європи; разом із тим, у них була відсутня переконлива мотивація для активної масової участі в опорі іноземним військам.

1. Ададуров В. В. “Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. / В. В. Ададуров. – Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2007. – 560 с.

2. Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению Его Императорского Высочества великого князя Михаила Александровича под редакцией К. Военского. // Сборник Русского императорского исторического общества. – СПб., 1909. – Т. 128. – 582 с.

3. Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год. Исторические документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-ю Западной армией ген. От кавалерии А. П. Тормасова / Д. П. Ахлестышев. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1912. – 722 с.

4. Дубровин Н. Ф. Отечественная война в письмах современников. (1812-1815 гг.) / Н. Ф. Дубровин. – СПб.:

Тип. Императорской Академии Наук, 1882. – 692 с.

5. *Материалы ВУА. Отечественная война 1812 года. Переписка русских правительственных лиц и учреждений.* – СПб., 1911. – Т. XVI. – С. 166–174.

6. *Потрашков С. В. Между двух огней: российские евреи в Отечественной войне 1812 г.* // *Историчний вісник Чернігівського державного педагогічного університету.* – Чернігів. : ЧДПУ, 2008. – № 5. – С. 23-29

7. *Потрашков С. В. Чужая война: нашествие Наполеона и еврейское население запада и юго-запада Российской империи / С. В. Потрашков.* // *Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы* *Материалы XIII Всероссийской научной конференции (Бородино, 5-7 сентября 2005 г.).* – М. : Полиграф сервис, 2006. – С. 184-208

8. *Хомченко С. Волынская губерния в 1812 г. в мемуарах саксонского капитана Линдемана / С. Хомченко // Минуте і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року (м. Луцьк, 11-12 травня 2012 року).* – Луцьк: “Волинські старожитності”, 2012. – С. 247–248.

Тетяна Яцечко-Блаженко,
старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Світлана Яцечко,
магістр історії, науковий працівник Відділення Інституту Дослідів Волині і Вінніпези при СНУ імені Лесі Українки, м. Луцьк

ІСТОРІЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ В КРЕМЕНЦІ

Євреї на Волині століттями створювали свою багату історію та культуру. Про її винятковість і пишність свідчать, на жаль, нечисленні пам'ятки, що збереглися до наших часів.

Одним із найбільших центрів єврейської культури та освіти на Волині здавна було місто Кременець, де народилося багато виданих представників єврейської нації, знаходилась Єврейська вулиця і гетто.

Поява перших представників єврейської культури в Кременці датується серединою 1438 р., тобто XV століттям. На Волині тоді проживали ашкеназі (європейські євреї), які розмовляли ідиш (діалектом германської групи індоєвропейської сім'ї), і так звані сефарди (переселенці з Піренейського півострова), які розмовляли іспано-єврейським діалектом – ладино [7].

На початку XV століття євреїв значно посилюють свої економічні позиції на території українських міст. Річ Посполита, а отже й тодішня Україна з її містами, була в часи пізнього середньовіччя найбільш сприятливою територією для проживання єврейського населення. В кінці XV століття Корона Польська стає основним пристанищем єврейства з цілого світу [4, 225].

У 1495 р. Великий князь Литовський Александр Ягеллон, син Казимира, своїм декретом наказав вигнати всіх євреїв, які мешкали у Великому князівстві Литовському, в тому числі і м. Кременці. Тоді вигнанці змушені були частково перейти в Польщу і Крим, і прийняти католицизм. Через кілька років, в 1503 р. князь відміняє своє рішення, і повертає євреїв до Литви [11, 36].

Не зменшився ріст єврейського населення в Кременці й на Волині в цілому, в наступному XVII столітті. Це вплинуло на активну розбудову єврейської частини міста, яка в той час була центральною. Єврейський квартал мало чим відрізнявся від інших кременецьких районів. Більшість єврейських будинків тут, імовірно, як і в сусідніх містах, були дерев'яними, однак траплялися і кам'яні. Євреї мирно співіснували з корінним населенням.

Основним заняттям була економічна діяльність. Здебільшого вони виступали в ролі державців мит і різних державних доходів. Тому в литовські часи вони досягли вагомого становища в економічних відносинах. Цьому процесу сприяли умови, які були створені литовськими князями для єврейського населення, що ставились до цієї категорії своїх підданих цілком доброзичливо.

Єврейське населення об'єднувалося в особливі судово-адміністративні одиниці – «збори», якими управляли старші євреї, «школярі», «ребей». В середині єврейських общин суд відбувався по законах іудаїзму. Якщо одна з сторін не входила до єврейської общини, то справу розглядали шляхетські судові установи відповідно до земського права. Магдебурзькі суди були відсторонені в справах єврейської общини, але магістратські урядовці не рідко використовували свою владу по відношенні до євреїв.

В той час євреї найчастіше приїжджали до міста Кременця із Польщі, зосереджуючи в своїх руках значний економічний та політичний вплив.

Важливим свідченням існування давньої єврейської громади в XV–XVI ст. є кладовище, яке до сьогодні носить назву «Окописько». Воно є чи найстарішою пам'яткою єврейської культури на Кременеччині. Перші захоронення датуються XV століттям. Цвинтар, розташований на одному із схилів Кременецьких гір. Саме з того місця дуже добре видно центральну частину міста, яка завжди була щільно заселена євреями. «Окописько» вирізняється з поміж інших своєю самобутністю (рис. 10). Поховання в ньому розміщені згідно історичних періодів: чим далі вгору, тим новіші могили. Біля підніжжя поховання XV ст., а вгорі XVIII ст. і наступних століть. Єврейські пам'ятники зроблені як у вигляді кам'яних плит, так і у вигляді пам'ятних надгробків. Написи усі зроблені на івриті, тому їх дуже важко читати, не знаючи мову. Цвинтар на сьогодні є абсолютно не досліджений і ховає в собі ще багато таємниць.

В 1536 р. кременецькі євреї отримали привілей від польського короля Сигізмунда I Старого від 1536

1. Єврейська вулиця в Кременці. (1930-ті рр.)

4. Єврейський квартал.

2. Будівля на Єврейській вулиці.

3. Кам'яниця на Єврейській вулиці.

5. Велика синагога в Кременці. (1930-ті рр.)

р., де говорилося про те, що єврейське населення має право на користування усіма правами, які є в місті на рівні з іншими мешканцями Кременця. Ніхто не має права в чомусь їм перешкоджати займатися ремеслом та торгівлею. Як бачимо, для єврейського населення були створені усі умови для того, щоб масово заселяти місто Кременець. Привілей короля остаточно зрівняв євреїв у правах із корінним населенням.

В 1551 р. єврейське населення було звільнене від сплати грошової данини – сребщини, яка стягувалась для військових цілей.

Люстрації Кременця від 1563 р. подає нам детальну інформацію про вулиці міста. Третя вулиця, згадана в описі – Жидівська (або Єврейська). Вона простягалася по місту двома лініями. Перша лінія йшла від ринку до паркану по праву руку, а друга вела із ринку до паркану, по ліву руку. На цій вулиці знаходився шпиталь. Сказано, що на вулиці проживали представники таких професій, як митник, кравець, швець, корчмар, проскурник, кушнір та лікар. Всього вулиця складала 144 наділи [6, 45].(рис. 1).

Наступний польський король Сигізмунд II Август у 1572 р своїм королівським привілеєм підтвердив особливий, тобто вищий статус єврейського населенню, яке займалося торгівлею на території м. Кременця [14, 173].

На початку XVII ст. у місті помітно зростає житлове будівництво. Станом на 1629 р., згідно подимного реєстру, нараховується 1224 будинки, в тому числі і єврейських.

В 1795 р. в місті значно збільшилась концентрація єврейського населення. Причиною цього було те, що російський уряд, під владу якого потрапило місто не дозволяв євреям переселятися в глибину імперії. Вони могли проживати тільки на заході держави, у містах і містечках в так званій «черте оседлости» (куди входив і Кременець). Євреї мешкали в основному в центральному Єврейському кварталі міста, де зараз знаходиться Центральний парк м. Кременця [3, 36]. (рис. 1, 2, 3, 4).

Здавна в місті існували синагоги, в 1563 р. існувало дві невеличкі. Перші відомості про велику єврейську синагогу датуються 1703 р., коли вона зведена [10, 207]. (рис. 5). В 1988 р. американський дослідник К.Х. Крінські опублікувала монографію, присвячену європейським синагогам. В ній міститься інформація про існування на головній вулиці в Кременці великої єврейської синагоги, яка з'явилась на початку в XVIII ст. Автор подає характеристику цієї будівлі. В 1857 в Кременці нараховувалось дев'ять синагог, а в 1889 р – десять, з яких чотири кам'яні і шість муровані. В 1910 р. їх число зросло до тринадцяти.

В 1910 р. в Кременці існувало кілька єврейських навчальних закладів: хедери (початкової школи), талмуд-тори (релігійного навчального закладу для хлопчиків), державного чоловічого училища, приватного жіночого училища.

В 1913 р. в Кременці євреям належала лікарня (1842) із амбулаторією, п'ять готелів, чотири топографії, цегляний, крейдяний, пивоварний, чавуноливарний заводи, сірникова фабрика і фабрика сільсько-господарських машин, меблева та ювелірна майстерні, вісім крамниць (у тому числі п'ять книжкових).

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона подає цікавий статистичний матеріал про єврейське населення за 1552–1942 рр. Відтак, 1552 р в Кременці проживало 240 осіб, 1578 р. – 500, 1629 р. – 854, 1765 р. – 649, 1847 р. – 3791, 1857 р. – 3726, 1864 р. – 4261, 1884 р. – 4391, 1897 р. – 6539, 1902 р. – 6990, 1910 р. – 8178, 1921 р. – 6616, 1931 р. – 7256, в 1941 р. – 8500, 1942 р. – 9340. Показники яскраво свідчать про стрімкий ріст населення на території міста.

3 липня 1941 р. Кременець зайняли німецькі війська. Розпочалися розстріли єврейського населення. Влітку 1941 р. була підірвана головна синагога, зруйновано єврейське кладовище [10, 207].(рис. 6, 7, 8). В багатьох спогадах очевидців згадується про підпал нацистами двох синагог: першої – у липні 1941 р. й другої – у травні 1942 р. [8].

В 1941 р. в Кременці розгорнулася масова кампанія терору і репресій проти єврейського населення. Незабаром національність стала основною причиною масового знищення. У Кременці на початку 1942 р. починає створюватися гетто. Цей єврейський квартал був оточений вулицями Широкою, Старопоштовою, Гоголя. На території гетто проживало 10 тис. осіб. Далі були масові розстріли. У ніч із 2 на 3 вересня 1942 р. вся центральна частина міста, відведена гітлерівцями під гетто, згоріла. У вогні були знищені синагога, 649 будинків, 341 надвірна будівля, частково – єврейська бібліотека. У результаті підпалу гетто згоріли цінні зразки дерев'яної архітектури давньої Волині – споруди українського дерев'яного зодчества минулих епох [8]. (рис. 9).

У 1992 році для увічнення пам'яті жертв Холокосту на місці колишнього Якутського тирю, де проводилися масові розстріли єврейського населення, було збудовано обеліск. Пам'ятник, спроектований

6. Пожежа в синагозі. (1941 р.)

7. Руїни синагоги після пожежі.

8. Вигляд на зарище синагоги з
Кременецьких гір.

9. Єврейське гето після пожежі.

10. «Окописько» в Кременці.

архітектором з Єрусалима, символізує згорнуту Тору – пергаментні сувої П'ятикнижжя Мойсея. Цей обеліск був збудований і встановлений на кошти Держави Ізраїль.

1. Баранович В. И. *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке.* – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – 183 с.
2. Бойко Х. С. *Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості / Х. С. Бойко // Архітектура: [збірник наукових праць] / відповідальний редактор Б. С. Черкес.* - Львів : Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2004. - 244 с. : іл. - (Вісник / Національного університету “Львівська політехніка” ; № 505). - С. 243 - 250.
3. Войтович Л.В. *Етапи політичної історії Волині XIV – XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Ісаєвича.* – Львів, 1998. – С.153 - 168.
4. Грушевський М. С. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.* – К.: Наук. Думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т.5. – 1994. – 704 с.
5. *Древняя Русь. Город, замок, село.* – М., Наука, 1985. – 430 с.
6. *Люстрація міста Кременець 1563 р. // АЮЗР. – Часть. VII. – Т. II. Акты о заселении юго-западной России.* – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 644 с. - № X. – С. 42 – 75.
7. Мишко Д. І. *Соціально-економічні умови формування української народності* – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 291 с.
8. Оболончик А. *Холокост на Кременеччині очима очевидців* // <http://holocaust.kiev.ua/news/OBOLONCHIK.pdf>
9. *Перелік церков, які повертаються православним. 12 січня 1650 р. // АЮЗР. – Часть. III. – Т. IV. – Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого.* – К.: Типография Императорского университета, 1914. – 1413 с. - № CLXII. – С. 382 – 386.
10. *Протест єврейського кагалу міста Олики проти Фішеля Лейбовича, головного писаря єврейського в Польському королівстві. 17 квітня 1703 р. // АЮЗР. – Часть. V. – Т. I. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432 — 1798 гг.). / Под ред. М. Юзефовича.* – К.: Университетская Типография, 1869. – 636 с. - № LXVIII. – С. 206 - 207.
11. Собчук В. *Перлина в короні України: Кременець/ Фотографії В. Томчук.* – Кременець: Видавець Томчук В.Ю., - 2005. – 56 с.
12. *Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянищина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.* - Київ, 1990. – 405 с.
13. Щавелева Н. И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I—VI).* — М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
14. *Jablonowski A. Starostwo krzemienieckie // Lystracje Królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podolia i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. - Wydał I szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jablonowski // Źródła dziejowe Warszawa: Druk. E. Skińskiego, 1877. – T.V. S. 170-184.*
15. *Memorial Book of Krzemieniec (Ukraine). Edited by: Abraham Samuel Stein.* - Tel Aviv, 1954. - 450 pp.
16. *Krinsky C.H. Europas Synagogen: Architektur, Geschichte und Budeutung.* – Wiebaden, - 1988. – 448 s.
17. <http://www.jewishgen.org>
18. <http://www.jewishvirtuallibrary.org>

Розділ II. Польська культура в контексті волинського тексту

Олена Бай,

аспірантка кафедри української літератури Інституту філології і журналістики
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ПОЛЬСЬКОМОВНА ТВОРЧІСТЬ Д. БРАТКОВСЬКОГО У БІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне літературознавство в дослідженні творчості того чи іншого письменника претендує на об'єктивну достовірність із декількох причин. По-перше, маємо справу з ідеологічно незаангажованим матеріалом, в якому легко відшукати раціональне зерно. По-друге, чимало матеріалу, попередньо майже не дослідженого, стає доступним не лише для наукових кіл, а й для широкого загалу, що вимагає нових ґрунтовних опрацювань. До таких досліджень можемо віднести творчий доробок Данила Братковського, який передусім був зумовлений його життєвим шляхом.

Мета нашого дослідження – співставити життєві та творчі пошуки поета, проаналізувавши їх цілісно, із врахуванням всіх біографічних аспектів.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. До біографічного фактора формування поетичної творчості Данила Братковського частіше зверталися історики, аніж літературні критики. Промовистими є імена Самійла Величка, Івана Крип'якевича, Володимира Антоновича та ін. Серед літературознавців можемо виділити Валерія Шевчука, Ростислава Радишевського, Ларису Семенюк, Майю Хмелюк. Їхні праці – це вагомі підвалини, на яких потрібно будувати цілісний комплекс творчої ідентифікації автора, із врахуванням її біографічної наповненості.

Аналізуючи малодослідженість обраної нами теми, Валерій Шевчук писав: «На жаль, натепер постать Д. Братковського напівзабута. У XIX столітті згадав про нього М. Драгоманов, назвавши його ім'я серед героїв українського народу, на прикладі яких треба виховувати молодь. 14 лютого 1908 року ім'я Братковського нагадала киянам вистава «Останньої ночі» М. Старицького (сама п'єса була надрукована ще 1899 року), головним героєм якої став Братковський в останні хвилини свого життя напередодні страти. Через рік у журналі «Літературно-науковий вісник» було надруковано в перекладі В. Доманицького тридцять п'ять поезій Д. Братковського і розвідку В. Липинського про його життя. Друга хвиля повернення цього великого імені в нашу літературу надійшла у 80-ті роки минулого століття» [2, с. 31]. Із огляду на комплексність, необхідно виділити значний вклад Андрія Бондарчука, завдяки якому в 2004 р. побачило світ повне фототипічне видання творів поета, доповнене основними науковими розвідками про його визначний життєвий шлях.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Талановитий поет та суспільний діяч, творчий доробок якого належить українському та польському народам, все життя боровся за справедливість, мир та свободу. Початком творчого шляху став випадок, який Братковський проніс крізь усе життя. Одного разу, зустрівши селянина, шляхтич Данило наказав відібрати у нього коня. На перший погляд нічого особливого, адже у ті часи коїлися набагато гірші речі та, мабуть, погляд бідного чоловіка так подіяв на шляхтича, що ця історія змінила усе його бачення світу.

Уже з перших віршів поет дає зрозуміти, що його книгу слід сприймати не лише жартома, оскільки в цих жартах-фрашках прихована чистої води правда:

... Один приймає жарт начебто забаву,
А інший може взяти правди всю поставу... [2, с. 37]

Творчість Данила Братковського, його бачення можна розглядати як універсальну картину світу. У своїй книзі «Світ, по частинах розглянутий» поет охопив як тему про Бога та диявола, так і про простий люд та панів. Загалом, автор описував життєву правду, переплітаючи жарти із гострою суспільною критикою. У ті непрості часи книга не могла писатися відкритим текстом, потрібно було враховувати урядову цензуру.

Особливу увагу автор приділив темі щоденної несправедливості. У своєму вірші «Світу відміни не втямити нині», на наш погляд, Д. Братковський хотів довести, що світ все-таки дивний, тож йому хочеться розгледіти його детальніше [2, с. 59].

Гей, як у світі напрочуд ведеться:
Здоровий, хворий, той плаче, сміється,
Кричить у небо чи радо голосить,
Той їсть паштети, а той хліба просить.

*Той – у перинах, той кров лє у бою,
Той пишношатий, той голий у гною.
Яка на світі трагедія-згада,
Пізнав би досить, коли б справу згладив:
Тих шатних, голих, здорових, кульгавих,
Голодних, п'яних, в сльозах, сміхотравних
Спровадить разом до спільної хати,
Що світ є дивний, змогли б розпізнати.*

У своїх поетичних творах Д. Братковський поєднав бароковий гуманістичний стиль і сатиричне осмислення реальності. У його творчості виразно звучать ідеї громадянського і демократичного суспільства. Так який же він, цей світ, оглянутий Данилом Братковським? Виявляється, точнісінько такий, як і наш, ніби й не минуло тих три століття, що нас розділяють. Чи не про нас йдеться у поетичному тексті

*Тому, брательку, що й
суддю самого
Як без калитки, мають
за дурного...?*

Світ, який топився у гріхах і хмелі, поет висміював з іронією та сарказмом. Цей світ багатолікий. Здається, автор не оминув нічого: народних звичаїв та побуту, сімейних стосунків, ставлення до релігії, до пияцтва, філософських категорій життя та смерті — так Данило Братковський витинає барвисту картину всього, що оточує його, що хвилює і не дає спокою.

Сатиричний характер збірки поезій Данила Братковського був резонансом на тодішні суспільні події в Речі Посполитій. Здобувши високу освіту в Києво-Братській академії, де у той же час навчався майбутній керівник повстання Семен Палій, та в Італії, письменник отримав важливі суспільні титули: був секретарем посольства короля Яна Казимира до Москви, займав високі чини у Брацлавському і Волинському воеводствах. Вплив католицької освіти та православної школи тісно переплелися в його свідомості, тож перше питання, яке маємо задати під час аналізу поезій: що в ньому здомінувало як у письменнику і суспільному діячеві, а насамперед, як у людині? Із плином часу студентські роки, проведені в Києві, родинна атмосфера рідного міста далися взнаки і Данило Братковський почав дуже чітко проявляти свою національну та конфесійну приналежність. Йшлося про православ'я і українську націю, яка губилася в багатонаціональності Речі Посполитої зі значною перевагою польської шляхти.

Не дивно, що, вихований у такому дусі, Данило Братковський з часом перейшов до радикальних методів боротьби з системою суспільного гноблення. Першим актом протесту можна вважати його поетичну збірку. Окрім цього, далі з історії дізнаємося, що письменник був змушений виїхати з Луцька до Львова, підтримував контакти з Іваном Мазепою, зрештою відновив давню студентську приязнь з Семеном Палієм (Семеном Гурком) і долучився до організованих ним повстанців.

Іван Крип'якевич зазначав: «Повстанцям віддав Братковський великі прислуги. Він як людина письменна помагав їм укладати зазиви і маніфести до народу і він своїм прикладом зумів притягнути до війська своїх знайомих шляхтичів, що не мало допомогли козакам у боротьбі як досвіді старшини. Але Братковський хотів ще більше прислужитися українській справі. Він бажав поширити повстанне далеко на захід, в ті сторони Волині, де ще були польські війська. І так він скинув шляхотське убрання, передягнувся в просту селянську одягу і тайком пішов між ворожі сили. Але не повелось йому зайти далеко, — польські стежі зловили його та знайшли при ньому відозви та листи до повстанців» [4, с. 166–167].

Письменник був заарештований на Волині під час закликів до бунту, посаджений у Луцьку в'язницю і після суду, 26 листопада 1702 року був страчений на ринку міста «через ката за сім разів» [3, с. 260]. Тіло українського патріота поховане у підземеллі Христовоздвиженської церкви у Луцьку. Його іменем названа одна із вулиць древнього Луцька.

Про Братковського-мученика сказано багато, однак потрібно віддати належне і його письменницькій непересічності. Громадська активність Данила Братковського знайшла свій вияв у його поетичній творчості. Збірка «Świat po szczęści przeuzgżany» – це проаналізований по частинах суспільний лад Речі Посполитої, який був у плачевному стані. Підкуплені судді, повсюдне пияцтво та зажерливість, повсюдні позики, засідання польської шляхти у сеймиках, де вона впивалася життям, а не дбала про долю суспільства, лихварство євреїв та всіх тих, хто збагачувався на убогому місцевому населенні – така картина спостерігалася не лише на Волині, а по всій території Речі Посполитої.

Данило Братковський змальовував становище представників різних суспільних рангів: простолюдинів (убогих міщан і селян), жовнірів, писарів, суддів, шляхетської знаті при дворі короля і т. д. Він порівнював

українську та польську шляхту і вбачав поміж ними прірву. У той час, коли польський шляхтич був для нього живим уособленням зла на землі, український шляхтич, найчастіше зубожілий, був носієм всіх чеснот і ідеалізованим ліричним героєм. Тим не менше, у збірці віддається належна шана королівській владі, а сам король зображений спасителем усієї Європи.

Дехто з дослідників творчості Данила Братковського, зокрема Валерій Шевчук, схильний вбачати в цьому літературному фактажі завуальовану правду про польське суспільство, в якому король заслуговував на осуд, проте Шевчук не відкидає і того факту, що епоха бароко щедро послуговувалася риторичними прийомами возвеличення короля та шляхетської знаті і була в цьому щира. «Це може бути маскою й не маскою, бо бароко не терпіло однозначності; при тому гострота вислову про болячки шаленого світу поєднується із обережністю, навіть певним затуманенням, що йде від уживання досить складної натягової поетики» [2, с. 7].

У суспільній ієрархії значну роль відігравали представники духовенства, які ділилися на два протиставні табори – православний і католицький. Данило Братковський описував релігійні чесноти і переступи як категорії моральності суспільства. Він зауважував, що повернення до християнської моралі є дорогою відновлення справедливого суспільного ладу.

Сатиричні мотиви поетичної збірки були покликані відображати тогочасну картину суспільної дійсності, натомість поширені барокові концепти письменника претендували на статус художньої достовірності, яка в реальності часто могла переходити в утопічні ідеї. Неможливо було поєднати ідеалізовану письменником абсолютну польську монархію з його національно-визвольними прагненнями. Вихований як шляхтич, хоч і в східному обряді, він покладав чималі надії на визвольну місію шляхетського стану обох народів. Ідея козацтва, почасти утопічна, займала в його свідомості так багато місця, що саме завдяки ній він потрапив у ряди повстанців. Ця ідея поєднувалася зі спільною сарматською ідеєю «золотої вольності», яка була характерною для польського і українського народів. При цьому потрібно пригадати, що конституції польського сейму в 1699 р. скасували відроджене козацтво. Це стало переломним моментом в житті Данила Братковського, який переписав свій маєток – волинське село Свищів синам, а сам, не обтяжений ніякими маєтками, приєднався до розгніваного польською політикою козацтва.

Значний і кульмінаційний вплив на розвиток особистості Данила Братковського, яка знайшла яскравий вияв у поезії, мала приналежність до Луцького братства. Батько письменника, Богдан Братковський був очільником цієї релігійно-національної спільноти, тож Данило Братковський зростав у кліматі національного і конфесійного відокремлення від загальних тенденцій волинської шляхти, яка прагнула будь-якими способами влитися у ряди високопоставленої еліти, навіть шляхом втрати своєї ідентичності. Першим і найважливішим прикладом у виборі цих життєвих орієнтирів для Данила залишався його батько.

Братковський не зважав на кар'єрні маніпуляції, хоча завдяки своїм здібностям виконував від імені короля високу дипломатичну місію і мав усі шанси зайняти одне з найвизначніших становищ у суспільстві. Тим не менше, виховання у середовищі Луцького братства позначилося на письменникові не лише формальним чином, а й стало приводом до радикальної суспільної позиції, яка зрештою завершилася мученицькою смертю. Радикальність письменника проглядається у його кожному поетичному творі, це своєрідна проекція на подальшу долю Братковського. У біографічному плані творчість Данила Братковського можемо визначити як пророчу – вона, хоч і не в безпосередній спосіб, своїм радикалізмом привела поета на плаху.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дослідивши творчість та проаналізувавши підґрунтя виникнення польськомовної поетичної збірки «Świat po szczęści przyzrzany», можна зробити висновок, що в особі Данила Братковського маємо справу з останнім бійцем православно-руського походження, «на якому закінчувався ряд шляхтичів-патріотів, на початках і на чолі якого стояв свого часу Костянтин Костянтинович Острозький» [1, с. 238]. Письменник вніс важливий вклад у розвиток української національної ідеї, яка знайшла своє вираження у польськомовних віршах.

Справжня поезія — безсмертна і завжди сучасна. А тому Данила Братковського, луцького братчика, українського шляхтича, який народився у XVII столітті, можемо з чистою совістю зарахувати до числа наших сучасників. Творчість цього письменника чекає на нові етапи дослідження.

1. Антонович Владимир. Даниил Братковский / Владимир Антонович // Киевлянин. – 1865. – № 91–92.

2. Братковський Данило. Świat po szczęści przyzrzany. Світ, по частинах розглянутий. – Фототип. вид. / Данило Братковський. – Луцьк, 2004. – 463 с.

3. Величко Самійло. Літопис / Пер. з книж. укр. мови, вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упоряд. іл. В. Шевчук; Ред. кол.: О. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.

4. Крип'якевич Іван. Волинський повстанець. Данило Братковський, покараний смертю польським судом 1702 року в Луцьку / Іван Крип'якевич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. – С. 166–167.

Валерія Богуславська,
українська перекладачка, поетеса,
член Національної Спілки письменників України, м. Київ

ЮЛУШ СЛОВАЦЬКИЙ – ВОЛИНЬ І ПОЛЬЩА – У ПОЕМІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА “П’ЯТА СИМФОНІЯ”

Мене завжди цікавила проблема міжнаціональних та міжкультурних зв’язків, зокрема і особливо – зв’язків між літературами та літераторами, які мають багато точок дотику, перебуваючи, так би мовити, у прикордонних для обох літератур зонах. Тут постає в повсякденній інтерпретації та вжитку філософська проблема сприйняття й розуміння «іншого», і тут у суб’єкта, який сприймає і всотує, не відторгаючи, іншомовне (нехай навіть у перекладі), іншокультурне, неодмінно має бути наявною, окрім відкритості до світу, до «іншого», окрім внутрішньої культури, база, тобто сума знань, якщо не закладених з дитинства сім’єю чи навчальним закладом (найкраще – як тим, так і іншим), то набутих в подальшому самоосвітою. Адже, за влучним і дотепним виразом Поля Валері, «Лев складається із баранини, яку він з’їв» [8, с. 327].

Тож чому мова саме про Маланюка і про Словацького?

Проблема виникнення образу Словацького у VII розділі «Ноктюрн» поеми Є. Маланюка «П’ята симфонія» в українському літературознавстві піднімалася й детально розглядалася, зокрема М. П. Бажаном, Л. В. Куценком, Н. О. Лисенко-Єржиківською. Зокрема, йшлося про вплив на польського поета української природи, фольклору; туги за рідною домівкою – і ширше – за малою батьківщиною; про нерозривний духовний зв’язок поета з матір’ю, котра справила на нього великий вплив у дитинстві та юності. Та, як на мене, ця тема вимагає подальших досліджень.

Отже, чому у зв’язку зі Словацьким згадується Євген Маланюк?

Народився Євген Филімонович Маланюк 2 лютого 1897р. у загубленому серед херсонських степів маленькому провінційному містечку Новоархангельську, «якому Богом і людьми судилося протягом віків бути прикордонням княжої Русі і половецького степу, Гетьманщини і Дикого поля, Запорожжя і Речі Посполитої. Містечко виникло як форпост у боротьбі проти панської Польщі» [3, с. 7]. Витоки роду, як згадував сам поет, «велися десь із Покуття» [3, с. 7]. За свідченням самого письменника, дід був справжнім уособленням національно свідомого українця. У поемі «Голоси землі» Маланюк так характеризує діда:

*Часів жорстоких син і свідок
На твалт не визнавав сучасся,
І Київщина – через річку –
Була для нього ще – Польща.*

*Бо ж Чорний Шлях повз нас проходив,
І синя степова Синюха
Річ Посполиту відділяла
Від українських Диких Піль [4, с. 366].*

Тобто знайомство з Польщею, цікавість до неї, до її історії, нехай і дещо негативного забарвлення, закладена була у свідомість майбутнього поета і вояка з раннього дитинства. Крім того, від батька, місцевого інтелектуала-самоука, Євген перейняв любов до читання, а від матері – любов до музики і поезії, захоплення романтичною і класичною поезією. До речі, саме від матері в дитинстві майбутній поет міг чути і польську мову, мову польської поезії.

Місто Єлисаветград, де після закінчення Новоархангельської початкової школи в земському реальному училищі, слава про якість і ґрунтовність викладання в якому гриміла на всю імперію, навчався Є. Маланюк, на той час було помітним культурним центром півдня Російської імперії. Тут гостювали виставки художників-передвижників, кипіли театральні пристрасті, звідси вийшло чимало знаних діячів культури України та Росії. Ще й тому і саме тут юний Маланюк набув ґрунтовних знань у царині світової літератури, зокрема поезії, цікавлячись не тільки російською та українською, а й світовою поезією, всотуючи її найкращі надбання, що, поряд із враженнями дитинства та юності, а також набутих згодом розмаїтим життєвим досвідом, стали підмурівком власної поетичної, есеїстичної, критичної й соціально-філософської творчості. Пізніше, вже у 60-х роках, поет говорив колезі Леоніду Полтаві: «Громадянство все менше читає, так знову просплять Україну... Нечитання вижене українців зі світу» [6, с. 44].

Поезія, що була основою його душі, не полишає Маланюка і в буремні роки боротьби за незалежну Українську державу, коли він, «ад’ютант начальника Генерального штабу та командувача армії УНР

Василя Тютюнника, під шаленим наступом російських більшовицьких військ залишає Київ» [7, с.16]. Трагічний час змушує глибше замислюватися над долею рідного краю, зіставляти і робити невтішні висновки – і під час принизливого відступу, і тим більше під час не менш принизливого перебування у таборі для інтернованих у польському Калущі. Осмислювалося і переосмислювалося це і потім, адже наприкінці семи розділів поеми «П'ята симфонія» стоїть дата її створення – 1942 – 1944 (під останнім, дописаним пізніше, розділом 8-м *Tertia vigilia*, дата – 9 лютого 1951 р.).

«Імперська Росія мала нещастя приєднати до себе землі цивілізованіші, ніж вона сама, такі як, наприклад, Польща. Чи не так само було з Україною?» [5, с. 234]. Далі, цитуючи знамениту лекцію Хомякова 1839 року (Стихотворения и драмы. – Москва, 1969, с. 112), французько-швейцарський філософ і літературознавець Жорж Ніва розвиває аргументацію: «...безсилий Київ, що випадково успадкував войовничий характер варягів, був не в змозі втілити ідею великої Держави» [5, с. 235]. Погодьтеся, ця безапеляційна констатація надто співзвучна гірким роздумам і не менш гірким висновкам Євгена Маланюка. І, мабуть, не тільки тимчасовим перебуванням у проміжку між боями автора поеми у Крем'янці, на батьківщині великого польського поета Юліуша Словацького (народився тут у 1772-му році в сім'ї професора місцевого лицейу Еузебіуша Словацького та його дружини Саломеї) викликані спогади про нього. Спогади елегійні, роздуми, нав'язні, мабуть, нічним безсонням. Недарма цей, передостанній, 7-й розділ поеми названий музичним терміном «Ноктюрн»:

*І місто – таємна влоговина,
Де – чуши? – хтось грає Бетховена.*

*То пані Словацька, може,
Про мертвого сина ворожить
В сонати місячнім сяєві.
Можливо, і сам тут блукає він,
Шукаючи Батьківщини [4, с. 402].*

Тут і власна туга за навіки втраченою Батьківщиною (адже і йому, як Словацькому, судилося поневірятися по чужинах без надії коли-небудь знову побачити рідну землю, ба більше – так само бути похованим у чужу землю), за домівкою, за матір'ю з її декламуванням поезії і грою на фортепіано. Проте не тільки це. Десь у підсвідомості – порівняння долі Польщі, котра все-таки зуміла, попри всі труднощі, зберегти державність, з долею під'яремної України. Тут дуже вчасно трапилося мені висловлене нещодавно пані Ларисою Івшиною: «Ми часто себе порівнюємо з Польщею (особливо волиняни). Ми саме тому так драматично в політичних циклах відстаємо від польського суспільства, що не зробили кілька дуже важливих речей. У поляків теж були свої розколи і втрати. Вони зробили з цього глибокий висновок. Коли Гедройц у Парижі творив свою «Культуру» – часопис, який зробив інтелектуальну революцію в головах поляків, невеличке коло інтелектуалів дуже багато працювало над тим, щоб консервативне польське суспільство, особливо селянство, сприйняло ідеї, які виробляла еліта. Вони невтомно працювали над цим суспільством. І коли настав час, це суспільство змогло підтримати інтелектуалів у їхній боротьбі за нову Польщу» [2, с. 20]. На жаль, це чітко усвідомлював Маланюк: за його часів іще не було Гедройца з його «Культурою», натомість уже був Пілсудський, котрий (не без допомоги військ УНР) спромігся здійснити «диво на Віслі» і відігнати геть більшовицьку навалу. Була його дружба з польськими поетами, переважно зі скамандритами. «Ще перебуваючи в таборах інтернованих, Євген Маланюк познайомився з польськими літераторами Ю. Тувімом, Я. Івашкевичем, Я. Лехонем, А. Слонимським, К. Венжинським, Л. Подгурським-Околувим та іншими. Живучи у Варшаві, він налагодив тісніші зв'язки з польськими колегами по перу» [3, с. 17].

«Є. Маланюка цікавила творча лабораторія польського поета, а її неможливо уявити поза листуванням із матір'ю – Соломією Бекю, без врахування вагомої ролі патріотичних творів, написаних в еміграції, текстів з українськими мотивами. Так, у заключному фрагменті «VII. Ноктюрна» Є. Маланюка знаходимо ремінісценції з віршів Ю. Словацького «Мати до сина» та «Якщо ти будеш в моїй країні...». [...] На думку М. Рильського, «можливо, ні в кого з великих художників не збережений і не відбитий у творчості край дитячих літ з такою болісною і трепетною любов'ю, як у Ю. Словацького». Чи ж не така любов спалувала й серце Є. Маланюка?» [1, с. 174 – 175]

Однак, думається мені, була – хай не до кінця усвідомлена – ще одна спонука: поема Юліуша Словацького «Мазепа», котра, хоч і подавала образ українського гетьмана надто романтизовано і задалеко від його реального характеру і діянь, але вже сама зацікавленість цією постаттю, такою болючою і для самого Маланюка, що присвятив Мазепі та Орликові чимало своїх віршованих роздумів, і для його друзів

– українських поетів-вигнанців (згадаймо бодай поему Юрія Дарагана «Мазепа»). Тобто я вважаю, що це не просто принагідна згадка про польського поета XVIII – початку XIX століття, уродженця волинського Крем'янця; від цієї згадки тягнуться ниточки і до особистої долі автора, і до долі його Вітчизни. Занадто багато збігів, перетинань у біографіях обох поетів, занадто нерозривно поєднані географічно та історично обидві наші країни. І найбільшою мірою це стосується Волині й Галичини, історичних вузлів обох культур і доль обох наших народів.

Гадаю, зв'язки і взаємовпливи української та польської літератур, зокрема й поезії, простежені ще не до кінця; це поле ще орати та орати.

На мою думку, в подальшому слід би детальніше дослідити інтерпретацію образу гетьмана Івана Мазепи в українській (Маланюк, Дараган, Сосюра та ін.) та світовій літературі, як слов'янській (Пушкін, Словацький та ін.), так і інших європейських літературах (Байрон, Гюго та ін.), взаємовпливи, а також спонуки, що змусили іноземних авторів звертатися до цього образу.

1. Єржиківська, Наталія. Слово Юліуша Словацького і Євгена Маланюка «з тих далеких доріг» еміграції // *Dialog dwóch kultur / Діалог двох культур: VI międzynarodowe spotkania muzealników, literatów, naukowców. Krzemieniec 27 sierpnia – 7 września 2009 / Koord. M. J. Olbromski, A. Sarkady. – Przemysł: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemysłu, 2009. – 284 с.*

2. Івшина, Лариса. Треба розуміти наслідки не-читання // газета «День» № 46 – 47, 14 – 15 березня 2014.

3. Куценко, Леонід. «На перехресті слова розп'ятій...» // Євген Маланюк, «Невичерпальність». – Київ, Веселка, 2001. – Упорядкування, передмова та примітки Л. Куценка. – 318 с.

4. Маланюк, Євген. Стихотворения. Поэмы / Вірші. Поєми. // Київ, «Дух і Літера», 2006. – 526 с.

5. Ніва, Жорж. Київ – Москва: що ділити – міф чи спадщину? // Європа метафізики і картоплі. – К., «Дух і Літера», 2002. – 306 с.

6. Полтава, Леонід. Із спогадів про Євгена Маланюка // Євген Маланюк. В 15-річчя з дня смерті. – Філядельфія, 1983.

7. Салила, Тарас. «...І став сонет здобутком революцій...» // Українська літературна газета №4 (14) за 28 лютого 2014 р.

8. Ялгут, Селім. «Жил-был художник», с. 327 // Часопис «Єгупець», №23, 2014 р., 398 с., вид-во «Дух і Літера».

Лена Бортник,
*аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Східноєвропейського університету імені Лесі Українки, м. Луцьк*

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО КОРПУСУ ОХОРОНИ ПРИКОРДОННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Охорона державного кордону є однією зі складових, які визначають параметри внутрішньої та зовнішньої безпеки держави. При цьому досить цінною була інформація, адже досить часто володіння нею чи її повна відсутність впливали на реалізацію історичних подій загальносвітового значення. Саме можливість отримання, збір, фільтрація, аналіз відомостей, які отримуються різноманітними методами, є визначальним завданням розвідувальних служб. Те, що у структурі Корпусу охорони прикордоння була створена секретна служба такого роду, свідчить про високу ефективність його діяльності та відповідальність перед державою та її населенням за виконання функціональних завдань. Тому вивчення особливостей формування, організації, методів діяльності розвідки КОП є досить актуальним науковим завданням, адже це допомагає глибше зрозуміти і осмислити завдання і мету діяльності самого Корпусу охорони прикордоння в цілому.

Розвідка Корпусу охорони прикордоння, що контролювала смугу шириною 30 кілометрів вздовж кордону з Радянським Союзом, була створена у лютому 1925р. Першим командиром розвідки КОП був призначений Б.Роговський. Функції розвідки безпосередньо на кордоні виконували командир бригади та офіцер розвідки, а в батальйонах – командир батальйону та офіцер розвідки. Завданнями розвідки були такі: здійснення розвідки та контррозвідки; боротьба зі шпигунством, диверсією, контрабандою у співпраці із іншими державними органами; охорона військової таємниці у відділах КОП [15, 40]. Одним із окремих завдань розвідки КОП був контроль за українським політичним, національно-культурним та громадським життям [14, 40].

В цілому у міжвоєнний період відбулося чотири реорганізації розвідки КОП – у 1927р., 1929р., 1933р., 1937р. Метою цих реформ було вдосконалення її організаційної структури; розмежування повноважень підпорядкування з експозитурами II відділу Генерального Штабу Війська Польського, координація діяльності з іншими службами, відповідно до реалізації військової доктрини держави [4, 11].

У вересні 1925 р. командування I бригади (пізніше – «Волинь») отримало наказ, що зобов'язував командирів стражниць знати усіх жителів навколишніх сіл, тісно співпрацювати із поліцією, адміністрацією, польським духовенством, а також із вчителями та лікарями. Офіцери розвідки отримали право вербувати та утримувати штат конфідентів, незалежно від їх національного та соціального становища, виплачувати їм винагороду за важливу і підтверджену інформацію [1, 213]. За короткий термін була сформована достатньо розгалужена та в цілому ефективна агентура. При цьому створювали заохочення для самих конфідентів, в тому числі забезпечення роботою, кар'єрного росту.

Ситуація аналізувалася з точки зору стану осади кордону зі сторони сусідньої держави – УСРР в складі СРСР, а також знаходження на цій території підозрілих осіб, предметів, конспіраційних квартир, агентів ОДПУ, червоноармійців, а також підготовки цими та іншими особами актів диверсії, нападів бандитських угруповань [1, 3]. Також здійснювалася оцінка устаткування та збройної підготовки радянської сторони – одиниць зброї (кулеметів), коней, особового складу угруповань, що виконували службу на кордоні. Польською стороною було виявлено, зокрема, що з радянської сторони осада кордону складалася із представників ОДПУ, зміцнених на тилах у другій та третій лінії охорони кордону за допомогою регулярного війська, а саме піхоти, кавалерії, розташованих поблизу, і той факт, що спосіб охорони кордону з радянської сторони є подібним до аналогічного польської сторони. Крім того, здійснювалося спостереження за станом обмундирування та спорядження радянських прикордонної служби, а також за їхньою роботою – попередженням чи затриманням нелегальних порушень кордону, патрулюванням кордону тощо [1].

Із липня 1927р. роботою розвідки КОП керує Інформаційно-розвідувальний відділ під командуванням майора Я. Ласковського. Цьому відділу підпорядковувалися створені у бригадах та батальйонах інформаційні відділи розвідки. З питань розпізнавання прикордонної служби СРСР і глибокого вивчення сусіда вони були підзвітні контррозвідці Генерального Штабу [15, 42].

Нова реорганізація розвідки відбулася у липні 1929р. під керівництвом командувача КОП генерала бригади С. Зосіка-Тессаро. Зокрема, при Центральному відділенні було утворено відділи навчання та збереження військової таємниці, інформаційні відділи бригад, створені пости розвідки під номерами 1-9

(пост № 8 у Рівному та пост № 7 у Сарнах), офіцери розвідки батальйонів (у бригаді «Волинь» батальйонів «Острог» і «Гоща») [15, 44] Пости розвідки підпорядковувалися і надалі експозитурам II відділу Генерального Штабу (пости 8 і 9 експозитурі №V у Львові), проте з питань контррозвідки вони були підвітні Самостійному інформаційному відділу Командування округу II Корпусу Люблін. Пости діяли відтепер незалежно від прикордонників і виконували головний об'єм роботи. До особового складу постів входили 3 офіцери, 3 підофіцери та 4 рядових [12, 308].

Одночасно із структурною реорганізацією розвідки із 1929 р. почалася також зміна у визначенні завдань, які вирішувалися цією службою. Як помітив М. Яблонські, завдання були направлені на «ведення активної розвідки і продовження за межами кордонів держави у межах, вказаних власним керівним центром II відділення; спостереження та викорінення шпіонажу, згідно із директивами відповідального самостійного інформаційного сектора командування округу Корпусу, а також протистояння диверсійній діяльності в узгодженні із адміністративною владою і самостійним інформаційним сектором; керівництво роботою інформаційних офіцерів батальйонів; знищення контрабанди, а також тісне співробітництво із відділеннями Корпусу охорони прикордоння, відповідальними за безпосередню охорону державного кордону» [11, 62-63]. Отож, саме з цього часу більш критично оцінюється політична ситуація на кордоні, ідентифікуються політичні партії та їх завдання, створюються списки підозрілих до українського національного руху осіб, здійснюється контроль та спостереження за ними тощо.

Здійснена реорганізація не вирішила, однак, найістотнішої проблеми, яка полягала у підпорядкуванні службових представництв розвідки. Це спричиняло багато непорозумінь та конфліктів у питаннях компетенції. Все ж, розвідка КОП здійснила ряд досягнень, серед яких видане 24 серпня 1933р. опрацювання «ОДПУ. Управління і концентраційні табори СРСР» («ОГПУ. Zarząd i obozy koncentracyjne ZSRR»), здійснене на підставі даних, отриманих від колишніх політичних в'язнів, які прибули до Польщі станом на 15 вересня 1932 р. [13, 65].

Співпраця між розвідкою КОП та Відділом II Генерального Штабу, незважаючи на достатню кількість спроб її налагодження, бажала кращого. Існуючі суперечки та непорозуміння перешкождали ефективній роботі розвідки КОП, так що у 1933 р. командувач КОП генерал бригади Я.Крушевські підняв питання про її ґрунтовну реорганізацію. Згідно із запропонованою концепцією, розвідка КОП повинна була стати центральним органом поверхневої розвідки на східному напрямку. Ця концепція, узгоджена із Головним Штабом, була впроваджена у життя у жовтні 1933 р. Начальник Штабу наказом від 19 жовтня 1933р. [6]. підпорядкував командувачу КОП експозитури Відділу II №1 і №5. Хоча фактично останні, незважаючи на формальне підпорядкування, у подальшому надалі підлягали Відділові II Генерального Штабу, як з точки зору державної, так із бюджетної (фінансової).

24 жовтня 1933 р. шеф Відділу II полковник дипл. Т. Фургальські видав наказ у справі організації апарату розвідки КОП [10]. Згідно із наказом, структура розвідки КОП складалася із: Начальства розвідки КОП у Варшаві, вилученого зі складу Командування КОП, а утвореного із раніше існуючого Відділу прикордонної служби КОП, Експозитур Відділу II №1 і №5, розвідувальних представництв №1-12 та офіцерів експонованих розвідувальних представництв [15, 48]. Відмітимо, що розвідка КОП, зі службової точки зору, підлягала Командувачу КОП, окрім Начальника розвідки КОП. Становище Начальника розвідки КОП було рівнозначне становищу Начальника розвідки у Відділі II Генерального Штабу. Начальство Розвідки КОП, що складалося із 34 осіб, в тому числі 9 офіцерів і 25 державних представників [7], після реорганізації ввійшло до складу Відділу II на правах окремого відділення, незважаючи на формальну приналежність до структур КОП. Експозитурі №5 Відділу II підпорядковувалися розвідувальні представництва КОП №7 Сарни; №8 Рівне; №9 Чортків; №10 Тернопіль; [8]. Впроваджена реорганізація поставила також нові завдання перед розвідкою Корпусу охорони прикордоння:

1. Дрібна розвідка і контррозвідка спрямовувалися Білоруського військового округу СРСР, правобережжя Українського військового округу СРСР;
2. Контррозвідка у прикордонній смузі була виділена з-під компетенції Самостійного інформаційного реферату округів корпусів №III, IX, II і VI;
3. Організація спеціальних розвідувальних мереж;
4. Приготування розвідувальних досьє для захисних частин;
5. Охорона військової таємниці у командуваннях та відділах КОП;
6. Співпраця із частинами КОП у справі охорони кордону;
7. Боротьба із контрабандою, казенними (скарбовими) та митними злочинами [9].

В цілому вищевказані зміни сприяли співпраці розвідувальних представництв з Експозитурами Відділу II №1 і №5, проти не ліквідувала до кінця усіх компетенційних суперечок та непорозумінь. У 1934 р.

Начальство розвідки КОП було переведено у II відділення Генерального штабу і функціонувало в його рамках на правах відділення, залишаючись формально у структурах КОП. Організована таким чином розвідка Корпусу існувала до початку війни у 1939 р. [16, 473].

В цілому роль розвідки КОП у 1930-х роках у Війську Польському значно зросла у зв'язку із нарощуванням політики милітаризації Німеччиною та Радянським Союзом. Усі офіцери, які служили у КОП були зобов'язані здійснювати розвідувальну діяльність [15, 45]. Крім того, значними були досягнення розвідки КОП на східному напрямку, про що свідчить систематизована праця «РСЧА. Організація стрілецької та кавалерійської дивізій» («RKKA. Organizacja dywizja strzeleckiej, dywizji kawaleryjskiej»), Видачана Начальством розвідки КОП у листопаді 1935р. Відповідно до матеріалів цього видання, підкреслювалася системна реорганізація Червоної армії, вагомими чинниками якої був стійке нарощування продукції важкої промисловості СРСР, створення нової радянської військової доктрини. Остання передбачала, зокрема, переорієнтацію військових планів на здійснення тарану, швидких маневрів, глибоких військових операцій тощо. Крім того, такі погляди були співзвучні тогочасним західноєвропейським військовим концепціям та доктринам, а саме щодо моторизації дивізій (2 стрілецька дивізія у Мінську, 45 стрілецька дивізія у Києві), зміцнення артилерії, організації джерел сполучення та зв'язку, розбудови штабів тощо. В цілому це оперативне дослідження було дуже важливим, оскільки розуміння боєздатності Радянського Союзу значно полегшувало розгортання військових частин Корпусу охорони прикордоння у разі ймовірного нападу СРСР на Польшу.

Кріт цього, саме із середини 1930-х років повноваження розвідки КОП розширилися на Рівненський повіт, на гміни Новий Чарторийськ, Тростянець, Колки, Сільно, Рожеще, Ківерці, Піддубці, Олика, Полонка, Княинінек Луцького повіту, а також гміни Марковичі, Ярославичі, Малин, Книгинин, Млинів, Дубно Дубнівського повіту. Ці адміністративні одиниці у 1937р. були приєднані до прикордонної зони [10, 747]. Окремі завдання перед розвідкою КОП були сформовані в мобілізаційному плані «Схід», реалізація якого розпочалася наприкінці 1938р. [14, 311] Все ж досить проблематичним виявилось накладання завдань розвідки КОП із розвідувальними завданнями Реферату «Схід», що провокувало небезпеку деконспірації розвідувальних намірів. Існуюча ситуація була настільки тривожною, що на нарадах керівництва розвідки КОП і Реферату «Схід» питання співпраці було одним із основних пунктів обговорення. Зокрема, почалося створення оперативної розвідувальної сітки у східному прикордонні. Напередодні Другої світової війни керівництво розвідки КОП володіло значною інформацією про подальшу дислокацію частин Червоної Армії, а також про настрої українського населення прикордоння і ситуацію в українському революційному русі.

В цілому розвідка Корпусу охорони прикордоння була однією зі складових формування, яка допомагала вирішувати його першочергові завдання. Адже, маючи змогу діяти у 30-кілометровій прикордонній лінії, вона могла попередити низку інцидентів, які становили небезпеку для Другої Речі Посполитої. Незважаючи на те, що на початковому етапі її діяльності, ефективність її роботи була досить низькою через брак досвіду, налагодженої агентурної мережі тощо, у 30-х рр. XX ст. ситуація значно покращилася. Існували досить значні суперечності з питань компетенції розвідки КОП і перетинання її із функціями розвідки інших державних органів, що становило, зокрема, проблеми деконспірації їхньої діяльності. Значно зросла роль розвідки КОП із середини 1930-х рр., адже вона займала значне місце у мобілізаційних підготовках Другої Речі Посполитої.

1. Державний архів Волинської області. - Ф-46. - Оп. 9. - Спр. № 164. - 10 арк.

2. Державний архів Рівненської області. - Ф. 30. - Оп. 18. - Спр. 1018. - Арк. 213.

3. Державний архів Рівненської області. - Ф. 45. - Опис 2. - Спр. 3. - 82 арк.

4. Юрчук Л. В. Антиукраїнська діяльність розвідки Корпусу охорони прикордоння на Волині (1925-1939 рр.) // Л. В. Юрчук // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». - Дніпропетровськ, 2009. - № 5. - С. 10 - 13.

5. Юрчук Л. В. Створення польських репресивних органів у прикордонних повітах Волинського воєводства Другої Речі Посполитої // Л. В. Юрчук // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". - 2011. - № 693. - С. 165-170.

6. Archiwum Straży Granicznej. 541.143; Rozkaz szefa Sztabu Głównego z 19.10.1933.

7. Archiwum Straży Granicznej, 541.143, załącznik do rozkazu tajnego dowódcy KOP z 25.08.1934 r.

8. Archiwum Straży Granicznej, 541.812. Organizacja aparatu wywiadowczego KOP - rozkaz wukonawczy, 1.dz. 6923/II.T.O., 1933 r.

9. Archiwum Straży Granicznej, 541.812. Rorkaz szefa Oddziału II SG w sprawie organizacji aparatu

wywiadowczego KOP, *ibidem*: *Organizacja aparatu wywiadowczego KOP – Rozkaz wykonawczy, l.dz. 6923/II.T.O., 24.10.1933 r.*

10. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Pierwsze Półrocze. – 1938. – N 43. – poz.360. - S.747.*

11. *Jabłonowski M., Prochwicz J. Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939 / M. Jabłonowski, J. Prochwicz. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2004. – 326s.*

12. *Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939. Wybór dokumentów, wstęp Marek Jabłonowski, współpraca Jerzy Prochwicz / Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa-Pułtusk, 2001. – s. 784 + 24 s. Materiały ikonograficzne.*

13. *Materski W. Polsko-radziecka wymiana więźników politycznych w latach 1921-1937 // W. Materski / “Z pola walki”. – 1977. – N 1. - S. 65.*

14. *Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku / Prochwicz J. – Warszawa, 2003. – S.40*

15. *Prochwicz J. Powstanie i przemiany organizacyjne wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza / J. Prochwicz // Korpus Ochrony Pogranicza. Materiały z Konferencji Naukowej pod redakcją dr. Jerzego Prochwicza. – Kętrzyn, 2005. – S.35-50.*

16. *Stosunki polsko-radziecki w latach 1917-1945. Dokumenty i materiały, oprac. E. Basiński, red. T. Cieślak. – Warszawa, 1967. - S. 473.*

Оксана Вишневська,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янської філології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ – ПОЕТ ДВОХ КУЛЬТУР

Данило Братковський – польсько-український поет, політичний діяч – належить до категорії талановитих та яскравих особистостей.

Сучасний український письменник і дослідник Валерій Шевчук слушно назвав його “діамантом у попелі” [4]. Про нього писали або принагідно згадували Михайло Максимович, Володимир Антонович, Микола Костомаров, Іван Франко, В’ячеслав Липинський та інші. Всіх їх цікавила неординарна постать яскравого виразника ідеології пізнього Відродження, яка була відкрито опозиційною у слові та у ділі до пануючої магнатсько-шляхетської Речі Посполитої кінця XVII- поч. XVIII століття. Як слушно зауважив В. Липинський, серед шляхетського середовища “...своєю вдачею звертає на себе увагу людина, якої життє та діяльність здається ясною точкою на сірім і бруднім тлі тодішнього шляхетського безголов’я” [3, 402].

Про поетичну спадщину Д. Братковського знаємо небагато, лише про його книжку “*Świat po części przejrany*”, що вийшла друком 1697 року в Кракові. Ця поетична збірка – не просте накопичення віршових творів, а продумана і складна цілість, яка дає дослідникові широке поле для роздумів.

У книжці подано універсальну картини світу, який тлумачиться автором як категорія загальна (макросвіт) і конкретна (мікросвіт). Зображуючи макросвіт, Братковський звертається до високих тем: про Бога та диявола, рай і пекло та шляхи до них. Однак у більшості віршів світ розглядається на мікрорівні: пани та підлегли, шляхта польська взагалі.

За широтою погляду на світ і життя, за блискучий вірш, гострий розум, високу пристрасність, гуманне ставлення до бідних і знедолених, за розлогістю зображених картин занепаду звичаїв із висловленням своєї тривоги і болю Данила Братковського можна назвати одним із найвидатніших поетів польського та українського бароко.

Майбутній поет виховувався під впливом кількох чинників: шляхетської родини, яка дала змогу вчитися і стати висококультурною людиною і православної віри, що прищепила життєві принципи згідно з законами християнської моралі; історичної доби, яка зростила громадянина, патріота і вимагала роздумів, оцінок та дій; світової культури та літератури, що шліфували його поетичну майстерність.

Безсумнівним є й те, що естетично Д. Братковський був вихований у системі тодішньої української культури, що перебувала під безпосереднім впливом польського бароко.

Навчаючись у Київському колегіумі, майбутній поет мав змогу поглибити знання мов, засвоїв поетику і риторику, філософію і теологію. Його вчителями були знані в усьому культурному світі письменники-проповідники Лазар Баранович, Інокентій Гізель. Саме в стінах колегії Данило Братковський перейняв великий досвід попередників і сучасників, засвоїв бароковий стиль. Ознайомитися з досягненнями світової культури й літератури поет мав змогу під час навчання за кордоном: в Італії та Німеччині. Таким чином, до написання книги Данило Братковський був достатньо підготовлений.

Перш за все привертає промовиста назва книги – “*Świat po części przejrany*”, що має філософську й мистецьку мотивацію. В епоху, коли творилася ця книга, руйнувалася ренесансна модель розумно влаштованого світу і гармонійного суспільства. У філософії того часу склалося розуміння світобудови як чогось надзвичайно складного, несталого, сповненого протиріч.

Подібно до інших поетів бароко Д. Братковський виявляє особливий інтерес до трагічних суперечностей дійсності – життя і смерті, вічності і тлінності, суєти і щастя. У його творах світ, зовнішнє оточення постають як мінливі, а тому до кінця незбагненні.

Намагання досягнути найбільші протиріччя світобудови, що було притаманним для людини бароко, демонструє, зокрема, вірш “*Świata odmiana niezrozumiana*”. У ньому поет кількома майстерними штрихами розкриває суперечності світу, роздумує над трагедією людства, намагається зрозуміти її причину:

Świata odmiana niezrozumiana.
Ej, coś dziwnego na świecie się dzieje –
Ten zdrow, ten chory, ten drwi, ten lży leje,
Ten k niebu krzyczy, ten wesele głosi,

*Ten je pasztety, ten zaś chleba prosi,
Ten śpi w piernatech, ten krew leje w boju,
Ten w ślicznych szaciech, ten naguchny w gnoju.*

[2, 59]

Усвідомлення недосконалості оточуючого світу гнітить поета. Звідси – ледь вловима меланхолійність, елегійність, гамлетівська розгубленість перед складністю світобудови. І поряд – замилювання цим “предивним” світом, артистична життєрадісність поета, уява якого малює утопічну картину ідеального суспільного устрою:

*Jaka na świecie tragedia, jaka –
Doszedlby tego, gdyby sprawa taka:
Szatnych i gołych, zdrowych, chromających,
Pijanych i głodnych, śmiejących, płaczących
Gdyby do jednej izby sprowadzono –
Jako świat dziwny, tam by obaczono.*

[2, 59]

У цьому вірші – весь Братковський: типова людина своєї епохи з притаманними їй трагічним світовідчуттям, справді бароковий поет, наділений талантом вражати, збуджувати читача.

Особливо непокоять митця моральні вади суспільства – фальш, підлабузництво, хитрість, підступність.

У вірші “Świat” він, на перший погляд, відверто іронізує з приводу цих недоліків, однак його роздуми сповнені смутку й тривоги, що спонукають читача замислитися над поставленими автором питаннями:

*Kto krasnomówca? – Który gładko prawi.
Kto gładko prawi? - Który wino stawia.
Kto jest cnotliwy? - Ten, co weneruje.
Kto brat życzliwy? – Ten który daruje.
Kto frant, kto blażeń, kto ledaco zgoła?
Ten, co nic nie ma. – Tak świat zawsze woła.*

[2, 241]

Органічним для поета є барокова трагічна напруженість і трагічне світосприймання. З іншого боку – у нього знаходимо утопічні мрії про майбутній ідеальний устрій.

Поет дотримувався провідної барокової ідеї, згідно з якою людина – це піщинка у Всесвіті, життя її – скороминуче, тлінне. І якщо навіть кам’яні мури та потужні замки зазнають руїни, краху, то чи може людина бути довговічною?

Поширена в поезії бароко тема смерті знаходить яскраве художнє втілення в поетичній збірці Д. Братковського. Конфлікт життя і смерті є центральним у вірші “Śmierć”, в якому смерть постає безжальною, нещадною до всіх, підступною, вибагливою:

*Ej, śmierci, ciągniesz nas do siebie,
Niejeden by się odkupił od siebie.
Bogacze świata daliby millony,
Gdyby w podziemne nie wchodzili strony.
Srebro i złoto dalby, oksamity.
Jeśliby, śmierca, co potrzebowała,
Dalaby każda, coby tylko miała.
Już nie okupisz, już posiana niwa.
Musi być wzięta, kiedy przyjdą z niwa.*

[2, 183]

Як і інші барокові митці, Братковський прагнув створити узагальнений образ людини свого часу. Поет помічає, що недосконалість світу позначається і на людській натурі – вона стає контрастною, роздвоєною.

Роздвоєність відчутна і в житті самого письменника. Братковський походив із шляхетської родини, був вихований у шляхетському середовищі. Однак з часом він відмежовується від шляхетського оточення, його моралі. Братковський у зрілому віці починає перейматися долею українського люду, оскільки все своє життя провів на Україні. Про співіснування в душі поета шляхтича-українця свідчать його вірші, присвячені містам. У поетичній збірці є ряд красномовних творів, присвячених українським і польським містам. Перевагу автор надає містам польським, принагідно згадуючи Краків, Варшаву, Люблін. Краків в однойменному вірші (“*Kraków Pan*”) Братковський називає паном. І це зрозуміло, адже в давнину це

місто було королівською столицею:

*Panem jest Kraków...
Złotym z pieniędzmi tu gorze wynosi.*
[2, 259]

У вірші “*Warszawa Matka*” Варшава названа поетом матір’ю, оскільки саме вона була столицею тогочасної Польщі. На початку вірша поет сам засвідчує, що Варшава – справжня матір не лише для поляків, але й литвинів та українців:

*Samem doświadczył, że ta cna Warszawa
Dalszym przychodniom - to Matka prawa.
Z Litwy będziesz, czyli od Kijowa...*
[2, 259]

Однак це твердження в устах Братковського звучить іронічно, оскільки материнські почуття це місто має лише до тих, у кого кишені наповнені золотом.

Люблін – ще одне польське місто, близьке Братковському, згадується у його віршах. Його автор називає сестрою:

*Lublin jest siostra tobie, co masz w mieszku,
Przywita ciebie, mój luby Braciszku,
Kupisz spódniczkę, pończoszki, trzewiczki
Jak chcesz, zażyjesz Lublina siostrzyczki.*
[2, 259]

До цього міста найчастіше звертається автор, даючи йому неоднозначну оцінку. Якщо в попередньому тексті звучить захоплення його гостинністю, багатством, то у вірші “*Grzywny w trybuna-łach*” поет скаржиться на те, що “*życie w Lublinie jest bardzo drogie*”:

*Po wielkich miastach bywać nie nowina,
Ale w Lublinie najgorsza drożyna,
Chleba i mięsa wszystkiego dość mało,
Nie dokupi się, gdy w mieszku nie stało.*
[2, 140]

Серед українських міст об’єктом уваги письменника є Львів, названий батьком. Для Братковського батьківські вузи є ріднішими, ніж материнські (у випадку з Варшавою):

Lwów Ojciec własny, synowi podaje...
[2, 259]

Не залишилися поза увагою поета й події української історії та відомі історичні діячі. Певне осмислення історії України подане Братковським не прямо, а через натяки, алюзії. Так, наприклад, у вірші “*Grecja*” проводиться невидима паралель між долею Давньої Греції та тогочасною Україною, прочитується доля України часів розрухи:

*Gdzie jesteś Grecja, Grecja potężna.
Wydam głos, wydaj. Głos twój dość wąty.*
[2, 247]

У вірші “*Czym żyją Panowie*” йдеться про Вітчизну-Матір – Україну, про яку її сини, особливо вельможі, не хочуть дбати. Автор порівнює плачевне становище сучасної України з минулим, коли її землю плюндрувала татарська орда:

*W niewolę Matką Busurman zabiera
Łży źle dzieciakom, gdy Matka umiera...*
[2, 271]

В умовах політичної розрухи, коли питання українського державотворення були надзвичайно суперечливі, Братковський з болем, гіркотою розчарування говорить, що українці мають не Матір (свою державу), а Мачуху:

*Macocho - wasza, będą wielkie dziwy,
Postronne Państwo będą was wyżywi...*
[2, 271]

У баченні поета Вітчизна уподібнюється до трупа, до якого летітимуть орли та інші птахи. Ці образи теж є символічними: орли – чужі монархи, зокрема Польща й Московія, які мали орлів у державних гербах, а інші птахи – менші сусіди (татари, волохи та ін.). Українці сильні своєю землею, яка їх годує, однак коли заберуть землю – згине Вітчизна і згинуть українці:

*Już dziś umrzeć, gdy tak Mać boleje
Bolu do bolu Matce sprzedajemy
Matkę zgubimy, sami zgnijemy.*

[2, 271]

Своїми творами Д. Братковський спонукає читача до філософських роздумів над сутністю життя, до глибинного пізнання його основ, закономірностей. Його поезія звернута не стільки до розуму, скільки до емоційної сфери. Вона здатна вражати й дивувати несподіваним сполученням образів і форм, дотепністю вислову, що особливо цінувалося в добу Бароко.

Братковський прагне перетворити кожен свій твір на джерело повчання, видобути мораль з будь-якого явища навколишнього світу. Усе сказане дає підстави вважати Д. Братковського типовим представником культури польського та українського Бароко, поетична творчість якого відобразила духовні пошуки цієї доби та увібрала її найкращі риси: нахил до універсальності, заглиблення в об'єкт зображення, складність світосприйняття, пошуки сенсу людського існування.

1. Андрієнко Л., Мізюк І. Естетична сутність і цінність літератури українського бароко // Дивослово. – 1997. – № 2. – С. 40–42.

2. Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий /

Д. Братковський. Луцьк: В-во “Волинська обласна друкарня”, 2004. – 464 с.

3. Литинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. – Луцьк: В-во “Волинська обласна друкарня”, 2004. – С. 400–413.

4. Шевчук В. Діамант у попелі (Про Данила Братковського як поета й людину) // Шевчук В. Дорога в тисячу років. / В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1990. – С. 165-171.

5. *Antologia Polskiej poezji epoki Baroko.* – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1991. – 373 s.

Альона Гарбарук,
аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ТОВАРИСТВ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перманентність взаємозв'язків польської людності з місцевим населенням на землях України свідчить про неперервність контакту спільноти польського походження з означеними теренами до наших днів. Упродовж століть мали шанси кристалізуватися скупчення поляків, в яких етнічна сутність вдало поєднана з українським елементом, однак при цьому збереженою лишилася власна самобутність. Найбільш поширений спосіб національного самовираження спільноти, сучасні прояви якого відносимо до кінця 1980-х рр., це заснування громадських організацій. Актуальність дослідження діяльності сучасних етнічних товариств волинських поляків визначається можливістю прослідкувати процес їхнього національно-культурного відродження, виявити рівень задоволення потреб як запоруку міжетнічної стабільності та ознаку конструювання повноцінного громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Національні об'єднання, що виникали на рубежі 1980 – 1990-х рр., кардинально відрізнялися від організацій часів радянських. Мета діяльності більшості нових осередків йшла в розріз із застарілою ідеологією, що передбачала побудову суспільства без поділу на національності. Сучасними товариствами іменуємо громадські добровільні об'єднання, які створюються у місцях проживання іноетнічного населення і спрямовані на захист його національних інтересів, відродження та розвиток культури, задоволення духовних запитів [11, 526 – 257].

1990-ті роки стали часом розквіту більшості товариств у західних областях. Слід зазначити, що спочатку вони вибудовувалися на ентузіазмі керівника, від організаторських здібностей якого залежала подальша доля громадських утворень, їхній матеріально-фінансовий стан, напрями діяльності. Не менш вагомий фактор – здатність етнічної громади мобілізуватися, відсіювати «випадкових людей», викристалізувати об'єднанчу ідею.

За даними перепису 1989 р., у складі населення Волинської області чисельність польської національної меншини склала 1164 особи [20, 139 – 149]. Можемо стверджувати, що організована діяльність місцевої польської меншини розпочалася навесні 1991 р. після відродження релігійної громади кафедрального костелу Св. Петра і Павла в м. Луцьку, однак офіційно поява польського товариства в області була задекларована органами влади лише 1994 р. [15]. Як зазначає його нинішній очільник Валентин Ваколюк, якщо під час закладення організації у ній значилося 63 особи, то станом на 2013 р. зареєстровано 400 людей разом із відділеннями в різних куточках області [6].

Осередки первинного об'єднання в краї представлені достатньо широко. У 1992 р. згуртувалася спільнота з польським корінням м. Любешів на чолі з Валентиною Шоломіцькою [25]. Того ж року активізувалися особи польського походження в смт Маневичі під опікою Казимири Миткалик та Галини Павлюк [23]. У 1995 р. заявила про своє існування спілка поляків м. Берестечко Горохівського району під керівництвом Галини Сокальської [13]. З 1996 р. справами побутування польського національного елемента в краї займається й полонія м. Горохів за сприяння родини Кленків [2]. У 1998 р. висловили намір приєднатися до обласного товариства шляхом заснування відділення представники полонії Ковельщини, зокрема ідейний натхненник Вацлав Герка [7].

У 1999 р. частина членів Товариства польської культури імені Єви Фелінської у м. Луцьку, позиція котрих щодо подальшої лінії підтримання польськості в регіоні дещо різнилась із стратегією очільників, зареєстрували власну полонійну структуру під назвою Товариство польської культури імені Тадеуша Костюшка (голова – Ніна Поремська) [16].

Підсумки перепису населення 2001 р. ілюструють зменшення кількості поляків на Волині з 1, 2 до 0, 8 тис. осіб [12], однак тенденція до створення національних товариств триває. У 2009 р. засновано Товариство польської культури імені Міхала Огінського у м. Любомль під керівництвом Володимира Педича [28]. У 2010 р. постало Товариство польської культури у м. Нововолинськ (презес – Ірина Ледешкова) [14]. У 2011 р. з ініціативи Ольги Сахашик створено відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської в м. Рожище [9].

У 2011 – 2012 рр. в м. Луцьку зареєстровано два об'єднання, цілі роботи яких виходять за рамки

загального культурологічного спрямування. Перше з них – це Волинське товариство лікарів польського походження на чолі з невропатологом Сергієм Прокоп'юком. Головна його мета – гуртування лікарів із польським корінням у краї, встановлення фахових і товариських контактів з польськими колегами, благодійна медична допомога старшим і самотнім людям, які мають у цьому потребу [29]. Інше утворення – це Волинське товариство польського мистецтва «Барви рубежів». Членами об'єднання стали артисти, музиканти та художники міста. Що цінно, у діяльності товариства на чолі з Георгієм Ролінгером поєднуються мистецький вектор, царина польської пам'яті та соціальна сфера. Особлива увага приділена зв'язкам з історичною батьківщиною, що сприяє активізації транскордонної взаємодії [30].

У 2012 р. на основі складу Ковельського відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської закладено окреме Товариство польської культури у м. Ковелі. Така необхідність спричинена тим, що ускладнюються завдання, які треба вирішувати, зокрема стосовно потужної польської школи [17].

Варто виділити кілька зауваг стосовно структурно-організаційних засад становлення етнічних організацій поляків. Значну дослідницьку вагу має проблема наповнюваності об'єднань польським національним елементом. На Волині не виявлено жодного моноетнічного осередку, що пояснюємо відсутністю суто польських родин у сьогоденні. Даною обставиною викликаний інший момент – вступ до товариств значної кількості українців – симпатиків культури, традицій, способу мислення та моральних устоїв польської спільноти. Прикрим моментом видається те, що на членство у полонійних організаціях претендують так звані «псевдополяки», поява яких викликана ілюзією Карти Поляка.

Детальне ознайомлення з функціонуванням нинішніх національних товариств польської меншини на Волині дозволяє виокремити такі сфери їх діяльності: культурно-освітні процеси, охорона історичної пам'яті, соціальні проекти, взаємодія з костелом, зв'язки з історичною батьківщиною, медіа-простір краю.

Невід'ємним атрибутом збереження польськості є підтримання належного рівня у мовному середовищі й долучення до освітнього процесу. Класи з вивчення польської мови організували відразу ж після заснування осередку [3]. Для проведення занять запрошували викладачів з Волинського державного педагогічного університету імені Лесі Українки. Сьогодні польська мова вивчається при товаристві у суботньо-недільних школах, які діють як позашкільні навчальні заклади. Налагоджена співпраця Товариства польської культури імені Єви Фелінської з Інститутом філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в особі студентів і викладачів кафедри польської філології [21]. Процес вивчення польської мови розроблений у всіх відділеннях обласного об'єднання.

При Товаристві польської культури у Ковелі польський клас діє на базі міської ЗОШ № 3 [1]. Товариство польської культури імені Тадеуша Костюшка, крім шефства над польським класом, є активним учасником розробки програм розвитку предмету у навчальних закладах під конференцій педагогів краю [4].

Важливий просвітницький напрям діяльності товариств – створення бібліотек. Вважаючи книгу дієвим знаряддям у збереженні польської культурної традиції, локальні спільноти із польським корінням укладають власні книгозбірні. За десятиліття роботи близько десяти тисяч книг вдалося зібрати Товариству польської культури імені Єви Фелінської на Волині [3]. Нині книги з бібліотеки передані Філіалу централізованої бібліотечної системи № 6 у Луцьку, де створено сектор «Польська бібліотека та читальня».

Усвідомлення того, що культура є одним із найбільших надбань, мотивує членів польських національних організацій звертатися до різних способів популяризації спадщини своїх предків. Серед художніх колективів, заснованих при польських товариствах, назвемо: хор «Люцеорія», колективи «Ластівочки» та «Побажання», хорова капела «Волинь», квінтет «Акварелі», хор «Волинські пані», дитячий хор «Волинські соловейки» у Луцьку, дитячий хор «Перлини Волині» у Маневичах, гурт «Ковель-бенд», танцювальний колектив «Едельвейс» та вокальна група «Співаночки» в м. Любомль, дитячий колектив «Акколада» в м. Берестечко.

Національні об'єднання поляків краю знані як ініціатори культурних (мистецьких та освітніх) заходів, зокрема: конкурсів на знання життєвого шляху і творчого доробку польських письменників та музикантів, фестивалів польської пісні, урочистостей з нагоди знакових для полонії подій. Виявом прихильності місцевих поляків до ідеї побратимства між національностями області є спільне проведення Фестивалю національних меншин [22].

Місцева польська спільнота має чітке усвідомлення моральної потреби в охороні пам'яті предків, що проявляється у належному впорядкуванні місць захоронення своїх співвітчизників. Зусиллями польської громади у 2005 р. в костелі Св. Апостолів Петра й Павла в м. Луцьку з'явилася меморіальна дошка полякам – жертвам репресій 1936 – 1956 рр. У 2009 р. Товариство польської культури імені Єви Фелінської спільно з Товариством чехів «Матице Волинська», громадським фондом «Останній солдат»

ініціювали розміщення меморіального знаку на місці загибелі мешканців Луцька під час гітлерівського бомбардування 9 – 10 травня 1944 р. [10].

У справі опіки над польським цвинтарем спільнота м. Любешів має підтримку структури «Straï Mologii Polskich» [27] та польської суспільно-виховної організації «Стрілець», яка займається впорядкуванням місць поховань солдат армії Юзефа Пілсудського [19]. Достатньо налагодженим є процес догляду за захороненнями предків у м. Ковель, адже тричі на рік у місцевому товаристві формується ініціативна група, яка займається впорядкуванням військових польських могил [7]. На належному рівні ця справа знаходиться у м. Любомль, де в 2009 р. волонтери з Польщі на чолі з працівником Люблінського відділу Інституту пам'яті народо́вої Леоном Попеком започаткували співпрацю з місцевим населенням у напрямі збереження національної пам'яті [26, 14 – 15].

Змушені констатувати, що функціонування національних товариств, зокрема польських, в уяві широкого загалу обмежується пісенно-танцювальним сегментом. Натомість дослідження досвіду їх роботи дозволяє говорити про соціальну значимість об'єднань. Зрозуміло, що їхні можливості дозволяють вирішувати переважно локальні проблеми. Це свого роду мікроакції, що покликані задовольнити інтереси польської етнічної групи в тих сферах, з якими перетинаються її шляхи у ході життєдіяльності. Іншими словами, йдеться про спромоги досліджуваних товариств допомагати своїм членам у повсякденних справах, а принагідно – обстоювати вирішення конкретних питань у краї.

Так, організація клубів за інтересами уможлиблює самореалізацію їх учасників у додаткових площинах. У Товаристві польської культури імені Єви Фелінської з 1991 р. діє клуб «Сибіряк», де знайшли підтримку і розуміння люди, котрих в дитячі роки об'єднано трагічне минуле – виселення з рідних домівок Волині, Житомирщини, Хмельниччини за сповідання католицької віри та польську національність батьків. З-поміж інших об'єднань за інтересами – «Літературне коло» за участю студентів-полоністів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, «Коло польських лікарів», яке стало платформою для заснування Волинського товариства лікарів польського походження [5].

Від початку діяльності іншого полонійного осередку – Товариства польської культури імені Тадеуша Костюшка у Луцьку – закладено клуби «Господиня» та «Інтелігенція». Актив цих груп, як і інші члени спілки осіб польського походження, мають можливість проводити обстеження та лікування у медичному кабінеті «Медкар» при товаристві. У такий спосіб проявляється турбота про кожного члена організації, адже окрім визначальної мети – польського національного відродження, високу цінність у її діяльності становлять звичайні люди. Під опікою товариства на базі Волинського державного університету імені Лесі Українки було закладено клуб студентської молоді «Світ», зібрання якого проводилися за програмою «Через вивчення польської мови – до пізнання культури і психології поляків» [8].

Чільним завданням національних товариств полонії визначено долучення до важливих соціальних проєктів. Члени Товариства польської культури імені Єви Фелінської приєднуються до вирішення нагальних проблем суспільства – як українського, так і польського. Вони – учасники семінару «Транскордонна співпраця між соціальними службами працевлаштування та громадськими організаціями Республіки Польща в Україні», основна ідея якого – боротьба з безробіттям, а також програми «Світ має інші пропозиції» щодо профілактики злочинності, алкоголізму і наркозалежності. У діяльності полонійних осередків регіону значимим аспектом постає виховання й оздоровлення дітей та молоді. База роботи у цьому напрямі – навчально-відпочинкова програма. Її зміст полягає в організації міжнародного польсько-українського літнього табору з метою інтеграції та мовної комунікації дітей [6].

Переважає більшість істинних поляків сучасної Волині та Галичини, як і в усьому світі, сповідують католицизм. Польські товариства не можуть бути осторонь релігійного життя своїх членів, на основі чого має місце тісна співпраця на осі «товариство – костел». У 2008 р. Товариство польської культури імені Єви Фелінської спільно з католицькою парафією Св. Ап. Петра і Павла в Луцьку започаткували проведення різдвяного фестивалю «Hej, Koledo – Колядо!» із головною ідеєю – об'єднати за допомогою піснеспівів усі конфесії та національності [18].

Підтримання етнічної самобутності у полонійному середовищі відбувається також завдяки зв'язкам меншини з історичною батьківщиною. Діалог між громадою польського походження Волині та представниками Республіки Польща знаходить втілення насамперед у теплому прийомі делегацій, які прибувають з-за Бугу у різноманітних цілях. У товариствах охоче вітають гостей, при потребі влаштовують екскурсії за цікавими їм маршрутами, допомагають віднайти втрачені контакти. Окрім цих епізодичних зустрічей, мають місце й систематичні візити членів Товариства прихильників Волині і Полісся із Хелма [7].

Не останню роль у ренесансі польської національної меншини відіграють її засоби масової інформації. Волинська полонія активно працює у напрямі розвитку власної видавничої справи. У 2009 р. побачив світ

перший випуск двотижневика «Monitor Wołyński», редактор якого – голова Товариства польської культури імені Єви Фелінської. Це двомовна польсько-українська газета, яка не обмежується національними проблемами, а досліджує також маловивчені імена, події та явища у розрізі багатьох культур [5].

Констатуємо, що потенціал полонійних утворень досить великий, однак вони часто стикаються з труднощами. Суперечності пов'язані здебільшого з потребою в матеріальній підтримці зі сторони держави проживання, що виходить із неформованості в Україні належного розуміння поняття громадських організацій. Актуальними лишаються питання надання приміщень для осередків, а також ідея спорудження Польського Дому в обласному центрі.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Як бачимо, діяльність національних товариств етнічних поляків на Волині різновекторна. Специфіка функціонування полонійних осередків визначена, по-перше, необхідністю збереження основних атрибутів самобутності спільноти, а, по-друге, структурно-організаційними засадами їх створення, спектром потреб, задоволення яких потребує додаткових зусиль від громади. Провідні напрями активності товариств зосереджуються в ділянці культури та освіти, охорони історичної пам'яті, соціальних проєктів, взаємодії з костелом, зв'язків з історичною батьківщиною, участі у медіа-просторі краю.

Окреслюючи значення польських об'єднань, варто вказати на те, що завдяки національним товариствам польська громада створює власний простір для реалізації інтересів, які виходять за межі того, що може їй запропонувати держава поселення.

У наступних розвідках матиме місце порівняльний аналіз особливостей функціонування польських товариств на теренах сучасної Волині та Галичини.

1. Балецька Н. Чудові дні у Легіоніві / Н. Балецька // *Monitor Wołyński*. – 2013. – 11 липня. – С. 9.
2. Відомості про засновників відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської на Волині у м. Горохів // Поточний архів відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської в м. Горохів.
3. Гембік О. Культура польська на Волині / О. Гембік // *Досвітня зоря*. – 2002. – 14 листопада. – С. 13.
4. Демчук Я. Навчання польської мови на Волині / Я. Демчук // *Monitor Wołyński*. – 2012. – 11 жовтня. – С. 2.
5. Денисюк Н. Два десятиліття відкриті для людей / Н. Денисюк // *Monitor Wołyński*. – 2011. – 10 листопада. – С. 3.
6. Інтерв'ю з Валентином Ваколюком – головою Товариства польської культури імені Єви Фелінської на Волині. Серпень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
7. Інтерв'ю з Вацлавом Геркою – головою Товариства польської культури в м. Ковель. Липень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
8. Інтерв'ю з Ніною Поремською – головою Товариства польської культури імені Тадеуша Костюшка на Волині. Грудень 2012 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
9. Інтерв'ю з Ольгою Сахацик – головою відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської у м. Рожичице. Червень 2013 р. // *Архів А. С. Гарбарук*.
10. Інформація про встановлення знаків польської національної пам'яті на території Волинської області. 2010 р. / Сектор у справах національностей // Поточний архів Волинської ОДА.
11. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
12. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
13. Протокол засідання відділення товариства польської культури імені Єви Фелінської в м. Берестечко, 2008 р. // Поточний архів відділення товариства польської культури імені Єви Фелінської в м. Берестечко.
14. Рішення про державну реєстрацію громадської організації «Товариство польської культури імені Михайла-Клеофаса Огинського у м. Нововолинськ». 10 лютого 2010 р. / Виконавчий комітет Нововолинської міської ради // Поточний архів Товариства польської культури імені Михайла-Клеофаса Огинського в м. Нововолинськ.
15. Рішення про реєстрацію статутів громадських організацій [Товариства польської культури Волинської області] / Виконавчий комітет Волинської обласної ради народних депутатів. – Луцьк, 1994 р. // Поточний архів Товариства польської культури імені Єви Фелінської на Волині.
16. Свідоцтво про державну реєстрацію Товариства польської культури імені Тадеуша Костюшка у Волинській області. Луцьк, 1999 р. // Поточний архів Товариства польської культури імені Тадеуша Костюшка на Волині.
17. Свідоцтво про державну реєстрацію Товариства польської культури у м. Ковелі Волинської області. Ковель, 2012 р. // Поточний архів Товариства польської культури в м. Ковель.
18. Тем А. Валентин Ваколюк: «Ми співаємо на різних мовах, але про одне і те ж» / А. Тем // *Monitor Wołyński*. – 2012. – 26 січня. – С. 6.

-
19. Урядова Т. «Патріотизм єднає покоління» / Т. Урядова // *Нове життя*. – 2011. – 30 липня. – С. 3.
 20. Чисельність і склад населення Волинської області за статтю, віком, перебуванням у шлюбі, рівнем освіти, національністю і рідною мовою, чисельністю сімей (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – Л.: [б. в.], 1990. – С. 139 – 149.
 21. Яручик В. Книги від Товариства для волинських студентів / В. Яручик // *Monitor Wołyński*. – 2010. – 11 листопада. – С. 11.
 22. Яручик В. Фестиваль національних менишин у Луцьку / В. Яручик // *Monitor Wołyński*. – 2010. – 25 листопада. – С. 6.
 23. Kruczek A. *Żal kresowych stanic* / A. Kruczek // *Nash dziennik*. – 2010. – 23 – 24 października. – S. 22 – 23
 24. *Mój wołyński dzień. Wspomnienia Wołyńskie* / Zespół redakcyjny «Monitora Wołyńskiego»: W. Wakoluk, N. Denysiuk, W. Jaruczyk. – Luck, 2011. – 50 s.
 25. Mucharski J. P. *OFMCap. O zjednoczeniu chrześcijan. Na 400-lecie unii brzeskiej 1596 – 1996*. – Warszawa, 1996. – 37 s.
 26. Popek L., Sulik A., Bury J. *Cmentarz rzymskokatolicki w Lubomlu. 600-lecie Parafii w Lubomlu*. Wydawnictwo Polihymnia Sp. z o.o. ul. Deszczowa 19, 20-832 Lublin. 2010 r.
 27. *Straż Mogił Polskich. List. Wrocław, dn. 15. 07. 1993 r.* // Поточний архів відділення Товариства польської культури в м. Любешів.
 28. *Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia kultury Polskiej im. Michała Ogińskiego w Lubomlu. 2009 rok* // Поточний архів Товариства польської культури імені Міхала Огінського в м. Любомль.
 29. *Stowarzyszenie Lekarzy Polskiego Pochodzenia na Wołyniu: офіційна сторінка* [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.lekarz.volyn.ua/ua/Nasa_misia.html.
 30. *Wołyńskie Towarzystwo Sztuki Polskiej «Barwy Kresowe»: офіційна сторінка* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://barwykresowe.com/>.
-

Альона Гарбарук,
аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО ТА КОСТЕЛ – ОСЕРЕДКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОСТІ НА СУЧАСНІЙ МАНЕВИЧЧИНІ

На Волині немає поселень компактного скупчення поляків. Радянська депортація, бандерівська різанина, масове вивезення по закінченні Другої світової війни добряче очистили край від польської людності. Однак після падіння радянського тоталітаризму виявилось, що, ніби наперекір історії, на цих теренах лишилися поляки, котрі намагаються культивувати польські традиції та пам'ять предків. Найбільш дієвим об'єднавчим фактором у справі гуртування полонії була і є релігія. Єднання осіб польського походження навколо римо-католицької парафії на місцях у більшості випадків слугувало першою сходинкою на шляху до національно-культурного відродження локальної польської громади.

Не стала винятком і спільнота Маневиччини. Зі спогадів Казимири Павлівни Миткалик, котра була у витоків цього процесу, дізнаємося, що все почалось у 1992 році. Її син, їдучи потягом із Польщі, познайомився з Іреною Костецькою – однією із очільників Товариства польської культури в Луцьку. Він розповів їй про поляків у Маневичах та про зруйнований костел, дав адресу і телефон своєї матері. За кілька днів до пані Миткалик надійшов дзвінок із Луцька з повідомленням, що до Маневич приїде ксьондз Людвік Камілевський. Висловлювалося прохання зібрати кілька осіб, аби звернутися всім разом до місцевої влади з метою реєстрації спільноти та повернення святині. Питання вирішилося позитивно [11, 11].

У першу зиму, 1992-1993 років, ксьондзи з Луцька приїжджали до Маневич й відправляли Св. Месси у помешканні Казимири Павлівни, куди сходилося до 20 осіб. Спочатку богослужіння вів ксьондз Людвік Камілевський, пізніше – о. Марек Гмітшук, о. Адам Галек. Навесні месси проходили вже у передпокої костелу, адже всередині приміщення знаходиться було ще небезпечно. На Службу Божу приходило все більше людей: одні – за покликом серця, інші – з цікавості. Парафія була зареєстрована в честь Духа Святого, названа так о. Яном Мухарським під час його візиту у 1990 році до поруйнованого тоді ще костелу саме у День Святого Духа [11, 12].

З грудня 1992 року очолив парафію о. Адам Галек. У травні 1993 року завдяки його співпраці із паном Домбровським та його братами із Канади, батько яких перед війною мав на Маневиччині володіння, розпочався ремонт костелу, зокрема внутрішні роботи. Дорогогартісну справу перекриття даху взяла на себе німецька організація «Renovabis», що допомагає католикам на Сході. Завершення ремонтних робіт проходило під керівництвом ксьондза Казимира Зайонца, котрий з серпня 1994 року прибув у парафію. Важливо, що стіни та підлога покрили деревом, як було у довоєнному храмі [9, 14].

Цінним є і той факт, що очільники римо-католицької парафії Маневич від самого початку її відновлення дбають не лише про духовний ренесанс тутешньої спільноти, а й про просвітницьку сферу та оздоровлення. Насамперед йдеться про те, що за сприяння місцевих святих отців щомісячно фундація «Освіта польська за кордоном» передавала літературу – «Рота», «Кур'єр полонійний» та інші часописи, які є надзвичайно пізнавальними для поляків, розсіяних за межами Польщі [9, 13]. В цілях покращення стану здоров'я дітей прихожан, з огляду на входження Маневиччини до зони підвищеної радіоактивності, парафія намагається організувати їхні виїзди на відпочинок до Республіки Польща [9, 15].

У середині 1990-х років встановлено зв'язки з різними країнами і континентами: Польщею, Францією, Канадою, Англією, котрі цікавилися справами парафії і пропонували всіляку допомогу. Так, у Польщі було створено два ціленаправлені банківські рахунки. З ФРН тричі надходила гуманітарна допомога, в тому числі – подарунки дитворі на свято Миколая. Діти охоче відвідують костел. Вони ще не мають амбіцій і коли щось їх захоплює, отже їм це цікаво й потрібно. Важливо й те, що до римо-католицької святині тягнуться віруючі й інших конфесій, зокрема православні, адже одні й інші належать до єдиної Християнської церкви зі спільними заповідями, ідеалами, вірою [4].

З 2001 року римо-католицьку громаду в Маневичах очолив ксьондз Анджей Квічала, котрий паралельно опікується ще двома парафіями – у Любешові та Черську [8, 22].

Від часу приїзду о. Анджая до Маневич тутешня релігійна громада нараховує всередньому 75 осіб. Раніше, коли поблизу ще не функціонувала жодна церква, до костелу приходила значна кількість православних, які нині моляться вже у своїх святинях. Як підкреслює ксьондз, із колишніми прихожанами парафія має досить хороші стосунки й дотепер: вони приходять на свята, а православний хор частенько

співає в костелі. Можливо, така приязнь викликана тим, що Маневичі лишилися осторонь розвою націоналістичних сутічок, як це було, до прикладу, у 1943 році в Любешові [8, 23].

Як уже зазначалося, відновлення католицького храму розпочалося завдяки пані Казимірі Миткалик, дім котрої став місцем для богослужіння вперше у післявоєнний час. Вона виступила палким ініціатором ренесансу як релігійного, так і культурного життя. Будучи полькою за національністю, підтримуючи міцні зв'язки з історичною батьківщиною, пані Казимира намагалася усіма можливими способами підтримувати місцеву польщизну. Як пригадає дочка, Галина Олексіївна, вона ніколи не відмовлялася від своєї польськості, вдома розмовляла тільки мовою батьків. Напевно, це й вразило пані Галину, котра вирішила долучитися до благодіянь своєї матері. У 1995 році вони вдвох започаткували суботню школу з вивчення польської мови при костелі. Хоча за фахом Галина Олексіївна – вчитель математики, це не завадило їй вміло допомагати всім охочим освоювати мову, адже вона змалку чула її у власному домі [8, 23].

Важливість вивчення польської мови посилюється ще й з огляду на те, що в краї надто мало поляків для того, щоби польська мова була сталою у вживанні й, відповідно, викладанні. Слушною є заувага о. Анджея про те, що в старих польських родин молитви промовляються польською мовою, однак таких є надзвичайно мало. Так, у парафії Маневич проживає 2-3 польські сім'ї. Однак родин, в яких наявні хоч якісь кровні зв'язки з поляками, ксьондз нараховує близько 40%. Проблема в тім, що у молодих сімействах молитви вивчали вже українською мовою, державною, надаючи польській другорядне значення. Ксьондз вказує й на те, що при виборі мови для відправлення месси домінує практичний підхід: більшість прихожан розуміє українську мову, тому й служба проводиться нею. Винятками є суботні богослужіння, а також візити гостей із Польщі, коли поляків більше, ніж українців.

Як бачимо, ситуація постає двозначною. З одного боку, якби Святи Месси повністю зукраїнізувались – люди втратили б рештки польськості. З іншої сторони, невід'ємною частиною служби у храмі є дітки, котрі мають обов'язково розуміти, про що йдеться, а відповідно – чути українську мову.

Має свої особливості й процедура вінчання, зокрема у випадку мішаного шлюбу. Питання молодят ставляться на рідній для кожного мові. І польською, й українською звучить також «Отче наш». Для ксьондза мовна дилема не є принциповою чи визначальною, адже йому важливо, щоби під час месси відчувалося духовне єднання – без поділу на моє і твоє [8, 23].

Свого часу Анджей Квічаль закінчив Медичну академію у Польщі й перед вступом до семінарії мав певну лікарську практику. Нині він використовує набуті знання й допомагає тутешнім жителям порадами, а при потребі – й ліками.

Люди польського походження у Маневичах, як і, зрештою, в інших місцинах, це особи переважно пенсійного віку. У скрутній соціально-економічній ситуації в Україні їм доводиться важко працювати, аби хоч якось допомогти близьким й підтримувати задовільний рівень життя. Не кращою видається картина і у костелі. У 1990-х роках на його функціонування виділяла кошти німецька фундація «Renovabis». Натомість тепер питання виживання костелу – справа рук лише ксьондза. Про можливість матеріальної підтримки парафії прихожанами не може бути й мови у нинішньому хиткому соціальному становищі більшості людей. О. Анджей знаходить вихід зі скрути шляхом багаточисельних звернень до небайдужих до духовного піднесення полонії за межами Республіки Польща. Так, деякі побутові речі, ліки, одяг, шкільне приладдя надходить від партнерського міста Лодзь. Епізодичне фінансове сприяння надавалося також люблінським сенатором Станіславом Гогашом. Систематичну приватну допомогу маневичівська римо-католицька спільнота отримує і від колег ксьондза Квічаль з Польщі, котрі гуртуються навколо пана Йозефа Грущика з Острова Люблінського [8, 23].

Римо-католицька парафія у Маневичах поступово стала не лише релігійним осередком для тутешньої польської спільноти, а й культурно-освітнім центром, де всі охочі збиралися для ознайомлення із літературою, переданою з-за Бугу, а також з метою покращення власного рівня володіння мовою. Спочатку уроки проводилися при костелі в рамках суботньої школи, зініційованої пані Миткалик та пані Павлюк. Саме вони під час заснування обласного Товариства польської культури у м. Луцьку одразу ж у 1992 році до нього приєдналися. Галина Олексіївна, будучи молодшою за віком, взяла на себе обов'язки керівника маневичької частки осіб польського походження краю. Вона ж їздила на зібрання організації, представляла спільноту Маневич на урочистостях.

У міру своїх можливостей пані Галина дбає про зародження на волинських теренах розуміння присутності польського елемента. Одним із важливих завдань було прищепити це усвідомлення діткам із польських родин. Освоєння історії, географії Польщі, її традицій, мови велося насамперед у суботній

школі. Проте особливе зацікавлення польщицзною виникає в учнів після спілкування із ровесниками з-за Бугу [3].

Зустріч українських та польських діток переростає у справжнє свято дружби. Таким же було у 2001 році перше знайомство харцерів м. Згеж та школярів Маневицької загальноосвітньої школи № 2, які вивчають польську мову. Гості подарували волинським учням бібліотечку польських книг, а господарі у відповідь – українські букварі. Невимушеність та щирість спілкування школярів заклали хороший ґрунт для їх подальшої співпраці під опікою пані Галини Павлюк [2].

Окрім оволодіння мовою, дітки під керівництвом Галини Олексіївни вивчали й польські пісні, неодноразово демонструючи результати своєї праці на місцевій сцені. У 2002 році вони були запрошені на XV Міжнародний дитячий фестиваль релігійної пісні у м. Лодзь, де гідно представили свій край [3].

У 2006 році Товариство уклало договір про спільну діяльність із навчально-виховним комплексом «Маневицька ЗОШ I-III ст. № 2 – гімназія ім. А. П. Бринського» [1]. Відтоді заняття з польської мови проходять у приміщенні цього навчального закладу. Якісно новий рівень розвитку отримав і дитячий хор, названий «Перлини Волині». Завдяки взаємодії зі школою, вокальні композиції готуються у тандемі Галини Олексіївни, котра відповідає за мовну складову виступу, та вчителів музики гімназії, які забезпечують належний мелодійний супровід. У період 2006-2012 років «Перлини Волині» ставали призерами та лауреатами Міжнародного фестивалю релігійної пісні у Лодзі, включно із XXV, останнім у своєму роді. Хор є частим гостем на Дитячо-юнацькому фестивалі польської пісні у Луцьку, зініційованому Товариством польської культури імені Тадеуша Костюшка у Луцьку [7].

З 1997 року на Маневиччині розпочала свою діяльність харцерська служба пам'яті (Республіка Польща), яка займається відновленням цвинтарів легіонерів Юзефа Пілудського на Україні. Традиційною вже стала організація літнього табору у формі наметового містечка, де пліч-о-пліч українська молодь, здебільшого із сімей польського походження, та польські харцери впорядковують захоронення. Яскравим прикладом спільної діяльності є очищене від чагарників і сміття, огорожене, із освіженими фарбою надгробками кладовище у с. Костюхнівка Маневицького району та впорядковані захоронення польських офіцерів 1916-1918 років біля костелу у Маневичах.

Під час одного із зібрань обласного Товариства у 2008 році було підкреслено продуктивну самостійну роботу польської громади в Маневичах та запропоновано офіційно зареєструвати місцеве відділення. Тоді ж було вирішено ухвалити підготовлене Положення «Про відділення товариства польської культури імені Єви Фелінської на Волині в Маневичах» й користуватись ним як основним установчим документом [6]. Офіційно осередок був зареєстрований у 2009 році Маневицьким районним управлінням юстиції [5].

Під сучасну пору у Маневицькому відділенні налічується 15 осіб [10]. Члени Товариства – люди здебільшого поважного віку, для яких основними цінностями в житті є пам'ять та жага не допустити завмирання польськості. З цією метою вони збираються разом у будинку ксьондза, ведуть бесіди про минуле, діляться переживаннями з приводу стану польщицзни на теренах Волині. Вони охоче підтримують зв'язки із теперішніми жителями Польщі, батьки яких у довоєнний час мали відношення до Маневич. Зокрема, теплими є зустрічі із залізничниками із Кельцина, з якими ділять спільний оплаток [3].

Члени Товариства активно вболівають за налагодження діалогу між прийдешніми поколіннями українців та поляків. Мотивуючись цим покликом, вони долучилися до роботи польсько-української конференції «Пошуки шляхів розвитку й розширення партнерських зв'язків із новими друзями серед шкіл українських та польських», що проходила в 2010 році у Маневичах. Сутність заходу полягала у донесенні до відома загалу поняття партнерства без кордонів, в обміні думками про значимість зв'язків шкіл району із польськими навчальними закладами. Пізнавальним етапом конференції стала презентація досвіду співпраці НВК «Маневицька ЗОШ I-III ст. № 2 – гімназія імені А. П. Бринського» зі школою № 5 м. Згеж (Польща) [3].

Справа підтримання національної самобутності нечисельної польської спільноти вимагає клопіткої роботи членів Товариства й, насамперед, його очільника. Зусилля голови Маневицького відділення Галини Олексіївни Павлюк на цьому нелегкому, та вкрай потрібному поприщі, високо цінуються презесом обласної організації в м. Луцьку, що знаходить свій вияв у численних подяках в її адресу. Напрацювання пані Галини не лишилися поза увагою й польського уряду: вона удостоєна почесних відзнак «Pro memoria» (за заслуги у збереженні пам'яті про тих людей, які відстоювали право Польщі на незалежність у Другій світовій війні та по її закінченні) та «Zasłużony dla kultury Polskiej» (за здобутки у справі відродження польської культури).

Функціонування відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської та костелу Св. Духа,

направлене на збереження польськості на теренах Маневиччини, є невід'ємною складовою процесу підтримання самобутності полонії на Волині у сьогодні.

1. Договір про спільну діяльність Маневицького відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині та навчально-виховного комплексу «Маневицька ЗОШ I-III ст. № 2 – гімназія ім. А. П. Бринського». м. Луцьк. 5.12.2006 р. // Архів Маневицького відділення Товариства.

2. Зустріч українських і польських школярів // Нова доба. – 2001. – 24 листопада. – С. 4.

3. Інтерв'ю з Галиною Олексіївною Павлюк – головою Маневицького відділення Товариства польської культури ім. Єви Фелінської на Волині. Травень 2013 р. // Архів А. С. Гарбарук.

4. Мельниченко Т. Звучить в костелі Слово Боже // Нова доба. – 1994. – С. 4.

5. Повідомлення про легалізацію відділення Товариства польської культури імені Єви Фелінської на Волині в Маневичах // Архів Маневицького відділення Товариства.

6. Положення «Про відділення товариства польської культури імені Єви Фелінської на Волині в Маневичах». Маневичі, 2008 р. // Архів Маневицького відділення Товариства.

7. Цьолик Н. Подвійне свято в Товаристві польської культури ім. Тадеуша Костюшка // Monitor Wolyński. – 2009. – 24 вересня. – С. 6.

8. Kruczek Adam. Żal kresowych stanic // Nash dziennik. – 2010. – 23-24 października. – S. 22-23.

9. Ks. Adam Galek, ks. Kazimierz Zajac. Maniewiczze: oczami duszpasterzy // Воляння з Волині. – 1995. – Травень-червень. – С. 13-15.

10. List członków Maniewickiego Oddziału // Архів Маневицького відділення Товариства.

11. Miłkalic K. Maniewiczze: historia kościoła pw. Przemienienia Pańskiego // Воляння з Волині. – 1995. – Травень-червень. – С. 10-13.

З ІСТОРІЇ БУДІВЛІ ТА РИМСЬКО – КАТОЛИЦЬКОЇ ГРОМАДИ КАФЕДРАЛЬНОГО КОСТЕЛУ СВ. ПЕТРА І ПАВЛА В ЛУЦЬКУ (1944 – 1948 рр.)

За умов демократичного розмаїття релігійного життя незалежної України на Волині сьогодні діють понад 1600 релігійних організацій 31 конфесії, серед яких і три десятки організацій Римсько – католицької церкви. Але лише чверть століття тому всі релігійні організації, і особливо етноконфесійні осередки, перебували під тотальним тиском законодавства радянської держави та її ідеологічної системи. Це все з цілковитою підставою можна віднести до імперської політики радянського тоталітаризму, що активно запроваджувалася і на Волині, стосовно римсько – католицьких громад, які завжди були на її теренах чітким виразником польської культури.

Відомо, що на виконання відповідних партійних та державних рішень з 1944 по 1984 роки у Волинській області були зняті з реєстрації понад 300 релігійних об'єднань, зокрема понад 200 православних (РПЦ) та всі РКЦ і УГКЦ [2]. Проте, якщо переважна більшість парафій РПЦ припинили свою організовану діяльність наприкінці 1950-х – початку 1960-х років, то для громад Римсько- католицької церкви ця проблема виникла дещо раніше [15].

Загальноновизнано, що більшість костелів РКЦ на Волині припинили свою діяльність та були поруйновані під час жорстоких перипетій Другої світової війни [18]. Другим суттєвим фактором, що вплинув на зменшення релігійної мережі цієї Церкви на Волині, була також ініційована керівництвом СРСР примусова репатріація польського населення на підставі сумнозвісної Люблінської угоди від 9 вересня 1944 року. Як відомо з опублікованих архівних джерел, до 1 серпня 1946 року на підставі цієї угоди із Західної України, зокрема і Волині, до Польщі було відправлено 747 тис. етнічних поляків. Відмовилися від виїзду лише 13,5 тис. осіб [14,613]. У цей же період, зокрема, в другій половині 1944 року, активно практикувалася мобілізація польського населення з Західної України на роботу в промисловість східних регіонів СРСР. Хоча, для прикладу, на Волині вона масово саботувалася і з 600 поляків, що отримали повістки, з'явилися лише 214. Але все одно ця компанія торкнулася сотень польських сімей з нашого регіону [14,611]. У цілому, так як репатрійоване та мобілізоване населення польської національності у переважній більшості належало до римсько – католицького віросповідання, все це призвело до різкого скорочення на території Волині кількості парафій РКЦ. Якщо на липень 1944 року в області були взяті на облік 91 костел та каплиця, то вже через два роки, станом на 1.06.1946 року, в архівних документах вказується, що 24 костели були закриті, ще 24 вважаються пустуючи, тобто, недіючими, а 40 – зруйнованими. За цей же час з Волині було евакуйовано 66 католицьких служителів культу та 28 черниць [14,615]. Продовжували діяти лише три останніх костели в містах Луцьку, Володимирі – Волинському та с. Купичів Турійського району, які остаточно були закриті протягом 1950-х років [19].

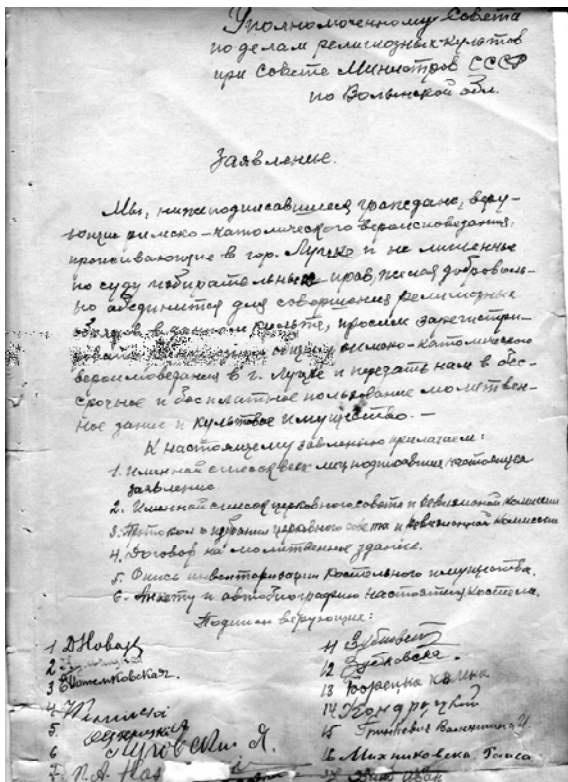
Типовим прикладом, який характеризував дії органів радянської влади наприкінці війни та у повоєнний час щодо вірних та духовенства РКЦ, а отже й залишків польської національної меншини на Волині, є історія із закриттям кафедрального костелу св. Петра і Павла у м. Луцьку. Ця велична споруда, збудована, як відомо у 1616 – 1642 роках, є багато століть окрасою древнього Луцька [3]. Їй до певного часу вдавалося не зазнати значних пошкоджень під час бойових дій у роки Другої світової війни, і релігійна громада тут продовжувала де-факто діяти і після визволення обласного центру радянськими військами. Але архівні документи свідчать, що в ніч з 8 на 9 травня 1944 року відбувся черговий наліт німецької авіації на прифронтний Луцьк. Один з ворожих літаків скинув над Старим містом серію бомб, з яких п'ять впали у районі згаданого вище костелу. Перша з них вибухнула перед його фасадом, друга вцілила у північно-східну семикутну його башту і вибухнула, значно пошкодивши верхівку башти та орган на хорах, а третя - в садок на віддалі 13 метрів від попередньої. Інші дві бомби влучили у прибудовані до костелу будівлі монастирського комплексу. Одна з них розірвалась всередині підвалів колегіуму, де перехувалися старші чоловіки, жінки та діти. Від цього вибуху загинули 21 житель міста, хоча державні інстанції тривалий час про цей факт замовчували [16].

Скориставшись тим, що будівлі зазнали руйнування, органи влади відразу ж розпочали застосовувати адміністративні та інші методи тиску на громаду віруючих з метою закриття частково зруйнованого костелу. Серед виявлених архівних матеріалів особливої увагу привертає акт комісії щодо технічного стану „здания римо – католической консестории” від 15 травня 1944 року, складений представниками Луцької міськради Кондращевим М.А., Пищевим М.З., Жгерою М.А. та представниками кафедрального

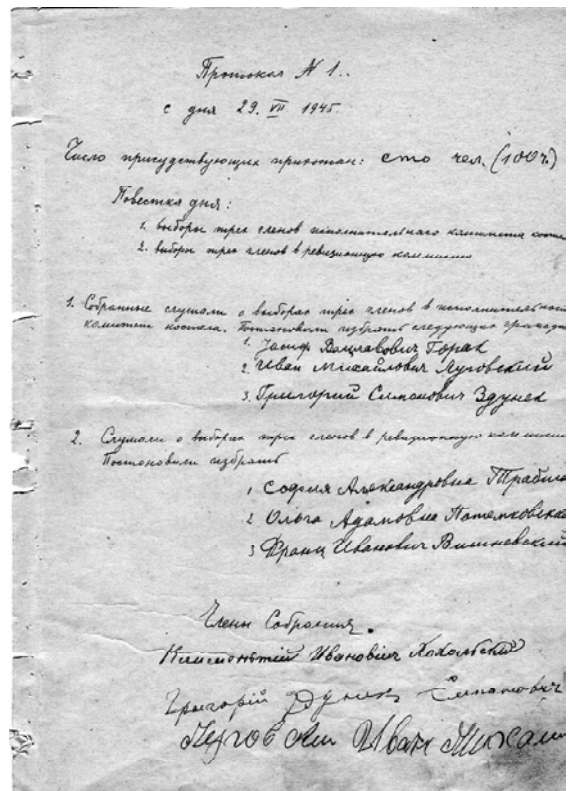
костелу св Петра і Павла ксьондзом – каноніком Галанзовським К.В. та ксьондзом – доктором Кукурузінським А.Ф. Із змістом цього акту, як вбачається з документів, погодився й єпископ Адольф Шельонжик, який очолював у той час Римсько – католицьку кафедру на Волині. У згаданому акті поряд з переліком ремонтних робіт, що слід було провести на пошкодженій вибухом північно – східній башті, наголошувалося на необхідності встановлення трьохмісячного терміну для технічного спостереження за тріщинами у східній частині собору. На цей час заборонявся рух біля башти та перегороджувалася вулиця, що вела до костелу [16]. Ця обставина однозначно засвідчувала, що місцеві партійні та радянські органи вже у травні 1944 року визначилися з планом поступового вилучення у Церкви даної будівлі, визначної пам'ятки архітектури 17 століття. За умов військових дій та післявоєнної розрухи повноцінно відбудувати частково зруйнований костел самостійно віруючі не змогли. Водночас згадане тимчасове обмеження щодо використання більшої частини будівлі стало однією з причин, що державна реєстрація релігійної громади РКЦ костелу св. Петра і Павла в м. Луцьку так і не була здійснена, а договір на передачу в користування будівлі костелу Луцькою міськрадою не був підписаний. Про це, зокрема, засвідчують неодноразові заяви та списки костельного активу католиків Луцька за 1944 – 45 роки (Додатки 1 та 2). Ця релігійна громада весною 1944 році взята лише на облік, що дозволяло органам влади швидко закривати ті костели, громади яких різко зменшувалися у зв'язку з репатріацією польського населення. Протягом 1944 – 48 років така методика владних структур була звичайною для більшості костелів РКЦ в Україні [14,614]. Саме тому незважаючи на наявність у місті Луцьку та його околицях ще досить чисельної громади римсько – католиків, переважно з етнічних поляків, з вказаних причин проблема узаконення римсько – католицької структури в обласному центрі в 1944- 1945 роках вирішена не була.

На цей час припадає й нова хвиля репресій на католицьке духовенство. У січні 1945 року в Луцьку єпископ Адольф Шельонжик, ксьондзи В. Буковінський та К. Галанзовський були заарештовані. Водночас у м. Кам'янці Подільському був затриманий і згадуваний вище ксьондз А. Кукурузінський. Крім депортованого в Польщу в травні 1946 року 80 – річного єпископа Адольфа Шельонжека, інші заарештовані ксьондзи були засуджені й отримали відповідні терміни ув'язнення в концтаборах [14,611]. Як зазначалося в одному з тодішніх документів, єпископа та згаданих ксьондзів звинувачували в активній антирадянській агітації під час Служби Божої в костелах, підготовку та зберігання різних «ворожих» документів, видань підпільних польських організацій тощо [14,612]. Цим фактично було припинено діяльність Луцької дієцезії РКЦ. Значно був обмежений спосіб дій і кількох парафіяльних ксьондзів, які ще залишилися обслуговувати вірних цієї Церкви в Луцьку та на Волині в цілому.

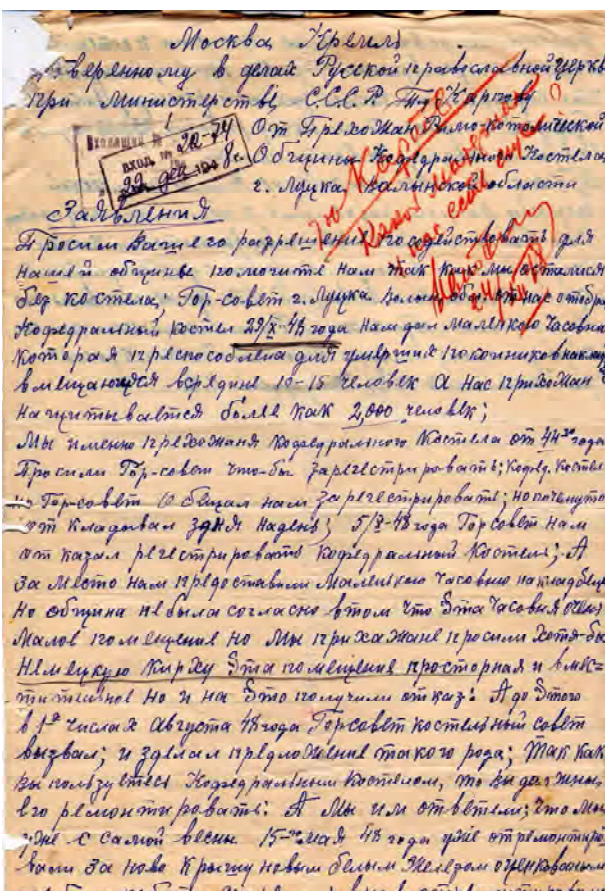
Вже 15 вересня 1946 року датується наступний акт технічного огляду «...состоящего на Госохране памятника архитектуры Римско- католического кафедрального собора под названием Св. Троицы и св. Апостолов Петра и Павла, находящегося в г. Луцке ... по ул. Крупской 3 (кафедральная)». Цей документ був складений комісією у складі фахівців з охорони та реставрації пам'яток архітектури з міст Києва та Луцька. З боку Римсько-католицької церкви в комісію входив «...представитель Луцкого прихода Рудковский Иван Павлович». Більш правильно прізвище цього священнослужителя пишеться як Рутковський, 1883 року народження, українець, походженням з м. Кременець Тернопільської області. Саме він з початку 1945 року, без офіційного визнання свого статусу з боку державних інстанцій, поєднував обов'язки ксьондза - настоятеля громади міста та керуючого Луцької дієцезії. У згаданому вище акті стверджується, що костел має сильні пошкодження від авіабомб та снарядів, при цьому значні тріщини мають стіни, як вказано помилково, «северо – западной» башти, якій загрожує обвал тощо. Проведений віруючими у 1944 - 1945 роках ремонт пошкодженої північно- східної башти був визнаний як «частичный», а фактично не узаконений державою «...Луцкому Римско - католическому представительству прихода (комитету прихода)» пропонувалось здійснити капітальний ремонт вже всієї будівлі костелу. Лише після виконання цих дійсно об'ємних реставраційних робіт комісія вважала за можливе «использовать здание под римско- католический приход»[19]. Як вбачається з подальшої переписки представників релігійної громади та уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР у Волинській області Ф. Прокопенка, протягом 1946 – 1947 років віруючі - католики, приналежні до кафедрального костелу, все ж зуміли в ті важкі повоєнні роки провести значні ремонтні роботи на своїй святині. Вони навіть проплатили за ці роки встановлені лише для зареєстрованих громад кошти за податок з будівлі, земельну ренту та страхівку на значну суму в майже 10 тис крб. Це підтверджує наступний акт технічного стану костелу за 1947 рік, виписка з якого збереглася в архівних матеріалах. У ній, зокрема, зазначається, що «техническое состояние его (костела) в основном удовлетворительное». Водночас рекомендувалось провести додаткові укріплення стін відремонтованої башти. Характерно, що представника релігійної громади в склад комісії вже не включали, наголошуючи тим самим на часткову легітимність користувачів

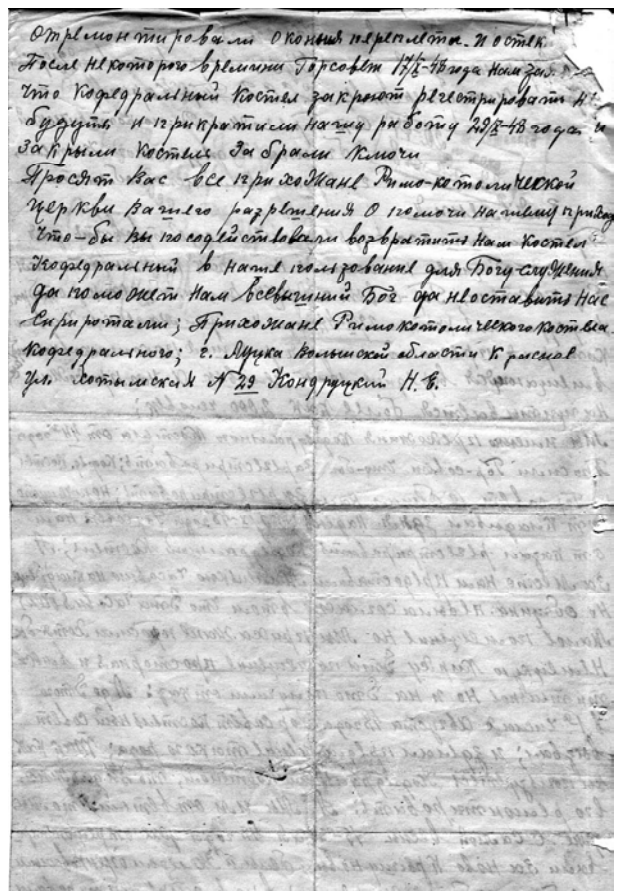
1. Заява засновників громади Римської – католицької церкви в м. Луцьку щодо реєстрації згідно з державним законодавством. 1945 рік.

2. Протокол про обрання на зборах активу громади РКЦ виконавчого комітету костелу та ревізійної комісії. 1945 рік.

3. Заява віруючих громади РКЦ м. Луцьку до голови Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР Г. Карпову з скаргою про закриття костелу св. Петра і Павла в Луцьку. 1948 рік.

пам'ятки архітектури [19].

У цілому ж лояльний зміст цього документу був, вірогідно, зумовлений тим, що на цей час припадають спроби державних структур відірвати окремі парафії від юрисдикції Святого Престолу. Для цього, після відповідної обробки духовенству і вірним деяких громад РКЦ в Україні пропонувалася так звана вибіркова реєстрація на засадах «Автокефальної РКЦ в Україні» без підпорядкування основному релігійному центру [14:618]. Як вбачається з наступних подій римсько-католики Луцька на це не погодились.

Архівні матеріали свідчать, що вони продовжували ремонтувати костел, у травні 1948 року навіть покрили місцями «побитую снарядами крышу новым белым цинковым железом», приступили до штукатурки стін костелу. У червні костельний комітет звернувся до Луцької міськради та вже згаданого обласного Уповноваженого у справах релігійних культів з проханням дати можливість їм придбати для ремонтних робіт ще 30 листів бляхи, 1500 кг цементу та один (!) кубометр дощок. Із зазначених вище причин віруючим у цьому було фактично відмовлено [19].

Вже наступний документ щодо стану будівлі, датований 11 жовтня 1948 року та названий «Актом технического обследования памятника архитектуры республиканского значения 17 в. поиезуитского костела в г. Луцке» носив зовсім протилежну тональність. У ньому, зокрема, наголошувалося, що, «несмотря на ряд предупреждений по ликвидации аварийного состояния башни, общиной никаких мер принято не было.. и в настоящее время аврийное положение еще больше увеличилось..». У зв'язку з цим приймалось рішення «немеденно закрыть движение по ул. Крупской, ..выселить жильцов из дома 3 по ул. Крупской, ..прекратить доступ в помещение костела через восточный вход и не допускать граждан в левый внутренний портик, оградив таковой». Водночас призупинялися всі роботи, які проводили віруючі на будівлі костелу. Вони мали здійснюватися в майбутньому виключно згідно затвердженій у відповідності з чинним законодавством технічної документації [19]. Присутнім під час роботи комісії ксьондзу Івану Рутковському та «представителю католической общины – арендатору памятника архитектуры гр. Новодворскому», підписувати акта вже не пропонувалося.

Цікавим документом, який засвідчує про наступні події навколо кафедрального костелу є збережений архівний лист «Поверенному в делах Русской православной церкви при Министерстве СССР тов. Карпову», підписаний від імені «прихожан Римо – католической общины и кафедрального настоятеля» жителем вул. Хотимської, 29 у м. Луцьку Кондруцьким М.Є. У ньому, зокрема, він повідомляє, що 17 жовтня 1948 року працівники Луцької міськради заявили, що „...костел закроют, регистрировать не будут и прекратили нашу работу, ... 29.10.48 года закрыли костел, забрали ключи”. Він же скаржить, що «... нас прихожан насчитывается более как 2000 человек, ... нам дают маленькую часовенку.. на 10 – 15 человек...». Показово, що лист дійсно потрапив до цього відомого тоді державного посадовця, до речі, водночас і діючого полковника радянської служби безпеки. Більше того, на згаданій заяві віруючого з м. Луцька видніється резолюція, як тоді прийнято було червоним олівцем наступного змісту: «Тов. Карпов. Какой материал у нас есть еще?» [19]. Цілком вірогідно, що ця резолюція, могла належати комусь із заступників всесильного тоді Л.П. Берії. Інша особа такі резолюції голові Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР Г. Карпову, вхожому тоді до самого Й. Сталіна, писати не наважилась би. Все це свідчить про особливу увагу вищих радянських інстанцій до діяльності у ті роки кафедрального костелу в м. Луцьку (Додаток 3). Водночас постає питання, чи й справді наприкінці 1948 року римсько – католицька громада могла нараховувати 2 тисячі парафіян. Вірогідно, що згадані вище державні інстанції теж зацікавилися цією цифрою і змусили місцеві органи влади її уточнити. За вимогою влади керівництво римсько – католицької громади м. Луцька підготувало та передало Уповноваженому, за підписами ксьондза та голови костельного комітету, список свої парафіян. У ньому зазначено 520 дорослих жителів м. Луцька, а також мешканців ряду сіл Луцького, Ківерцівського, Локачинського та Рожищенського районів. Крім цього, у списку згадується, що «при вышеуказанных лицах числятся детей и молодежи во возрасте до 17 лет общин количеством 272 человек». Саме ці дані дають підстави стверджувати, що польська етноконфесійна меншина в м. Луцьку та його околицях наприкінці 1948 року складала близько 800 чоловік [19]. Це було досить значна кількість, але вона не вплинула позитивно на рішення органів влади.

Далі, як свідчить виявлений в архівах лист уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР у Волинській області Ф. Прокопенка, події навколо цієї культової будівлі розвивалися по вже відпрацьованому органами влади сценарію. Під їх тиском віруючі костелу св. Петра і Павла, нібито переконавшись у своїй неспроможності відремонтувати пам'ятку архітектури, все ж дають згоду на перехід до вже згаданої будівлі, значно меншої за розміром, каплиці на кладовищі по вул. 5-го лютого, 16. Як повідомляє своєму керівництву Уповноважений, лише після їх відмови від кафедрального

костелу, Луцька міськрада 26 жовтня 1948 року уклала договір на користування новою будівлею, який підписали «двадцять человек верующих, включая костельный комитет». Характерно, що саму громаду РКЦ, про узаконення якої віруючі просили вже більш як чотири роки, було зареєстровано лише 10 листопада 1948 року, тобто через два тижні після підписання згаданого вище договору. Цього ж дня були зареєстровані виконавчий орган громади у складі Г.І.Новодворського, Я.М. Луговського, та Г.Г. Потемковського. Довідку про реєстрацію нарешті одержав і священослужитель - ксьондз І.П. Рутковський [19].

У наново зареєстровану каплицю, розміром всього 44 кв.м, було перевезено лише незначну частину унікальної атрибутики величного кафедрального костелу, про що засвідчує й опис цього майна, що зберігся в архіві. Про багате внутрішнє начиння цього костелу, свідчить, зокрема, те, що в ньому знаходилось 9 алтарів різним католицьким святам, при яких було 35 великих та малих ікон давнього письма, 24 ікони на стінах, 16 хрестів різного розміру, ікона Спасителя на хресті з 166-ма «вотами», 17 статуй святих, 2 дзвони на дзвіницях тощо. В описі майна згадується й «орган поврежденный бомбежкой», тобто старовинний орган, ще нібито, з 17 століття, пошкоджений бомбардуванням у ніч з 9 на 10 травня 1944 року. Для порівняння варто зазначити, що з 131 найменувань предметів костельного облаштування в каплицю по вул. 5-го Лютого було передано лише 83. Інше майно залишилося в приміщенні вже колишнього кафедрального костелу.

15 грудня цього ж року Волинським облвиконкомом було прийняте рішення за №1163 передати «пустуючий» костел у м. Луцьку по вул. Крупської,3 під обласний історико-краєзнавчий музей [19]. Проте дійсний музейний заклад, вже «Музей атеїзму», відкрився тут лише в грудні 1980 року, а до цього приміщення костелу використовувалося як склади різних господарських організацій, що згубно впливали на зовнішній та внутрішній його стан. Проте це не заважало цій будівлі водночас залишатися на обліку як особливо цінна пам'ятка архітектури [1]. Влітку 1960 року була знята з реєстрації і згадувана вище каплиця, а вивільнене культове майно з обох костелів декілька разів змінювало місце свого розташування у музейних фондах. Частина з нього пізніше ввійшла в експозиції у згаданому «Музеї атеїзму», і тим самим повністю збереглася, а інша була знищена або ж зникла невідомо куди. Для прикладу, від луцьких старожилів відомо, що старовинний костельний орган з латуні був у 1960 –х роках зданий користувачами приміщення як металобрухт, які виконали тим самим на два роки вперед план здачі кольорового металу. У цілому ж, втрати культурних цінностей із знятих з реєстрації кафедрального та десятків інших костелів, а також, і двох сотень православних церков, як надбання багатьох поколінь віруючих Волині, остаточно обрахувати сьогодні вже неможливо.

Як відомо, ситуація на краще щодо кафедрального костелу в м. Луцьку змінилася лише через 42 роки після його закриття [17]. Вже в наше сьогоднішнє працею віруючих та духовенства костельний комплекс, незважаючи на колишні руйнування та втрати, поступово повертає свою споконвічну велич та красу.

Тут можна зробити висновок, що затягування органами влади в 1944 – 48 роках реєстрації громади РКЦ у м. Луцьку, фактичне спонукання віруючих самотужки ремонтувати згадані руйнування, перепони у налагодженні нормальної релігійної діяльності тощо, мали для тодішніх органів влади основну мету – припинити діяльність найвпливовішого осередку Церкви – кафедрального костелу св. Петра і Павла. в м. Луцьку, ефективного виразника польської культури на теренах Волині. Пошкодження будівлі під час бомбардування, як зазначалось вище, були використані лише як вигідний привід. У загальному контексті політики радянського тоталітаризму щодо національних відносин, це був лише один епізод практикованого в ті часи в Україні активного наступу на всі без винятку етноконфесійні осередки національних меншин [14,570].

1. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог – справочник. - Киев, 1987. - С.67.

2. Рожко В. Православні монастирі Полісся. - Луцьк, 2001. - С.210

3. Колосок Б. Кафедральні споруди Луцька. - Білий – Дунаєць – Остріг, 2002. - С.193.

4. Корнелюк Д. Духовне небо Волині. - Луцьк, 2005. - 283 с.

5. Бортніков В. Волинь на зламі століть. - Луцьк, 2001. - С.440.

6. Об усилении контроля за выполнением законодательства о культах. - М., 1961. - 52 с.

7. Инструкция по применению законодательства о культах. - М., 1961. 34 с.

8. Законодавство про релігійні культури. - К., 1973. - 260 с.

9. Актуальні проблеми державно – церковних відносин в Україні : Науковий збірник. К., 2001. - 120 с.

10. Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно – церковних відносин: Збірник матеріалів. - К., 2002. - 214 с.

-
11. Мидусь В. *Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках 20 століття.*-Л.,2008.
 12. *Сучасна релігійність: зміст, стан, тенденції.* -Луцьк.,2007. -131 с.
 13. Санников С. *Двадцять веков християнства. Второе тысячелетие.*- Санкт- Петербург, 2001.- 701 с.
 14. Войналович А. *Партійно – державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940 - 1960 років*- К.,2005.С.603 - 647.
 15. Осадчий В. *Католицька Церква в Україні. Історичний нарис.*- Люблін, 2001.- С.196.
 16. Мазурик Ю.,Гулько Г. *Вшанування пам'яті загиблих часів Другої світової війни на вул. Кафедральній, 6 в Луцьку. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали 35-ї Міжнародної історико – краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк, 15 – 17 жовтня 2010 року.* Луцьк, 2010.- С.444- 450.
 17. Гулько Г. *3 сторінок історії кафедрального костелу св. Петра і Павла в Луцьку (1944 – 1991). Старий Луцьк. Науково – інформаційний збірник ЛДІКЗ. Випуск 6.* Луцьк, 2010. – С.195.
 18. *Волинь у Другій світовій війні. Збірник наукових та публіцистичних статей.*- Луцьк, 2004.- С. 87.
 19. *Поточний архів сектору у справах релігій Волинської облдержадміністрації.*
-

Михайло Калініченко,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики англійської мови і прикладної лінгвістики Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне

АДАМ ГУРОВСЬКИЙ: СЕНСАЦІЙНИЙ ВОЛИНЯНИН У ДИСКУРСІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОПУЛЯРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ СТОРІЧЧЯ

Постановка наукової проблеми та її значення. Родина польських аристократів Гуровських (Gurowski) належить до свого часу офіційно затвердженого переліку дворянства Волинської губернії. У ХХ сторіччі про вельможних землевласників графів Гуровських нагадують назви декількох населених пунктів Волині, пов'язаних із трагічними подіями міжнародного протистояння 1940-х років. Ім'я американського письменника Адама Гуровського (1805–1866), одного з останніх представників старовинного волинського роду, на його батьківщині відоме лише фахівцям-історикам.

Польський публіцист, який виступив проти царської влади і брав активну участь у повстанні 1830–1831 років, Гуровський перебрався до Франції, побоюючись політичних репресій. У 1835 році у Парижі вигнанець оприлюднив історико-публіцистичну розвідку під назвою «Правда про Росію» («La Vérité sur la Russie»), у якій пропагував доктрину панславізму і стверджував, що майбутнє слов'янське братерство має очолити Російський самодержець. Не слід вважати цей розрив з ідеалами національної революції вислідом «присотсуванства» Гуровського. «Правда про Росію» увиразнила найхарактернішу рису його особистості й творчої манери — здатність легко засвоювати, адаптувати й трансформувати незрідка абсолютно контрверсійні світоглядні та естетичні концепти. Він постав талановитим інтерпретатором ідей панславізму.

Загалом здібність навчатися «чужому» сформувалося у нього замолоду. Ще в юнацькі роки Гуровський багато подорожував по Волині, відвідав декілька європейських держав. Усюди вивчав національні традиції, місцеві мови. Біографи письменника стверджують, що на початку 1840-х років він вільно володів чотирнадцятьма іноземними мовами. Як згадували його друзі й знайомі, бажання вчитися «чужому» зрештою трансформувалося у схильність до творчих адаптацій і запозичень, які шкодили оригінальності, але робили тексти волинянина складним відображенням дискурсивних практик культурального і соціально-політичного оточення.

Мало хто міг очікувати, що заможний аристократ перетвориться на відвертого симпатика ідеології соціалізму. Однак під час перебування у Парижі, заприятелювавши з теоретиками соціалізму, він проголосив себе відданим послідовником вчення Фур'є. Ця світоглядна метаморфоза виявилася далеко не останньою. Згодом, унаслідок спілкування із російськими і польськими ідеологами панславізму, Гуровський забув про французькі теорії суспільного перетворення. Радикально змінив ставлення до національного визвольного руху, заради якого ризикував життям, отримав поранення і був змушений покинути батьківщину. Саме тому на зміну націоналізму і соціалізму прийшло захоплення російським монархізмом.

Варто зазначити, що його імітації «чужого» політичного і культурального досвіду були напрочуд удалими і викликали щиру зацікавленість читачів. Книга «Правда про Росію» потрапила до рук ліберально налаштованих петербурзьких чиновників, котрі побачили у ній сповідь талановитого письменника, що усвідомив свою провину і почав спокутувати гріхи молодості літературною працею на благо Імперії. За легендою, сам імператор Микола був настільки вражений, що не лише виправдав засудженого на смерть зрадника-втікача, але й дозволив йому повернутися на батьківщину і навіть запропонував займатися державною пропагандою. Проте царська амністія не скасувала ворожого ставлення верхівки імперського чиновництва до колишнього бунтівника. Побоюючись інтриг і переслідувань, він вдруге залишив Волинський край.

Повернутися на батьківщину йому вже не судилося. У 1849 році Гуровський дістався Сполучених Штатів. Розпочався новий, американський період його творчості, практично невідомий землякам письменника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні створено лише декілька наукових праць, безпосередньо присвячених творчості Адама Гуровського. Найбільш авторитетною з них вважається біографічна праця «Lincoln's Gadfly, Adam Gurowski» за авторством професора Лероя Фішера, яка вийшла друком 1964 року. Як доводить американський дослідник, невдовзі після переїзду до Сполучених Штатів Гуровський перетворився на справжню літературну знаменитість. Наклади його публіцистичних творів «Russia as it Is» (1854), «America and Europe» (1857), «Slavery in History» (1860), «My Diary (notes on the

Civil War)» (1862–1866) залишали далеко позаду твори Германа Мелвілла, Волта Вітмена і Генрі Девіда Торо. Про цього неординарного письменника, який також відзначився у ролі соціально-політичного критика, неодноразово згадувала преса Нью-Йорка і Вашингтона. Чимало впливових конгресменів і навіть Авраам Лінкольн побоювалися гострого пера волинського емігранта.

На думку професора Фісчера, в американському періоді творчості Гуровського слід виокремлювати два етапи. Перший (із року прибуття письменника до Сполучених Штатів) пройшов під знаком радикально-демократичних ідей. Він позначений яскраво вираженою сенсаційністю і пристрасною автором до розпалювання публічних конфліктів. Другий етап, цілковито відмінний від попереднього, розпочався у 1865-му році: його характерними рисами були загальна поміркованість стилістики і схильність до пошуку миролюбних компромісів. Однак спонукальні фактори дивного перетворення одного із найскандальніших літераторів 1850-х років на поміркованого письменника післявоєнної Америки залишаються нез'ясованими. Показово, що Генрік Глебоцькі, автор розвідки «Count Adam Gurowski and the Mission of Russian Empire: Metamorphoses of Political Radicalism» (2009), стверджує, що «процес еволюції радикальних політичних поглядів» письменника відбувся внаслідок впливу соціально-філософської думки Старого Світу: гегельянства, панславізму і соціалістичних теорій Фур'є й Сен-Сімона [4, 135]. Така точка зору залишає поза увагою американське коріння творчості Гуровського, інтеграцію важливих складових культурального радикально-демократичного дискурсу у його текстах.

Мета і завдання статті зумовлені необхідністю подолання традиційних уявлень про суто європейське підґрунтя публіцистики Гуровського 1850–1860-х років і передбачає вивчення особливостей дискурсивного впливу американської демократичної культури, що зумовила не лише здобутки, але й вражаючу творчу еволюцію волинського емігранта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення національної культури Сполучених Штатів першої половини XIX сторіччя відбувалося у складній взаємодії з розвитком найпотужнішого утворення популярного демократичного мистецтва — популярної сенсаційної літератури. Емерсон, Торо, Мелвілл, Вітмен, загалом усі фундатори «Американського Ренесансу», вважали її потужним утіленням самої сутності американської нації, сповненої безмежної волелюбності й зухвалого дикунства. Торо висловлював думки більшості своїх співгромадян, коли писав: «У літературі тільки нестримність й дикунство приваблюють нас» [1, 225]. Мелвілл запевняв, що національні літератори повинні бути «розбишаками», оскільки національний літературний геній вміщує «небезпечну вибухову речовину, що неодмінно накоїть чимало лиха, проте здолає всі перешкоди» [2, 108].

Будь-яка сенсаційна тематика була цікавою для американських читачів: «таємниче викрадення», «жахлива катастрофа», «криваве вбивство» — такими заголовками рясніли шпальти найдешевших і найпопулярніших сенсаційних газет, так званих «penny press». У своїх статтях, оприлюднених у «Brooklyn Daily Eagle», Вітмен із захватом згадував про виняткову популярність сенсаційної літератури в Америці. Поет наголошував на тому, що «сенсаційні оповідання» й «романи про вбивства і страшні викриття <...> викликають захоплення читачів», вони отримали «величезну владу на цій землі».

На ланах сенсаційності з успіхом працювали автори, що мали чітку громадянську позицію і гордовито іменували себе радикальними демократами. Захоплення республіканськими ідеалами спонукало їх до безпрецедентних сенсаційних крайнощів заради демаскування усього, що у тогочасному американському суспільстві вважалося підступною зрадою ідеалів свободи. Послугуючись риторичними засобами сенсаційної літератури, вони завзято викривали приховані пороки корумпованої суспільної еліти, визнаної головним внутрішнім ворогом молоді американської демократії.

Радикал-демократи не обмежували себе жодними правилами і моральними умовностями, адже, на їх щире переконання, непримиренна війна з ненависниками американської свободи виправдовувала усі засоби боротьби. Провокування потужного емоційного відгуку, спричиненого вражаючими, неймовірними, фантастичними, просто брутальними перебільшеннями, було поетикальною прикметою сенсаційної літератури. Життя країни поставало цариною несправедливості, кривди і владного злочинства. Демократичні ідеали батьків-засновників і мужніх патріотів занапашено й перекручено. Удавано добропорядна еліта, стовпи суспільства, можновладці та багатії перетворилися на огидних, криводушних і безпринципних хижаків, позбавлених сумління, гідності, релігійних переконань. Визнаним майстром сенсаційності, що викривала моральне каліцтво, злочинність і корупцію респектабельних суспільних авторитетів, був Джордж Ліппард, лідер радикально-демократичної популярної літератури. Його бестселер «The Quaker City» сучасники називали «найаморальнішою книгою доби».

Прибувши до столиці Америки у 1849-му році, Гуровський швидко засвоїв ідеологічну стратегію й риторичні засоби сенсаційної літератури. Втім не просто приєднався до справи безкомпромісного викриття

усіх ворогів свободи, письменник спромігся перевершити місцевих радикальних демократів. Американська публіцистика Гуровського стала нестримною лавиною соціально-політичних інвектив, що вражали своєю викривальною риторикою навіть тодішніх читачів, звиклих до сенсаційності.

Політики й урядовці, які потрапляли під приціл його критики, називали письменника «зухвалим зловмисником», «аморальним дикуном», «бузувіром» і «небезпечною отруйною істотою» [6, 318]. Репутація справжнього літературного монстра призвела до того, що вашингтонська преса проголосила Гуровського гідним експонуватися у знаменитому музеї потвор, заснованому майстром популярних видовищ П.Т. Барнумом. Однак колеги-літератори ставилися до нього у дещо інший спосіб: «Наше уявлення про ексцентричні вигадки й дикунську критику графа Гуровського не повинно затьмарити того факту, що він є винятково культурною і розумною людиною, наділеною найвищим почуттям свободолобства» [3, 121].

У роки громадянської війни Гуровський залишився вірним ідеалам радикального демократизму. Але не обмежився критикою окремих урядовців і державних інституцій. Письменник зосередився на сенсаційному викритті самого президента Лінкольна. Імідж президента ще не був усталеним. Частина виборців вважала його останньою надією Америки. Але значна частина американців мала побоювання, що йому бракує рішучості і політичної витримки. Гуровський зосередився саме на критиці «слабкості» Лінкольна.

Він систематично звинувачував президента у ганебній м'якості і слабкості духу у справі здолання рабовласництва. Інвективи зосереджено у найвідомішому творі Гуровського, оприлюдненому під назвою «Мій щоденник». Сьогодні цей трьохтомний опус за індексом цитування американськими істориками не поступається уславленій книзі Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835, 1840). Критика Лінкольна тут справді безжальна і непримиренна. Гуровський називає його «великим дурисвітом» й «політичним лицеміром», який розпочав війну під гаслами аболіціоністів лише заради того, аби задовольнити власні амбіції і впродовж років зволікати з остаточним звільненням рабів. Гуровський характеризував Лінкольна і його прихильників як «справжніх бовдурів, які заслуговують на те, щоб їх якнайшвидше відправили до притулку для душевнохворих».

Навіть рішення президента про ініціацію звільнення рабів на території Півночі, прийняте у вересні 1862 року, викликало у письменника виключно саркастичні ремарки. Він був переконаний, що дволичний політик навмисно відстрочував прийняття законів проти невольництва, оскільки знаходився у таємній змові із рабовласниками: «Ця угода є останньою відчайдушною спробою Містера Лінкольна врятувати рабовласництво. Бідолашний містер Лінкольтн змушений завдати такого удару своїй негритянській матусі!» [5, 74].

Мати президента, Ненсі Лінкольтн, не мала ані краплини африканської крові, однак сенсаційна вигадка про «негритянську матусю» була типовою для тогочасного радикально-демократичного дискурсу. У часи розквіту популярної літератури і «*reppu press*» подібні звинувачення висловлювалися і на адресу президента Ендрю Джексона: «Його мати були звичайною вуличною повією, яка зійшлася з мулатом!» — стверджували автори одного передвиборчого памфлету. «У них народилося декілька позашлюбних дітей, і генерал Джексон є одним із них». В інших сенсаційних історіях йшлося про чорношкірого брата президента, котрого нібито продали на аукціоні й відправили на плантації Південної Кароліни [7, 153].

Не дивно, що у своїх щоденниках Лінкольтн неодноразово згадував ім'я Гуровського і вважав його своїм найнебезпечнішим ворогом на території Півночі: «Що стосується моєї особистої безпеки, тільки Гуровський змушує мене всерйоз замислюватися про неї. Завдяки своїй загальновідомій лихій вдачі він становить загрозу завжди й усюди. Здається, що він збирається позбавити мене життя» [8, 153]. Гуровський не мав наміру вбивати президента. Але скандальна репутація сенсаційного письменника зробила свою справу: в очах суспільства він перетворився на уособлення небезпечних грізб радикального демократизму.

Лише в останній рік громадянської війни його ставлення до Лінкольна змінилося. Найвідоміший критик президента почав писати про нього, як про «святого», котрий «заслуговує на безсмертну славу», і завершував деякі зі своїх виступів словами «Ура Лінкольтну!». Стилїстика його творів перестала кореспондувати з нестримним виверженням брудної риторики довоєнних радикальних демократів. Викривальна, звинувачувальна енергетика зійшла внівець, Гуровський перетворився на поборника громадянського спокою й злагоди. У його текстах з'явилася нова тема — зцілення й об'єднання розколотої американської нації за допомогою мистецтва слова. Впродовж 1865–1866 років Гуровський активно пропагував творчість Волта Вітмена, що призвело до суттєвого зростання популярності автора збірки «Листя трави» у післявоєнній Америці.

Трансформація радикально-демократичних поглядів письменника і нова естетика його творів віддзеркалили загальні зміни в дискурсі популярної культури Америки. Трагічні події громадянського протиборства докорінно змінили світогляд і літературні вподобання американських читачів. Колишні вороги усвідомили, що для збереження державної цілісності необхідно відновити консолідуючу віру в добро, моральність і традиційні суспільні цінності, втрачену через багаторічні зусилля творців радикально-демократичної популярної літератури. До 1861 року вони пропонували читачам історії, що піддавали сумніву або взагалі нищили моральні й суспільні цінності. Натомість представники повоєнної популярної культури зосередилися на зціленні жахливих ран, що їх залишила в душі народу громадянська війна.

Головною метою нової популярної літератури стало відновлення авторитету добрих справ і праведного способу життя, адже саме цього прагнула більшість населення. Варто зауважити, що представники демократичного мистецтва не полишили остаточно колишніх сенсаційних тем і образів. Але вони свідомо обмежували себе заради задоволення нових уподобань американської нації. У популярних бестселерах замість колишніх злочинців і корумпованих політиків з'явилися хоробрі, мужні герої, що захищали добро і надихали читачів своїм прикладом. Засудження суспільних пороків поєдналося з щирою переконаністю авторів у неминучій і остаточної перемозі доброчесності й моральності. Чуйний, талановитий реципієнт дискурсу американської популярної культури, Гуровський повною мірою відобразив ці метаморфози популярної літератури у власній творчості 1865–1866 років: на зміну радикально-демократичному чудовиську прийшов письменник-миротворець, поміркований мораліст.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Маємо підстави стверджувати: головними спонуканими, що зумовили творчу еволюцію Адама Гуровського на американській землі, були плідні зв'язки з дискурсивними практиками американської популярної сенсаційної літератури. В цьому дискурсивному континуумі тексти волинянина не перетворилися на непомітну краплину. Гуровський — значна, аж ніяк не другорядна постать літературного процесу доби становлення північноамериканського красного письменства. Його біографам і дослідникам слід нарешті зважити на цю обставину.

1. *A Historical Guide to Henry David Thoreau* [ed. by William E. Cain]. — Cambridge : Oxford University Press, 2000. — 285 p.

2. *Checklist of Melville Reviews* / [ed. by Kevin J. Hayes and Hershel Parker]. — Evanston : Northwestern University Press, 1991. — 157 p.

3. Fischer L. H. *Lincoln's Gadfly*, Adam Gurowski / LeRoy H. Fischer. — Norman : University of Oklahoma Press, 1964. — 301 p.

4. Glebocki H. «Count Adam Gurowski and the Mission of Russian Empire: Metamorphoses of Political Radicalism» / Henryk Glebocki // *Ab Imperio*. — 2009, P.131–154.

5. Gurowski A. *My Diary (Vol.3)* / Adam Gurowski. — New York : NY Franklin, 1968. — 198 p.

6. Howe J. W. *Reminiscences (1819–1899)* / Julia Ward Howe. — Houghton : Mifflin & Co., 1899. — 428 p.

7. Remini R. V. *Andrew Jackson* / Robert V. Remini. — New York : Palgrave Macmillan, 2008. — 224 p.

8. *Ward Hill Lamon, Recollections of Abraham Lincoln, 1847–1865* [ed. by Dorothy Lamon Teillard]. — Washington : Washington University Press, 1911. — 274 p.

ФОНД ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ: НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

Присутність Юліуша Словацького (04.09.1809, Крем'янець – 03.04.1849, Париж) [1: 6,42;4:33-35] – класика польського поетичного слова поміж славетних імен красного письменства України лише вивищує авторитет національного літературного спадку. Завдячуємо долі, котра „призначила” місцем народження майбутнього генія літописний град-красень Волинської закутини нашого Тернопілля.

Сподіємося, фрагментарне схарактеризування зібраного Словацьківського фонду незайве доповнить дотеперішні знання щодо громадсько-творчої діяльності автора неперевірених зразків романтичної римованої думки...

Наявні матеріали становлять 171 позицію (станом на 24 березня 2014 року). Груповий склад налічує: “Рідкісні документи” – 24, “Фотографії” – 39, “Негативи” – 58 (реально – 95, оскільки на окремих каталожних карточках записано кілька порядкових номерів; деякими об’єднано до семи одиниць), “Нумізматыка” – 1, “Рідкісні книги” – 13, “Плакати, листівки” – 10, “Графіка” – 3 (9 примірників), “Живопис” – 1, “Науково-допоміжні матеріали” – 21 картка, поза групою – 1 [3].

Основу “однотипного” фонду становлять “робочі” матеріали, фіксуючи різноманітні заходи регіонально-республіканського, навіть тодішнього союзного рівня – пошанування 150-, 160-, 175-, 180- та 185-річчя Ю. Словацького: загалом друкована продукція, фотокартки, негативи.

Рідкістю видається, наприклад, програма Тернопільського державного українського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка (головний режисер – народний артист УРСР (1964) Ярослав Геляс (21. 11. 1916, с. Терпилівка, тепер Підволочиського району Тернопільщини – 06.10. 1992, Львів) [2: 341]; творчий сезон 1969 – 1970 рр.) на виставу „Балладина” за однойменним твором Ю. Словацького, перекладеним із польської – мови оригіналу – Максимом Рильським (ТКМРД – 2523).

Вересневий Кременець далекого 1959 року прийняв наукову сесію, присвячену 150-літтю від народження Ю. Словацького... Рукопис вражень од перебування тієї пори поміж учасників форуму залишив М. Рильський – “Дні поета в місті поета” (ТКМРД – 2528). Безсумнівно, колекційною несподіванкою сприймається нами сьогодні ювілейний значок-присвята, призначений пошанувати 175-річчя великого поета (ТКМНум – 1859).

Серед рідкісних видань-оригіналів, привертає увагу львівське видрукування творів Ю. Словацького 1885 року тритомним форматом (ТКМРК – 2109, 2110, 2111).

Заслугове бути поміченою надскромна художня група. 1938 роком датовано гравюру Ю. Куровського – “Портрет Юліуша Словацького” (ТКМГр – 111/1-3/). Оригінально “дивляться” графічні листи: Ігора Зілінка “Ю.Словацький” (ТКМГр – 1549, 1550, 1551, 1552) та Ярослава Омеляна “Хата Ю. Словацького в м. Кременці” (ТКМГр – 1553, 1554). Роботи виконано авторами 1988 року.

Щодень мистецької вартості набуває живописний портрет Ю. Словацького, написаний 1959 року. (ТКМЖ – 946). Щоправда – маляр невідомий.

„Видимо” Ю. Словацького представлено двома “штрихами” стаціонарного експозиційного показу. Відвідувачів музею стрічає погруддя поета (В. Бородай, 1963, гіпс тонований). Доповнює візуальну присутність уродженця краю акварельний портрет (Г. Миколишин, 1982).

Упродовж 2008-2013 років тематичний фонд геніального польського поета романтичного сприйняття світу Ю. Словацького у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї поповнили 19 експонатів: “Рідкісні документи” – 5, “Рідкісні книги” – 3, “Плакати, листівки” – 8, “Фотографії” – 3 (каталожна шухлядка – “Словацький Ю. Юліуш – поет (4.09.1809 – Кременець. 3. 04. 1849 – Париж)” – С.К.).

Основу нових надходжень становлять матеріали, присвячені відзначенню 200-ліття геніального творця поетичного слова. Європейський рівень святкування підтверджує запрошення (2009, 21x15 см, ТКМРД – 16111) на виставку “Кременець – місто Юліуша Словацького в фотографії Генрика Германовича” (відкрита 19. 10. 2009 року, Галерея фотографії, Жешув, Польща).

“Кременецькі” пошанування засвідчують запрошення (14x20,5 см, ТКМРД – 16556), програма (“Діалог двох культур” – брошура, 14,5x20 см/16 стор., ТКМРД – 16557) та афіша святкування (48x33,5 см, ТКМПл – 6122).

Величним дарунком ювілею постало видрукування бібліографічного покажчика “Юліуш Словацький (4. 09. 1809 – 3. 04. 1949)” (Тернопіль: Підручники і посібники, 2009, 300 прим., 20x14,5 см, ТКМРК – 11209).

*“Юліуш Словацький (1809-1849)”
Г. Миколишин, 1982, акварель.*

Заслужений художник України Євген Удін – автор проекту кишенькового тематичного календарика (7x10 см, ТКМПл – 5777) та комплекту листівок: “200 років з Дня народження Юліуша Словацького. 1809 – 2009. Кременець” (14x21 см, 6 різновидів, мистецький альбом “Юліуш Словацький – Великий Кременчанин”, Тернопіль, 2009, ТКМПл – 5628/1-6/, 5982/1-6/).

Настрійовість натури геніального римувальника слова передає книга-епістолярій “Юліуш Словацький. Листи до матері” (2013, 20x14,5 см, ТОКМРК – 12694).

Віртуально здійснити екскурсію залами кременецького музею Ю. Словацького допоможе путівник “Година роздумів” (Кременець – Тернопіль, 2008, 24x16,9 см/32 стор., ТКМРК – 12446).

2011 року VII-ий українсько-польський літературно-мистецький форум ознаменувало гасло – “Місто “Короля духа” дає відповіді на виклики третього тисячоліття” (Кременець, 2011, запрошення, 10x20 см, ТКМРД – 17573).

Наявні матеріали систематично складають експозиції тематичних експрес-виставок.

1. Словацький Ю. *Вибрані твори в 2-х томах.* – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1959. – Т. 1. – 448 с.

2. Медведик П. Геляс Ярослав Томович // *Тернопільський Енциклопедичний Словник.* – Тернопіль: Збруч, 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с.

3. *Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.*

4. Черняхівський Г.І. *Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство: Матеріали на допомогу педагогам і студентам педколеджу, учням середніх спеціальних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл.* – Крем'янець, 1992. – 106 с.

MALARZ TRYNITARSKI JÓZEF PRECHTL I JEGO DZIEŁA W POLSCE I NA UKRAINIE

Do napisania tego artykułu skłonił mnie obraz św. Kajetana z widokiem XVIII-wiecznego Łucka w tle, znajdujący się od roku 1938 w zbiorach Muzeum Wołyńskiego w Łucku. Sam obraz wzbudził moje zainteresowanie już wcześniej z powodów ikonograficznych. Poświęciłem mu osobny artykuł, opublikowany w Materiałach z XIII konferencji naukowej poświęconej Wołyńskiej Ikonie [6, 35-38]. Przedstawiłem wówczas analizę ikonograficzną obrazu, udowadniając jego związki z zakonem trynitarzy. Odnosząc się do kwestii warsztatowych i kompozycji, zwróciłem uwagę na jej zbyt archaiczną formę, jak na malarstwo 2 połowy XVIII w., wiążąc powstanie obrazu z lokalnym, cechowym warsztatem malarskim. Próba powiązania obrazu z trynitarzym malarzem Józefem Prechtlem, która pojawiła się ostatnio w opublikowanych pracach na Ukrainie [13; 4, 301], skłania do ponownego zainteresowania się tym tematem w kontekście szerszej analizy twórczości malarskiej trynitarzkiego mistrza pędzla.

Bogata twórczość Józefa (Jana) Prechtla, zakonnika, który większą część życia spędził w klasztorze trynitarzym w Beresteczku na Wołyniu, nie została jak dotąd, należycie przebadana. Poza hasłami katalogowymi i drobnymi wzmiankami w literaturze naukowej, brak jest gruntownych analiz jego twórczości. Większość informacji o malarzu oraz atrybucje jego dzieł oparte są na opracowaniu Edwarda Rastawieckiego z 1857 r. [18, 372-374]. Pierwsze analizy formalne dzieł Prechtla zawdzięczamy Jerzemu Hoppenowi, który jako artysta malarz, grafik i historyk sztuki w pełni docenił jego zdolności warsztatowe [3, 150-155]. Niedostatek materiałów źródłowych oraz brak możliwości prowadzenia badań spuścizny Prechtla na dawnych Kresach Rzeczypospolitej po 1945 r. spowodowały, że w literaturze polskiej uznano, iż cały dorobek malarza pozostał na wschodzie. Wprawdzie Andrzej Ryszkiewicz, autor biogramu Prechtla w PSB, ostrożnie sugerował, że dzieła malarza mogą znajdować się w kościołach potrynitarzskich w Tomaszowie i Krotoszynie, ale brak możliwości przeprowadzenia analiz stylistycznych w oparciu o zachowane obrazy zakonnika spowodował, że te słuszne przypuszczenia pozostały w sferze hipotez [19, 412-413]. Tajemnic związanych z Prechtlem nie rozwiązał także najnowszy biogram malarza, opublikowany w PAN-owskim Słowniku artystów polskich. Zamiast uporządkować posiadaną wiedzę, wprowadził jeszcze więcej zamieszania, uznając za istniejące m.in. obrazy Prechtla z łuckiej katedry i klasztoru łuckich trynitarzy [1, 10-11]. Dobrych opracowań twórczości Prechtla brakuje także w literaturze ukraińskiej, która nie wychodzi szerzej poza znane atrybucje Rastawieckiego [23, 156]. Niniejszy tekst jest próbą nieco szerszego spojrzenia na dorobek malarski Józefa Prechtla, a przede wszystkim uporządkowaniem i przedstawieniem najnowszego stanu wiedzy na jego temat.

Jan (Johann) Prechtl urodził się w Wiedniu 13 lutego 1737 r., zmarł w klasztorze trynitarzym w Brahiłowie 17 czerwca 1799 r. Nie posiadamy bliższych informacji na temat jego rodziny ani wykształcenia. Przypuszcza się, że przygotowanie malarskie uzyskał w Wiedniu, może w tamtejszej Akademii Sztuk Pięknych. Pod koniec 1757 r. lub na początku 1758 przybył z polskim zakonikiem trynitarzym do Beresteczka na Wołyniu, gdzie w tamtejszym klasztorze trynitarzy rozpoczął 4 marca 1758 r. nowicjat, po którego ukończeniu złożył śluby zakonne i przyjął imię Józef od św. Teresy. Nie wiemy, czy przyjął święcenia kapłańskie. W opracowaniach wymieniany jest raz jako ksiądz, innym razem brat zakonny. Istnieje wprawdzie okres w jego życiu pomiędzy zakończeniem nowicjatu, a pierwszymi potwierdzonymi pracami malarskimi, który pozwala przypuszczać, że odbył on studia filozoficzne i teologiczne, być może w klasztorze w Łucku. Nie posiadamy jednak na ten temat żadnych dowodów. Dalsze koleje jego losu są już mało znane, a wyznaczają je kolejne realizacje malarskie w kościołach trynitarzskich i innych kościołach na Wołyniu, Podolu, oraz na ziemiach koronnych, często także datowane mało precyzyjnie.

Pierwszą potwierdzoną źródłowo realizacją Prechtla jest polichromia w zakrystii kościoła trynitarzy w Krakowie (obecnie kościół bonifratrów), datowana na r. 1765. Przedstawia patriarchów zakonu trynitarzkiego – św. Jana z Mathy i św. Feliksa de Valois adorujących Trójcę Świętą, przedstawioną symbolicznie poprzez Oko Opatrzności umieszczone w trójkącie [21, 262-263]. Krakowski kościół trynitarzy, zaprojektowany przypuszczalnie przez Franciszka Placidiego, ukończono ostatecznie w r. 1758. Polichromię w nawie, kaplicach i prezbiterium oraz iluzjonistyczne ołtarze wykonał pochodzący z Holochovia na Morawach Józef Piltz, przy współudziale braci zakonnych [5, 71]. Nie było wśród nich zapewne Prechtla, odbywającego wówczas nowicjat w Beresteczku. Został on sprowadzony do Krakowa prawdopodobnie w związku z pracami malarskimi, po pożarze krytego gontem dachu kościoła w 1765 r. [5, 67]. W wyniku wysokiej temperatury uszkodzeniom mogły ulec wykonane wcześniej polichromie, zwłaszcza na sklepieniu budowli. Być może właśnie Prechtl uzupełniał uszkodzone malatury, a dodatkowo wykonał wzmiankowane już malowidło na sklepieniu zakrystii.

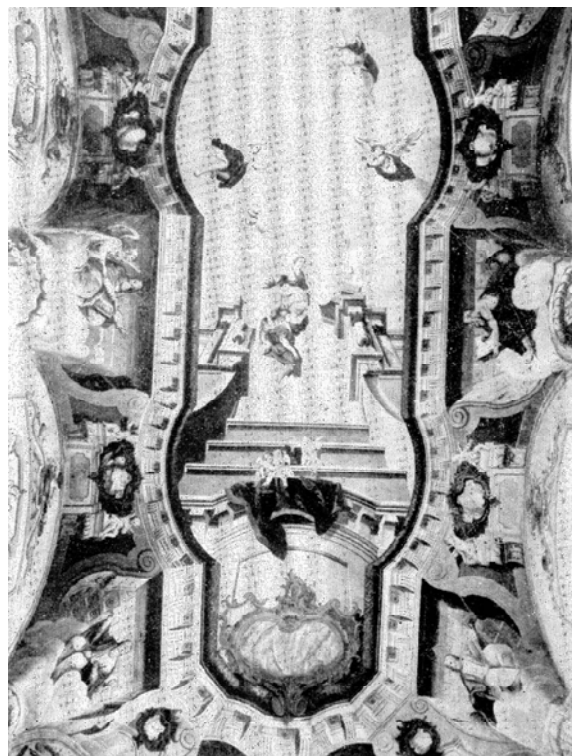
Nie wiemy, kiedy i na czyje zlecenie wykonane zostały zachowane w dość dobrym stanie malowidła w bębnie kopuły kościoła parafialnego w Iwankowie w rejonie andruszowskim na Żytomierszczyźnie (obecnie cerkiew prawosławna) [15], ufundowanego w r. 1759 przez Rozalię z Zahorowskich (zm. 1760), wdowę po strażniku litewskim Antonim Pocięju (zm. 1749). Malowidła te słusznie związał z Prechtlem Jerzy Kowalczyk, na podstawie analizy z dziełami malarza w Brahiłowie [7, 36]. Czy powstały one jeszcze w latach 60. XVIII w., podobnie jak przypisywane Prechtlowi przez Piotra Bohdziewiczza polichromie z prezbiterium kościoła bernardynów w Dubnie? Trudno o jednoznaczną odpowiedź ze względu na fakt, że malowidła Prechtla z Dubna uległy całkowitemu zniszczeniu i znamy je jedynie z fotografii po ich częściowym przemalowaniu w XIX w. [2, 150-155].

Nie znamy też dokładnych dat przebywania i pracy Prechtla w kościele i klasztorze trynitarzy w Łucku. Poddać w wątpliwość należy wykonanie przez malarza polichromii w kościele zakonnym [17, 123], gdyż wnętrze kościoła ozdobiono polichromią w r. 1746, a więc przez przybyciem Prechtla do Polski [8, 196]. Pobyt malarza w Łucku miał raczej związek z intensyfikacją prac budowlanych i dekoracyjnych w kościele i klasztorze przed jego konsekracją w r. 1777. Malował wówczas obrazy ołtarzowe, a także polichromię na sklepieniu biblioteki klasztornej [8, 196]. Malowidło to ukazywało personifikację Mądrości na tle świątyni siedmiokolumnowej oraz personifikacje siedmiu cnót [8, 200]. Dwa z obrazów ołtarzowych – św. Jana Nepomucena i św. Recessa (jest to bardzo zagadkowy święty, nienotowany w Martyrologium rzymskim) [14], patrona Łucka, po kasacie klasztoru trynitarzy przeniesione zostały do kościoła katedralnego [17, 114], gdzie znajdowały się jeszcze w okresie powojennym. Poza obrazami ołtarzowymi dzieła Prechtla umieszczone były także w chórze zakonnym w prezbiterium za ołtarzem głównym. Były to obrazy patriarchów zakonu – św. Jana z Mathy i św. Feliksa de Valois, a pośrodku obraz św. Józefa [8, 198]. Malarz wykonał także 30 obrazów ze scenami z życia patriarchów zakonu, które wisiały na obu kondygnacjach korytarzy klasztornych. Obrazy te uległy zniszczeniu lub rozproszeniu po kasacie klasztoru w r. 1845. Znamy je jedynie z pobieżnego opisu Józefa Ignacego Kraszewskiego [11], który tuż przed kasatą łuckich trynitarzy odwiedził ich klasztor. Kraszewski pisał, że „...obrazyte w większej części zasługują na uwagę artystów, niektóre są szczęśliwej kompozycji, wyrazu i kolorytu” [12, 32].

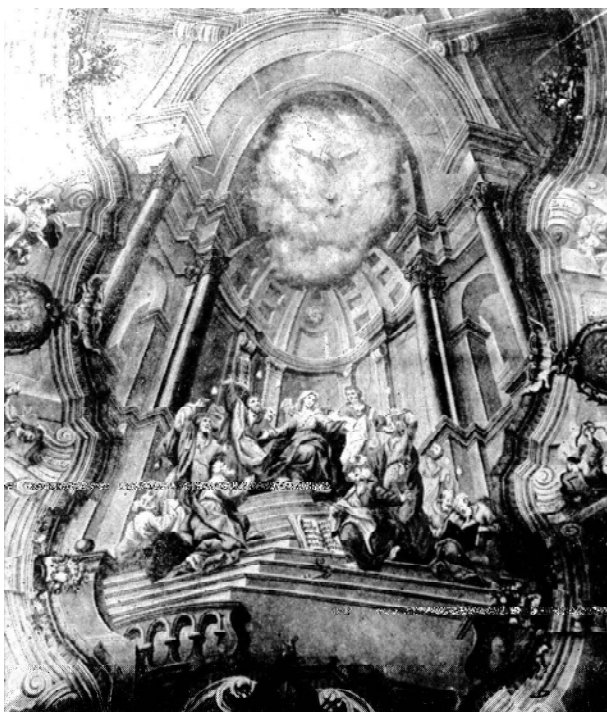
Przypuszczalnie w latach 70. XVIII w. Prechtl nawiązał współpracę z Janem Jakubem Zamoyskim (1716-1790), starostą lubelskim (od 1746 r.), ordynatem zamojskim w latach 1767-1777, od r. 1770 wojewodą podolskim [10, 69-75]. Zamoyski, po nabyciu w r. 1765 dóbr beresteckich przejął jednocześnie rolę kolatora trynitarzy w Beresteczku, kończąc rozpoczętą przez Karczewskich budowę nowego kościoła. Nie znamy dokładnej daty zakończenia prac, ale fakt, że w różnych opracowaniach mówi się, że „kościół został wykończony kosztem Zamoyskiego starosty lubelskiego” [17, 296], pozwala przypuszczać, iż miało to miejsce przed r. 1770, w którym Jan Jakub uzyskał urząd wojewody podolskiego. Nie wiemy też, jaki był zakres prac przy wykańczaniu kościoła. Przypuszczamy, że chodziło tu o wyposażenie wnętrza i wystrój malarski. Na ten okres należy więc datować wykonanie przez Prechtla polichromii, a może i obrazów ołtarzowych. To zapewne w Beresteczku zetknął się Zamoyski po raz pierwszy z zakonnym malarzem, któremu odtąd zaczął zlecać prace także w innych swoich dobrach. Z zapisów archiwalnych wiemy, że w r. 1779 malarz przebywał w rezydencji Jana Jakuba Zamoyskiego w podzamojskich Łabuniach, ozdabiając polichromią wnętrza pałacowe [9, 106]. W tym czasie mógł też wykonać obrazy do kościoła trynitarzy w Tomaszowie Lubelskim, o których pisze Rastawiecki [18, 374]. Spośród obrazów i ołtarzy o proveniencji trynitarzkiej, znajdujących się obecnie w kościele Zwiastowania NMP w Tomaszowie, szczególnie dwa wyróżniają się kompozycją i sposobem malowania zdradzającym nieprzeciętną biegłość warsztatową malarza. Są to obrazy św. Antoniego z Padwy i św. Kajetana, które z całą pewnością wyszły spod pędzla Józefa Prechtla. W okresie pomiędzy wykonaniem polichromii w kościele w Beresteczku, a realizacją zlecenia dla Zamoyskiego w Łabuniach, wykonał Prechtl polichromię w nowym kościele trynitarzskim w Brahiłowie na wschodnim Podolu, wznoszonym w latach 1767-1778 przez architekta Jana de Witte, pokrywając iluzjonistycznymi malowidłami sklepienia i kaplice [7, 36]. W r. 1779 i zapewne w latach następnych, wykonał Prechtl polichromię i ołtarze iluzjonistyczne w nieistniejącym już kościele p.w. św. Stanisława w Gródku Bedrychowskim (Podolskim), wznoszonym przez Fryderyka Gisgesa w latach 1776-1779 z fundacji Jana Jakuba Zamoyskiego [9, 110-111]. O udziale brata Józefa w tym przedsięwzięciu świadczy nie tylko opublikowany przez Jerzego Kowalczyka rachunek wypłacony bezimiennemu malarzowi ... *od malowania ołtarzów na murze y ścian zewnątrz* [9, 111], ale także odnaleziona przez Bogumiłę Sawę informacja o przewiezieniu w r. 1782 z Gródka Bedrychowskiego do Zamościa obrazu „Niewiernego Tomasza przed Zmartwychwstałym Chrystusem”, autorstwa trynitarzkiego malarza [20]. Informacja ta świadczy o pobycie w tym czasie Prechtla w majątku Zamoyskiego w Gródku, pozwalając tym samym związać z nim malowane dla tego kościoła polichromie, rozwiązuje też długo dyskutowany problem autorstwa obrazu z ołtarza głównego w zamojskiej katedrze. Obraz „Świętego Tomasza przed Chrystusem Zmartwychwstałym” jest więc trzecim, potwierdzonym źródłowo obrazem

1. Józef Prechtl, *Święty Jan z Mathy i św. Feliks de Valois*. Polichromia na sklepieniu zakrystii kościoła trynitarzy (obecnie bonifratrów) w Krakowie, 1765. Wg: www.bonifratrzy.pl.

2. Józef Prechtl, *Triumf Niepokalanego Poczęcia NMP*. Niezachowana polichromia na sklepieniu prezbiterium dawnego kościoła bernardynów w Dubnie, po 1764 r. Wg: P. Bohdziewicz, *Studia z dziejów sztuki polskiej...*, il. 30.

3. Józef Prechtl, *Zesłanie Ducha Świętego*. Polichromia na sklepieniu prezbiterium kościoła trynitarzy w Beresteczku, ok. 1770. Wg: P. Bohdziewicz, *Studia z dziejów sztuki polskiej...*, il. 29a.

4. Józef Prechtl, *Wypędzenie kupczących ze świątyni jerozolimskiej*. Fragment polichromii na bębnie kopuły kościoła w Iwankowie (obecnie cerkiew prawosławna). Wg: J. Kowalczyk, *Późnobarokowe kościoły i klasztory...*

ołtarzowym Prechtla w kościołach Zamojszczyzny.

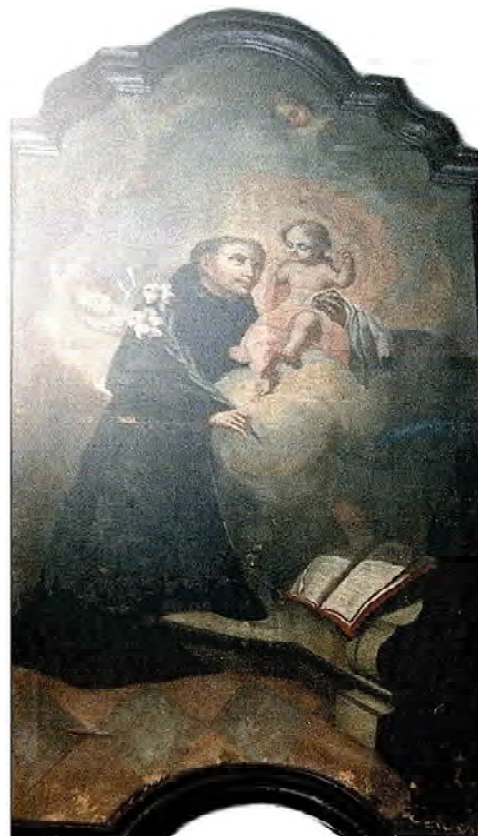
Aktywność zawodowa brata Józefa od św. Teresy przypada głównie od 2 połowy lat 60., do początku lat 80. XVIII w. Z tego okresu pochodzi większość malowanych przez niego polichromii w kościołach i klasztorach, a także obrazy ołtarzowe. Oprócz wymienionych już kościołów jego prace znajdowały się w katedrze w Kamieńcu Podolskim i tamtejszym kościele trynitarzy, w Stanisławowie, oraz w Wilnie w kościele trynitarzy na Antokolu, a także w innych kościołach Wołynia i Podola. Gdyby zliczyć jego obrazy olejne, które znajdowały się na Litwie i w Rusi Koronnej, ich liczba znacznie przekraczała 50 [18, 373-374]. Tymczasem faktyczna ilość zachowanych prac malarza jest porażająca. W sposób pewny przypisano mu jedynie jeden obraz bł. Michała de Santos, trynitarza, znajdujący się obecnie w zbiorach Litewskiego Muzeum Sztuki w Wilnie [19, 413]. Pozostałe obrazy uległy zniszczeniu podczas likwidacji kościołów przez władzę sowiecką w latach 30. XX w., a na terenie Wołynia w okresie powojennym. Być może jakieś obrazy Prechtla przetrwały i znajdują się w muzealnych magazynach? Nie mając pewnych informacji, co stało się np. z wielkimi obrazami z Łuckiej katedry, nie możemy tego wykluczyć. To, że tak duża liczba łuckich dzieł malarza uległa zniszczeniu, jest ogromną stratą dla kultury materialnej Wołynia.

Odnieśmy się na koniec do faktu, który stał się inspiracją do zajęcia się przeze mnie spuścizną malarską wołyńskiego zakonnika. Czy obraz ze zbiorów Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego jest dziełem Józefa Prechtla? Na to pytanie musimy odpowiedzieć niestety przecząco. Analiza zachowanych obrazów malarza z Tomaszowa i Zamościa, a także jego malarstwo ściennie, nie pozwalają na dalsze podtrzymanie tej hipotezy. Obrazy Prechtla, zarówno ołtarzowe jak i ściennie, charakteryzują się niezwykle dynamiczną kompozycją. Zwiewne szaty, kłębiące się obłoki, żywa gestykulacja, wreszcie kontrastowy, barokowy światłocień są całkowitym zaprzeczeniem obrazu z Łuckiego muzeum. Kompozycja obrazu jest blokowa, spokojna, pozbawiona tak charakterystycznej dla Prechtla dynamiki. Także sposób malowania dłoni świętego i Dzieciątka zdradza pewne niedostatki warsztatowe. Architektura miasta w tle malowana jest w sposób schematyczny, linearny i pozbawiony malarskiego wyrazu. Znając jego mistrzowskie rozwiązania architektonicznej perspektywy w zachowanych polichromiach z Brahiłowa i Iwankowa trudno zgodzić się z tym, że wykreślona w tle obrazu panorama Łucka wyszła spod pędzla tak wybitnego malarza. A że Prechtl był wybitnym malarzem, nie ulega wątpliwości. Dobre świadectwo o jego sztuce dał cytowany już Józef Ignacy Kraszewski, zachwycając się jego obrazami, a także uchodzący za znawcę i mecenasa sztuki król Stanisław August Poniatowski, który w r. 1787 udał się specjalnie do Brahiłowa, aby zobaczyć dzieła mistrza i osobiście go poznać [16]. Jak zauważył Andrzej Ryszkiewicz, dzieła Prechtla „...wykazują nieprzeciętną biegłość zarówno w obrazach ołtarzowych, jak i malowidłach ściennych i sklepiennych. Prechtl doskonale operował iluzją przestrzeni, świetnie wykreślał perspektywę, swobodnie komponował wielkie płaszczyzny. W malowidłach sklepiennych zbliżał się do lekkości rokokowej, w obrazach natomiast pozostawał tradycyjnym artystą barokowym o doskonale opanowanej technice” [19, 412]. Opinia wybitnego znawcy sztuki polskiej końca XVIII i pocz. XIX w. o obrazach malarza jest trafna, ale oparta w zasadzie na jedynym znanym dziele z Prechtla z Wilna. Ryszkiewicz nie znał obrazu z Zamościa ani obrazów z Tomaszowa, chociaż ich istnienie podejrzewał. Tymczasem kompozycja tych dzieł wskazuje wyraźnie, że także w obrazach ołtarzowych zakonny malarz osiągnął tę charakterystyczną rokokową lekkość postaci, chociaż zachował typową dla baroku ciemną kolorystykę tła i inne elementy kompozycyjne.

Włączenie do dorobku malarskiego Prechtla obrazów z Tomaszowa i Zamościa otwiera przed nami pole do dalszych analiz, które umożliwią związanie z malarzem innych, anonimowych dotąd obrazów, głównie z kręgu zakonu trynitarzy. W tym kontekście naszą uwagę zwracają zachowane obrazy z kościoła potrynitarzkiego w Krotoszynie w diecezji kaliskiej. Obrazy te umieszczone są w owalnych ramach w górnych partiach ołtarzy bocznych, przypuszczalnie częściowo murowanych, częściowo malowanych na ścianach (zachowały się murowane kolumny i mensy). Jeden z obrazów, ukazujący mistyczną wymianę serca św. Michała de Santos, ukazuje świętego w stanie ekstazy przed Chrystusem, który obejmuje go ramieniem, trzymając w dłoni serce wyjęte z piersi zakonnika. Św. Michał trzyma w dłoni gorejące serce, otrzymane w zamian od Jezusa. Obraz ten datowany jest na ok. 1775 r. [21, 321]. Namalowany jest na ciemnym tle, w typowej, barokowej konwencji. Postać Chrystusa z obnażonym torsem i rozwianą purpurową szatą za plecami, a zwłaszcza sposób malowania twarzy, wykazuje podobieństwa z malowanym przez Prechtla obrazem z ołtarza głównego w katedrze zamojskiej. Dobrze malowany jest także inny obraz, ukazujący św. Szymona de Rojas, którego twarz pochylona nad otwartą księgą odznacza się dobrym skrótem perspektywicznym [21, 295]. Zainteresowanie wzbudza też obraz Jezusa Nazareńskiego, umieszczony w ołtarzu głównym. Postać związanego Zbawiciela w koronie cierniowej na głowie ukazana została na tle architektonicznej arkadowej struktury poprzedzonej schodkowym stopniem, tak charakterystycznym dla kompozycji Prechtla. Wprawdzie postać Chrystusa pozbawiona jest prechtłowskiej dynamiki, ale wynika to z nawiązania do rzeźbionej figury Jezusa Nazareńskiego, otaczanej kultem we wszystkich kościołach trynitarzskich [22, 149-164]. Trudno o jednoznaczne przypisanie obrazów z Krotoszyna Prechtłowi.

5. Józef Prechtl, *Zesłanie Ducha Świętego*. Polichromia na sklepieniu prezbiterium kościoła trynitarzy w Brańkowie, ok. 1778. Wg: J. Kowalczyk, *Późnobarokowe kościoły i klasztory...*

6. Józef Prechtl, *Wizja św. Antoniego z Padwy*. Obraz z dawnego kościoła trynitarzy w Tomaszowie Lubelskim (obecnie w kościele p.w. Zwiastowania NMP), ok. 1779. Fot. Autor.

7. Józef Prechtl, *Św. Kajetan z Thieny*. Obraz z dawnego kościoła trynitarzy w Tomaszowie Lubelskim (obecnie w kościele p.w. Zwiastowania NMP) ok. 1779. Fot. Autor.

8. Józef Prechtl, *Święty Tomasz Apostoł przed Chrystusem Zmartwychwstałym*. Obraz w oltarzu głównym kościoła katedralnego w Zamościu, 1782. Fot. Autor.

Autor zna je jedynie z niezbyt dobrych jakościowo fotografii, co znacznie utrudnia analizę porównawczą. Należy jednak zwrócić na nie uwagę, prowadząc dalsze badania nad twórczością trynitarzkiego zakonnika. Przykład zamojski pokazuje, że obrazy, nawet te wielkiego formatu, nie musiały być wykonywane przez malarza na miejscu. Przewożono je z różnych miejsc, w których przebywał malując polichromie. Powstawały one w klasztorach w Beresteczku i Brahiłowie, a także w innych miejscach, w których przebywał zakonnik (np. Gródek Bedrychowski). Fakt, iż w klasztorach wołyńskich i podolskich znajdowały się nowicjaty oraz kolegia filozoficzne i teologiczne trynitarzy wskazuje na żywe kontakty pomiędzy wszystkimi klasztorami prowincji polskiej Zakonu Trójcy Świętej, bez względu na dzielące je odległości.

Celem tego artykułu była próba uporządkowania stanu wiedzy na temat twórczości malarskiej Józefa od św. Teresy Prechtla, oraz odpowiedź na pytanie o autorstwo przypisywanego mu obrazu ze zbiorów Muzeum Krajoznawczego w Łucku. Mam nadzieję, że zwrócenie uwagi na nieznane dotąd w literaturze naukowej obrazy Prechtla znajdujące się w kościołach w Tomaszowie i Zamościu, rzuci więcej światła na twórczość malarską zakonnika, a także umożliwi dalszą analizę jego spuścizny. Z dorobku trynitarzkiego artysty musimy jednak wyłączyć łucki obraz. Na pewno nie wyszedł on spod pędzla samego mistrza. Przy realizacji tak licznych zamówień malarskich Prechtl musiał korzystać z pomocników. Wiemy, że miał kilku uczniów, którym przekazywał tajniki wiedzy malarskiej, i którzy zapewne pomagali mu w pracy. Czy obraz św. Kajetana namalował któryś z nich? Nie możemy wykluczyć takiej hipotezy. Dopóki jednak nie będziemy mieli bliższych danych co do charakteru i zakresu działania „prechtłowskiego” warsztatu, musimy postawić przy takiej atrybucji duży znak zapytania.

1. Bernatowicz A., *Prechtl (Prachtl, Praehlt, Prächtel, Prestl) Jan*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, t. VIII, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2007.

2. Bohdziewicz P., *Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka. Kościół i klasztor o.o. bernardynów w Dubnie*, TN KUL, Lublin 1973.

3. Hoppen J., *Malarz Jan Prechtel – brat Józef od św. Teresy*, [w:] *Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki TPN w Wilnie*, t. III, Wilno 1938/39.

4. Карпюк Л., *Живопис західно-європейської традиції XVIII-XIX століть*, [в:] *Музей волинської ікони*, Вд. АДФ-Україна, Київ 2012.

5. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. IV. Miasto Kraków, cz. V. Kazimierz i Stradom kościoły i klasztory, 2, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1994.

6. Kondraciuk P., *Św. Kajetan z Muzeum Krajoznawczego w Łucku. Analiza ikonograficzna obrazu*, [w:] *Wołyńska ikona. Dosлідzenia ta restawracja. Materiały XIII międzynarodowej konferencji*, Łuck 2006.

7. Kowalczyk J., *Późnobarokowe kościoły i klasztory diecezji kijowskiej i dekanatu bractawskiego*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. III, Kraków 1998.

8. Kowalczyk J., *Uwagi o kościołach i klasztorach trynitarzy w Łucku (na marginesie artykułu B.W. Kołosoka)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXIV, z. 3-4, PWN, Warszawa 1989.

9. Kowalczyk J., *Zainteresowania i działalność architektoniczna ordynatów Zamojskich w XVIII wieku*, [w:] *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie II*, Muzeum Zamojskich, Kozłówka 2003.

10. Kozacka M., *Poczet ordynatów Zamojskich*, Warszawa-Tarnów 2002.

11. Kraszewski J. I., *Wspomnienie X.X. Trynitarzy*, „Atheneum”, t. V, Wilno 1844; zob. także przedruk w: tegoż, *Okruszyny. Zbiór powiastek, rozpraw i obrazków*, t. I, Warszawa 1856, wyd. II, Lwów 1876.

12. Kraszewski J. I., *Okruszyny. Zbiór powiastek, rozpraw i obrazków*, t. I, Warszawa 1856.

13. Мандзюк Ф., *Панорама Луцька на старинній іконі*, «Зеркало неділі. Україна», № 19, 20 мая 2005.

14. *Martyrologium rzymskie oraz elogja świętych i błogosławionych z niektórych martyrologiów zakonnych*, WAM, Kraków 1967.

15. Музиченко А., *Нові забути маєтки житомирщини*, www.grani-t.com.ua, 26.10.2012.

16. Naruszewicz A., *Dziennik podróży Króla Jegomości Stanisława Augusta na Ukrainę i do innych Ziem Koronnych roku 1787 dnia 23 lutego rozpoczęty a dnia 22 lipca zakończony*, Warszawa 1788.

17. Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*, Łuck 1929.

18. Rastawiecki E., *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. III, Warszawa 1857.

19. Ryszkiewicz J., *Prechtel (Prächtel, Prestl) Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII/3, z. 118, Wrocław-Warszawa-Kraków 1985.

20. Sawa B., *Jak Bogumiła Sawa sławę zdobywała*, www.zamosconline.pl, 09.01.2007.

21. Witko A., *Sztuka w służbie Zakonu Trójcy Świętej w siedemnastym i osiemnastym stuleciu*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2002.

22. Witko A., *Trynitarze*, Papieska Akademia Teologiczna, Kraków 1999.

23. Жолтовський П.М., *Художнє життя на Україні в XVI-XVIIIст.*, Наукова Думка, Київ 1983.

Оксана Краснобаєва,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА ТВОРЧОСТІ ГАБРІЕЛІ ЗАПОЛЬСЬКОЇ

Постановка наукової проблеми та її значення

Актуальність теми наукової студії зумовлена необхідністю дослідження літературно-критичної рецепції про польську «жіночу» прозу як вагому частину світового літературного процесу, при цьому надзвичайно важливо встановити риси науково-теоретичних традицій в її переосмисленні, потребою ґрунтовнішого осмислення поетики й стилю художнього мислення Габріелі Запольської з метою поглиблення літературознавчої інтерпретації проблем гендерного дискурсу в польській літературі.

Хоча гендерні студії періоду порубіжжя перебували лише на початковому етапі свого становлення, вже сьогодні можна впевнено говорити про феномен «жіночої» прози, який досліджений недостатньо. Рецепція новітніх теорій гендерного аналізу, нарративу, психоаналізу розширює методологічні горизонти зарубіжного літературознавства. Сучасна ситуація відзначається актуалізацією „жіночого” дискурсу в літературах пострадянського простору.

В польській жіночій прозі початку ХХ ст. спостерігаємо формування своєрідної світоглядної парадигми, у якій органічно переплетені різноманітні інтерпретації істин буття, позначені єдністю ідейно-тематичних тенденцій. У сучасному літературознавстві відсутні аналітичні роботи, присвячені дослідженню літературно-критичної рефлексії творчості Габріелі Запольської. Органічним є аналіз специфіки її жіночого письма в контексті світоглядної рефлексії текстів українських письменників (зокрема І.Франка, який високо поцінував спадок польської мисткині) в умовах трансформації глобальної моделі світу, зміни ціннісної парадигми.

Власне, наукових робіт про сучасну жіночу прозу, зокрема про гендерну парадигму творчості Г.Запольської, у вітчизняному літературознавстві практично немає, якщо говорити не про дослідження творчості тієї чи іншої письменниці, а про явище «жіночої» прози в цілому.

Попри нечисленну кількість вітчизняних публікацій [1], [4] та ін., присвячених цілісним системним дослідженням гендерних стереотипів, концептології жіночих образів-характерів, співвідношення часу і простору в художньо-філософській парадигмі «жіночих» авторок, вирізняються дослідження М.Рюткенен [5], Т. Ровенської [3], Р. Хофа [8] та ін.

У збірці «Пол. Гендер. Культура» опублікований ряд статей, які стали теоретичною базою для вітчизняних літературознавців, що займаються гендерними проблемами аналізу художніх текстів. Елізабет Шорі [9], наприклад, досліджує гендерний дискурс творчості російських та польських письменниць кінця ХІХ століття і його «підривну» дію на «чоловічий» канон, причому залучає для аналізу нові роботи з жіночої психології, тим самим демонструючи методіку, яку можна використовувати і для дослідження текстів сучасних польських авторів-жінок.

Всі ці роботи, безпосередньо не пов'язані з темою нашого дослідження, проте допомагають виробити його методологічну основу. Стаття фінської дослідниці Марії Рюткенен [5] допомагає вписати російську і польську жіночу прозу в різноманітний контекст зарубіжного феміністського літературознавства, а детальний огляд нашої вітчизняної критики, зроблений американкою Бенджамін Саткліфф [6], застерігає від монополії думок – будь то феміністська або антифеміністська критика.

Мета нашої студії: виокремити художньо-філософську парадигму творчості польської письменниці к.ХІХ-поч. ХХ ст. Габріелі Запольської; розширити наукове розуміння функціонування теоретико-критичної думки про творчість польської письменниці в загальнолітературному контексті; з'ясувати смислову домінанту фемінного дискурсу її різножанрової творчості.

Для здійснення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

- виокремити й проаналізувати системотвірні філософемі на позначення часо-просторових концептів в художньо-філософській парадигмі творчості Г.Запольської;
- дослідити вектори жанру польської «жіночої» прози к.ХІХ - поч.ХХ ст.;
- проаналізувати поетико-стильову домінанту творчості видатної польської авторки Габріелі Запольської, зумовленої новою концепцією особистості героїні.

Незважаючи на те, що польські письменниці поч.ХХ ст. розширювали тематику і проблематику художніх текстів, запроваджували нові жанри, вдавалися до жанрових модифікацій, досі немає науково обґрунтованого студіювання і фіксації проблеми гендерного дискурсу творчості відомої польської

письменниці XIX-XX ст., нашої землячки Габріелі Запольської.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

На початку творчої кар'єри Г. Запольської Юзеф Крашевський дивувався: “Невже на нашій землі може народитися така жінка, що її до сну заколисувала сумна волинська дума, а мати полька до молитви рученьки складала...” [2, 32].

Кращі твори Г. Запольської увійшли в золотий фонд світової літератури, в тому числі, драма “Мораль пані Дульської”. Із вбивчим сарказмом висміяла письменниця підлу і подвійну міщанську мораль лицемірної героїні, показала одночасно трагічні долі тих, хто став її жертвою. Цей твір та повість “Смерть Феліціана Дульського” були не визначальними для польської письменниці, а набагато слабкіші інших. Така ситуація склалася через те, що авторка десятка романів замовчулася і дотепер вважається лише викривачкою “чужої” моралі, а не як письменниця-феміністка, посестра Жорж Санд і Ольги Кобилянської. Романи “Кохання на сезон”, “Катруся Каріатида”, “Те, про що не говорять”, згустки енергетики письменниці-модерністки XIX століття Габріелі Запольської. Ці твори конче необхідні сучасній освіченій людині, і, на наш погляд, дивно, що вони не видаються українською мовою. Можливо, через те, що й досі погляди на творчість письменниці здебільшого уражені вірусом соціалістичного реалізму, з позиції якого вдалося витлумачити тільки два твори про панів Дульських.

Письменницю можна вважати співцем Волині. Творчість Запольської – не епіка, а лірика, інтим, еротика, фемінізм на тлі драми і трагедії. Саме така вона по-європейськи емансипована жінка, а до того – письменниця і актриса, життя і діяльність якої тісно пов'язані з Волинню і Львовом, не припадала до вподоби польським консервативним колам, а пізніше радянським літературним критикам. Пишучи польською, Запольська витворювала в слові українську волинську душу, її твори у золотому фонді найвагоміших здобутків світової драматургії та прози. І це не без впливу на письменницю українського національного колориту.

Львів та волинські Ківерці були вірним супутником, другом і порадником письменниці. Вона писала: «Львів є моїм майже родинним містом, як Краків у мистецтві. Тут вибрала собі садибу... тут виборола собі позицію... Львів.. має чарівну душу...» [10]. А до того ж зусюди – українське пісенне диво, що не пригасало ніколи – ні в мить радості, ні в сумну годину.

Саме в Ківерцях Габріелі познайомилася з Мелашкою, однойменним прототипом героїні роману “Мелашка”. Донька кучера Юрка стала їй справжньою подругою. Напевне тому, що вона виділялася серед дітей, які завжди через нужду ходили замурзані та вошиві, а Мелашка, ніби не зважаючи на злидні, буде чепурненькою, з душею високих прагнень і почуттів. Покоївка Ганна, кухарка Анельця, лакей Гнат, як і Мелашка, стануть прототипами творів Габріелі Запольської. Характерним є те, що героїня в дитинстві для Габріелі видавалася великою лялькою, яку вона хотіла згодом бачити своєю покоївкою. Крім Мелашки, для письменниці навечно закарбувався в пам'яті казковий фільварок у Ківерцях, навколишні ліси і луки, старезний парк, став, фруктовий сад, а вдалині – тихоплинний Стир, оточений дрімотливими очеретами, в яких водилося багато птаства. Верхову їзду та гуляння з місцевою діворою у Ківерцях змінило суворе навчання, однак чіпка пам'ять Габріелі закарбує волинян і прилуцькі краєвиди навечно, а згодом відтворить, ніби змалює з натури, в романі “Мелашка”.

“Темне тло лісу, що оточував село, затуляє горизонт. За той ліс опускалася вогниста куля, розстеляючи свій багрянний королівський плащ... Побіля болотистого шляху, на горбку, на простенькому хресті, розправив плечі дерев'яний Христос. З села долинала пісня, добре знана в довкружжі:

У сусіда хата біла...

Якийсь музикант-самоук грав під лісом, і в повітрі дрижала мелодія, яка, відлетівши вдалину, скаржилася і ридала. Дівчина поволі схилила голову і втупила очі в землю. Сонце зайшло. Темний ліс видався зловищем догасаючих променів, що віддалялись, тремтливо і сором'язливо, на захід.

*А у мене, сиротинки,
Ані щастя, ані жінки...*

Іваниха – дебела селянка, посивіла і з темними глибокими очима – це мати Мелашки...” [10, 16].

Драматизм жіночого буття в польській жіночій прозі поч. XIX ст. знаходить синкретичне виявлення в образі жіночої долі, центральному в розв'язанні питання свободи жінки (яке значною мірою визначає сутність концепції особистості і у XX ст.), яка є одним із важливих концептів польської жіночої прози к. XIX-поч. XX ст. Письменниця наголошує на фатальності жіночого буття, неможливості для жінки вирватися з-під влади долі. Проте зображується і протест героїні проти фатуму (польського, жіночого), заявлений як „відмова” від конформізму, стоїчне прийняття рокованого, вираженого. Запольська мріє про необхідність активної життєвої позиції героїні Мелашки, творячи тип жінки як носительки вітальної

сили, високих духовних цінностей, які протистоять загальному хаосу й руйнації в сучасному світі.

Як ніколи раніше, Габрієля Запольська була переконана, що у творчості необхідно говорити правду, наперекір критиці, що обвинувачує за нібито кохання брудом та аморальністю.

Трагіфарс “Мораль пані Дульської” став етапним у творчості польської авторки. Письменниця свою позицію в літературі роз’яснювала широко і відкрито. Реалізм, “те, що на споді”, а не романтичний маразм та шати ідеалізму, за словами письменниці, конче необхідні для повнокровного літературного процесу, і цього лякатися може лише людина з брудною совістю.

Свій подрузі Марії Шелібі до Парижа Габрієля напише: “Я зненавиділа свою країну і людей її. Не землю, не небо, а їх – тих смішних і дурних, нахабних, з вибляклими очима від розпусти мужчин, їх жінок-літераторок, претензійних гусинь, поважних, ніби китайські пагоди. В глибині душі у них – безсором, істеричні вибрики” [10, 14].

У комедії “Мораль пані Дульської” викривається святенницька міщанська мораль однієї, на перший погляд, благополучної буржуазної родини. Глава сім’ї пані Дульська, дама непересічна, яка має свої особливі «високоморальні» принципи. За її зовнішньою респектабельністю ховаються дрібні міщанські інтереси, користь і войовнича аморальність. У трагіфарсі про життя великої родини досліджуються також важливі проблеми взаємовідносин поколінь. Це динамічна комедія про моральність в домі, де скрізь панує аморальність,

Майстерність Г. Запольської проявляється у продуманому структуруванні кожного образу-характеру, вдало вибраних принципах диференціації персонажів. Пані Дульська вражала своєю здатністю знаходити аморальність у вчинках інших, лише коли це не стосувалося її домочадців; її син Збишко Дульський харизматичний спокусник, який постійно намагається завоювати прихильність дам, гульвіса і ловелас. Його ексцентричність та виняткова здатність опинятися в різних місцях, що “приправлялося” іскрометними жартами, “смакувала” читачам. Протилежністю Збишку, але не менш цікавим персонажем, виявився у трагіфарсі пан Дульський. Його безсловесність підкреслювала, що у цьому домі існує лише думка господині Дульської, що вона перетворила свого чоловіка майже на предмет меблів. То ж типовою для нього стала лише одна фраза “А щоб вас усіх шляк трафив!” [10, 42].

Геса та Мелі Дульські – образи розбещених дівчишок, одна з яких надзвичайно наївна, інша хоче все від життя: пробує батькові сигари, витанцює непристойні танці. Не вирізняється особливою моральністю і племінниця пані Дульської – Юлісевичова. Хоча вона надзвичайно підступна і вмє все влаштувати на свій лад, та все ж не добивається омріяної квартири від тьоті. Здавалося, що є у цій сімейці людина, яка вирізняється від Дульських, але навіть вона під впливом “хвороби” цього дому стає такою ж, як вони. Це служниця Ханка, яка завагітніла від Збишка; після того, як хлопець відмовився на ній одружитися (хоча спочатку був рішуче налаштований), показує своє істинне “я”, вимагаючи від господині значну суму компенсації, щоб не робити з цього скандалу. Мова цих героїв польської авторки є досконалим джерелом інформації про реальні події періоду, що описується. У фразах слуг Ханки та Тадрахової, знаходимо багато говірок, характерних для східної Галичини, наприклад: «insza ilośó», «mgli», «poniewierają». Спільним для них є те, що обидві жінки використовують львівське «та»: «Ta to żadna łaska...», «Da ta matka chrzestna, spokój...», «Ta, zgadzam się...».

Мотивованим, на наш погляд, є фінал комедії. Пані Дульська вже в порожньому домі кличе по черзі всіх своїх рідних, виголошує свої настанови, кружляє серед меблів. Всі події, які сколихнули звичне життя цього дому, вона владнала.

Новаторство Г. Запольської-драматурга полягає у перманентному дослідженні нею феномену міщанства, дискурс якого дещо змінюється в межах політичної епохи поч. ХХ ст. Ми простежили інерцію тоталітарних стереотипів, які обмежують реалізацію семантичних змін у текстотворчості польської авторки.

Згідно з вимогами натуралізму, Габрієля Запольська прагнула того, щоб мова її героїв була якомога більше наближена до реальності. Польська авторка майстерно використовує прийоми індивідуалізації мови персонажів з метою їх всебічної характеристики.

Важливим композиційним прийомом у творі стають численні дискусії між персонажами та внутрішні діалоги героїнь із собою. Полемічність подекуди спрямовує трагіфарс і на широкий культурний контекст. На рівні поезики вона проявляється в публіцистичних елементах, посиленій патетичності, часом іронічності жіночої долі пані Дульської.

Низька внутрішня культура жінки відтворена Г. Запольською за допомогою такого характеристичного засобу, як мовлення героїв, яке не завжди аргументоване, непослідовне, хоча й деколи образне, насичене смисловими відтінками, якому відповідає особливий голос, виокреслений тропами з

посиленою чуттєвістю. Ми дослідили, що мова головної героїні твору яскраво демонструє її низький інтелектуальний рівень, відсутність освіти. Вона часто використовує слова, значення яких не завжди знає. Замість «aluzje» говорить «iluzje», «secesja» у її адаптації переходить в «scysja», в Карлових Варах хоче пити «sztrudel», а не «szprudel», не знає, що означає словосполучення «carte blanche». Героїня зовсім не турбується про культуру своєї мови. У комунікаціях пані Дульської зустрічаємо багато колоквиалізмів, наприклад, Ханку вона називає «tiumokiem». Часто вживає словосполучення «Pan Byg» «Maryje. Jesusem», а на новину, що Збишко планує одружитись з Ханкою, реагує численними прокльонами, грубими зверненнями, що створює комічний ефект у драматичному конфлікті трагіфарсу: «Jezus, Maria! Szlak mnie trafi...!» [10, 86].

Важливим художнім прийомом у трагіфарсі «Моральність пані Дульської» є діалоги, основа яких – германізми, що свідчить про панування тоді австрійців на території Польщі. Дульська перевіряє «szpejszettel»(jadłopolis), Ханка заручилась з «fananzwachem» (strażnik urzędu celnego), Тульський «fasuje» (odbiera pensje).

У ході дослідження ми дійшли висновку, що важливим композиційним компонентом твору є мовлення героїв молодого покоління. Збишко і Юліасевичова вживають жаргонізми: «Jak sie masz, stara?», «wyciajpiiemu kopytka», «gdzie to was niesie w takiej paradzie?», Хеся хоче стати «szansa» (piosenkarka, kabaretowa), а про сестру говорить «jeszcze pichci».

Отже, польська авторка спромоглася передати жіноче несвідоме мовними категоріями, демонструючи власну суб'єктивність. Роман «Мелашка», трагіфарс «Мораль пані Дульської» формують єдиний прозовий та драматичний метатекст Г. Запольської; його внутрішнім синтезуючим чинником виступають не тільки специфіка індивідуального стилю, мова творів, жанрова поліфонічність, а й часто художній світ польської жінки, авторки.

Стиль Габріелі Запольської виразно позначений рисами жіночого письма. Суб'єктивність та індивідуалізація письма, декларована авторкою, ще раз наголошують на можливості об'єктивно зображати складний та суперечливий світ польської жінки. Використання художніх функцій діалогу, германізмів та діалектизмів, елементів портретної деталізації як характерних прийомів розкриття внутрішнього світу героїв і форми їх самовиявлення зумовлені внутрішньою потребою письменниці висловитися безпосередньо й відверто, що теж є ознакою її «жіночого» письма.

Варто зауважити, що Запольська стилістично відокремлює мову усіх героїв, в залежності від того, з ким вони розмовляють, тим самим демонструючи їх ставлення один до одного. Про обмеженість і неосвіченість пані Дульської свідчить той факт, що вона ігнорує походи до театру і прийоми гостей, бо вважає все це зайвими видатками, також розповідає, що популярні вистави і книги є аморальними, тому їх не варто переглядати. Про примітивність героїні свідчать її слова: «Ja tarn niemam czasu myślę..., czyta»[10,87].

Характерним для творчої манери Запольської є оцінка головної героїні іншими персонажами. Зі слів, наприклад, Анелі дізнаємось про такі негативні риси пані Дульської, як скупість, лицемірство, меркантильність, адже в той час як вона говорить: «Ja przede wszystkim pilnuję moralność ł te mam na względzie, czy to w domu, czy ...» або «Moje sumienie jest czyste ł nie boje się dnia białego»[10, 91], вона виганяє хвору служницю, обманює клієнтів, вчить своїх дочок обманювати та наживатись за рахунок інших.

Ми дійшли висновку, що польська авторка не з когорта «викривачів» «моралі Дульських», адже вона понад усе прагнула гармонії у людських стосунках, а через мовленнєві засоби виражала стан душі, насамперед жіночих героїнь, підкреслювала їх позитивні та негативні риси і досліджувала особливості покоління.

Тадеуш Бой-Желенський, торкаючись специфіки унікального таланту Запольської, не гребував самокритикою: “Соромно зізнатися, але з усіх наших комедіографів ця жінка має, напевне, найбільш мужню вдачу, найвищу здатність спостереження, найбільшу силу сценічної виразності” [7, 35].

Суттєвою рисою свідомості «жіночої» героїні Запольської (роман «Мелашка») є внутрішня роздвоєність, боротьба між патріархальними стереотипами і емансипаційними прагненнями. Героїня цього жанру «жіночої» прози Г. Запольської продовжує традицію опанування незалежної жіночої ролі у світі, який і досі залишається патріархальним, попри кількості зусилля феміністок. По-справжньому „вільна жінка” – „вільна від усього, що нав'язувало їй патріархальне суспільство, від непорушних традицій, від пересудів і забобонів минулого, надто тоталітарного, та від усього, що сковує і обмежує її зараз, – вільна в усьому” [4, 18], є сьогодні скоріше ідеалом, ніж реальністю. Феміністичні поривання героїні, обертаються в підсумку духовним розколом, дисгармонією жіночої особистості, і це, мабуть, є однією з основних

прикмет сучасного типу жінки в польській літературі. Різницю між „патріархальною” і „новою” жінкою завважила М. Рудницька: „Вчорашня жінка, яка не знала ще антагонізму між двома життєвими тенденціями, не знала роздвоєння душі, була більш гармонійна, більш зрівноважена від нинішньої. Зате сьогодні жінка є багатша, „інтересніша”. Її внутрішню боротьбу і несупокій, її шукання і блуканину, самоаналізу і сумніви, можна би назвати проблематизмом нової жінки” [4, 109].

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

Тематика творів Г.Запольської наповнена яскравою реалією, своєрідним етносом, водночас драма характеризується високим трагізмом. Саме в цьому ми бачимо незвичайність цього твору в сучасному літературному гендерному контексті. Авторці вдалося на вузькій площині збудувати універсальну картину типового міщанського світу початку ХХ ст., з невитравними й болючими катаклізмами. На наш погляд, ніде художнє чуття не зрадило письменницю, все укладено в струнку художньо-філософську й естетично-мислительну систему. Провідною стилістичною рисою моделювання ідентичності героїв Запольської є прихована іронія, яка реалізується в оцінній характеристиці персонажів, ситуаціях-викликах, котрі дають поштовх до саморозвитку особистості. Такі особливості формують натуралістичне, модерністське письмо авторки з імпліцитним екзистенційним планом вираження. Світоглядними парадоксами оформлена метатекстуальна парадигма драматургії польської авторки. Стиль Габріелі Запольської виразно позначений рисами «жіночого» письма. Жіноча суб’єктивність та індивідуалізація письма, декларована польською авторкою, ще раз наголошує на можливості жінки в сучасному літературному просторі наполягати на своєму праві говорити й мати власну думку. Використання жанрових форм спогадів, сповіді як характерних прийомів розкриття внутрішнього світу героїнь і форми їх самовиявлення, іронічних поетико-стильових доміант, а також виклад частин тексту у формі коментарів, авторських ліричних відступів зумовлені внутрішньою потребою письменниці висловитися безпосередньо й відверто, що теж є ознакою польського «жіночого» письма.

Різноманітні світоглядні моделі реалізуються в стилістичній системі польської письменниці к. ХІХ - поч. ХХ ст. Екзистенціалістська модель виявляється через екзистенціали вибору, самотності, невдоволення собою та навколишньою дійсністю. Саме своєрідним провідником цієї філософської схеми є творчість Запольської (роман «Мелашка», трагіфарс «Мораль пані Дульської»). Дослідження гендерного дискурсу спадку видатної польської письменниці ХІХ-ХХ ст. дає можливість пізнати художнє мислення авторки, схарактеризувати “вписування її власного слова” в мистецьку ситуацію натуралізму, модернізму та критичного реалізму.

1. Коваленко Л. Габріелі Запольська: сторінки життя і творчості / Л.Коваленко // *Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті. Тези V Волинської історико-краєзнавчої конференції.* – 11-13 жовтня 1991р. – Луцьк, 1991. – С.86-88.

2. Крашевський Ю. *Галерея польських писателів* / Ю.Крашевський. – Варшава, 1856. – 213 с.

3. Ровенская Т. А. *Переход от личности к культурному феномену. К проблеме рассмотрения женской прозы 80-х-90-х годов* / Т.Ровенская Т. А. // *Пол. Гендер. Культура.* — М., 1999 — С.31-45.

4. Рудницька М. *Українська дійсність і завдання жінки* / М. Рудницька – *Logos*, 1971. – 452 с.

5. Рюткенен М. *Гендер и литература: проблема «женского письма» и «женского чтения»* / М. Рюткенен // *Филологические науки.* – 2000. – №3. – С.5-18.

6. Сатклифф Б. *Критика о современной женской прозе* / Б.Сатклифф // *Филологические науки.* – 2000. – №3. – С. 117-133.

7. ХАЙДЕР Т. В. *Сатиричний дискурс польського літературно-мистецького кабаре (на матеріалі текстів Т. Боя-Желенського, Ю. Тувіма та К. І. Галчинського)* / Т.ХАЙДЕР // *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. філол. н.* – К., 2004. – 21 с.

8. Хоф Р. *Возникновение и развитие гендерных исследований* / Р.Хоф // *Пол. Гендер. Культура.* – М., 1999. – С.83-99.

9. Шоре Э. *“Желание любви и страстное стремление к искусству”* / Э.Шоре // *Филологические науки.* – 2000. – №3. – С. 104-117.

10. G. Zapolska. *Morainosc pani Dulskiej*, -Krakow, 2008. - 102 s.

11. G. Zapolska. *Melashka*. – Krakow, 2005. – 214 s.

12. Ницше Ф. *Сумерки кумиров, или Как философствуют молотом* // Ницше Ф. *Стихотворения. Философская проза.* СПб., 1993. С. 598.

13. Вейнингер О. *Пол и характер.* Ростов-на-Дону, 1998. С.273.

14. Ильин И. *Феминистская критика в лоне постструктурализма* // Ильин И. *Постмодернизм от истоков до конца столетия. Эволюция научного мифа.* — М., 1998. С.143.

-
15. Чистенькая жизнь: Повести и рассказы. Составитель Анатолий Шавкута. — М., 1990. С.3.
 16. См. подробный обзор точек зрения в статье Сатклифф Б. Критика о современной женской прозе // *Филологические науки*. 2000. №3.
 17. Ровенская Т. А. Переход от личности к культурному феномену. К проблеме рассмотрения женской прозы 80-х-90-х годов. <http://www.biophys.msu.ru/scripts/trans.pl/rus/cyrillic/awse/CONFER/NLW99/084.htm>
 18. Славникова О. Та, что пишет, или Таблетка от головы // *Октябрь*. 2000. №3. С.173.
 19. Там же. С.174.
 20. Абашева М. Чистенькая жизнь не помнящих зла // *Литературное обозрение*. 1992. №5-6; Слюсарева И. Оправдание житейского: Ирина Слюсарева представляет новую женскую прозу // *Знамя*. 1991. №11.; Басинский П. Позабывшие добро? Заметки на полях новой женской прозы // *Литературная газета*. 1991. №7; Морозова Т. Дама в красном и дама в черном // *Литературная газета* 1994. №26; Дарк О. Женские антинормы // *Дружба народов*. 1991. №4.
 21. Габриэлян Н. Ева это значит «жизнь» (Проблема пространства в современной русской женской прозе) // *Вопросы литературы*. 1996. 4. С. 31-71.
 22. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // *Пол. Гендер. Культура*. — М., 1999; Эрих-Хэфели В. К вопросу о становлении концепции женственности в буржуазном обществе 18 века: психоисторическая значимость героини Ж. — Ж. Руссо Софи // Там же; Шаберт И. Гендер как категория новой истории литературы // Там же; Шоре Э. По поводу «Крейцеровой сонаты»... Гендерный дискурс и конструкты женственности у Л. Н. Толстого и С. А. Толстой // Там же.
 23. Шоре Э. «Желание любви и страстное стремление к искусству» (Елена Ган и ее рассказ «Идеал») // *Филологические науки*. 2000. №3; Савкина И. «Глазами Аргуса» (мотив молвы в русской женской прозе первой половины XIX века) // Там же; Пушкарева Н. У истоков женской автобиографии в России // Там же.
 24. Рюткенен М. Гендер и литература: проблема «женского письма» и «женского чтения» // *Филологические науки*. 2000. №3; Сатклифф Б. Критика о современной женской прозе // Там же.
 25. *Русские писатели. XX век. Библиографический словарь. В двух частях. Под ред. Н. Н. Скатова. М., 1998.*
 26. *Русские писатели 20 века. Биографический словарь. Гл. ред. и сост. П. А. Николаев. М., 2000.*
 27. Гордович К. Д. *История отечественной литературы XX века. Пособие для гуманитарных вузов. СПб., 2000.*
 28. Лейдерман Н. Л., Липовецкий М. Н. *Современная русская литература. Книга 3. В конце века (1986-1990-е годы). М., 2001.*
-

Юрій Мазурик,
 головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини
 управління культури Луцької міської ради, кореспондент польсько-української газети
 «Волинський монітор», м. Луцьк

ВТРАЧЕНИЙ НЕКРОПОЛЬ: РИМО-КАТОЛИЦЬКЕ КЛАДОВИЩЕ У М. ЛУЦЬКУ (ПОЧАТОК ХІХ - ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Постановка наукової проблеми та її значення. Під час роботи науково-практичної конференції «Стан та перспективи інноваційного розвитку міста Луцька» на засіданні секції №6 «Популяризація та збереження історико-культурної спадщини міста Луцька» був складений протокол від 3 лютого 2012 року у якому учасники секції ухвалили: Рекомендувати власти інвестиції в реалізацію проекту «Некрополі Луцька» як соціально значимого. На історичному факультеті ВНУ імені Лесі Українки було розроблено обґрунтування і план-проспект цієї теми. Однак проект не профінансовувався через відсутність коштів. Відділом охорони культурної спадщини управління культури Луцької міської ради своїми силами було розпочато збір і аналіз джерел та історіографії, згідно першого етапу план-проспекту теми: «Некрополі Луцька».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Великий краєзнавчий інтерес до висвітлення теми був проявлений волинським краєзнавцем Вальдемаром Едвардовичем Пясецьким [1;2; 3,140-144]. У статті ми подаємо лише зібраний матеріал, в основному картографічний, який доповнює висвітлення історії одного із втрачених некрополів: римо-католицького кладовища Луцька з початку ХІХ по другу половину ХХ століть.

На кінець ХVІІІ ст. основне римо-католицьке кладовище у Луцьку було біля Бернардинського костелу (територія сучасного Свято-Троїцького собору). На той час воно опинилось в центрі міської забудови, тому виникла нагальна потреба у новій території. Нова територія для нього була виділена на північ від міста за приміським селом Яровиця вздовж давньої Теремнівської дороги (тепер проспект Перемоги (Рис. 1.). Саме сюди в 1803 році почали переносити поховання з Бернардинського кладовища. Крім перезахоронення останків, було перенесено й ряд пам'ятників, серед них – скульптури з каплички Скорботного спасителя, їх використали при оформленні деяких гробниць.

На планах міста 1862 і 1869 років кладовище має прямокутну форму довшою стороною зорієнтоване північ-південь. На обох планах воно відмічено під одним номером «15-Римо-Католическое кладбище» (Рис. 2,3).

Оскільки нові захоронення тепер здійснювались тільки на цьому кладовищі, при вході на його територію було побудовано дерев'яну капличку, а у 1885 році замість неї було зведено кам'яну (нині Дім скорботи).

Уже наприкінці ХІХ століття тут залишилось мало місця для нових поховань. Тому від кафедрального костелу було звернення до міської управи з проханням виділити земельну ділянку для розширення кладовища. Проте справа ускладнювалась тим, що старе кладовище впритул межувало з землями військового відомства. І тільки з крахом Російської імперії вже польський магістрат вирішив це територіальне питання.

Першими на новій частині римо-католицького кладовища поховали 19 солдатів польської армії, що загинули в 1919 році в боях за Луцьк, в часи Українсько-польської війни 1918-1919 рр.[5, 86] Через рік тут же було поховано польських воїнів, які загинули під час польсько-більшовицької війни 1920-1921 рр. Так було створено ділянку військових поховань.

На плані 1929 року кладовище відмічене за адресою «*ul. Cmentarna. Cmentarz Rzymsko-Katolicki*» (Рис. 4), де стара частина кладовища має прямокутну форму, розмірами приблизно 0,1 x 0,16-0,18км., довшою стороною зорієнтоване на північ-південь. В північній частині відмічено капличку, на захід від неї будинок для сторожа та дві господарські споруди. По периметру кладовище було обнесене огорожею, але треба відмітити, що на плані де зображено огорожу, від руки нанесені Х - подібні знаки, ймовірно це вказує, що огорожу планувалося ліквідувати або вже на той час вона була ліквідована. Очевидно це було пов'язано із розширенням території кладовища в східному напрямку, що підтверджує в цій частині плану ще один напис «*Cmentarz Rzymsko-Katolicki*».

Таким чином територія кладовища збільшилася, що відповідно привило і до зміни конфігурації, тепер воно довшою стороною зорієнтоване на захід-схід. На плані кладовище оконтурюється з півночі

ул. *Cmentarna* (вул. Цвинтарною, тепер проспект Перемоги), із сходу *droga* (сучасна вул. Шопена) з півдня *kolonja Urzędnicza* (сучасна вул. Некрасова).

На фото 1930-х років зображено фрагмент південної частини кладовища (Рис. 5.). В центрі високий хрест із написами з обох боків. На передньому плані і далі видно до сотні прямокутних могил з бетонними хрестами, які сплановані в чіткі ряди. На хрестах таблички, на деяких видно напис:

NIEZNANY
ŻOŁNIERZ
ARM POLSKIEJ
+ 1919 r.

Це поховання польських військовослужбовців, які загинули в часи Українсько-польської війни 1918-1919 рр. На задньому плані фото видно муровану огорожу та три будинки за нею (Рис. 5 А,Б,В), їх також видно на фото 1970-х років (Рис.10 А,Б,В). На даний час ці будинки в різній степені перебудовані (Рис.6 А,Б і Рис.7 Б,В), але їх зображення на фото 1930-х років дає можливість надійної прив'язки ділянки військових поховань до місцевості та перенести її на сучасну топоснову (Рис.11). Документів про кількість могил не збереглося, але інші джерела дозволяють припустити, що їх було більше сотні. По пам'яті старожилів окремо був ряд офіцерських поховань.

Згідно «Схеми розподілення кладбищ г. Луцька» станом на 11 лютого 1941 року (Рис. 8), кладовище означено за номером «1. Кладбище католицьке по ул. 24 п.п.» (тобто по вул. 24 піхотного полку, колишня вул.Цвинтарна). Воно має під прямокутну форму довшою стороною зорієнтоване на захід-схід.

В текстовій частині до схеми описується, що на території кладовища була капличка і будиночок для сторожа. Кладовище по периметру було обнесене кам'яною огорожею, його площа становила 5,1 га., в тому числі вільна від поховань приблизно 2 га.

Римо-католицьке кладовище складалося з трьох частин, які в побуті називали Стара (найдавніша з них), Нова та Військова. Поховання здійснювалися до 1950-х років.

В 1975-1977 роках на території кладовища був споруджений меморіальний комплекс Вічної Слави, автори Вронський М.К., Гнезділов В.Г. (з 11.12.2007 року перейменованій на Меморіал Пам'яті).

При влаштуванні меморіального комплексу кам'яні пам'ятники було демонтовано, останки з деяких могил були перепоховані на північно-східній частині кладовища, над якими встановлені невеликі бетонні надгробки (Рис. 9 п.9). Решту поховань було зрівняно із поверхнею землі. По північно-східному куті кладовища під час будівництва була прокладена проїжджа частина дороги, зараз це ріг проспекту Перемоги і вулиці Шопена.

Згідно постанови Ради Міністрів УРСР №87 від 14.02.77р. Меморіальний комплекс “Вічної Слави” 1941-1945 рр. взято під охорону держави, як пам'ятка історії національного значення, ох. №10.

Висновки і перспективи подальшого дослідження

1. Колишнє кладовище на розі проспекту Перемоги - вулиці Шопена (територія сучасного Меморіалу Пам'яті) в м. Луцьку було утворено на початку ХІХ ст., з того часу до другої половини ХХ ст. в документах та на планах міста воно зазначено, як римо-католицьке кладовище.

2. За час свого існування територія кладовища розширювалася від 1,7 до 5,1 га.

3. Окрім цивільних поховань в південній частині кладовища була ділянка військових поховань загиблих у війнах 1918-1919 і 1920-1921рр.

4. Кладовище умовно складалося з трьох частин, які в побуті називали Старе (найдавніше з них), Нове та Військове.

5. В 1975-1977рр на території кладовища було споруджено меморіальний комплекс “Вічної Слави”.

6. Межі меморіального комплексу повністю співпадають з межами кладовища, за виключенням північно-східного кута, по якому прокладена дорога.

7. Колишнє римо-католицьке кладовище, як некрополістична пам'ятка було невід'ємною і вагомою частиною історико-культурного надбання Луцька.

З ініціативи Товариства польської культури імені Єви Фелінської було порушено питання щодо встановлення пам'ятного знаку на місці колишнього некрополя. Зібраний матеріал відділом охорони культурної спадщини ліг в основу історичної довідки для обласної комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій. Згідно цього обґрунтування до Обласної програми увічнення пам'яті жертв війни, політичних репресій та депортацій на 2013-2017 роки було включено пункт про встановлення пам'ятного знаку на місці колишнього римсько-католицького цвинтаря у 2013 році [4]. За відсутністю

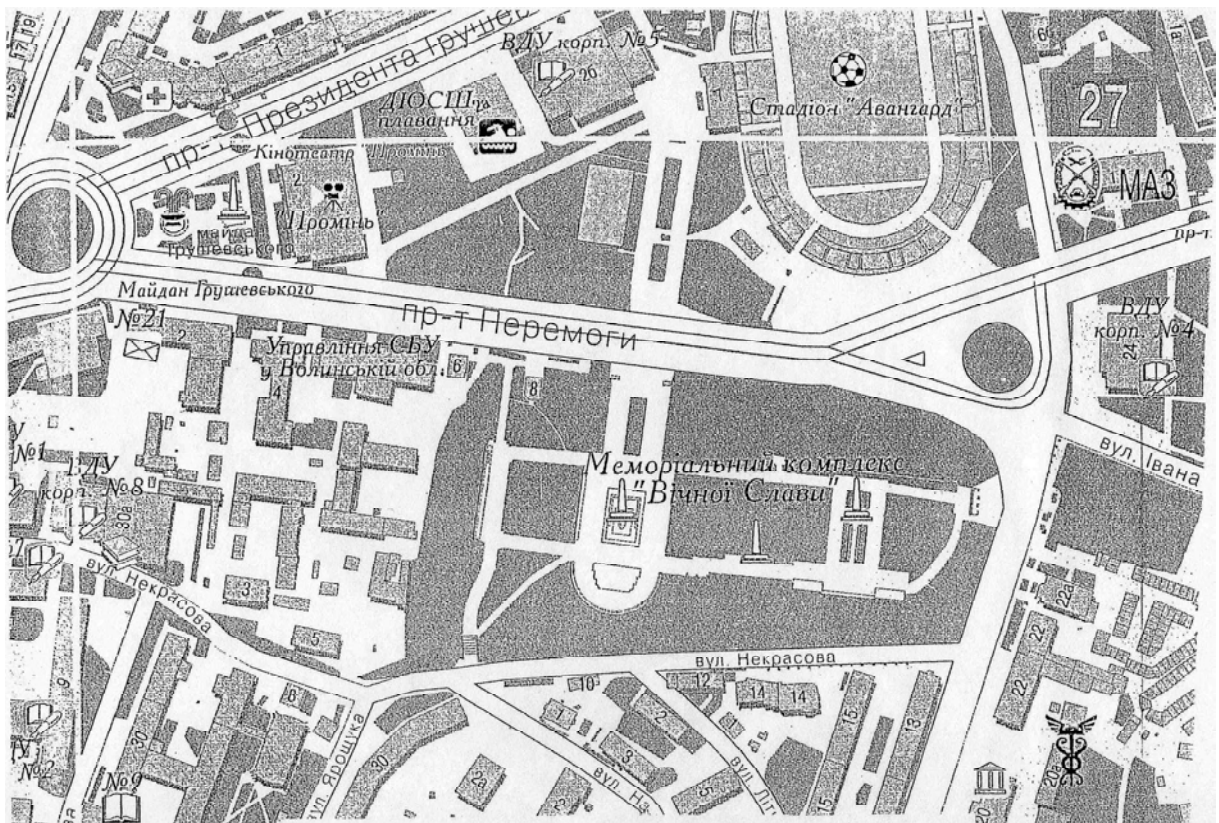

Рис. 1. Фрагмент сучасного плану міста Луцька.

Рис. 2. Фрагмент плану міста Луцька 1862 року.

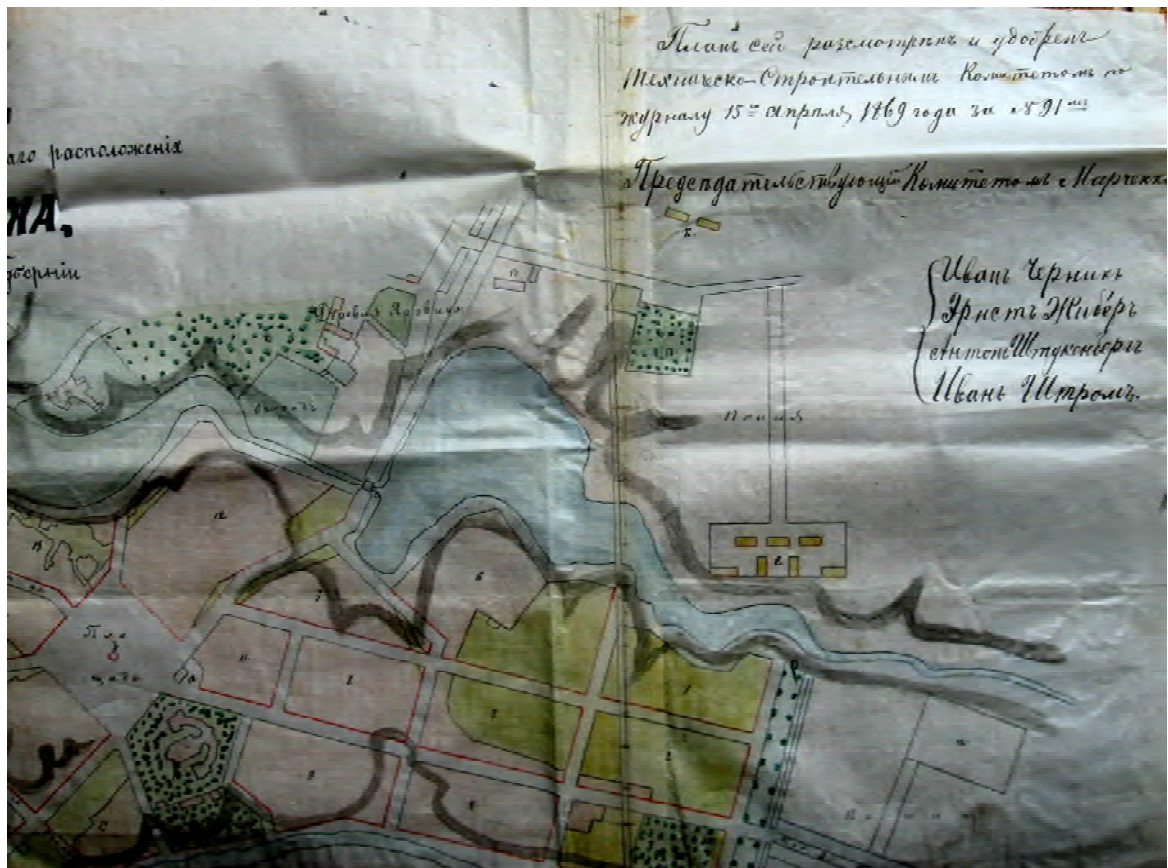

Рис. 3. Фрагмент плану міста Луцька 1869 року.

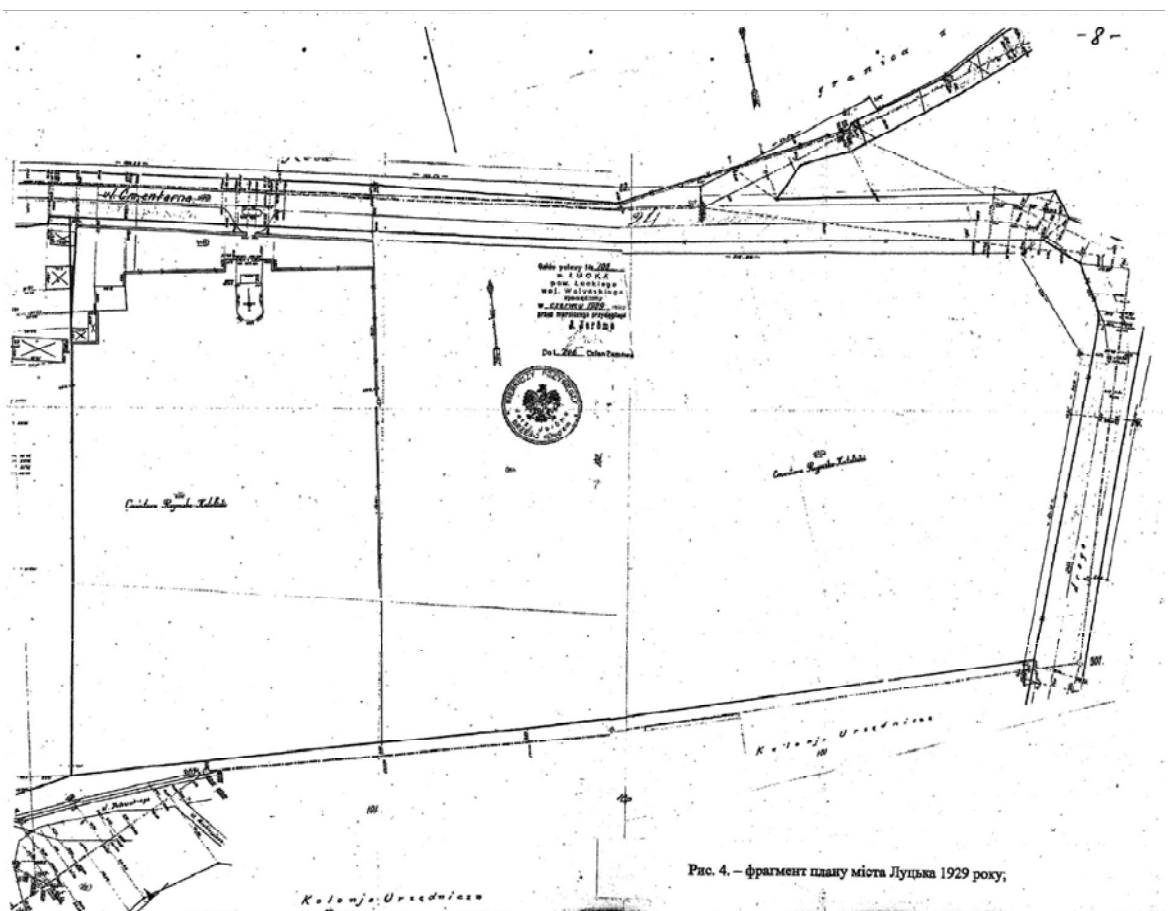

Рис. 4. — фрагмент плану міста Луцька 1929 року,

Рис. 4. Фрагмент плану міста Луцька 1929 року.

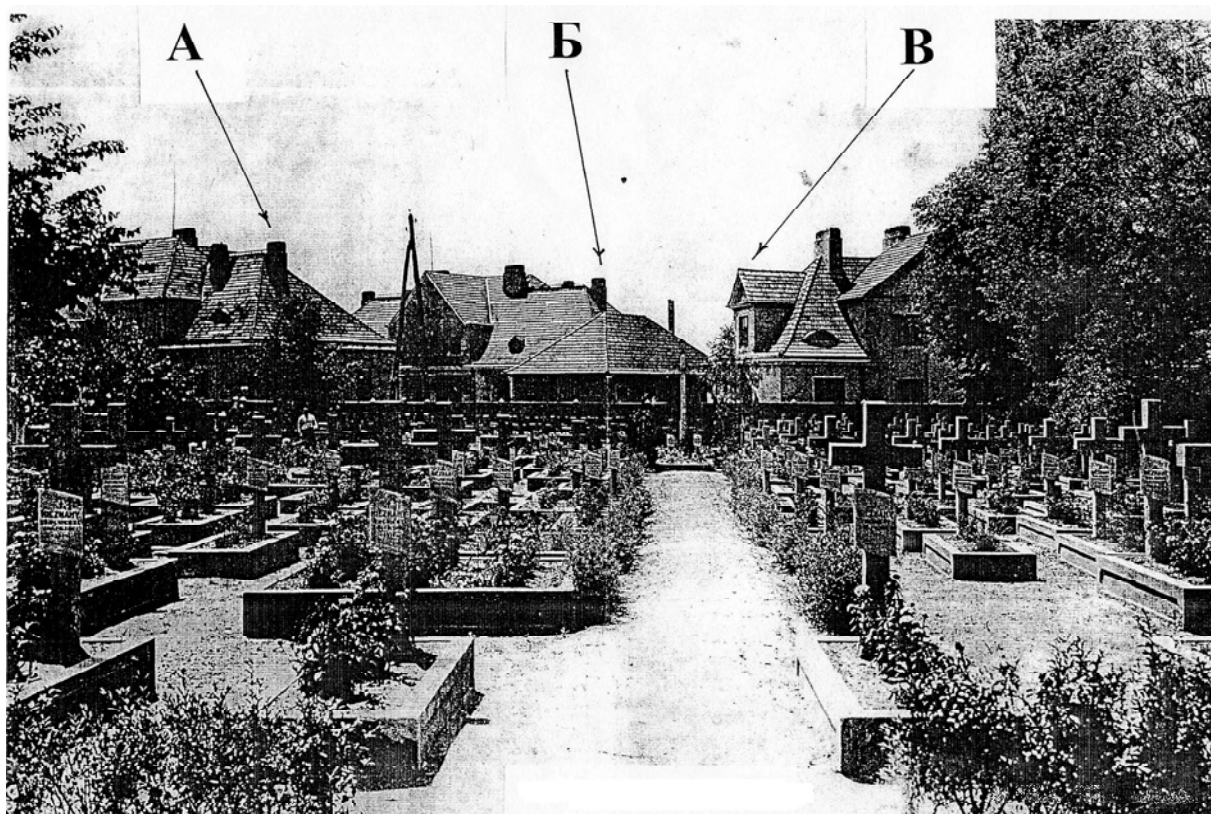

Рис. 5. Фото 1930-х років.

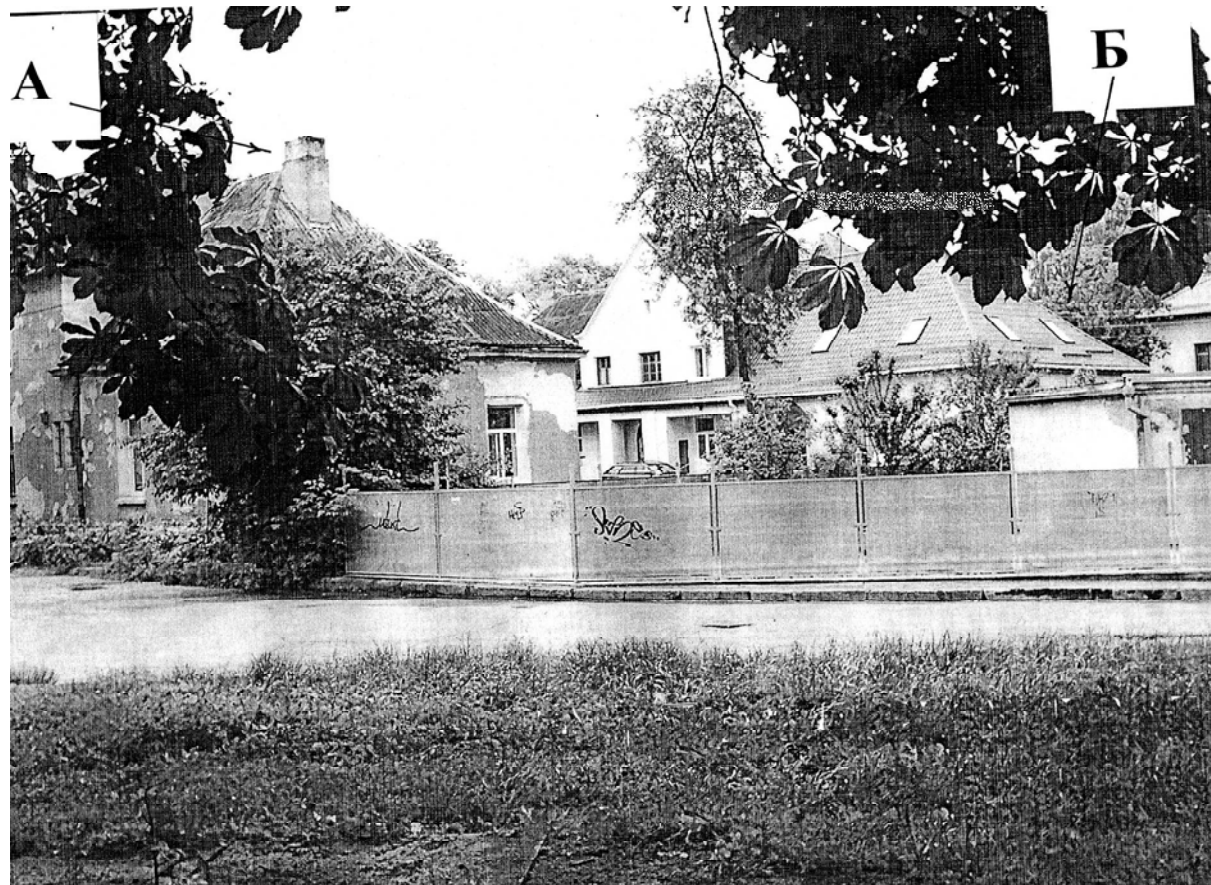

Рис. 6. Фото 2010 року (А,Б,В – будинки 1920-1930-х років по вул. Некрасова).

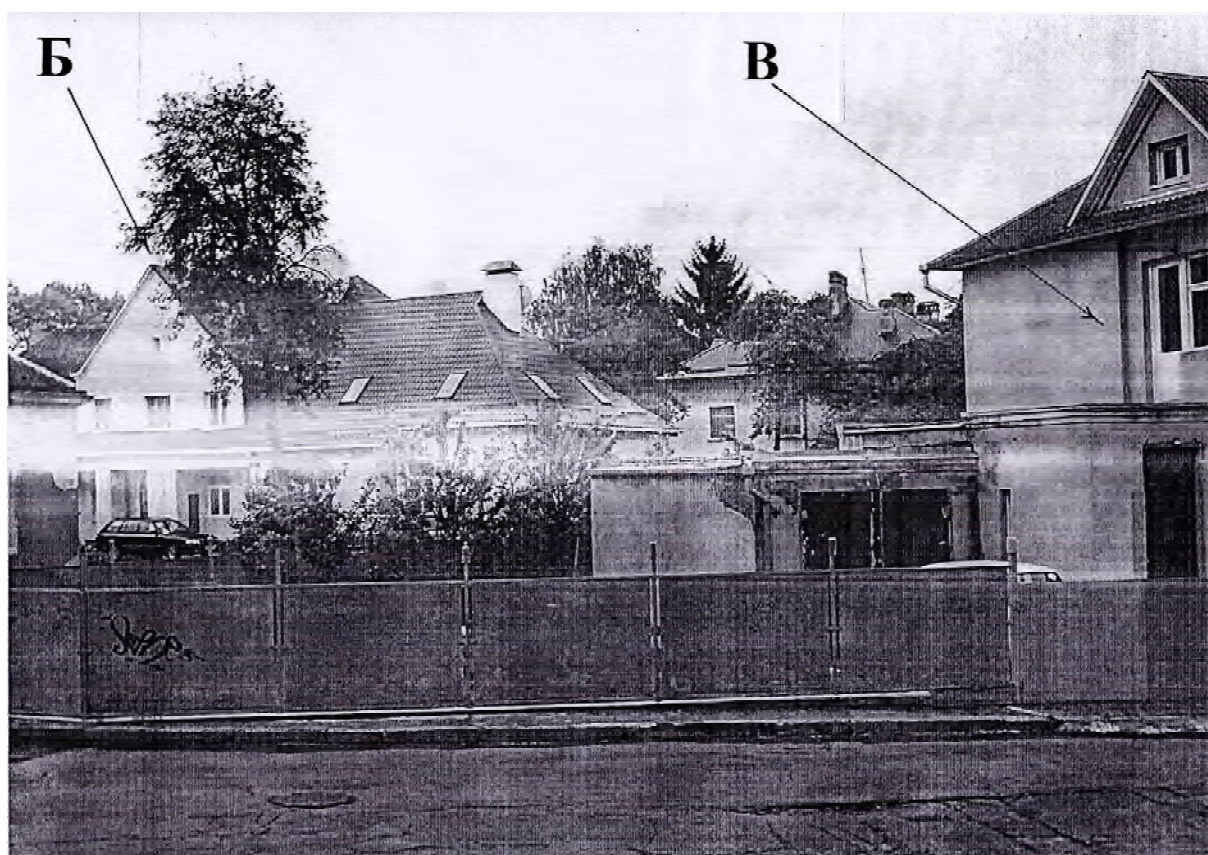

Рис. 7. Фото 2010 року (А,Б,В – будинки 1920-1930-х років по вул. Некрасова).

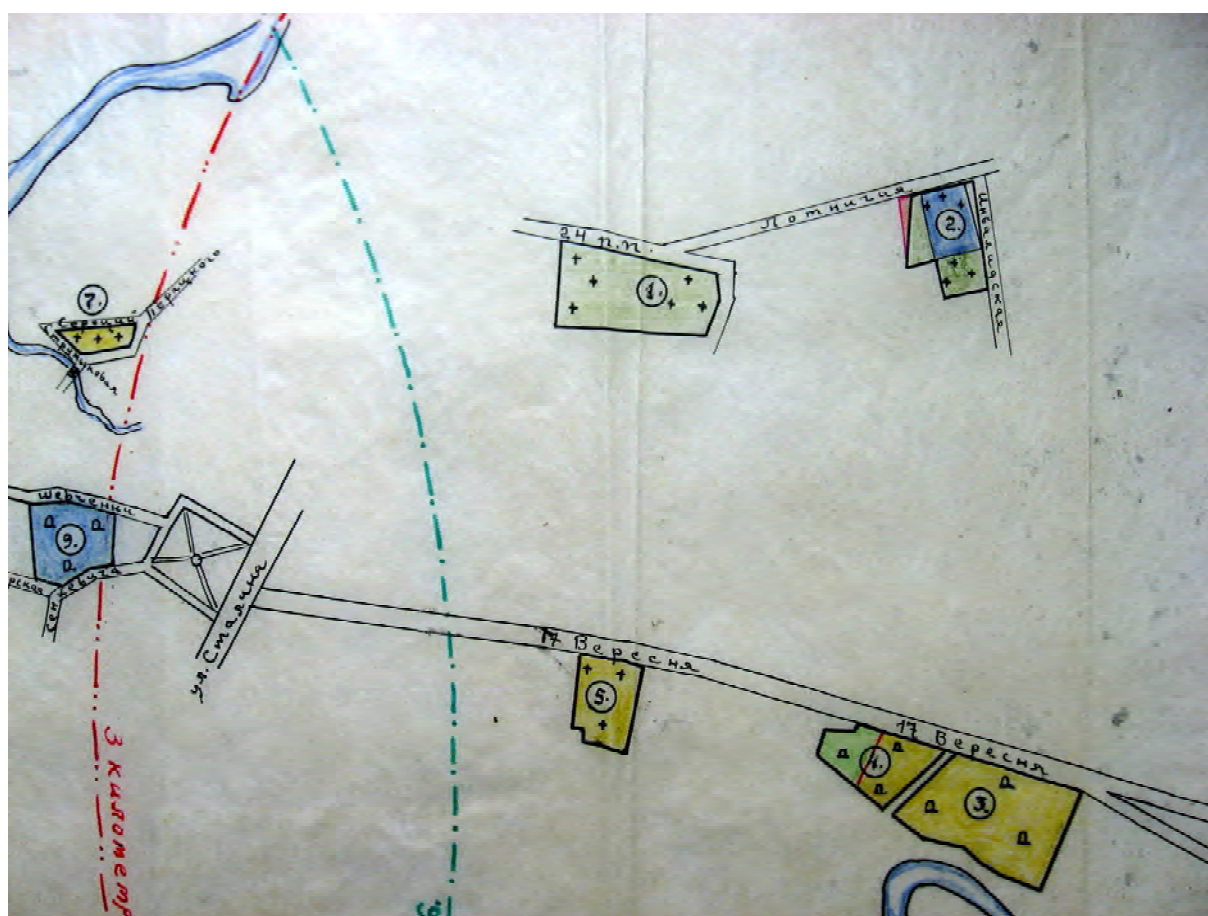

Рис. 8. Схема розподілення кладбищ г. Луцька, 1941 г.

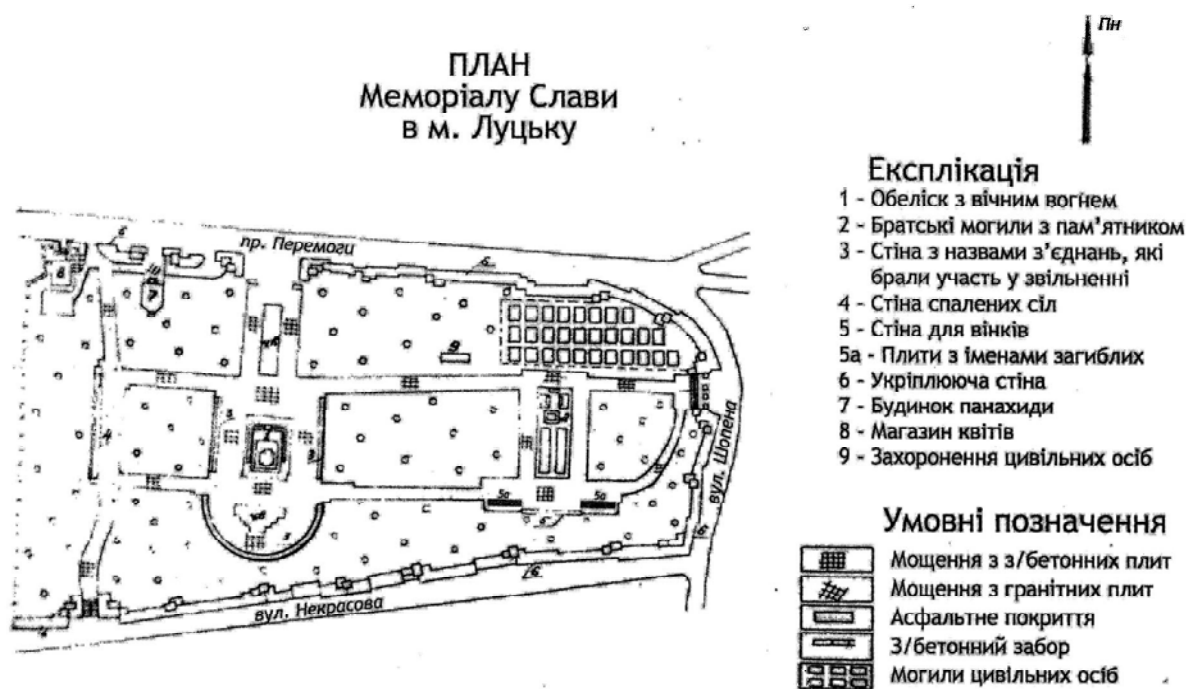

Рис. 9. План Меморіалу Слави.

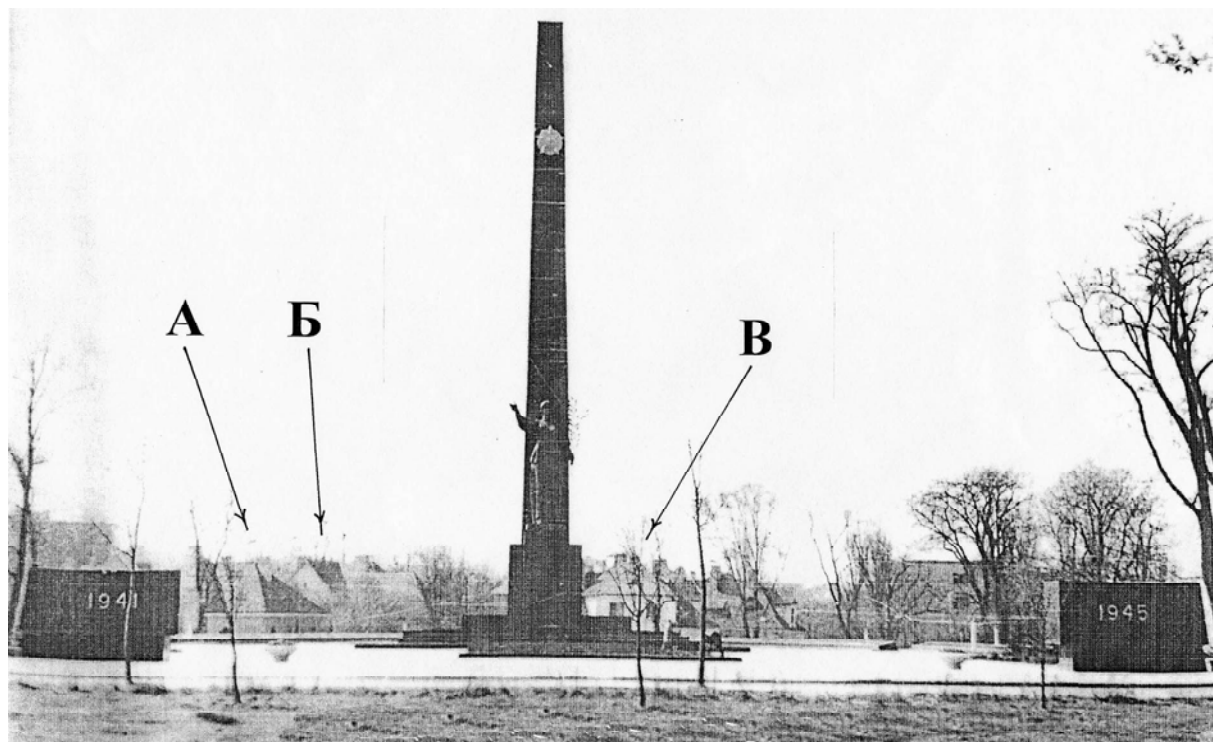

Рис. 10. Фото 1970-х років (А,Б,В – будинки 1920-1930-х років).

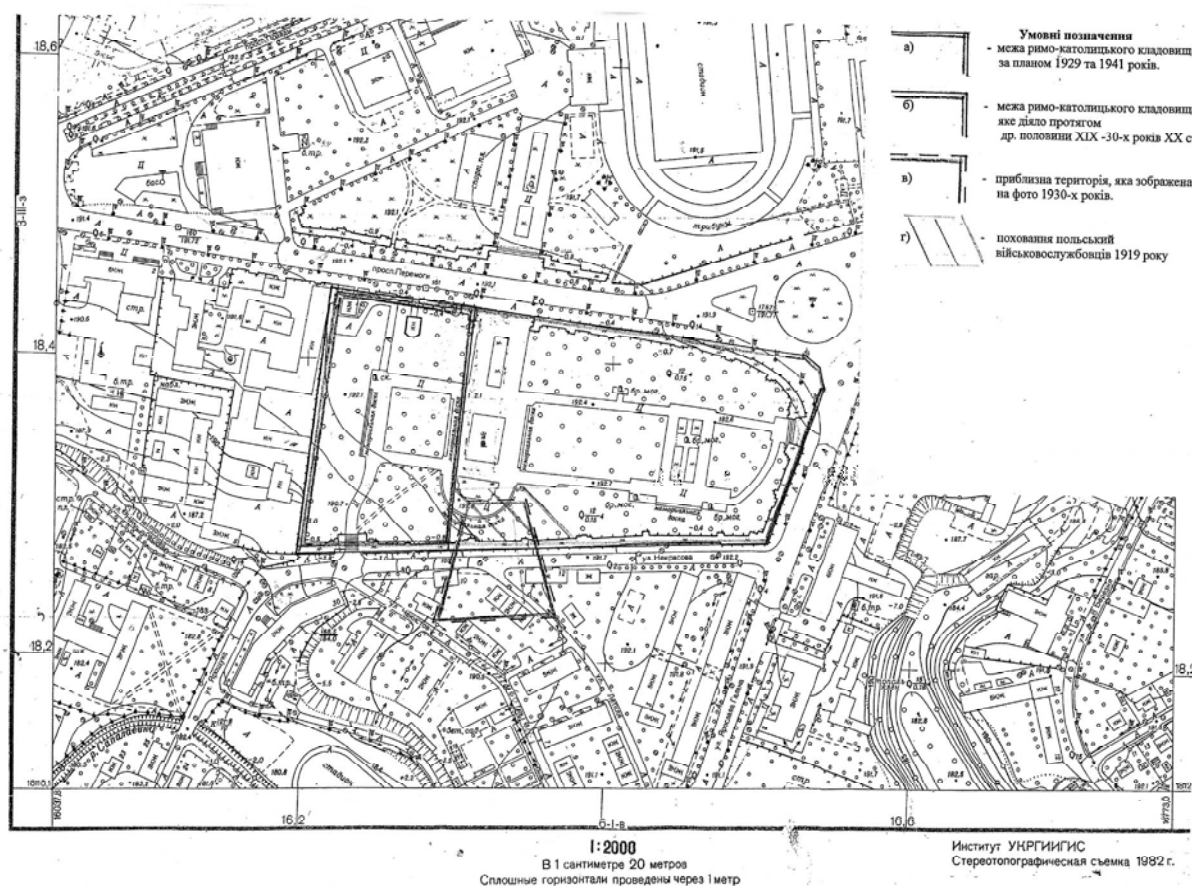

Рис. 11. Фрагмент карти міста Луцька 1982 року (масштаб 1:2000).

коштів проект не фінансувався. Громадськість міста, яка шанує історико-культурне надбання Луцька надіється, що встановлення буде здійснено найближчим часом.

1. Пясецький В. Пам'ять не вмирає. / Вальдемар Едвардович Пясецький. // *Gazeta Wolynska*. - 2009. - 9 квітня. - С.3

2. Пясецький В. Де мертві дивляться в небо, вірячи в мудрість живих (до історії одного з понад десятка давніх луцьких кладовищ, по-різному ліквідованих прокомуністичною владою). / Вальдемар Едвардович Пясецький. // *Monitor Wolynski*. - 2009. - 10 грудня. - С.3

3. Пясецький В.Е. Пройдімося давнім Луцьком: вибрані історико-краєзнавчі новели і нариси. / Вальдемар Едвардович Пясецький. - Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. - 192с.

4. Рішення обласної ради від 13.05.2011 № 4/15. Обласної програми увічнення пам'яті жертв війни, політичних репресій та депортацій на 2013-2017 роки. п.2 розділ VII. // Архів відділу охорони культурної спадщини.

5. Wojnicz A. *Łuck na Wołyniu opis historyczno-fizjograficzny*. / D-r Adam Wojnicz. - Łuck, 1922. - 96s.

Андрій Моклиця,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ПОЛЯКИ І УКРАЇНЦІ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ЮЗЕФА ЗЕМБИ (на матеріалі книги спогадів «З-над Стоходу»)

З-поміж представників польської культури нас особливо цікавлять ті, які тою чи іншою мірою мають відношення до України: народилися тут, навчалися, працювали, відвідували тощо. Такий досвід, здебільшого, отримує подальшу рефлексію у вигляді літературних творів, спогадів чи наукових досліджень. Образ українця і української культури в цьому випадку є для нас цінним джерелом інформації, адже виходить за межі нашого власного уявлення про себе, яке априорі є заангажованим. Саме таким діячем культурного українсько-польського пограниччя є поет, прозаїк і публіцист Юзеф Земба, який народився на Волині і провів тут своє дитинство. Його книга «З-над Стоходу» – це літературно опрацьовані спогади, які стосуються подій останніх років II Речі Посполитої та часів II Світової війни до вересня 1943 р. і містять чимало фактів про особливості життя багатокультурного регіону, яким тоді була Волинь.

Досить промовистий факт, що Юзеф Земба за свою книгу спогадів отримав нагороду на конкурсі «Поляки на Волині і Поліссі 1939-1946 рр.» і був відзначений загальнопольським конкурсом «Східні території під окупацією 1939-1945 рр.».

Щоб зрозуміти описувані факти, треба враховувати важливий момент. Предметом дослідження є дитячі спогади Юзефа Земби, що зумовлює специфічний підхід до зображуваних явищ – своєрідний симбіоз дитячого та дорослого світовідчуття. Образ Волині у спогадах автора має чітко виражені ознаки міфосвіту: 1) поділ на небесну і земну сфери: «*A były to dwa światy. Ten pod nogami, już gotowy, każdego dnia odkrywany... I tamten, wygięty w kształt okrywającej ziemię niebieskiej kopuły... Obydwa światy łączyli ludzie, którzy się mogli z tego na tamten niespodziewanie przenosić*» [4, 9]; 2) наявність основного центру світу (ним у спогадах є батьківська хата) і кількох периферійних, як-от озеро, спостережний пункт на дубі та ін.; 3) окреслені просторові і часові межі: «*Świat ten zamknięty na skrawku mapy, obejmują teraz jednym spojrzeniem. Wówczas jeszcze mniejszy, zamknięty jednym okręgiem połączenia nieba i ziemi*» [4, 9]; «*Może tam jest jakaś nieprzenikniona bariera, jak ta nad głową której w żaden sposób nie można przebić? Koniec torów, koniec ziemi, koniec życia, koniec świata...*» [4, 18]. Мова про те, що перед нами не просто вигадка чи казка (слова *міф*, *міфосвіт* так чи інакше асоціюються з цими поняттями), а певний тип художнього відображення дійсності: «міф є завжди частиною свідомості людини, якою б освіченою вона не була. Коли ми дорослішаємо, розвиваємося, то на якомусь етапі отримуємо можливість озирнутися на самих себе і відчутти, наскільки наївним було наше світосприйняття всього лише кілька років тому... Отже, міф – це суб'єктивна реальність, об'єктивація чуттєвого, емоційного світосприйняття» [2, 26]. Міфосвіт базується на суб'єктивній інтерпретації реальності і протиставляється науковому пізнанню, однак це не означає, що інформація у спогадах є недостовірною. Вона має додатковий суб'єктивний вимір, який в певному сенсі може краще розтлумачити нам специфіку взаємодії кількох культур, ніж т.зв. об'єктивний аналіз.

Цілковито абстрагуватись, читаючи книгу Юзефа Земби «З-над Стоходу. Волинські спогади», важко. І не тільки тому, що тлом опису є історія нашого краю і не поодинокі цікаві для нас культурознавчі аспекти, типу: «*Nad tablicą wisi w ramach oprawny Tryzub, godło samostijnej Ukrainy. Ani do orła, ani do gwiazdy znak ten nie jest podobny. Nie wzbudza ani sympatii, ani nienawiści. Wisi nad tablicą, to niech sobie wisi*» [4, 185]. Особливо цікавою для нас є полікультурна модель світу, який описує автор. Своє дитинство Юзеф Земба провів у середовищі представників різних національностей, зокрема, поляків, українців, росіян, євреїв, німців і навіть американців. Книга містить величезну галерею персонажів, кожен з яких є носієм певного культурного коду і ментальності. Як зазначає Ю. Аспресян, «властивий мові спосіб концептуалізації дійсності (погляд на світ) частково універсальний, частково національно специфічний, отже носії різних мов можуть бачити світ трохи по-різному, через призму своїх мов» [1, 351]. Нас, зрозуміло, найбільше цікавить емоційне і смислове навантаження образу українця, який у тексті відіграє важливу роль у формуванні бінарної опозиції «ми (поляки) – вони (представники інших національностей)».

Поняття *українець*, *український*, *поляк*, *польський* трапляються у тексті досить часто. Якщо два останні мають виразне позитивне маркування (що є абсолютно природним для національно свідомої людини), то поняття *українець* можна інтерпретувати як нейтральне. Автор не намагається робити широких історичних узагальнень (хто винен в українсько-польському конфлікті, чи виправдані вчинки

українців та ін.), але іноді абстрагується від конкретних індивідів і описує «типового, середньостатистичного» українця. Наприклад: *«Jadący na furce zaprzęgniętej w woły patrzył na po woli przesuający się świat, uczył się cierpliwości, sennie rozmyślał albo pozostawał w odrętwieniu jak jego zwierzęta»* [4, 27]. Мова йде про те, що українські селяни віддають перевагу повільним і млявим волам, а не расовим коням (як поляки), звідси проєкція на «господарів»: спокійні, терплячі, пасивні. Ще один приклад свідчить про те, що українці здебільшого затяті і вперті, дуже цінують свою власність: *«Ukraińscy chłopci domagali się niewspółmiernych do wyrządzonych szkód odszkodowań. Trzeba się było z nimi długo o wszystko targować... Major daremnie tłumaczył, że za sprzedany dla wojska hektar i pięć można kupić w innych stronach, a oni nie»* [4, 28]. Таких узагальнень у тексті небагато, автор переважно подає детальні характеристики конкретних осіб, основу яких складають різні особливості характеру. Зв'язок таких портретів з менталітетом людини, як представника певної нації, дуже опосередкований. Напр., характеристики українця Архипа: *«Wysoki, dobrze zbudowany młody chłop; traktowany był w naszym domu jak ktoś bliski; ciągle były mu potrzebne pieniądze na karty; namiętny gracz; dorabiał jeszcze strzelaniem do bezpańskich psów, za to strzelanie nie lubili go chłopci»* [4, 33-34]. На основі поданих характеристик складно робити якісь проєкції, оскільки вони дуже індивідуальні.

Загалом варіантів тлумачення понять *ми – вони* (тут: *поляки – українці*) є кілька. З одного боку, це можуть бути збірні поняття, як узагальнення національного характеру, а з іншого – ілюстрації до опозиції «позитивне – негативне». Другий підхід досить поширений, оскільки для кожної людини її нація – абсолютний позитив (порівняйте, напр., конструкції з виразним позитивним маркуванням: *«To polskie wojsko – mówili ludzie z wyraźnym zachwytem i dumą»* [4, 20]; *«Czym chata bogata – szerokim staropolskim gestem zapraszał do wnętrza»* [4, 24]), статус іншої нації визначається географічним розташуванням: найближчий сусід завжди є найзлішим ворогом. Проводячи відповідну політику, держава формує відповідний загальний стереотип: плюс – це ми, а мінус – вони, тобто ті нації, які конкурують з нами, претендують на наші території в силу історичних обставин, не визнають нашого авторитету тощо. У випадку «Волинських спогадів» ситуація дещо інша. Вони (тобто *українці*) живуть серед нас, є частиною спільного багатокультурного середовища, а відтак не можуть бути *чужими* чи *ворогами*. Вони – невід'ємна частина тієї реальності, про яку пише Юзеф Земба.

Як уже згадувалось, стосунок понять «українець», «поляк» до характерів певних індивідів дуже опосередкований. Вони не марковані категорією оцінки самі по собі, а залежать від контексту. Ось, для прикладу, епізод, коли незнайома українська жінка прихистила дітей під час бурі: *«Wracamy. Na drodze kaluże, połamane gałęzie i powyrywane z korzeniami drzewa. Nawet nie przypuszczaliśmy, że do Michałka jeszcze tak bardzo daleko. To wszystko mogło się zwalić na nas. Wielką wdzięczność czujemy dla tej nieznannej ukraińskiej kobiety»* [4, 107]. Слово «українська» має у цьому контексті виразні позитивні конотації. Загалом же у тексті спогадів поняття на позначення національності зберігають нейтралітет. Це чи не єдиний аспект у книзі, який має статистично-об'єктивне забарвлення.

Досить помітним у тексті спогадів є протиставлення *пан* (здебільшого поляк) – *селянин* (здебільшого українець). Не можна сказати, що такий поділ має виразне оцінне маркування і виражає зверхнє ставлення до «простих» людей. Скоріше мова йде про традиційну соціальну структуру польського суспільства. Є чимало прикладів насмішкватого ставлення до осіб шляхетного походження, напр., до збіднілого графа, який ні з ким не приятелював, діти кричали: *«Hrabia, hrabia, co psy obrabia!»*. Юзеф Земба натякає, що саме по собі шляхетне походження перестало бути самодостатнім критерієм, на першому місці – працьовитість і вміння провадити господарство.

Українські селяни живуть доволі бідно, це змушує їх найматися на додаткову роботу до польських господарів. Про бідність свідчать і описи помешкань: якщо у поляків здебільшого маєтки, будинки, господарства, то в українців – скромні хатки: *«Od mielnickiej drogi wiodącej do Cegelni zaczynała się prawdziwa ukraińska wioska. W zwartym szeregu stały kryte strzechą chaty. Za nimi stajnie, obory, stodoły. W domach maleńkie okienka. Ojciec mówił, że chaty te pamiętają jeszcze pańszczyźniane czasy. W każdej zamiast podłogi była ubita gliniana polepa. Drzwi zamykano na drewniane zasuwę»* [4, 63]. Опис містить атрибути традиційної української хати: покриті очеретом дахи, маленькі вікна, долівка замість підлоги і дерев'яний засув на дверях. Про українську хату автор говорить з симпатією, оскільки вона займає важливе місце у структурі Волинського міфосвіту.

На думку автора, мирне співіснування представників різних національностей і культурне взаємозбагачення стало можливим завдяки релігійній толерантності. Важливим для місцевих мешканців було не те, у що саме вірить людина, а чи вірить взагалі (звідси неприязне ставлення до «бездуховних» комуністів): *«Ludzie byli przyzwyczajeni do wyznań najróżniejszych. Polacy – wiadomo – katolicy,*

ukraińcy – prawosławni i sztundzi, Żydzi to Żydzi – chodzą do bożnicy» [4, 63].

Події II Світової війни суттєво змінюють структуру подальшої оповіді. Епіцентром авторської уваги стають конкретні події, а портретні замальовки (в широкому розумінні – життєписи осіб) – відходять на задній план.

У цій частині образ українця має кілька вимірів:

1. Позитивний (домінантний) – базується на співчутті до українців, які, як і поляки, стали жертвами більшовицького режиму; українці через страх або бідність змушені вступати до колгоспів; тривожне очікування репресій якоюсь мірою зближує українців і поляків.

2. Негативний – базується на аморальних і злочинних вчинках **окремих** українців, особливо представників міліції. Навіть у такій ситуації автор пом'якшує оцінку: людина загалом слабка істота, надто залежна від суспільних подій та приватних інтересів.

Загалом позиція автора суперечить стереотипу українця часів війни, який сформувався у польській культурі. Польські дослідники зазначають: «Образ українця ... має передусім негативні ознаки. Україна асоціюється найчастіше з кривавими боями періоду II світової війни, а українці оцінюються як нетолерантні, агресивні і жорстокі» [3, 7]. Автор спогадів чітко розділяє українців на тих, які нікому не зроблять кривди (це образи конкретні, базуються на досвіді самого автора: знайомі, сусіди, близькі) і тих, які нападають на польські родини і вбивають людей (ці образи абстрактні, узагальнені, базуються на розповідях інших людей): «*Dranie – powtórzył – oni teraz szykują się na nas, ale my się im tak łatwo nie damy. Miał na myśli milicjantów i należących do nich bandziorów. Ukraińców zna dobrze, bo wiele jeździ po okolicznych wioskach. Z wieloma się nawet przyjaźni. Chociażby taki stary Kucharuk, Dementi, Nikończuk, Mularczuk – nikt by z nich drugiemu człowiekowi krzywdy nie zrobił, a wielokrotny kum Ihnat albo Michałko to prawie rodzina*» [4, 219]. Така двоїстість образу українця в останніх частинах спогадів видається логічною. Серед оточення автора немає «поганих» українців, «погані» прийшли ззовні, з-за меж волинського міфосвіту.

Отже, якщо узагальнити образ довоєнного життя та більшовицької окупації на Волині (в суб'єктивній інтерпретації Юзефа Земби), то українсько-польські стосунки можна окреслити як мирне співіснування. Було б помилкою називати поляків і українців братами (принаймні, у «Волинських спогадах» такого спекулятивного пафосу немає), але вони – добрі сусіди. Таку позицію не важко витлумачити. По-перше, автор не відмежовується від культурного середовища, в якому виріс (як зауважує сам, ще в ранньому дитинстві вивчив українську мову). По-друге, часове нашарування надто велике (книга спогадів написана аж у 2001 році), тому Юзеф Земба бачить своє дитинство як певну ідеальну модель. Це означає, що окремі компоненти цієї моделі могли очиститись від негативних аспектів. Така позиція властива мало не всім польським письменникам волинського походження, які, крім того, не надто охоче зачіпають дражливе питання українсько-польських відносин.

Юзеф Земба дає нам зрозуміти, що маючи справу з проблемою міжнаціональних стосунків, треба усіма способами уникати узагальнення. *Народ, вони, нація* – це абстракції, оперування якими може привести до опозицій на зразок *ми (хороші) – вони (погані)*, або *поляки (+) – українці (-)*. Таке спрощене, примітивне, бінарне сприйняття світу неприпустиме для високоосвіченої людини. Історичний процес має конкретних суб'єктів, тому треба говорити про конкретну особу і її вчинки. Навіть за цієї умови існує як мінімум дві позиції, кожна з яких по-своєму істинна.

1. Аспресян Ю. Д. *Избранные труды. Том 2. Интегральное описание языка и системная лексикография* / Ю. Д. Аспресян. – М., 1995. – 767 с.

2. Моклиця М. *Вступ до літературознавства* / Марія Моклиця. – Луцьк, 2011. – 464 с.

3. Konieczna J. *Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek* / Joanna Konieczna. – Warszawa, 2001. – 89 s.

4. Złęba J. *Znad Stochodu. Wspomnienia wołyńskie* / Józef Zięba. – Lublin: Norbertinum, 2001. – 254 s.

Луїза Оляндер,
доктор філологічних наук, професор, академік АН ВО України,
завідувач кафедри слов'янської філології Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки, м. Луцьк

ЛЮДИНА І ЧАСОПРОСТІР У ТВОРЧОСТІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО

*Истины старые, но вечные, не знающие
 во времени ни морального, ни физического износа...
 получают в каждом человеке и зрителе некое личное,
 собственное озарение. Как, каким образом удастся
 ему внушить каждому из нас, что это относится
 именно к нам (к нам – стало быть, ко мне), в первую
 очередь касается нас и обращено именно к нашим
 чувствам, остается загадкой.*

Валентин Распутин.

Ці слова, сказані В. Распутіним на адресу російського драматурга А. Вампілова, можна віднести й до видатного польського письменника, гуманіста й патріота Ю. І. Крашевського (1812-1887), 200-річний ювілей якого в цій рік відзначає людство. Вражає багатосторонність його таланту: Ю. І. Крашевський – художник, і критик, який у томі «Studiów literackich szkicu. Życie umysłowe» сформулював головні методологічні засади оцінювання мистецтва і красного письменства, що не втратили значення і для сучасної науки про літературу, скульптуру, малярство та інші види творчої діяльності. Невипадково письменник ніколи не залишався поза увагою літературознавства і був поміченим в усіх його жанрах – від популярно-рекламних статей критики до ґрунтовних досліджень – монографій В. Данека («Józef Ignacy Kraszewski»), Е. Варениці («Józef Ignacy Kraszewski») та ін. – і дисертацій, зокрема «Становление реализма в творчестве Юзефа Крашевского 1830—1840-х годов» С. Малкович та ін.

XXI ст. не втратило інтересу до спадщини Ю. І. Крашевського: його творчість розглядається науковцями в багатьох вимірах, про що свідчать уже назви тих праць, що вийшли друком тільки останнім часом в Україні, Польщі та Росії: «Екзистенція любові в наративі повісті “Уляна” Ю. І. Крашевського» (2011) М. Ткачука [6], «Проблематика та образна система польської прози першої половини XIX ст.» (2011) Н. Петриченко [5], «Новаторство різножанрової творчості Ю. І. Крашевського у Волинський період» (2011) С. Байдацької [1], «Mit puszczy w powieściach Józefa Ignacego Kraszewskiego» (2004) Тадеуша Лінкнера [15], «“Wśród ciszy lasów...” Motywy sylwiczne w “Starej baśni”» (2004) Віолетти Венерської [17], «Н. В. Гоголь и Ю. И. Крашевский» (дис. ... канд. наук, М. : 2007) В. Плохотнюк та ін.

Але, незважаючи на великі досягнення крашевськознавства, тема «Людина і часопростір у творчості Ю. І. Крашевського» залишається актуальною. І якщо в центр поставити ключове слово *збереження*, котре, хоч і не вживається автором, але завжди відчувається і визначає лейтмотив всього його доробку, то постає питання: *збереження чого?* На нашу думку, у відповідь треба, насамперед, виділити два аспекти, актуалізовані Ю. Крашевським: *збереження* природи як матеріального світу, що не є створеним людиною, і *збереження* природи самої людини, її гуманістичної сутності, в тому числі і через *збереження* історичної пам'яті.

Мета статті полягає в тому, щоб через поетику – хоча б у загальних рисах – охарактеризувати гуманістичну спрямованість творчості Ю. І. Крашевського, яка входить у широкий контекст філософської та художньо-філософської думки і великою мірою розкривається письменником у зображенні взаємодії людини з часопростором, визначивши водночас його смислотвірні функції.

Гуманістична концепція людини в її концентрованій формі представлена Ю. І. Крашевським у книзі «Sztuka u słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej (1860). Розмисли письменника, висловлені в цій праці, слугують певним дороговказом до глибшого осягнення його художньої спадщини. Філософські думки Ю. І. Крашевського, його художньо-естетичні переконання, сформульовані в уводинах («Wstęp. – Sztuka»), діалогічно тяжіють до кола тих думок, котрі зазвучать через вісім років після виходу у світ праці «Sztuka u słowian» у романі Ф. Достоєвського «Ідіот» («Идиот», 1868), насамперед до загадкової тези, яка і до тепер викликає жваві дискусії – «Краса врятує світ» («Красота спасет мир»). Ф. Достоєвський не випадково кинув до романного тексту, як зерно в землю, цей вислів. З'явившись в обігу людської думки, він створює у свідомості реципієнта поле напруження між позиціями різних

мислителів різних часів, в тому числі і між тезою «Краса врятує світ» і роздумами Ю. Крашевського про прекрасне.

«Źłowiek, – пише Ю. І. Крашевський, – stworzony na obraz Boży, otrzymał w podziale duszę nieśmiertelną, która się nieustannie wspina ku niebu i żywotowi wiekuistemu. Tej aspiracji ku przeczuwanej ojczyźnie rozmaite są objawy, w różnych kołach życia ludzkiego: pragnienie dobra, cnoty, prawdy, piękności, są częściami tego kwiatu, który jak helijotrop zwraca się zawsze ku słońcu swemu, ku Bogu.

Piękno, jego uczucie, pragnienie odtworzenia cieleśnego, mieszkającej w nas idei piękności, są zasadą wszelkiej sztuki. W niej najgłówniej, najsilniej, objawia się twórczość człowieka, ograniczona wprawdzie, określona – ale jemu tylko właściwa, będąca wyłącznym jego darem» [13, 3-4].

Навіть уже з цього уривку видно, що Ю. І. Крашевський, відштовхуючись від категорії прекрасного (*piękno*), з одного боку, характеризує людину, її духовний світ і духовні потреби; з другого – розкриває взаємодію людини з простором у тому часі, коли вона живе, реалізуючи закладену в ній ідею *piękności*, творить у мистецтві *прекрасне* на планеті Земля (це її простір у Всесвіті). Водночас письменник доводить, що за допомогою мистецтва людина відкриває *прекрасне* в навколишньому світі. Не відмежовуючи акт *творчості* від естетичної категорії *краси*, Ю. І. Крашевський тим самим не лише констатує факт, а й нагадує, що творення *краси* є високим призначенням людства. І тут якоюсь стороною своєї думки польський письменник перегукується з думками М. Бердяєва, висловленими російським філософом – незалежно від Ю. І. Крашевського – в розділі «Мир творчества. “Смысл творчества” и переживание творческого экстаза» в книзі «Самопознание» (1920-1945):

«Я признавал, – пише М. Бердяев, – что творческие дары даны человеку Богом, но и творческие акты человека привносят элемент свободы, не детерминированный ни миром, ни Богом. Творчество есть ответ человека на призыв Бога. <...> Царство Божье приходит и через творческое дело человека» [2, 414].

Наведені тут вислови Ю. Крашевського, Ф. Достоевського, М. Бердяєва – це коло може бути розширено – при зіставленні відтіняють одні одного, стимулюючи водночас подальше осмислення креативних здібностей людини і ролі *краси* й *мистецтва* в її духовному житті. Висуваючи на перший план *ідею краси*, письменник напрочуд органічно вписується в концептуальні судження про мистецтво таких, наприклад, відомих художників ХХ ст., як В. Фаворський, котрий не втомлювався повторювати, що митець передає «в живописи ту красоту, какую он увидел в природе, в людях, в вещах. <...> Всякое цельное изображение, – зауважує він, – приводит нас к красоте и тем самым к добру» [7, 37-43]. Отже, Ю. І. Крашевський належав і продовжує належати до тих, хто утверджував *красу* в житті і тим самим у міру своїх сил впливав на простір, в якому перебуває людина, змінюючи все і всіх на краще. Про це у творчості польського письменника йдеться і безпосередньо, і опосередковано: іноді *краса* змальовується ним без вживання самого слова і міститься в підтексті, як стан задоволеної душі:

«Była w nim altana grabowa, ogromna, dobrze utrzymywana, gęsta, cienista, a mogąca bodaj paręset osób pomieścić, – kłazię w niej spoczywać lubił, bo i słońca nie przepuszczała i gdyby pokropiło, nie łączno deszcz zmoczy, tak gęsto splecione miała gałęzie» [10, 3].

Частотність уживання в художніх текстах Ю. І. Крашевського слова *piękne* та його контекстуальних синонімів (*malowniczość, ładność, doskonałość*) надзвичайно висока, що не є випадковим явищем. На жаль, тут про це можна лише побіжно сказати, тому що тема *частотності* лексеми *piękno* письменником потребує спеціального дослідження. На доказ наведемо тільки декілька прикладів її вживання разом зі спільнокореневими словами із трьох перших оповідань, вміщених у книгу «Skarb» – «Biografia sokalskiego organisty», «Imieniny»; «Majster i czeladnik»: «...dobyta *piękność* hojną rozsiewałem dłonią...» [12, 5], «...ogłądała *piękny* rękopis» [12, 9] «...*piękność* jego pieśni» [12, 9], («Biografia sokalskiego organisty»); «...*piękne* czarne oczy» [12, 15], «...*pięknie* wyglądasz!» [12, 18], «...*pięknych* drobnostek...» [12, 23], «...*pięknie* przeprosić...» [12, 24], «Zdziwią się *pięknie!*» [12, 28], «...za *pięknymi* pąsowymi firankami...» [12, 28] («Imieniny»); «...błyśnie nową *pięknością!*» [12, 33], «...przydając *piękności* nowemu kościołkowi» [12, 34] («Majster i czeladnik») і т.д.

Слово *piękno* та спільнокореневі з ним слова, вживаючись письменником у сталих словосполученнях, не сприймаються як затерті штампи, тому що вони тісно взаємодіють із емоційною тональністю тексту, яка оновлює їх і створює ефект одивлення (*рос.* остранения – В. Шкловський). Так, у червні 1871 р. у передмові до повісті «Chata za wsią», указуючи на реальність зображених подій, Ю. І. Крашевський пише: «Rzecz jest całkiem *wołyńskiego* bytu, bo autor naówczas jeszcze w tym *pięknym, wesołym* i pocziwym *kącie* mieszkał, od r. 1836 począwszy aż do 1859, jako gospodarz wiejski, nieustannie na oczach mając wieś. Wieśniaków, krajobrazy i życie ówczesne, *które już nigdy nie wróci...* Z wolą i mimo woli odbiło się ono w tej

powieści» (курсив мій. – Л. О.) [9, 6]. У цьому уривкові автор не лише оцінює волинський край (*piękny, wesoły*), а й ностальгійно виражає сум за цією землею і тими часами.

Різнобічну роль у характеристиці зв'язку головного героя з часопростором виконує високо частотна лексема *piękno* – разом із спільнокореновим з ним словами та контекстуальними синонімами – в оповіданні «*Wieczór w Carnym Lesie*», яке починається з пейзажної картини:

«Było to w maju, w *najpiękniejszą* porę roku; – słońce już się zniżało powolnie na zachód, słowiki śpiewać zaczynały, kwitnące czeremchy woń rozsyłały dokoła; *lubo wesoło* było w Czarnym Lesie. Któż z nas nie wie, że w tej wieczornej godzinie, świat może jest jeszcze *piękniejszy* niż w mglistym poranku? To światło złote, padające tu i ówdzie, za którym ciągną się od przedmiotów cienie *malownicze*, to niebo różnobarwne, rumieniące się, wyzłacane, co chwila zmieniające się, ileż to wdzięki dodaje widokom! Kochanowski, jak każdy poeta, kochając przyrodzenie, właśnie w tej chwili wyszedł był na próg domu, aby się nacieszyć *pięknym* wieczorem wiosennym» [12., 90].

Пейзаж живописний, викликає почуття умиротворення, ліричного настрою, що спричиняється барвистістю зображення стану природи, ритмом і безпосереднім зверненням до реципієнта: «Któż z nas nie wie...». Це звернення настроює на розуміння душевного настрою головного героя – поета Я. Кохановського, якого тихий вечір, мальовничий захід сонця і згасання дня надихає на творчий лад, викликає бажання осмислити *krasę* цієї космічної миті, досягнути безмежності Космосу та сутність Божого світу. І – *raptom!* (за М. Бахтінін це є кризовий хронотоп) – один за одним приїждять гості, котрих за звичаєм і прийнятим етикетом треба зустрічати, пригощати – кухоль за кухлем!!! – пивом, вести з ними довгу світську бесіду, марнуючи час і власне життя. Хронотоп реалістичний і реалістичний герой з його ностальгійним жалем за втраченим часом. Обравши таку фабулу, Ю. І. Крашевський розкриває конфлікт, який виникає між духовним покликанням поета та історичним часопростором, в якому він перебуває.

За законами художньої літератури все в оповіданні «*Wieczór w Carnym Lesie*» є фікційним, в тому числі й образ самого Я. Кохановського. Але стильова особливість, можна сказати, унікальність Ю. І. Крашевського виявляється в тому, що ця картина водночас майстерно, так би мовити, *документована*: вона, як і інші сцени, не лише спирається на фразки поета, а й певною мірою розвиває їхні мотиви, тобто «*technika dokumentalna, jaką obrał Kraszewski*» [16, 199], реалізується в незвичайний спосіб. Уже сам пейзаж – де все нагадує фразки і співвідноситься з ними – характеризує сприйняття природи Я. Кохановським і детермінує намір поета присвятити вечір філософським роздумам. Ю. І. Крашевський досягає своєї мети, створюючи тонкий стильовий візерунок, і, спираючись на читацький тезаурус, переконує, що часопростір, у котрому жив поет, стояв на заваді вільному розвитку його таланту, реалізації всіх його можливостей.

Завдяки фразкам «*Na lipę*» *документовано* й опис зустрічі гостей під липою. Оповідаючи лише про окремих побутовий епізод – дія відбувається одного вечора, – Ю. І. Крашевський звертає увагу на його типологічність і на певну парадоксальність ситуації, яка, з одного боку, заважала філософським роздумам поета, збіднюючи тим самим і майбутні покоління, котрі так і не дізнаються ніколи про те, що було назавжди втрачено через украдений у Яна Кохановського час. Звертаючись до невласного прямого мовлення, використовуючи для підвищення емоційності повтори синтаксичних конструкцій і прийом градації, Ю. І. Крашевський розкрив нестерпний душевний біль поета:

«*Żebyż to ich przyjmować tylko kosztem piwnicy i spiżarni, marna by to była strata; ale kosztem czasu! Kosztem czasu! Kosztem życia!*» (курсив мій. – Л. О.) [12, 91].

Проте, з другого боку – ця ж ситуація сприяла створенню сатиричних фразок, котрі обезсмертили ім'я поета, зокрема таких, як «*O ślachcicu polskim*», що завершує оповідання «*Wieczór w Carnym Lesie*». Це теж стильовий штрих прози Ю. І. Крашевського, який дозволив і надати слово самому Яну Кохановському, й підкреслити рятівну роль жарту і сміху в самостоянні поета, в його обороні проти тиску несприятливих обставин.

Важливо наголосити, що у такий спосіб Ю. І. Крашевський, складаючи психологічний портрет Я. Кохановського, водночас спрямовує реципієнта до його фразок – «*Do gór i lasów*», «*Na lipę*» («*Gościu, siądź pod mym liściem, a odpoczni sobie!*»), «*Na dom w Źarnolesie*», «*O żywocie ludzkim*», «*O gościu*», «*O sobie*», «*Do Petryła*» та ін. Між текстами цих фразок і текстом оповідання «*Wieczór w Carnym Lesie*» складаються діалогічні відносини, які дали можливість письменнику *домислити* ті почуття, про котрі поет умовчує, але їх можна прочитати за рядками його віршів. Крім того, треба зазначити, що тут письменник виходить за межі одиничного епізоду з життя Я. Кохановського, порушуючи проблему відносин художника з його епохою вже у філософському вимірі. Діалогічні відносини Ю. І. Крашевського з іншими письменниками, спрямовують думку реципієнта в тому напрямку, про який українська поетеса

Ліна Костенко казала устами свого героя з вірша «Кобзарю...» – Тараса Шевченка:

*Бо пам'ятайте,
що на цей планеті,
відколи сотворив її Бог,
ще не було епохи для поетів,
але були поети для епох!*

[4, 100].

З поняттям *краси* та *антикраси* пов'язані в Ю. І. Крашевського роздуми про людську особистість – «Chata za wsię», «Póliablę Weneckie», «Dzieci wieku» та ін. Так, у повісті «Chata za wsię» письменник, демократичний за своїми переконаннями, підкреслює від особи автора / наратора непомічене духовне багатство так званих пересічних людей:

«... jeden tylko Bóg z góry pogląda na tysiąc ubogich żywiolów, w których jest *więcej siły, piękności, energii* i snoty często niż w cisnących się nam w oczy dramatach, którym, chyba świecące ramy dają prawo do ludzkiej ciekawości, zajęci, pamięci» (курсив мій. – Л. О.) [9, 7].

Проте *антикрасою* постає безликість, сірість людини, яка навмисно намагається усереднити саму себе, втрачаючи свою самотність.

«Dzisiaj Europą z końca w koniec przewędrowawszy, – пише з гіркотою Ю. І. Крашевський у повісті «Póliablę Weneckie», – nie trafi się na wybitniejszą postać, żadna fizjonomia wyrazistsza nie przejrzy przez skorupę cywilizacji. <...> Nawet twarze tracą powoli charakter dawny, wybitniejszy, przywdziewając jakąś maskę tandetną, którą staranne wychowanie nadaje... Wszyscyśmy do siebie podobni, z małymi różnicami» [10, 5].

Ці рядки асоціативно викликають у пам'яті сатиричну повість В. Гомбровича «Ferdydurke», де яскраво представлено надання людині *форми* й зображені великі труднощі, які виникають перед кожним, хто наважиться протистояти їй.

У соціальному романі «Dzieci wieku» (1869-1870) письменник порушив проблему батьків і дітей. Його герої не прагнуть *краси* і *творчості*. Більш того, вони не збираються працювати й шукають легкого життя: чоловіки – за рахунок багатства знатної нареченої, а жінки – заможного жениха-шляхтича. Гору беруть тільки матеріальні інтереси та – як наслідок – бездуховність. І хоча Ю. І. Крашевський, створюючи роман «Dzieci wieku», думав насамперед про долю Польщі, проблематика цього твору (як, до речі, й інших його творів), яскраво зображені в ньому типи, типові ситуації – все це виходить своєю значимістю за національні межі та за межі певної історичної епохи. Художньо-смілова конвергенція (термін М. Бахтіна) слугує підґрунтям для зіставлення роману «Dzieci wieku» з творами, що були написані раніше, наприклад, з романом І. Тургенєва «Батьки і діти» («Отцы и дети», 1862), і тими, що з'явилися набагато пізніше, ще за життя письменника, такі, як «Любий друг» (Bel-Ami, 1885) Гі де Мопассана, і тими, котрі світ побачив після його смерті, зокрема «Сестра Керрі» («Sister Carrie», 1900) Т. Драйзера та ін. Звичайно, *конвергенція* – суб'єктивно / об'єктивний процес, який здійснюється суб'єктом. А тому варто притримуватися застережень Е. Касперського: «Рішення про те, “що з чим порівнюється”, – зауважує він, – залежить не тільки від реального контексту, а й від рішення дослідника. Тож воно є певною мірою, суб'єктивним і довільним <...> Тож порівняння мусить дотримуватися певних дослідницьких принципів, однак передусім ураховується його пізнавальний ефект, тобто те, що воно відкриває в літературі і що раніше було невидимим і невідомим» [3, 552]. Звернення до діалогічних відносин творів Ю. І. Крашевського з творами інших авторів переконує в тому, що польський письменник активно входив у сучасну йому проблематику. Розкриваючи вплив простору і часу на людину і навпаки, він зобразив національні типи, що стали варіантом інваріанту, тобто загальнолюдських типів, і тим самим збагатив і продовжує збагачувати уявлення про їхні типологічні і різноманітні прояви. Розгляд доробку Ю. І. Крашевського в широкому літературному контексті складає умови для більш глибокої і різнобічної пізнавальної цінності його творів. І тут важливо підкреслити одну суттєву особливість у сприйнятті

Реалістичний хронотоп у творах письменника з часом все більш набуває рис історично-пізнавального характеру. Тепер про «Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy» [14] вже не можна сказати так, як казав свого часу С. Буркот:

«Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy – jeśli traktować je jako opis podróży, – писав він, – odkrywały tereny zapomniane, na których trwał zastygły przed wiekami kształt świata. Od XVII wieku – co podkreśla Kraszewski – niewiele się zmieniło. Ten sam był los chłopów pańszczyźnianych, ich bezwzględny ponad ludzką miarę wyzysk, to samo poniżenie i zobowiązanie do licznych świadczeń na rzecz dworu. Pogłębiła się tylko nędza wegetujących, prowincjonalnych miateczek, w którycc wszystko, co przeszłość stworzyła wielkiego,

zmieniało się powoli w ruiny» [8, 13].

У нашому сьогоденні все стрімко змінюється.

Аналіз різнобічного і різножанрового доробку Ю. І. Крашевського дозволяє стверджувати, що найголовнішим завданням для людства письменник вважав *збереження* навколишньої природи і природи самої людини. Ю. І. Крашевський був одним із перших, хто підняв голос у захист малих річок, проти руйнації людиною себе як особистості, розглядаючи проблему з різних кутів зору в таких творах, як «Półdiablę Weneckie» (1865) або «Dziaduniu» (1868). Теперішній час з усією очевидністю засвідчує, що письменник був далекоглядним, він попереджав людство про загрозу тих небезпек, що в наш час набувають планетарних масштабів. Входячи в діалог з шекспірівським Гамлетом, котрий з гіркотою в душі стверджував: «Розпався зв'язок часів», – на сьогодні цей стан переконливо доведений Л. Костенко в романі «Записки самашедшого» (Київ – ХХІ століття), – Ю. І. Крашевський закликає встановлювати розірвані зв'язки й сам особисто наполегливо це робить. Асоціативно напрошується ще один перегук пафосу творів Ю. І. Крашевського – з драмою російського драматурга А. Вампілова «Прошлым летом в Чулимске» (1972), де героїня невтомно знову і знову встановлює хвіртку палісадника, яку люди, ідучи навпростець до чайної, щоразу звальюють на землю. Ці дії героїні є символом/закликом. І зіставляючи ці моменти вампілівської драми з пафосним спрямуванням доробку польського письменника можна стверджувати, що творчість Ю. І. Крашевського у нашій свідомості вже носить символічний характер.

Картини природи, створені Ю. І. Крашевським, дедалі набувають все більшої історично-пізнавальної цінності. Вони дають змогу уявити, яким був ландшафт у давнину або за часи життя самого письменника.

Стильова манера Ю. Крашевського слугує встановленню зв'язку часів, що набуває особливого значення в епоху глобалізації, і не лише для поляків.

Отже, Ю. Крашевський зі став тією постаттю, яка цікавить не тільки істориків польської літератури: письменник, продовжуючи вражати актуальністю порушених ним проблем, посідає чільне місце серед борців за людину в людині і за гідне неї життя.

1. Байдацька С. Новаторство різножанрової творчості Ю. І. Крашевського у Волинський період // Київські полоністичні студії / С. Лайдацька. – К.: Університет «Україна», 2012. – Т. XIX – С. 219-223.
2. Бердяев Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – Москва: Книга, 1991. – 446 с.
3. Касперський Е. Про теорію компаративістики // Література. Теорія. Методологія / Пер. з польск. С Яковенка. / Упор. і наук. ред. Д Уліцької / Е. Касперський. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 518 – 544.
4. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко – К.: Дніпро, 1988. – 559 с.
5. Петриченко Н. Проблематика та образна система польської прози першої половини ХІХ ст. // Київські полоністичні студії / С. Лайдацька. – К.: Університет «Україна», 2012. – Т. XIX / Н. Петриченко. – С. 214-218.
6. Ткачук М. Екзистенція любові в наративі повісті «Уляна» Ю. І. Крашевського // Там само / М. Ткачук. – С. 205-213.
7. Фаворський В. Об искусстве, о книге, о гравюре / В. Фаворський. – М.: «Книга», 1986. – 239 с.
8. Burkot St. Podróż po stronach rodzinnych // Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / St Burkot. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1895. – S. 5-17.
9. Kraszewski J. I. Chata za wsią / J. I Kraszewski. – Krakow: Wydawnictwo Literackie. – 412 s.
10. Kraszewski J. I. Półdiablę Weneckie. Powieść od Adriatyku / J. I Kraszewski. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1968. – 198 s.
11. Kraszewski J. I. Papiery po Glinct / J. I Kraszewski. – Warszawa: Nakładem Michała Glückberga, Drukarnia Orgelbranda, 1883. – 85 s.
12. Kraszewski J. I. Skarb / J. I Kraszewski. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1975. – 478 s.
13. Kraszewski J. I. Stuka u słowian, szczególnie w Polsce i Lstwie przedchrześcijańskiej / J. I. Kraszewski. – Wilno: Nakład wydawnictwa drukarni A. H. Kirkorai sp., 1860.
14. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / J. I Kraszewski. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1895. – 384 s.
15. Linkner T. Mit puszczy z powieściowych kronik Józefa Ignacego Kraszewskiego // Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. «Las w kulturze polskiej». Materiały z konferencji. Orzechowo koło Ustki 16-18 października 2003 / Pod. red. Wojciecha Łysiaka. / T. Linkner – Poznań: Wyd-wo Eco, 2004. – 139153.
16. Markiewicz H. Pozytywizm // H. Markiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe RWN, 2002. – 610 с.
17. Wenerska W. «Wśród ciszy lasów...» Motywy sylwiczne w «Starej baśni» // Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. «Las w kulturze polskiej». Materiały z konferencji. Orzechowo koło Ustki 16-18 października 2003 / Pod. red. Wojciecha Łysiaka / W. Wenerska – Poznań: Wyd-wo Eco, 2004... – S. 153-164.

Вікторія Остапчук,
*кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янської філології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк*

ЯНУШ КОРЧАК І ВОЛИНСЬКИЙ ТЕКСТ

Проблема наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту» – широка і неоднозначна. Ось чому в її межах треба вести мову не лише про польських письменників, які жили і творили безпосередньо на Волині (зокрема, Ю. Словацький, Ю. Крашевський, Г. Запольська та ін.), і не тільки про тих, котрі згадували у своїх творах про Волинь (наприклад, Л. Бучковський), а й про те, як польська література та її складова – красне письменство – в процесі діалогу з Волинським текстом впливають на нього.

У цьому зв'язку варто привернути увагу на постать всесвітньо відомого письменника і педагога Януша Корчака. Відомо, що Януш Корчак, військовий лікар, був у Києві, де опікувався створенням і відкриттям сирітського притулку для польських дітей. Саме тут, на українських землях, польським письменником і педагогом була написана книга «Як любити дітей».

На перший погляд може видатися, що немає підстав розглядати творчість Януша Корчака в межах волинського тексту, проте педагогічні і гуманістичні ідеї польського діяча не є байдужими для громадськості Волині.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати, якою мірою сьогодні Януш Корчак входить у свідомість волинян, у практику їхньої педагогічної діяльності, та як погляди польського педагога й письменника взаємодіють з інноваційними процесами виховання в навчальних та освітніх закладах Волині.

Підтвердженням того, що мешканці Волині небайдуже ставляться до спадщини Януша Корчака, є, зокрема, проведення поетичних конкурсів, присвячених творчості польського письменника. Так, 24 лютого 2012 року, коли Польща відзначала рік Януша Корчака, у Палаці культури м. Луцька відбувся п'ятий декламаторський конкурс польської поезії та прози для мешканців України [8]. Організаторами конкурсу були управління культури Луцької міської ради, Центр культури в Любліні, Товариство польської культури на Волині ім. Т. Костюшка, Волинський інститут економіки і менеджменту. А 20 квітня відбувся конкурс виразного читання, який організували Волинське обласне управління освіти, управління освіти Луцької міської ради, Волинський обласний відділ Спілки вчителів-полоністів України ім. Габрієлі Запольської, комунальний заклад «Гімназія № 4 ім. Модеста Левицького» Луцької міської ради Волинської області [7]. У конкурсі взяли участь студенти Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, учні шкіл та інші мешканці Луцька. Уривки з творів Януша Корчака звучали польською мовою, а також в українських перекладах.

Міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні підходи Януша Корчака як важливі духовні цінності на сучасному етапі» пройшла 15 – 16 листопада 2012 року в бібліотеці Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки в м. Луцьку. Організацією і проведенням конференції займалися Генеральне консульство Республіки Польща в Луцьку, факультет психології СНУ, ВОГО «ОМЕР», Управління освіти Луцької міської ради та єврейська громада міста. У роботі конференції взяли участь науковці й практики з України, Польщі, Росії та Ізраїлю.

До заходів, присвячених вшануванню постаті польського письменника і педагога долучився й народний аматорський театр-студія «Гармидер» Луцького районного будинку культури. Для постановки було обрано твір Януша Корчака «Сенат шаленців». Вибір не був випадковим, адже у п'єсі розкриваються важливі духовні проблеми людства, зокрема, відсутність віри і любові. Вистава викликала неабияке зацікавлення у волинських глядачів ще й тому, що порушені в ній питання є актуальними для нинішнього українського суспільства. Успіх акторів був надзвичайним, закономірно, що вистава двічі поспіль зібрала аншлаг у Луцьку.

У цьому ж 2012 р. волинські газети розмістили на своїх сторінках відомості про Генріка Гольдшміта (справжнє ім'я польського вчителя). Зокрема, у двомовній українсько-польській газеті «Волинський монітор» з'явилися такі статті, як «Перший польський уповноважений із прав дитини» Наталії Денисюк [3], «Ідеї Януша Корчака досі актуальні» Інеси Філіппової [11], в яких висвітлені найважливіші моменти життя і творчості польського діяча, а також подається інформація про заходи з нагоди року Януша Корчака, в яких взяли участь мешканці Волині.

Газета «Сім'я і дім» подала замітку Жанни Куяви під дещо метафоричною назвою «“Король дітей” Януш Корчак: не забирайте своїми “не можна” дитинства» [5]. Автор статті описує події, котрі відбулися

в місті Києві з нагоди Днів Корчака, зокрема, «відкриття меморіальної дошки Янушу Корчаку на єдиному вцілілому будинку, пов'язаному з його перебуванням у Києві». Представники волинської газети «Сім'я і дім» «побували на зустрічі в одній із київських книгарень, куди прийшли ті, хто вважає Януша Корчака своїм учителем та наставником».

Відомо, що Януш Корчак заговорив про права дітей задовго до того, як ООН у Всесвітній Декларації прав людини проголосила про те, що діти мають право на особливий захист, турботу і допомогу. В Україні День Захисту дітей відзначають 1 червня. З нагоди цього дня Камінь-Каширська районна газета «Полісся» познайомила читачів з деякими положеннями педагогіки Старого Доктора (ще один псевдонім Генріка Гольдшміта). Заголовок статті є висловом самого Януша Корчака: «Дітей немає, є люди» [6]. Автор замітки наголосила на тому, що дорослим слід вчитися у дітей «бути відвертішими, вміти вірити і любити», що власним життєвим прикладом підтвердив великий польський Педагог.

У середніх спеціальних та вищих навчальних закладах Волині, зокрема, на педагогічних факультетах, про Януша Корчака говорять в контексті загальнолюдських цінностей, згадуючи передусім його жертвний подвиг. Про це повідомила доктор педагогічних наук кафедри соціальної педагогіки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Леся Анатоліївна Мартіросян, яка зазначила, що педагогічний доробок Януша Корчака, на жаль, в широкому об'ємі і досі не входить в університетські програми, а тому студенти ознайомлюються з ним лише побіжно, в руслі «фашистська-антифашистська педагогіка». Зі своєю колегою суголосні доктор педагогічних наук, завідувач кафедри соціальної педагогіки Петро Миколайович Гусак і декан факультету педагогічних наук Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Іван Олександрович Смолюк, котрі пояснили, чому в курсі вивчення історії педагогіки діяльність Януша Корчака не розглядається детально: він не був першовідкривачем у теорії педагогіки, а спирався на досвід попередників. Під час бесіди усі співрозмовники наголосували на тому, що найбільшою заслугою Генріка Гольдшміта, котра перевищує усі можливі досягнення в галузі науки, є його подвиг.

Моє особисте перше знайомство з Янушом Корчаком відбулося під час навчання у Володимир-Волинському педагогічному училищі імені А. Ю. Кримського (нині – коледж). Відкрила для нас, 16-річних студентів, цю чудову постать викладач педагогіки Лідія Леонідівна Будньовська. І досі у мене в пам'яті звучить її схвильований голос: «Він (Януш Корчак) ішов попереду своїх вихованців, – говорила Лідія Леонідівна, – ведучи їх на смерть, і розповідав їм казку про те, що вони йдуть у країну вічного сонця і тепла, де цвітуть чудернацькі квіти і співають дивовижні птахи...» І тоді у мене постало питання / нерозуміння: «Невже відома на той час у Польщі людина, письменник, не міг врятуватися?» Пізніше дізналася, що міг. Так, Ігор Неверлі свідчив: «На Белянах сняли для него комнату, приготовили документы. Корчак мог выйти из гетто в любую минуту, хотя бы со мной, когда я пришел к нему, имея пропуск на два лица – техника и слесаря водопроводно-канализационной сети. Корчак взглянул на меня так, что я съёжился. Видно было, что он не ждал от меня подобного предложения... Смысл ответа доктора был такой... не бросишь же своего ребёнка в несчастье, болезни, опасности. А тут двести детей. Как оставить их одних в запломбированном вагоне и в газовой камере? И можно ли все это пережить?» [Цит.: 13, 520] Ігор Неверлі приводить зі спогадів очевидців розмову коменданта з Янушем Корчаком перед відправленням дитячого будинку із гетто в Треблінку: «Комендант спросил Доктора, не он ли написал “Банкротство маленького Джека”. “Да, а разве это в какой-то мере связано с отправкой эшелона?” – “Нет, просто я читал вашу книжку в детстве, хорошая книжка, вы можете остаться, Доктор...” – “А дети?” – “Невозможно, дети поедут”. – Вы ошибаетесь, – крикнул Доктор, – вы ошибаетесь, дети прежде всего!” – и захлопнул за собой дверь вагона» [Цит.: 13, 527]. Януш Корчак відкинув усі пропозиції шанувальників свого таланту – вивести його з гетто та сховати в іншій частині Варшави. Він не міг зрадити дітей, залишивши їх сам на сам без моральної підтримки. Він позбавив їх душі страху, і вихованці разом з учителем спокійно, без паніки увійшли в «камеру смерті», вони довіряли своєму опікунові. І він їх не обманув, вони дійсно пішли у країну вічного сонця...

У зв'язку з цим природно виникла в мене цікавість: «А як сучасна молодь та вчителі Волині сприймають Януша Корчака?» Було проведено опитування зі студентами денної і заочної форм навчання історичного факультету, інституту філології та журналістики, інституту соціальних наук Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. На жаль, у ході опитування результати виявилися не зовсім втішними: студенти майже незнайомі з життям і творчістю Януша Корчака, а ті, котрим відоме його ім'я, знають про нього лише через героїчний вчинок. Проте усі опитувані погоджуються з основними висловами польського педагога: «Дитина має право на повагу. Дітей немає, є люди».

У бібліотеках міста Луцька наявні книги польського педагога. Бібліотекарі зауважили, що книги

час від часу знаходять читачів. Так, працівники бібліотеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки вказали на те, що серед наявних восьми книг Януша Корчака, п'ять з них були в користуванні по одному разові, дві – по три рази. Але бібліотекарі повідомили, що це – неточні дані, лише за останній період, тому що картки обновлювалися.

Говорячи про інформованість волинян щодо творчості Януша Корчака, треба вести мову не лише про безпосередні джерела, але й про опосередковані, насамперед, про зв'язок спадщини Януша Корчака з творчістю В. Сухомлинського, котрий закликав: «Дружіть з дітьми, товариші дорослі!» [11, 117]. Це свідчить про те, що на нашу думку, доробок Корчака слід розглядати в контексті української і світової педагогіки, зокрема, спільно з думками Джона Грея, який підкреслював дитячу чистоту: «Все дети рождаются невинными и добрыми. В этом смысле все дети – с небес. Каждый ребенок особенный» [2, 9].

Зіставлення думок Д. Грея і Януша Корчака свідчить про те, що останній ширше потрактував дитячу природу, зауваживши, що діти – не лише невинні й добрі, а вони насправді мудріші за дорослих – чистіші й глибші. Тому, наголошував польський педагог, в спілкуванні з дітьми потрібно «підніматися до їхніх почуттів. Підніматися, зводитись навшпиньки, тягтись. Щоб не образити». Відомо, що ця думка не є новою, власне корчаківською, вона висловлена давно, ще дві тисячі років тому й записана в Біблії: «Будьте як діти, – вчить Ісус Христос, – і ви наслідуете Царство Боже» [Євангеліє від Марка, розділ 10, вірш 14]. Проте думки такого типу завжди є новими, завжди звучать, як відкриття. Заслуга Януша Корчака якраз у тому, що він знову нагадує нам цю стару істину, про яку ми, на жаль, часто забуваємо. Треба зазначити, що у своїх творах Януш Корчак суголосний з багатьма судженнями, котрі записані у Новому Заповіті. Пор.:

Корчак «Правила життя»:

«Я часто думал о том, что значит «быть добрым?» Мне кажется, добрый человек – это такой человек, который обладает воображением и понимает, каково другому, умеет почувствовать, что чувствует другой» [Цит. : 13, 522].

Євангеліє від Луки, розділ 6, вірш 31:

«І як хочете, щоб з вами поступали люди, так і ви поступайте з ними».

Наведені тексти – співзвучні: добра людина – та, котра вміє ставити себе на місце іншого. Для Януша Корчака ця мораль не була лише теорією, він усім своїм життям підтвердив найголовнішу Господню заповідь: « Любіть один одного... Немає більшої любові, ніж та, коли хтось душу свою положить за друзів своїх» [Євангеліє від Іоанна, р. 15, вірш 12-13].

Педагогіка Януша Корчака, спираючись на біблійну мудрість, звичайно, не може не перегукуватися з українською народною педагогікою, в тому числі й на Волині. Про це зазначають окремі студенти у своїх анкетах, зокрема, ті, котрі вже мають батьківський досвід.

Отже, спадщина польського письменника впливає на волинський текст, взаємодіє з ментальністю волинян, педагогічні погляди Януша Корчака знаходять практичне втілення в процесі виховання, а його особистий приклад жертвовної любові нікого не залишає байдужим, формуючи справжніх патріотів і відданих своїй справі вчителів. Але наше завдання сьогодні: більш активно втілювати погляди польського діяча в нашу педагогічну свідомість. Замало знати думку, яка виникла давно, її корисно поєднувати з конкретною людиною і конкретним часом, в якому ця думка функціонує. Творчість Януша Корчака – це не просто повторення відомих постулатів, але й їх збагачення пошуком думки і гарячим серцем.

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Свято-Успенская Почаевская лавра, 2007. – 1371 с.

2. Грэй Джон. Дети с небес. Искусство позитивного воспитания. Как развить в ребенке дух сотрудничества, отзывчивость и уверенность в себе / Пер. Е. Мірошниченко. – М., 2004. – 175 с.

3. Денисюк Наталя. Перший польський уповноважений із прав дитини // Волинський монітор. – № 1 (61) 12. 01. 2012 р.

4. Корчак Януш. Правила життя : Вибрані твори / Пер. з польськ. Ю. Г. Попсуєнко; Післямова М. Ю. Гандзій. – К. : Молодь, 1989. – 317 с.

5. Куява Жанна. “Король дітей” Януш Корчак: не забирайте своїми “не можна” дитинства // Сім'я і дім. – № , 21. 12. 2012 р.

6. Остапчук В. Дітей немає, є люди // Полісся, 2012 р.

-
7. Програма конкурсу виразного читання, присвяченого творчості польського письменника Януша Корчака. – Луцьк, 20. 04. 2012 р.
 8. Програма V декламаторського конкурсу польської поезії та прози для мешканців України. – Луцьк, 24. 02. 2012 р.
 9. Програма VI декламаторського конкурсу польської поезії та прози для мешканців України. – Луцьк, 15. 03. 2013 р.
 10. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. – М. : Педагогика, 1990. – 287 с.
 11. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. – К. : Радянська школа, 1978. – 263 с.
 12. Філіппова Інесса. Ідеї Януша Корчака досі актуальні // Волинський монітор. – № 18 (78), 22. 11. 2012 р.
 13. Шаров А. Януш Корчак // Корчак Януш. Избранное/ – К. : Радянська школа, 1988. – С. 515 – 527.
-

ІЗ ТРЕТЬОЮ СВОЄЮ ДРУЖИНОЮ ПОЛЬСЬКИЙ КОРОЛЬ ВЛАДИСЛАВ ЯГАЙЛО ПОЗНАЙОМИВСЯ У ЛЮБОМЛІ

Син великого литовського князя Ольгерда і тверської княгині Юліани Владислав Ягайло зійшов на польський трон у 1386 році, зрікшись православ'я, прийняв католицьку віру і одружився на королівні Ядвізі, дочці короля Людовіка Венгерського. Основними вимогами до нового короля були: прийняття католицької віри і розповсюдження її в Литві і окраїнах королівщини і приєднання Литви до польської держави.

Заради приєднання литовських земель до Польщі попередні заручини Ядвіги з іншим претендентом були розірвані. У 1385 році Литва була унійно об'єднана з Польщею.

Владислав Ягайло, будучи королем неодноразово приїжджав у Любомль, розбудовуючи місто, в якому проживала його сестра Олександра. Він укріпив дерев'яний замок (пізніше замокву гірку називали Ягелонською), полюбивши ці місця за багаті дичиною і рибою пуці.[1; 15].

У 1392 році Ягайло надав у Любомльському замку магдебурзьке право місту Холму. Польські науковці припускають, що і Любомль у роки правління Ягайла також отримав магдебурзьке право, хоча документально це на сьогоднішній день не доведено. У 1409 році, готуючись до війни з Тевтонським орденом, він побудував за один день у місті дерев'яний костел. А в 1412 році звів мурований костел святої Трійці, обдарувавши його значними привілеями. Підтвердженням того, що Любомль тоді мав магдебурзьке право або особливі привілеї, є податкові книги (реєстри) за 1533 рік, де тільки Любомль серед інших міст Холмщини відмічений як «місто славне вольностями».[2; 55-65].

За своє довге життя і 48-річне правління король Ягайло мав чотири шлюби – перший з Ядвігою(тривав 13 років), другий у 1402 році з Анною Цилейською (померла в 1412 р.), третій в 1417 році з Ельжбетою Грановською (померла в 1420 р.), четвертий в 1422 році з Софією (Сонькою) Гольшанською (померла в 1461 р.) Найменше відомо про третій шлюб з Ельжбетою, який не сприймала польська шляхта через її невисоке походження і вік, що не сприяв продовженню королівського роду.

Ельжбета була єдиною дитиною Оттона з Піліци гербу Топор і Ядвіги Мельштинської гербу Леліва. Її батько займав важливі посади генерального старости Галицької Русі і Великопольщі, також був воєводою сандомирським. Мати була хрещеною Владислава Ягайла в 1386 році. Майбутня королева народилась приблизно в 1372 році, в 12-річному віці ставши сиротою після смерті батька отримала великі добра в земствах Краківському (Піліця) і Пшеми (Ланьцут) і була однією з найбагатших наречених Польщі. [3; 15-17].

Першим її чоловіком був Вісло Чамбора з чесько-моравського роду Вісенбургів, а через недовгий час вийшла заміж за іншого моравського рицаря. Протестуючого Чамбора було замордовано в Кракові, але й другий її шлюб не тривав довго.

Близько 1398 року за сприянням свого дядька Краківського воєводи Снитка з Мельштина вийшла втретє заміж за Вінцента Грановського, нагельського каштеляна і генерального старосту Великопольського. На початках панування короля Ягайла Грановський був підстолием каліським (1386-1387), покликаний на королівську службу до Кракова, виконував дипломатичні місії і брав участь у битві з хрестоносцями під Грюнвальдом у 1410 році, виставивши власну рицарську хоругву. Невдовзі по битві він помер. Будучи в шлюбі з В. Грановським Ельжбета народила четверо дітей – двох синів (Оттона і Яна) і дві дочки (Ядвігу і Ельжбету) і виховала трьох пасербів від першого шлюбу свого чоловіка.

Перебуваючи в Кракові Ельжбета заприятелювала із сестрою короля Олександрою, мазовецькою княжною, жінкою Семовита IV, яка сприяла знайомству Ельжбети з королем. Хоча Ельжбета Грановська проживала в Ланьцюці, але часто була в Любомлі у гостях княгині Олександри. Обставини склались так, що Ягайло, побувши в Литві напередодні Різдва Христового вертався до Кракова і близько 15 січня 1417 року затримався у Любомлі. Тут і розпочалось ближче знайомство Ельжбети з королем Владиславом. На той час вона була вдовою з великою кількістю дітей і сподобалася 66-річному королеві, хоча він виглядав молодшим. Хронікери по-різному дають оцінку майбутній королеві. Одні пишуть, що вона була стара і висохла від сухот, інші – що в літах її врода ще краще розцвіла, своїми томними очима вона причарувала короля, а також причарованими напоями.

Спочатку їх зустрічі були таємні, але вона йому так припала до серця, що король вирішив легалізувати їх зв'язок. 1 травня 1417 року він зібрав у Сяноку коронну раду, щоб повідомити про свій третій шлюб і

Владислав Ягайло, король Польщі.

Ельжбета Грановська, королева Польщі.

Ельжбета з Пілецьких Грановська і Владислав Ягайло.

наступного дня львівський архієпископ Ян Жешовський в парафіяльному костелі в Санюку благословив Ельжбету і короля. Історик Ян Длугош із сарказмом пізніше писав, що Ельжбета тоді вже була зі зморшками на обличчі і вимучена частими пологами. При шлюбі тоді були єпископ краківський Войцех Ястжембець, єпископ холмський Ян з Опатовіц, воєвода краківський Ян Тарновський і інші. Ян Длугош писав, що цей шлюб був немилий Богу і людям, що після благословення в костелі різко погіршилась погода, повіяла завірюха, пішов сніг з дощем і градом. Коли ж наречена вийшла з костелу і сіла в карету, ідучи до замку, то зламалось колесо і далі вона змушена була йти пішки.

При королівському дворі було багато противників цього шлюбу, але мати Ельжбети, будучи хрещеною матір'ю короля, разом із сестрою короля Олександрою підтримували цей шлюб. Потому королівська пара вирушила в об'їзд краю, найперше Русі, який тривав аж до листопада. Вони відвідали Львів, Тереховлю, Галич, Бучач, Дрогобич, Самбір, Медику, інші міста і повернулись у Краків. Під час поїздки до них долучилась дочка короля від другого шлюбу Ядвіга, яка приязно ставилась до Ельжбети.

У листопаді мала відбутись коронація нової королеви. Коли шляхта почала протестувати, то Ягайло пригрозив їм, що відречеться від престолу і разом із дружиною виїде в Литву. Протести шляхти були притишені і тільки невелика частина бойкотувала урочистості коронації. Коронація королеви відбулася 19 листопада 1417 року у вавельській катедрі. Через відсутність митрополита гнєзненського, коронацію провів архієпископ львівський Ян Жешовський. Після коронації присутні склали присягу новій королівні Польщі, а представники міст піднесли подарунки.

Ще перед коронацією Ельжбета зобов'язалась бути опікункою краківської академії і на її прохання король закупив два будинки з ціллю розширення університетських забудов. Хронікарі пишуть, що вона була освічена і цінувала науки. [4; 107-119].

Також Ельжбета почала добиватись, щоб її сину Янові було надано графський титул і утворено Ярославського графства. Та в цьому питанні королеву не підтримав канцлер Ясбжембець.

Через тиждень королівська пара виїхала в Литву, гостюючи в Гродно, після чого королева сама повернулася до Кракова.

Королева Ельжбета зустрілась із Ягайлом в половині квітня 1418 року, щоб вирушити з ним на Куяви і землі добжинські. Проїжджаючи через Великопольщу 19 червня Ягайло вітав у Победзісках біля Познані послів, які повертались із константинопольського собору. Під час цих подорожей Ельжбета мала значний вплив на короля і деякі політичні рішення. Вона була ініціаторкою зустрічі 17 жовтня 1418 року Ягайла і князя Вітовта з великим магістром хрестоносців Міхалом Кюхмєстром фон Стернбергом. По тому Ягайло з Ельжбетою направились в Гродно, беручи участь у шлюбі князя Вітовта з Юліаною Корачевською. Пізніше разом з королем відвідала Вільно, Троки і Гродно.

На початку грудня королева самотньо повернулася до Кракова. Напередодні Нового року 31 грудня 1418 року приймала на Вавелі прибулих з вітаннями єпископів, прелатів, професорів університету і делегації міст.

У перших днях січня 1419 року король повернувся до Кракова. Того ж місяця королева Ельжбета приймала у Вавелі свого сина від першого шлюбу – Яна Грановського, також Ядвігу з Мельштинських, дружину князя опольського і немодінського Бернарда, який з'єднав шлюбом свого племінника Болеслава V, князя глоговського і опольського з дочкою королеви – Ельжбетою (від шлюбу з Вінцентом Грановським). Пізніше королівська пара відпочивала в околицях Кракова, короткочасно відвідуючи Русь. По тому король Ягайло поїхав на зустріч з монархами в Кошицях – королем угорським Зигмундом Люксембурзьким і королем Данії Ериком I. [5; 69-74].

Влітку 1419 року під час подорожі короля до Великопольщі під час бурі в його кортеж вдарила блискавка. Король на деякий час втратив свідомість і на деякий час оглух. Королівська канцелярія в особі секретаря Олесніцького, яка ненавиділа королеву, пояснили королеві, що то був Божий знак проти його шлюбу з Ельжбетою. Проти королеви в Польщі навіть почали розповсюджувати пасквілі, після чого розгніваний король навіть декого звільнив зі своєї канцелярії.

По поверненню з Великопольщі Ягайло разом з королевою вирушив у чергову подорож до Нового Сонча, Львова, Санюка.

На початку 1420 року король традиційно вирушив у Литву, плануючи в березні повернутись у Краків. Потім поїхав на Куяви і землі добжинські. Під час цієї подорожі, будучи в Бресті Куявським в день 15 травня король отримав звістку про смерть королеви Ельжбети.

Королева Ельжбета померла після тривалої хвороби (сухоти) в Кракові 12 травня 1420 року. В останні години її життя при ній була її дочка Ельжбета – княжна опольська і син Ян.

Не відомо, чи був король Ягайло на похороні королеви, своєї третьої дружини, але напевно на похороні

були королева Ядвіґа – дочка Ягайла від шлюбу з Анною Цилейською. Відомо, що король оплакував померлу дружину, а неприязний до королеви польський історик Ян Длуґош із сарказмом пізніше записав, що ціла Польща тішила звісткою про її смерть.

Поховано королеву Ельжбету в підземеллях вавельської катедрі, в Маріацькій каплиці, а вже через 166 років її останки перенесли в інше місце, а на її місці захоронили померлого короля Стефана Баторія. Місце пере захоронення королеви невідоме. [6; 85-88].

Шлюб королеви Ельжбети і короля Ягайла був бездітним. Спадок королеви перейшов до її сина від третього шлюбу – Янові Грановському (1405-1476), пізнішому каштелянові краківському.

Третій шлюб короля Ягайла з Ельжбетою тривав майже три роки. Через два роки король одружився вчетверте і його шлюб тривав 12 років. Від четвертого шлюбу король на кінець діждався двох синів – наступників трону Владислава Варненчика і Казимира Ягелончика.

1. Остапюк О. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. – Луцьк, 2012. – С. 15.

2. Остапюк О. До питання про надання магдебурзького права місту Любомль // Любомль в історії України і Волині. – Матеріали науково-практичної конференції до 460-річчя надання Любомлю магдебурзького права. – Любомль. – 7 грудня 2003. – С. 55-65.

3. Sobczak Jerzy. Dla niej Jagello chciał abdykować // Magazyn Wileński. - q 1. – Wilno, 2004. – S. 15-17.

4. Sperka J. Elżbieta z Pilicy Granowska i król Władysław Jagiello. Kulisy wielkiej miłości // Miłość w czasach dawnych / Pod red. Możejko B. i Paner A. — Gdańsk, 2009. — S. 107-119.

5. Wdowiszewski Z. Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce. — Kraków, 2005. — S. 69-74.

6. Sokolowski A. DZIEJE POLSKI. – T. I.- WARSZAWA, 1900.- S. 85-88.

Олена Пасічник,

кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української мови і літератури Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, м. Кременець,

Олена Сафіюк,

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземної філології Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, м. Кременець

ТОПОС КРЕМЕНЦЯ У ЛИСТАХ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО ДО МАТЕРІ

Постановка наукової проблеми та її значення. Юліуш Словацький – видатний польський поет-романтик. Він народився 4 вересня 1809 року в невеликому волинському місті Кременець, яке завжди було осередком науки, культури і духовності.

На думку одного з видатних словацькологів, професора, доктора філологічних наук Ростислава Радишевського, «...» український читач має змогу познайомитись із основними творами Словацького в майстерних перекладах, проте його багатобарвний поетичний світ постав би ще виразніше, коли б вичерпно була представлена лірика. Ще зовсім не перекладалися українською мовою його прозові твори, і щоденник, повна чарів епістолярна спадщина <...>» [1, с. 204]. Відтак, вивчення епістолярію польського поета-романтика Ю. Словацького потребує відповідних наукових студій.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя і творчість великого митця художнього слова, філософа і справжнього пророка у критичних статтях аналізували М. Бажан, Г. Вервес, С. Левинська, Р. Лубківський, С. Маковський, Д. Павличко, Р. Радишевський, наукові працівники Кременецького обласного літературно-меморіального музею Юліуша Словацького на чолі з його директором Т. Сеніною, а також доценти кафедри української мови та літератури Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.

В Україні польською мовою вірші геніального поета знали ще за його життя. У другій половині минулого століття український читач мав унікальну можливість ознайомитись із поезією польського романтика у перекладах І. Драча, В. Коротича, Г. Кочура, Д. Павличка. Особливо відзначимо переклади кременчан І. Герасевича, М. Гецевич, Г. Гордасевич.

До 200-річчя від дня народження Юліуша Словацького був надрукований збірник «Листи до матері». Сюди увійшло 26 вибраних його листів «із кременецькими мотивами», що з еміграції геніальний польський поет надсилав своїй матері Саломеї Словацькій-Бекю до Кременця.

Мета статті – проаналізувати листи Юліуша Словацького до матері Саломеї в перекладі Маргарити Гецевич для з'ясування в них топоса Кременця.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вперше за 160 років після смерті польського поета-романтика його листи до матері українською мовою переклала кременчанка Маргарита Гецевич. На малій батьківщині Юліуша Словацького її знають як науковця і літератора. Тридцять шість років М. Гецевич працювала у Кременецькому краєзнавчому музеї, двадцять вісім із яких завідувала літературно-меморіальним відділом Юліуша Словацького. В архівах Львова, Вільнюса і Кракова вона відібрала з 142 листів польського митця слова 42, переклала 24 повністю і 2 частково.

Збірник «Листи до матері» до видання готували наукові працівники Кременецького обласного літературно-меморіального музею Юліуша Словацького. Отже, глибоко символічним став сам факт їхніх перекладів у Кременці.

Перебуваючи у вимушеній еміграції, Юліуш Словацький багато подорожував. Його листи в Кременець до матері Саломеї надходили із Дрездена, Парижа, Женеви, Неаполя, Бейрута та Флоренції. У 24 із 26 перекладених М. Гецевич є згадки про малу батьківщину, околиці Кременця, рідних людей поета-романтика і спільних знайомих. Найчастіше волинське містечко поставало в уяві Юліуша Словацького або в його снах. Так, у листі із Дрездена від 6 липня 1831 року він писав: «Дивно мусить виглядати тепер Кременець, такий спокійний між горами, на яких свище вітер; опишіть мені більше в подробицях ці околиці, бо дуже хотів би уявити місце, де Ви живете» [2, с. 25].

Поет постійно сумував за Кременцем і своїми рідними, намагався візуалізувати нове помешкання коханої Мами, цікавився, на якій воно знаходиться вулиці, чи там, де жив колись Бопре, чи видно з її вікон

Замкову Гору, яка переслідує людей, як сумління (Женева, 27 квітня 1834 року) [2]. Читаючи листи від мами, Словацький уявляв, як ходить з нею по ботанічному саду, проходить коло хвіртки їхнього колишнього помешкання, дивиться очима Саломеї на пустий єзуїтський костел, бачить місяць і навіть чує голос мами і своє ім'я Юлька (Женева, 6 червня 1834 року). Спогади поета-романтика про малу батьківщину візуалізуються навіть за допомогою фарб: «<...> протягом кількох днів я малював а la guache і знаєте що? Оце вид Кременця із лавки під тополею в ботанічному саду, далі Єзуїтський костел, дім, в якому Ви живете, далі Замкова Гора і місяць, що сходить з-за мурів старого замку. Пейзаж цей досить гарно мені вдався...» [2, с. 54].

Подорожуючи різними країнами світу, Словацький порівнює їхні визначні пам'ятки з Кременцем. Так, із Дрездена, побувавши в Долині Плауен, він пише, що скелі цього чарівного місця нагадують йому мальовниче місто, де він народився (23 травня 1831 р.), а в листі з Женеви читаємо, що вона навіть менша від Кременця, «тільки будинки тут старі і високі» [2] (30 грудня 1832 р.). Поет-романтик постійно мріяв повернутися на Волинь, на малу батьківщину, полетіти до Кременця, на «якусь мить побути злодієм, що вкрадається у дім», збудити рідних, «бути прийнятим Маминими сльозами», побачити «Замкову Гору, освітлену місяцем» [2] (Париж, 20 жовтня 1831 р.). А ще він планує, що колись їхній малий будиночок, «білий як сніг, з зеленими віконцями, з червоним дахом», обсадить різнокольоровими мальвами; ззаду будуть рости ялини і тремтливі берізки, «і стежки будуть висипані жовтим піском, і ластівки будуть над ганком гніздитися. О, яке б це було щастя!» [2, с. 81]. В одному із листів до Матері Саломеї поет-романтик написав, що він, «котрий бачив стільки місць і країв, котрий зібрав у пам'яті стільки картин світу, може буду колись тихо спати на кременецькому цвинтарі під тінню черешеньки, яка осіняє могилу Бабуні... О, якби ж так було!» [2, с. 88].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, у листах до найдорожчої для нього в усьому світі людини, Матері, геніальний поет-романтик постійно візуалізував у своїх спогадах і мріях Кременець, куди він хотів повернутись, або принаймні сподівався повернутись. Топос малої батьківщини Ю. Словацького постає майже в усіх його листах, перекладених кременчанкою М. Гецевич, до Саломеї Словацької-Бекю.

1. Радішевський Р. П. Юліуш Словацький / Р. П. Радішевський. — Київ : Дніпро, 1985. — С. 204.

2. Юліуш Словацький. Листи до матері: (Вибрані із кременецькими мотивами) / пер. з польськ. Маргарити Гецевич; [упорядкув. та вступ. Тамари Сеніної — директора обласного літературно-меморіального музею Юліуша Словацького в м. Кременець; літ. ред. Світлана Винниченко]. — Тернопіль : Тернограф, 2009. — 248 с. (Скарби епістолярної спадщини Юліуша Словацького).

Даріуш Пахоцькі,
доктор габітульований,
Люблінський католицький університет,
м. Люблін, Республіка Польща

ЮЗЕФ ЛОБОДОВСЬКИЙ – ВАРТОВИЙ ВОЛИНІ

Слова “Лободовський та Волинь”, а також “Лободовський та Україна” є з багатьох причин майже невідривні. Ця стаття є для мене нагодою для того, щоб радше зібрати та пригадати деякі голоси, ніж відкривати нові. Питання, про яке хотілось би дещо сказати, є, однак, настільки важливим, що воно могло б багаторазово повертатися та виступати в багатьох одкровеннях. Згаданих мною у заголовку моєї статті питань я не збираюся шукати в поезії та прозі письменника, але у його висловах та конкретних діях.

Лободовський залишився у пам’яті нащадків перш за все як поет. Слід, однак, підкреслити, що поезія була лише однією з галузей його артистичної діяльності. Він був не лише автором прозових творів, а також перекладачем, публіцистом та істориком. Слід зазначити, що ці дві площини – артистична та соціальна – досить швидко почали зближатися, щоб нарешті проникнутися взаємно настільки, що стали майже нерозривні. Тут маю на увазі перш за все питання пов’язані з Україною, Волинню та польсько-українськими відносинами. Поет присвятив велику частину свого життя тому, щоб діагностувати та покращити добросусідські відносини між Польщею та Україною. Він був прихильником діалогу. Для Лободовського обов’язок реагувати на існуючу ситуацію був самозрозумілий. У третьому, конфіскованому числі журналу “Барикади” за 1933 р., який сам і видавав, Юзеф Лободовський писав: “Людина, яка на ґрунті свого існування у суспільстві є громадянином, а за професією – письменником, має подвійний обов’язок реагувати на події, які несе з собою життя. Раз – в політично-структурній площині, два – у літературно-художній”[1].

Загальновідомо, що поет не народився ні в Польщі, ні в Україні, однак Україна стала для нього міфічною країною. Доказів того, що Лободовський оволодів незвичайним вмінням поєднувати мітологію з літературою, не мусимо шукати дуже далеко. Вистачить лише того, що згадаємо його власний переказ про своє народження:

”[...] 19 березня 1909 року у панському дворі Пурвішки, народився Юзеф Лободовський, тобто я [...]. Коли вже прийшов на цей світ, на околицю звалилася величезна буря з громом та блискавкою, яку у цю пору року (була ще зима) в Аукштоті вважали рідкісною. Налякані баби почали нашіптувати десь в кутках, що народилася погана людина, що це, Боже борони, воплотіння диявола. Моя мати також перелякалася, оскільки новонароджений, тобто я, поглянув навколо, скривився та почав вищати і виявляти однозначне бажання повернутися назад. З огляду на те, мій дідусь, який був на той час присутній і який виявлявся найстарішим християнином в нашому домі, охрестив мене звичайною водою. Ймовірно, саме ця дуже скромна подія змогла втримати мене на цій юдолі плачу, яку я ось-ось збирався покинути”[2].

Ядвіга Савицька, яка в одній зі своїх статей спробувала вивчити питання зв’язків поета з Україною, звернула увагу, що це був своєрідний тягар, з яким не кожна людина могла б собі дати раду: „Поет прийняв на себе великий тягар бути одночасно поляком та українцем і таким чином був живим прикладом того трагічного вузла, який історична доля зав’язала поміж двома народами. Здається, первісним був його біографічний зв’язок з Україною”[3].

Авторка мала цю гарну нагоду спитати Лободовського про його походження у їхньому листуванні та поет відповів: „Отаман Лобода, про якого Ви питаєте, це справді мій протопласт, але він не має нічого спільного з історичним Лободою [...]. Це прізвище було досить поширене в Україні. Більші подробиці про мого предка мені невідомі, знаю лише, що він взяв участь у битві під Хотиним (1621), після чого змінив своє віросповідання та одружився з польською шляхтянкою”[4].

Не можна обминути той факт, що в житті Лободовського були зламні моменти, які, певною мірою, збільшували його майбутнє зацікавлення українськими питаннями. Важливим моментом у житті поета було запрошення його на Волинь у 30-і рр. ХХ ст. Хорошим духом цього заходу був воєвода Генрик Юзефський. Цей час був дуже добре використаний самим же Лободовським, оскільки саме тоді йому вдалося підготувати низку статей для журналу “Волинь”, темою яких був аналіз культури порганиччя та людей, що проживали на цій території. Він звернув особливу увагу на виняткове явище своєрідної внутрішньої культурної поляризації. Він казав, що люди, які проживають на окраїнній території, зовсім природним шляхом використовують культурне надбання як Польщі, так України. На думку Лободовського,

саме ця можливість взаємного проникання окремих культурних територій була добродійством та рушієм змін[5].

Статті Лободовського, що друкувалися на сторінках “Волині” є найкращим доказом того, що їх автор досить широко дивився на питання, яких торкався. Він був глибоко переконаний, що на Волині можливе мирне співіснування двох народів у такий спосіб, який міг гарантувати співжиття, в пошані індивідуальних цінностей та автономності. Лободовський писав: „Волинських українців неможливо переробити на поляків. Характер більшої частини Волині – український. Не можна нести культуру в одній руці, а в другій – репресії”. Лободовський, також як і Юзефський, були прихильниками єдності держави й одночасно прибічниками ідеї федерації. Слід також звернути увагу, що ці думки супроводжував дуже сильний протимосковський фактор[6].

Лободовський добре усвідомлював, що питання, яких він торкається, делікатні та дуже складні; в одному із його текстів читаємо: „Є таке питання, якого в Польщі торкаються дуже рідко та неохоче, питання, відносно якого існують тисячі упереджень та підозр, питання дуже болюче та актуальне, яке вимагає негайного та радикального вирішення. Маю тут на увазі руське питання, чи то пак тему: в уяві пересічного громадянина таке питання не існує, а коли воно вже присутнє – являється дуже віддаленим та неактуальним – хтось почув дещо про пацифікацію Східної Малополющі, але не надавав цим подіям великого значення, хтось знає, що українці це вороги польського народу та польської держави, про самих українців пригадує собі щось із *Трилогії*, яку прочитав ще у дитинстві, час від часу до нього доходять звістки про позови перед Лігою Націй – от і на тому кінець”[7]. Він звертав увагу на те, що між польським суспільством та декількома мільйонами українців виросла стіна небажання та незрозуміння. Лободовський докоряв, що поляки в такому ході справ намагаються звинувачувати сумління русинів, він писав, що “тоді пригадуємо собі Хмельницького та гайдамаків, Смерть Потоцького та УНДО, атакування урядів та акції паліїв, по тисячу разів стверджуємо польську приналежність Львова, співаємо про землю та краплі крові та всіх Бондарчуків та Дмитруків вважаємо звичайними бандитами, на яких впало тяжке та справедливе покарання. Останнім часом свіжа могила Тадеуша Голувко ще підсилила наше упередження, яке не дозволяє нам по-тверезому оцінювати події та явища, і яке затримує момент скасування тої стіни, що зловісно нависає над нами”[8]. Він закликав, щоб провести детальну ревізію дотеперішнього ставлення до українського питання та щоб звести остаточний баланс цього ж питання. І нічого зробити із тим, що результат такого балансу значною мірою буде для нас негативний. Це треба по-чоловічому прийняти до відома та зробити відповідні висновки. Він не вагався “рішуче ствердити, що відповідальність за ситуацію, що виникла на південно-східних рубежах, в більшості несемо ми самі, більше того – не стільки урядові чинники, скільки саме суспільство; треба взяти до уваги також і те, що жодні офіційні заходи не дадуть бажаних наслідків, коли за ними не стоятиме весь народ, долоня приязні простягнута в напрямку українців представниками уряду, залишиться тільки порожнім жестом, коли до них – відкритим та щирим способом – не приєднається ціле суспільство”[9]. Він писав про те, що бунти та козацькі повстання ніколи не були спрямовані проти поляків в душі якихось видуманих національних антагонізмів, але вони завжди мали виразний суспільний характер. Письменник вірив, що після перегляду історії таке порозуміння буде можливим. Коли, однак, прийшла війна, вона ще більше поділила два сусідні народи. Антагонізми стали ще глибшими.

Питанням польсько-українських відносин Юзеф Лободовський цікавився також після закінчення війни. Його полонили нові питання, пов’язані з новими кордонами Польщі. У одному із післявоєнних листів до свого приятеля Вітольда Янушевського, Лободовський просив: “дайте відповідь на того листа, який торкається питання приналежності до Об’єднання східних земель. Коли не хочете брати активну участь у працях іспанського кружка, тоді ніхто не змушуватиме Вас до цього, йдеться лише про те, щоб тут залучалося якомога більше наших емігрантів”.

Великі емоції викликав його текст, надрукований у 1952 році на сторінках “Культури”. У тому самому місці було поміщено статтю, автор якої намагався розвінчати дуже популярний на той час міт, що українці взяли участь у придушенні Варшавського повстання, а також текст, присвячений дивізії Ваффен «Галичина» (SS Galizien). Автором цього тексту, який було оприлюднено в лютнево-березневому номері журналу, і який започаткував велику дискусію про польсько-українські відносини, був Юзеф Лободовський. У своїй студії *Проти примар минулого* (Przeciw upiorom przeszłości, з приміткою від редакції: „Позиція Ю. Лободовського в українському питанні, що представлена у цій статті, зовсім збігається з позицією колеги “Культури”») письменник наголошував на необхідності нормалізувати польсько-українські відносини, майбутнє обох націй він вбачав у федерації держав Центрально-Східної Європи, у той самий момент питання кордонів залишалося відкритим [...] [10]. Відразу після тексту

Лободовського Єжи Гедройць вирішив помістити статтю ксьондза Юзефа З. Маєвського, якому судилося бути справжньою бомбою. Молодий духовний писав:

“Поляки люблять домагатися справедливості і знають, як її оцінювати, але коли нам доводиться віддати справедливість комусь, то ми міряємо дуже скупую, можливо, що й фальшивою мірою. Так, як ми, поляки, маємо право до Вроцлава, Щецина і Гданська, так литовці законно вимагають Вільнюс, а українці Львів. (...) Глибоко помиляється той, хто вважає, що ці міста мусять вернутись до Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільнюс і доки не буде злагоди між нами, доти ми їм того Вільнюса не повернемо. З другого боку, українці не дарують нам Львова. (...) Хай литовці, що на відміну від нас зараз залишаються в набагато гірших обставинах, радіють своїм Вільнюсом, а у Львові хай майоріє синьожовтий прапор”.

Обурення еміграційного середовища від листа отця Маєвського було настільки велике, що коли Гедройць написав Мерошевському листа від 8 грудня 1952 року, йому відправили “послання від Об’єднання східних земель та два сповнені обуренням листи від обурених передплатників, один з яких відмовився передплатувати журнал”. Однак редактор зізнавався, що не збирається піддаватися тискові, більше того, він визнав, що “це створює добру нагоду, щоб далі уточнювати нашу позицію стосовно питання про Східну Європу, у тому числі й про наші східні державні кордони. (...) Виникнення незалежної України та Білорусі є настільки для Польщі важливе, що не можна уникати дискусій про майбутні відносини та майбутні державні кордони та, в принципі, не відмовляємося від таких, або інших перевірок кордону”[11]. Щоб реалізувати ту свою думку, Гедройць виділив частину журналу для “Української хроніки”, метою якої було взаємозрозуміння.

Нарешті редакція “Культури” відчула себе зобов’язаною роз’яснити свою позицію відносно державних кордонів. Саме тому журнал помістив інформацію про те, що польсько-української ситуації з 1939 року як в політичному, так і територіальному розумінні не вважає ідеалом, який треба було б реставрувати без внесення змін. Це навіть зовсім навпаки: “східний державний кордон Польщі з 1939 року” треба обов’язково переглянути. Крім того, у тому контексті найбільш суттєвим є “питання, щоб можливі зміни та виправлення не були наслідком нав’язання, диктування, але щоб спиралися на вільне рішення польського та українського народів”[12].

Лободовський прокоментував: “Моя стаття *Між Мушальським і Заглобою (Między Muszalskim i Zagłobą)*, яку торік надрукували “Вісті” („Wiadomości”), підсилила та розширила дискусію, що проходила раніше на шпальтах цього ж журналу, до речі – дискусію досить-таки непомітну, оскільки майже цілком проходила в розділі “Листування”. Тепер, однак, Гертих містив свої об’ємні зауваження, приєднався Збишевський, свої листи написали професор Студницький та Ян Токарський. Активно відповіла українська сторона. Низка журналів, що виходять в Європі та Америці, надрукували переклад моєї статті в цілому, або в об’ємних виписках, залучаючи туди примітки; суттєво відгукнулося “Українське слово”. Нарешті, я отримав багато листів, в більшості від невідомих мені осіб. Деякі кореспонденти звернули увагу, що моя стаття була майже в цілому полемічною та вказували на те, що у ній немає конкретної програми польсько-українського порозуміння”[13].

Звинувачення у відсутності ширшої перспективи та конкретних пропозицій не були виправдані, однак, в ході дискусії вони відійшли на другий план. Питання, про які згадуємо у нашій статті, хвилювали та й залишалися до самого кінця дуже важливими для Лободовського. На шпальтах “Зустрічей” („Spotkań”) з’явилося інтерв’ю з Юзефом Лободовським, в якому одним із найбільш суттєвих питань було питання польсько-української ворожнечі. Слід процитувати деякі більші фрагменти, оскільки вони є промовистим доказом непохитної позиції Отамана Лободи. Коли йому поставили питання, чи серед післявоєнних поколінь тридцяти- та сорокалітків він бачить прагнення перебороти багатовіковий конфлікт, а, можливо, вже й польсько-українську ненависть, він відповів, що, вірогідно, існує така можливість: “Візьміть до уваги, що події на Волині та на Червенській землі – як хотів би називати Східну Малопольщу – це не перший раз в нашій історії. [...] Були, отже, Гайдамаччина та Коліївщина в XVIII столітті, в XVII ст. також були взаємні погроми і впродовж багатьох років думка як однієї, так другої нації проходила над тим усім до порядку денного. Це відновилося під час II Світової війни внаслідок безглуздої політики відносно української нацменшини”[14]. Одне із найбільш важливих запитань з боку журналіста, який брав інтерв’ю в Лободовського, торкалося його позиції серед українців та зацікавлення польсько-українським питанням. Письменник відповів, що він завжди вважав себе прихильником польсько-українського поєднання і був таким ще задовго до війни.

Коли візьмемо до уваги діяльність Лободовського в галузі польсько-українських відносин та Волині в цілому, можемо сказати без перебільшення, що він був чи не найбільшим мітологізатором України як

своєї названої батьківщини, медіатором Волинського питання та, на жаль, великим пророком багатьох подальших лих.

1. Zięba J., *Żywot Józefa Łobodowskiego (3), „Relacje” 1989, № 5, c. 4.*
 2. Szypowska I., *Łobodowski. Od „Atamana Łobody” do „Seniora Lobo”, Warszawa 2001, c. 10.*
 3. Sawicka J., *Świadomość kresowa Józefa Łobodowskiego, [w:] Józef Łobodowski rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego, pod red. L. Siryk i J. Święcha, Lublin 2000, c. 9.*
 4. Sawicka J., *Świadomość kresowa Józefa Łobodowskiego, [w:] Józef Łobodowski rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego, pod red. L. Siryk i J. Święcha, Lublin 2000, c. 9.*
 5. Sawicka J., *Świadomość kresowa Józefa Łobodowskiego, [w:] Józef Łobodowski rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego, pod red. L. Siryk i J. Święcha, Lublin 2000, s. 12-13.*
 6. Sawicka J., *Świadomość kresowa Józefa Łobodowskiego, [w:] Józef Łobodowski rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego, pod red. L. Siryk i J. Święcha, Lublin 2000, sc. 14.*
 7. „Trybuna” 1932, № 1, c. 13-15..
 8. „Trybuna” 1932, № 1, c. 13-15.
 9. „Trybuna” 1932, № 1, c. 13-15.
 10. Łobodowski Józef, *Przeciw upiorom przeszłości, „Kultura” 1952, № 2-3.*
 11. Jerzy Giedroyc – Juliusz Mieroszewski. *Listy 1949-1956, Warszawa 1999, t.1 c. 242.*
 12. Zespół “Kultury”, *Nieporozumienie czy tani patriotyzm, „Kultura” 1953, № 1.*
 13. Łobodowski J., *Przeciw upiorom przeszłości, „Kultura” 1952, № 2-3, c. 14-16.*
 14. „Spotkania” 1987, № 33-34, c. 195-196.
-

Віктор Удалов,

доктор філологічних наук, академік АН ВО України,
професор кафедри слов'янської філології
Інституту філології та журналістики

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Тетяна Полежаєва,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янської філології
Інституту філології та журналістики

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ СТРУКТУРИ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО

Постановка наукової проблеми та її значення. Польський письменник Юзеф Ігнацій Крашевський (1812-1887) ввійшов в історію рідної літератури як один з найталановитіших письменників критичного реалізму XIX ст., як автор, зокрема, демократично спрямованого *циклу історичних романів та повістей* (біля 160 книг) з життя різних соціальних верств Польщі від давніх часів до його сучасності. Були роки, до яких стосується його вислів: “Ні місяця без нового роману”. Він – послідовник Адама Міцкевича, попередник Болеслава Пруса й Елізи Ожешко, яка так визначила ставлення свого покоління до Крашевського: “Ми вчилися читати й мислити по його книгах”.

Як автора історичних романів та повістей Ю. Крашевського найчастіше досліджують з боку реалістично-соціального зображення ним *історичних* подій, *історичних* характерів, відмічають *історичну* специфіку його мови, її часової, соціальної, культурної окраси, з боку стиля, глибокого знання *історичних* подій минулого Польщі [див.: 3; 4; 5; тощо].

Меншою є *об’єктивна* увага до власне *поетики* його *образів, конфліктів, колізій, сюжетів, фабул, жанру, до їх художніх типів, видів, власної специфіки*. Замість є переважно *суб’єктивні* уяви про ці аспекти твору, а самі ці *суб’єктивні* уяви – численні, часткові, однобічні, суто на рівні обмеженої конкретики та її переважно чуттєвого сприйняття.

Внаслідок або є різні думки про ці аспекти творів Крашевського, або через суперечливі тлумачення уникають аналізу деяких чи сприймають їх у звуженому, поверховому вигляді у творах, зокрема романах Крашевського. Зазвичай про його романи пишуть як просто про “великі твори”, без пояснень, що це є – “великі”, обмежуються ознакою “цікаві сюжети”, конкретною розмовою про побутові, моральні, психологічні окремі риси, події, про наявність “історичної правди”, констатацією “реалізму” (але деякі теоретики у кінці XX ст. й останнім часом реалізм пропонують сприймати як міметизм, еkleктику, лише фотофіксацію), а ще обмежуються аналізом негативних і позитивних героїв, їх дій, лише геройного рівня, виду його конфліктів, фабул, сюжетів [зокрема див.: 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Звідси **мета та завдання** статті – звернути увагу на причини такого стану, на напрямок та механізм виходу сучасного літературознавства, польського теж до глибшого, об’єктивного й природного рівня у сприйнятті й використанні поетики, поетичних закономірностей літературних творів, взагалі літературних явищ, а також залучення *всезагальних цілісно-системних* поетичних закономірностей до розуміння й аналізу деяких поетичних властивостей романів Ю.І. Крашевського.

Виклад матеріалу, обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Корінна причина названих вище недоліків, одразу скажемо, – недостатня якість сучасної науки про літературу, теорії літератури XX-XXI ст., насамперед – якість методології літературознавства, до того ж не лише польського, українського, слов’янського, а *світового* (американського теж), і не лише літературознавства, а загалом наукової методології, властивої *усім наукам*. Звідси, мова і про якість людського мислення, пізнання-дослідження, гносеологію (теорію пізнання), і про можливість глибших, суто природних наслідків наукового дослідження – *суто об’єктивних, тобто цілісно-системних знань про об’єкти*.

Якщо сьогодні і стисло казати про об’єктивний вихід з цього становища, то справа насамперед у врахуванні того, що загалом *Методологія науки*, як вже не раз писали й доводили [див.: 2; 9; 10; 11; 12; 7], історично має 4 рівні:

1) *еклектичний* рівень (тут є лише елементарні знання, окремі, “одиночні”, розрізнені відомості

про “окремі” об’єкти);

2) *класифікаційний* рівень (тут є поверхові відомості вже про *співвідношення* об’єктів, їх частин-аспектів; знання ці вже “*особливі*”, з урахуванням порівняння об’єктів, але ті знання теж “*окремі*”, лише зовнішньо пов’язані одне з одним);

3) *частково-системний* рівень – тут є врахування *часткових взаємодій* між об’єктами, а тому є лише часткові, односторонні, вузькі уяви про об’єкти (і твори, творчість, літературу); звідси й частковий *суб’єктивізм* (а крайнощі його властиві *модернізму, постмодернізму, позитивізму, постструктуралізму*); причини цього – *часткові знання* і *часткове* користування об’єктивними *всезагальними* законами Дійсності; тому й наслідки пізнання не виходять за межі “*загального*”. І, нарешті:

4) *цілісно-системний* рівень – з його *суто природними*, *цілісними* знаннями про об’єкти, їх *цілісну взаємодію* між собою і усією Дійсністю. Базова основа цих природних знань про об’єкти – це наслідок знання і практичного використання під час пізнання об’єкта (його аналізу й синтезу), знання й використання *самих природних і всезагальних* принципів і законів самої Дійсності як єдності двох аспектів, Космосу і Всесвіту, в їх різних проявах: великих чи малих, речових, конкретних (згущених) чи тонких, діастольних (розріджених), енергетичних, якими є і поетичні закономірності й аспекти будь-якого літературного твору. А ще серед всезагальних законів з їх ієрархією, взаємозв’язком, взаємовпливом, єдністю, протилежністю – є ще закони об’єкта і суб’єкта з їх множиною-одиною, частинами і цілим, структурою і системою. Тут закон *структури* (з її перевагою співвідношення частин) – це бінарна єдність “окремого і спільного”, а детальніше – це квадріяда “*одиничне-особливе (разом окреме)-загальне-всезагальне (разом це спільне)*”. А закон *системи* (з перевагою взаємодії) – бінарна єдність “*зміст-форма*”, яка сама детальніше є квадріядою “*суть-суттєва форма (разом це закон-категорія зміст)-явище-форма прояву (разом це закон-категорія форма)*”. Все це й інші закони є у невідривній єдності із законами будови і розвитку, зовнішнього і внутрішнього, міри і степені, кількості і якості, можливостей і необхідності (“з кожного становища безліч виходів, але тільки один вірний”), безпосереднього і опосередкованого, ступеня і кроку, безперервності і перерви поступовості, основи і наслідку, стрибку і процесу, відносного і абсолютного, умовного і дійсності, відносного кінця і абсолютної безконечності, і т.д., і т.д., і т.д.

На якому історичному рівні існують сучасні науки, літературознавство теж, в останні біля 50 років: з 70-х рр. ХХ-го ст.? Відповідь: поки в межах так званого “*перехідного періоду*” – від звичного, традиційного, *частково-системного до цілісно-системного рівня*.

Це тому, що в сучасній науці, скажімо в літературознавстві є і ще *часткові* підходи й наслідки, і вже інтуїтивно чи напівсвідомо *цілісні*. А крім того є *вже не лише незадоволення* численними, суттєво різними суб’єктивними уявленнями про певні об’єкти, аспекти, наприклад, про образ, конфлікт, сюжет, жанр, вид, рід, метод твору, тощо (це характерно для першої половини “перехідного періоду”), але є вже і *розуміння дійсних причин* частковостей. І є вже навіть дійсно *відповідні* (об’єктивності) *чіткі, цілісно знання* напряду, механізму і процесу отримання суто природних знань, тобто є вже місцями практична *взаємодія* із самою *єдністю всезагальних принципів і законів Буття (існування) Дійсності*.

Цим (нашим “перехідним періодом” в науці) все і пояснюється і в філософії, і в гносеології, і в методології науки, і в конкретних науках, і в теорії літератури, і в історії літератури, і в розумінні, зокрема, поезики, конкретної специфіки усіх історичних романів і повістей Ю.І.Крашевського.

Якщо казати детальніше, нагадаємо, що поступово в теорії літератури саме у цей, “перехідний період” було виявлено, що *форма* у будь-якому творі – це *об’єктивно* (за природою твору) завжди є *система* (суть її: внутрішня і зовнішня взаємодія), а на 2-му ступені її аналізу це єдність 4-х невід’ємно взаємодіючих поетичних аспектів: “*образність-конфліктність-сюжет-жанр*”. Кожен з цих аспектів має одне, незмінно-суттєве визначення, але різну форму його прояву (саме це поки часто не враховується в науці). Отже, ця квадріяда аспектів по суті невідривна. Тут одне не буває без інших, одне впливає з усього іншого. Так, *творів без образів не буває* (з цим буквально усі згодні), а от форми *зіткнення образів* – це ж *конфлікт або колізія* (значить і вони є у кожному творі), а *форми розвитку конфліктності* (єдності конфлікту і колізії) – це є *сюжет*, який завжди складається з *фабули* чи *фабул* (отже й сюжет є завжди всюди), ну а *форма будови і розвитку* сюжету – це є завжди *жанр* (отже й він усюди, в кожному творі).

Тим самим ця квадріяда аспектів – властивість будь-якого твору, від малого до великого. Але аспекти ці бувають *різними за змістом і формою*, та й присутні вони теж *по-різному*. Саме це часто не помічають, а через вузьке сприйняття *суті* аспектів (через підміну суті – формою прояву), через незнання форм прояву цим аспектам, буває, і відмовляють у присутності. Тоді й вважають: нема конфлікту чи

немає сюжету, чи нема жанру або є “атрофія жанру”, “смерть жанру”, тощо.

Так, наприклад, масове (*часткове*) розуміння категорії “образ” – це лише “конкретна картина (життя)”. Звідси й аналіз твору обмежують часто конкретно-чуттєвою (побутовою, конкретно-історичною, історично-соціальною) стороною. Між тим у кожного образу та й “твору як образу” є і протилежна, *узагальнена* (глибинно-сміслова) сторона, яка у свою чергу буває і *автологічною* (у прямому, відвертому значенні), і *металогічною* (у значенні інакомовленому, прихованому), а крім того *світоглядною*, а ще *загальнолюдською*. Є ця друга, ще найважливіша сторона образів є і в історичних творах Крашевського. Саме тому про історичний роман “Брюль” вдало пишуть: “Подіям надається часом *більш глибокий* смисл: існуюче стає не наслідком боротьби *суто приватних* устремлінь, а наслідком *зіткнень значних політичних інтересів і сил*. Історія у зображенні Крашевського складається не як ланцюг *випадкових* okazji, подій. Історія у нього – поле прояву певних закономірностей” [5, 9]. Саме тому в усіх романах Крашевського багато *актуального* і, що більш важливо, *повчального* також і для нашого часу, нашої сучасності. Аби ж читали твори крізь призму природного, об’єктивного, цілісно-системного знання літературних і взагалі життєвих об’єктивних закономірностей.

Коли, далі, в *образі домінує конкретика* над узагальненням (теж важлива закономірність), то це, один з двох, тип образу: “образ-*обставина*”. А навпаки, за принципом протилежності (це також закономірність), коли в образі *домінує узагальнення*, то це другий тип образу: “образ-*характер*”.

Ці типи образів, їх суттєві показники (конкретика і узагальнення) завжди впливають на *зміст і форму наступних аспектів* твору: конфліктів, колізій, сюжетів, фабул, жанрів. А без врахування суттєвих рис образів, їх дії не зрозуміти і *типів* наступних аспектів у творі.

Скажімо, без уваги до *узагальненого аспекту* образів, звертаючи увагу лише на конкретику, не зрозуміти *усіх типів конфлікту чи колізії* в історичних романах Крашевського, зокрема в романі “Графиня Козель” чи романі “Брюль”. І загалом під час аналізу будь-яких творів ще й досі є багато помилок, упущень через вузьке сприйняття суті змісту і типологічних форм категорії “*конфліктність*”.

Нагадаємо, що “*конфліктом*” у творі традиційно називають “боротьбу між людьми”, частіше “гостру боротьбу людей” та ще й лише зовнішню, побутову чи політичну. Недарма (через *вузьке, часткове* розуміння форм конфлікту) у багатьох творах зовсім не бачать конфлікту. І називають такі твори “*безконфліктними*”. Частіше це буває при аналізі *лірики*.

Як далі, не помічають в науці як правило, що *форми* “конфлікту” і “колізії” *різні*, а різниця залежна від типів і функцій “образів”, бо конфлікт і колізія – це, нагадаємо, “*зіткнення образів*”. Так, з боку *функції* у творі *конфлікт* – це *головне зіткнення образів* у творі, а *колізія* – *допоміжне зіткнення образів* у творі.

Що до *типів конфліктів-колізій* (що залежні від типів доміinant у *зіткненні характерів і обставин*), то вони є такими:

1) внутрішньо-характерні конфлікти-колізії (зіткнення всередині самого образу-характера). Наприклад, в романі “Графиня Козель” це, скажімо, внутрішні переживання слуги графині, Раймунда Заклики: “Верный Раймунд сидел, как всегда, в передней на страже и читал какую-то замусоленную книгу... Он спас графиню, но поступил самовольно, за это придется ответить. Мороз пробежал у него по коже. Раймунд чувствовал себя и счастливым, и виноватым”. Або ж, коли Раймунд розповів графині про свій вчинок: “Графиня, пораженная, взглянула на Раймунда, стоявшего перед ней с низко опущенной головой. – Тебе полагается вознаграждение! – прошептала Анна, растерявшись. – Нет, только прощение, – ответил Заклика, отойдя к двери, – никакой награды я не приму. – Долго и странно смотрела на него Козель. Сострадание проснулось в ней, но гордость тут же заглушила его” [4,124, 125]. В “Гамлеті” Шекспіра цей тип конфлікту лежить в основі, скажімо, монологу самого Гамлета: “Бути чи не бути!..”

2) характерно-обставинні конфлікти-колізії (це зіткнення головних образів-характерів з образами-характерами обставинними чи зіткнення з обставинами: оточуючими умовами). Це конфлікти типу “Гамлет і життя”, “Онегін і Татьяна, чи Ольга, Ленський”, або “автор (позитивний герой) і життя” у віршах “Люблю весну в начале мая...” чи “И скучно, и грустно...”. А в “Графині Козель це численні зіткнення головної героїні Анни Козель з польським королем Августом II, з його поглядами, характером, поведінкою, і з іншими героями (образами-характерами), з побутом, звичаями, атмосферою придворного життя. Поряд з цим конфліктом (Анна Козель – король Август) є ще такий само тип конфлікту, але інший за змістом (автор – життя в Польщі начала XVIII ст.), тобто ставлення самого автора до описаних подій. Це, наприклад, такий фрагмент: “Пришедшие с Августом в Польшу роскошь, страсть к развлечениям и пышным празднествам... блеск и веселье... великолепие, ...интриганы... авантюристы..., спекуляция, мотовство, распущенность... вошла в обучай,.. они истощали страну”, як пише автор у фіналі

роману [4, 332-334]. Цей тип конфлікту в романі, повторимо, є головним. З ним і пов'язані головні ідеї "Графині Козель". Цей тип конфлікту легко читається й сприймається, як, напр., вірш Гете: "Той французить, той британить, Італьянить чи німечить, Але всі в одному схожі: Себелюбство всіх калічить". Чи конфлікт "ліричний герой - любов" у вірші Лесі Українки "Знов весна і знов надії..." Або ж це конфлікти "автор - життєві явища" у прислів'ях, приказках, афоризмах: "Якби ми вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя" (Т.Шевченко), або "Неуцтво завжди пихате", "Ніж одягатись у яскравий одяг, краще одягнись у знання".

3) *обставинно-характерні* конфлікти-колізії (це домінанта зіткнень вже *обставинних*, навпаки, образів-характерів між собою, негативних "героїв", але з неодмінно наявним у тексті критичним ставленням до них ліричного героя чи автора). Це – численні сатиричні чи гумористичні твори. Хоча б "Мертві душі" Гоголя. Або байки: Крилова "Свиня під дубом", Глібова "Свиня". Або ж конфлікт віршу Гете: "Вот беда, так уж беда: Все полезли в господа, И вдобавок – ни один Сам себе не господин". Є він як фрагментарний, епізодичний чи постійний, але стисло, стримано критичний і в романах Крашевського. І, нарешті:

4) *внутрішньо-обставинні* конфлікти-колізії (це зіткнення самих образних фактів без наявності авторського ставлення чи остаточних авторських висновків). Цей четвертий тип – глибинний для твору і для багатьох важкий для усвідомлень. Він же багато в чому є визначальним для розуміння усіх геройних подій і всього зовнішнього змісту твору. Все це, однак, часто залишається не поміченим, не виокремленим. А це збіднює аналіз творів, бачення ідей, особливо головних. Простішими прикладами можуть бути такі: анекдот "Говоріть-говоріть, я завжди позіхаю, коли мені цікаво", або мініатюра Р.Тагора: "Ну и худа ты!" – глумилась Дубина над Тростью. "Ну и толста ты!" – ей Трость отвечала со злостью". Ще простіше: "Любиш кататись – люби й санчата возити", "Хочеш поважати себе – поважай інших", мініатюра Василя Симоненка з назвою "Крилатий і безкрила": "Сів Горобець бідовий на ракету, Стряхнув із пір'їв подорожній пил. – Тобі не долетить до іншої планети, Бо в тебе, он, немає навіть крил" [див.: 12].

Часом стосується це і непомічених конфліктів чи колізій, звідси й важливих ідей в історичних романах, повістях Крашевського.

Так, лише з урахуванням *цього типу суто узагальненого конфлікту* в романі "Брюль" (це "внутрішньо-обставинний" конфлікт: "влада – народ", як каже саме зіткнення численних образних фактів у сюжеті) майже на кожному кроці видно крайню важливість і актуальність роману. Це і відмічає О.Морозова, зауважуючи: "Крашевский знает, конечно, что в описываемое им время Дрезден стал одной из самых блестящих германских столиц, с дворцами – шедеврами архитектуры, роскошными садами, первоклассными театрами... Он подчеркивает в романе, что весь этот блеск создавался за счет страдающих народных масс. Многозначителен в этой связи тот эпизод романа, в котором изображается разговор между Брюлем и его помощником, когда министр требует выжимать из народа как можно больше денег, беспощадно расправляясь с осмелившимися протестовать. А вот как говорит после смерти Августа II о покойном курфюрсте один из персонажей романа: "...Будущее вынесет ему иной приговор. Он... великим был тираном и жил лишь в свое удовольствие. Может, Саксония теперь вздохнет свободнее". И дальше: "В театральной ложе он... выглядел героем, усыпанный бриллиантами, одаривал вас улыбками. Но страна слезами оплачивала эти его алмазы... Радостные возгласы и пение слышались в Дрездене, а стенания по всей Саксонии и Польше. Тут царила роскошь, там – нищета". Это внимание к положению масс народных и сочувствие к их судьбе показательны для демократических симпатий автора "Брюля". Они определяют *идеологическое* звучание романа. Абсолютизм связан у Крашевского с катастрофическим падением морального уровня стоячих у кормила власти" [5, 14-15].

І тут додамо: цей же внутрішньо-обставинний конфлікт (зіткнення фактів) має у творі не лише *ідеологічне* звучання, а також і *смісл загалнолюдський, всезагальний*, важливий для людства в цілому. Саме про це кажуть згадані вище слова в романі ("майбутнє винесе йому інший вирок"). На цьому ж рівні звучать слова Сулковського в адресу міністра Брюля: "Ты можешь... запретить писать, говорить, мыслить, но в конце концов деяния твои выдадут тебя с головой. Ты можешь купить себе безнаказанность в настоящем, никому, однако, не под силу обелить тебя в будущем" [5, 314]. Багато є в романі й епізодів, суть яких – у народних і не інакше, як *загалнолюдського* значення прислів'ях: "Силою милим не станеш", або "Слова – одне, а справа – то головне". І так далі.

Звернемось до типології та поетики *сюжетів* у романах Крашевського.

"Сюжет" в літературі визначають частіше як "сферу подій у творі", при цьому, однак, не помічають, що "події" сприймають однобічно: лише *конкретно*, чому і бачать "події" лише *зовнішні, конкретні*. Недарма ліриці, коли там мова про *почуття*, відмовляють у сюжеті, підміняючи сюжет "почуттями",

хоча “почуття” теж події – але *внутрішні* [про це див.: 6; 11]. А по-друге, тут нелогічна “підміна основ” (підміна *сюжету* почуттями як *ціле часткою*, адже *сюжет* за формою прояву складається як із *зовнішніх* подій, так і з подій *внутрішніх*; тобто *почуття* – це лише *частина сюжету*, один з його виглядів). А потім, якщо сприймати на *суттєвому, природному* рівні, “*сюжет*” – це, як вже відомо, хоча й не широко поки, “*форма розвитку конфліктності* (конфлікту і колізій) у будь-якому творі”. І оскільки *сюжет* – це форма *конфліктності*, а конфлікти і колізії – це форми зіткнення *образів*, а *образи* є у будь-якому творі, – то через це немає “*безсюжетних творів*”, тобто сюжет є у будь-яких творах завжди [6; 10; 11].

І далі, сюжет теж має *різні форми-види*, і не лише за *матеріалом* (побутові, психологічні, світоглядні сюжети), але і з боку таких 2-х найважливіших поетичних сторін (за всезагальним принципом бінарності):

- **1)** з боку *будови* (тут він буває *малим*, з однієї фабули-сюжетної лінії, і буває *великим*, тобто з двох чи більше, з множини фабул-сюжетних ліній), і

- **2)** з боку, навпаки, *розвитку*, тут сюжет буває *повним*, коли є усі 5 етапів розвитку, і *неповним*, коли видно 4, 3, 2 чи 1 етап. Інші етапи теж є, нікуди не зникають, але вони *заховані* в існуючих чи в існуючому етапі, як, наприклад, у прислів'ї “П'яте колесо у воза” (сюжет тут – у вигляді *експозиції*, а в ній заховані і *зав'язка*, і *розвиток дії з кульмінацією*, і *розв'язка*, звідси й “ідея” прислів'я – “Зайве, зайвий”). А от прислів'я “Любиш кататись – люби саночки возити” має лише 2 етапи в сюжеті: *експозицію і розв'язку*, інші в них заховані.

Нові наукові факти, висновки, погляди, як бачимо, виникають кожного разу внаслідок залучення *всезагальних, природних законів будови і розвитку об'єктів* – і оскільки це саме так завжди (бо ці закони *всесильні*), тоді навіть і найдавніші наукові проблеми можна вирішити природно, на рівні суті і форм прояву.

Отже, знання об'єктивно існуючих 4-х типів сюжету: 2-х за будовою і 2-х за розвитком (тобто: великий-малий і повний-неповний) – це першочергова основа і засіб вирішення давньої проблеми: об'єктивного *поділу творів за жанрами*.

Скажемо спочатку взагалі про категорію “*жанр*”. За останні 200 років (як і раніше) чого тільки не було з цього приводу у світовому літературознавстві, зокрема й у польському. Особливо в межах модернізму і постмодернізму.

Фактів про це (крім іншого), багато є, зокрема, у книзі під назвою “*Теорія літератури в Польщі / Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. / За ред. В. Моренця*”. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 531 с. [8].

Автори статей нагадують: в науці є думки про “*неточні означення*” жанрів, *неясності* визначень *конкретних жанрів*, скажімо, *роману, повісті і оповідання*.

І дійсно, неважко помітити, що *кількісний* перелік жанрів тут *триадний*, отже не вистачає ще одного типу жанру, що менше оповідання. Знайти його дає цілісно-системний підхід – це *мініатюра* (а конкретних видів її дуже багато – тут байки, прислів'я, приказки, рубаї, хокку, танка, афоризми, пісні, частівки, тощо).

Що ж до роману, повісті, оповідання, то часто писали і пишуть, що роман – це “*великий твір*”, *повість – середній*, *оповідання – малий твір*. А що є “*великий*”, “*середній*”, “*малий*” – залишається невідомим. Правда, в Англії порахувати *сторінки* (в романі – за 90 с.; в повісті – до 90 с.; в оповіданні – до 30 с.), а от в Америці порахували *кількість слів* (оповідання – до 30 тис.; *повість – до 70 тис.*; роман – більше 70 тис. слів). Але ж це смішно: бо є і мікроромани (“*Місто Сонця*” Кампанелли – всього 50 с.; “*Страждання юного Вертера*” Гете – 94 с., “*Бідні люди*” Достоевського – 95 с.). Крім того є, як відомо, *повість* Горького “*Життя Кліма Самгіна*”, хоча ця *повість більше* за будь-який *роман*. А потім, сторінки, слова (а далі, може, кількість літер?) – це аж ніяк не жанрові принципи поділу.

Постмодерністи, далі, писали і про “*хаос форм*”: про *роман як прозаїчний жанр*, хоча є і *віршовані романи*, та й про *п'єси іноді пишуть*, що за розміром бувають *п'єси-романи*. Відзначають і те, що політичність з трактату “*перенесли*” в роман, що є твори чи тексти, які *невідомо яким жанром вважати*, бо в них ознаки різних жанрів. Звідси й вигадують, що є “*ажанрові тексти*” (не-жанрові), що “*теорія поділу необґрунтована*”. Але ж дійсна причина цих і подібних висновків – суб'єктивна, точніше суб'єктивістська, бо тут в наявності є помилкова увага до *побічних* ознак жанрів (і тим не суто жанрових) замість уваги до *рис суттєвих*.

Між тим в останні десятиліття стали часто писати навіть про “*сумнівну правомірність самого жанру*”, про “*звільнення писання від жанру*”, бо, немов, “*теорія поділу необґрунтована*” (див.: 8, 476-479). І що в останні 50 років є навіть тенденція “*вмирання жанру*”. До речі, одночасно пишуть і про “*смерть автора*”, і про потребу відмовитись від поняття “*твір*” заради поняття “*текст*”, що є не для аналізу, а для

“особистісної інтерпретації”, що “*теорія літератури заважає* інтерпретаціям тексту”, а ще й про те, що “образ” – це лише “симулякр” (вігадка) і навіть “мова” і сама “література” – це “фікції” (омани), що функція їх – бути лише для розваги [про це див.: 1, 639-649; а також: 8; 9; 10; 12].

Проти цього виступають, зокрема, автори статей у збірці “Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів” (2008) [8]. Тут є й те, що *жанровий поділ потрібен*, і що *треба шукати його суттєві ознаки*, бо “жанр необхідний елемент” [8, 484].

Відповідь на це: *суттєві принципи поділу жанрів* – у сфері *сюжету*, вони в *типології будови і розвитку сюжету*, а далі – у сфері *конфліктності* [10; 11].

Як було сказано вище, *сюжети за будовою є малі й великі*, а за *розвитком повні й неповні*. Різні зв’язки цих суттєвих ознак (повні-неповні; великі-малі) якраз і складають суто жанрові принципи. Тобто стає видно, що

1) *Роман* – це твір, в якому *сюжет великий* (за будовою) і *повний* (за типом розвитку), і це, до речі, проявляється по-різному: за побічними ознаками. Якщо стисло, то роман – це великий повний жанр;

2) *Повість* – це твір, в якому *сюжет теж великий* (це схожість з романом), але *неповний за розвитком* (це суттєва різниця з романом). Як казати стисло, то повість – великий неповний жанр.

Разом роман і повість – два різновиди *великого* жанру.

3) *Оповідання* – це твір, де сюжет завжди малий і неодмінно повний,

4) *Мініатюра* – твір, де сюжет теж малий, але неодмінно неповний.

Разом вони – два різновиди *малого* жанру.

Інші ознаки (їх безліч) – показники *своєрідності* цих 4 типів жанру [10; 11].

За цими суттєвими принципами якраз і видно: названі вище романи – “Графиня Козель” і “Брюль”, а також “Стара легенда” (рос. “Старое предание”) – дійсно *романи*. Легко видно, що сюжети в них *великі*, бо мають множинну сюжетних ліній (фабул), серед яких є головна фабула. Разом з тим сюжети тут *повні*, бо в них є усі 5 етапів розвитку: експозиція, зав’язка, розвиток дії з кульмі-нацією і розв’язка, що легко довести. При потребі можна з’ясувати жанрову природу й інших великих творів, які слідом за автором усі називають романами.

І за *матеріалом* названі твори – без сумніву *історичні романи*. Їх тексти, автор, дослідники наводять цьому масу доказів, які одночасно кажуть і про метод.

За *методом* ці романи – *реалістичні*. Це теж автор фіксує. Зокрема, у фіналі “Графині Козель”: “Надеемся, что в конце нашего повествования нет нужды убеждать читателей в *правдивости* описанных здесь событий. В своих исследованиях мы опирались на мемуары Хакстхаузена, Пелльница, Лоена и других” [4, 333]. Типи його реалізму, вже сказано, – соціологічний і загальнолюдський.

А за типом *конфлікту* – вони *переважно характерно-обставинні*. Звідси й *сюжети* містять численні факти суперечок, боротьби, зіткнень між героями та героїв із певними обставинами. Головні герої – крім цього у складних стосунках із загальною історичною атмосферою свого часу. Важливий *характерний* шар, що домінує в романах – все ж *авторський*, адже романи Крашевського *історичні*.

Крім того, в кожному романі є такі ж 4 типи *колізій*, звідси й допоміжних фабул (сюжетних ліній) 4-х типів. За будовою вони різні, в них є епізоди, сцени, історії, описи, авторські зауваження, і багато іншого. Як в кожному романі.

За *родом* ці романи – не чиста епіка, а *ліро-епіка*: поряд з *головним епічним* принципом зображення (факти на першому плані) в них є додаткові прийоми *ліричні* – роздуми автора за ходом епічної дії, його зауваження, оцінки, висновки, деякі з яких наведені вище.

А *головна ідея* в романі, скажімо, “Графиня Козель” висловлена автором від себе в кінці сюжету. Це *своєрідність* роману з його героїною домінантою.

Ось вона, *головна ідея*: “Такова судьба графини Козель; вынося над ней суд, надо помнить о времени, в каком она жила, и об окружающих ее людях, и тогда придется признать, что это была натура исключительная, благородная и возвышенная. В атмосфере всеобщей развращенности, искушаемая тысячами соблазнов, она сумела сохранить свое *человеческое* достоинство, предпочтя унижению тюрьму и муку. Какие бы ни плелись вокруг нее интриги, но о ней никто не мог сказать ничего дурного” [4, 333]. Якщо узагальнювати *цілісно*, то в *головній ідеї* – є і *конкретна* сторона (авторська оцінка головної героїні, тобто історичної особи графині Козель), є і *узагальнена* сторона: це *об’єктивна критична авторська оцінка соціального й особистого життя людей і самого середовища* того часу, у XVIII-му ст. в житті Польщі – “атмосфера всеобщей развращенности”, “зрелище поистине печальное, исполненное блеска и веселья”, где “все живут по примеру Короля”, где “пришедшие с королем Августом в Польшу роскошь,

страсть к развлечениям и пышным празднествам не исчезли вместе с саксонской династией”, где *сила фізическая и сила власті* уродували, извращали все вокруг, в том числе и тягу к науке, и человеческое благородство [4, 333-334].

Ця друга, суто *узagalьнена* сторона головної ідеї як правило не звертала на себе увагу в літературознавстві, але саме вона вказує на те, що у сфері *методу* Крашевського важливу роль відігравав не лише критичний реалізм, але й реалізм взагалі вищий – *загалнолюдський*. Його називають ще природним і науковим.

Цей реалізм, як замислитись, актуальний, навіть злободенний і повчальний і сьогодні, у наші складні й нелегкі часи, в суті яких і проявах значно допомагають розібратись і історичні романи Ю.І.Крашевського!

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Усі питання й аспекти дослідження цієї теми і можна, і навіть корисно деталізувати на базі залучення цілісно-системної методології для отримання подальших висновків, серед яких цілком можливі і незвичні, несподівані, і доволі корисні у багатьох напрямках.

1. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. – 2 вид., доп. / За ред. Марії Зубрицької. – Львів: Літопис, 2002. – 832 с.

2. Гончаренко В. Целое как категориальное определение объекта и как форма освоения конкретного / Автореф. канд. дисс. / В. Гончаренко. – К.: 1970 (КДУ ім. Т.Г.Шевченка); Гончаренко В. Ологике познания объекта как целого / В. Гончаренко. – К.: 1975; Удалов В.Л. Целостный метод изложения диалектики и диалектика как целостный метод / В.Л. Удалов // Вопросы философии. – 1979. – № 6. – С. 166-167; Удалов В.Л. Метод системного познания объекта как целого / В.Л. Удалов. – Луцк: ЛГПИ, 1980; Аверьянов А.Н. Системное познание мира / А.Н. Аверьянов. – М., 1985 (Гл. IV. Механизм развития систем: 1. Возникновение систем; 2. Становление систем; 3. Система как целое; 4. Неизбежность и закономерности качественного преобразования системы); Клочек Г.Д. У світлі вічних критеріїв / Г.Д. Клочек. – К., 1989 (Розділ 2. Системно-цілісна організація літературного твору); Дубина М.І. До проблеми цілісного вивчення художньої літератури / М.І. Дубина // Інформаційний вісник АН ВШ України. – Рік 2. – № 4. – К.: АН ВШУ, 1995. – С. 8-12. Удалов В. Теорія літератури: стан та проблеми дослідження / В.Л. Удалов // Суспільствознавчі науки та відродження нації. – Кн. 1. – К.-Луцк: 1997. – С. 41-47; Удалов В.Л. Особливості сучасної науки та цілісно-системний підхід і метод / В.Л. Удалов // Філологічні студії. Наук. часопис. – 1999. – № 4. – Луцк: Вежа, 1999. – С. 37-57; Полежаєва Т.В. Особливості сюжету і фабули в структурі ліричного твору / Автореф. канд. дис. / Т.В. Полежаєва. – К.-Луцк: Вежа, 2000; Удалов В., Полежаєва Т. Літературознавство: структура, система, історія розвитку / В. Удалов, Т.В. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2010; Удалов В., Полежаєва Т. Частично- і цілісно-системні принципи / В. Удалов, Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2012; Удалов В., Полежаєва Т. Рівні розвитку науки та сучасний “перехідний період” / В. Удалов, Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2014; Удалов В., Полежаєва Т. Структура змісту і форми твору в літературознавстві та літературі / В. Удалов, Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2014; та ін.

3. Крашевський Ю.І. Старое предание / Ю.І. Крашевський. – М.: Госиздат худож. лит., 1956.

4. Крашевський Ю.І. Графиня Козель / Ю.І. Крашевський. – М.: Худож. лит., 1971.

5. Крашевський Ю.І. Брюль / Ю.І. Крашевський. – М.: Худож. лит., 1980.

6. Полежаєва Т. Конфлікт і колізія в контексті розвитку літературознавства XX-XXI ст. / Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2011. – 32 с.; Удалов В.Л., Полежаєва Т.В. Конфлікт і колізія в літературознавстві та літературі: Ц.-с. рівень / В.Л. Удалов, Т.В. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2012. – 40 с.

7. Современный философский словарь / Ред.: В.Е. Кемеров. – М.-Бишкек-Екатеринбург, 1996. – 608 с.

8. Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. / Ред. В. Моренця. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 351 с.

9. Удалов В.Л. Метод Декарта з позицій цілісно-системного підходу / В. Удалов. – К.-Луцк: ВАД, 2014. – 36 с.; Удалов В.Л., Полежаєва Т.В. Методологічне та світоглядне роздоріжжя / В.Л. Удалов, Т.В. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2014. – 76 с.;

10. Удалов В., Полежаєва Т. Образи в літературі. Цілісно-системна картина / В. Удалов, Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2011; Удалов В., Полежаєва Т. Конфлікт і колізія в літературі: ц.-с. рівень / В. Удалов, Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2012; Полежаєва Т. Сюжет і фабула: об’єктивна наявність в ліриці / Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2014; Удалов В., Полежаєва Т. Жанри в літературі: цілісно-системний рівень / В. Удалов, Т. Полежаєва. – Вид. 2, доп. – К.-Луцк: ВАД, 2013. – 48 с.

11. Удалов В. Жанрова атрофія в літературі: “за” і “проти” / В. Удалов. – К.-Луцк: ВАД, 2002. – 32 с.; Полежаєва Т. Сюжет, фабула і лірика: історія дослідження / Т. Полежаєва. – К.-Луцк: ВАД, 2014. – 32 с.

12. Удалов В. Об’єктивність і новий, цілісно-системний метод мислення, пізнання, дослідження і практичної діяльності. – Кн. 1. Шлях до цілісно-системного методу / В. Удалов. – Вид. 2, доп. – К.-Луцк: ВАД, 2014. – 68 с.; Удалов В.Л. Цілісно-системний метод: теорія і практика / В. Удалов. – Київ-Луцк: ВАД, 2014. – 40 с.

Józef F. Fert,
prof. dr hab., Instytut Filologii Polskiej
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin

Wołyń Józefa Czechowicza

wołyń
 jak tam kipiałem
 wesoly
 ciężko i gęsto rosnąc
 w miasteczku o cerkwie białe
 grzmiała moja majowa wiosna
autoportret (PZ 1, 127)¹

W moim szkicu pragnę się skupić na trzech zasadniczych składnikach językowego obrazu świata, ewokowanego w pisarstwie Józefa Czechowicza przez słowo Wołyń. Chciałbym ten obraz pokazać poprzez fakty biograficzne odnoszące się do autora *lata na wołyniu*²; poprzez jego ideę Wołynia jako historycznego siedliska wilokulturowej społeczności polsko-ruskiej i po trzecie – co dla mnie najciekawsze – poprzez lekturę wcieleń Wołynia w literackie artefakty autora *Poematu o mieście Lublinie*.

Zanim przystąpię do systematycznego przedstawiania wskazanych wyżej pól aktywności literackiej Czechowicza, chciałbym powiedzieć, że Wołyń zajmuje w jego twórczości miejsce ogromnie znaczące i wybitne. Jest źródłem nie tylko licznych tekstów zarówno poetyckich, prozatorskich, jak i publicystycznych, ale jest także miejscem jego dojrzewania ideowego i artystycznego. I nie powinno nas to nadmiernie dziwić, jako że poeta spędził na bliskim nam Wołyniu zachodnim, tj. we Włodzimierzu Wołyńskim i okolicach ponad cztery lata, oczywiście z przerwami na dłuższy lub krótszy pobyt w rodzinnym Lublinie. Chciałbym dodać, że nigdy ta kraina nie była dla poety jakąś „obczyzną” czy „bliższą zagranicą”; to była zawsze integralna część jego świata biografii i wyobraźni twórczej. Trudno się dziwić, skoro przez ponad tysiąc lat te ziemie były i dalej są najbliższym sąsiadem Lachów, a też terenem intensywniejszej czy słabszej ich ekspansji na wschód...

Zacznijmy od faktografii biograficznej Czechowicza. Po wojnie polsko-bolszewickiej, w której siedemnastolatek uczestniczył jako ochotnik i dzięki której po raz pierwszy otarł się o Wołyń i Białoruś, niedoszły podoficer Wojska Polskiego wrócił do Lublina z poobcieranymi nogami, by dokończyć przerwane seminarium nauczycielskie. Latem 1921 roku ruszył na północnowschodni kraniec Rzeczypospolitej, do Brasławia w województwie wileńskim, by podjąć pracę nauczycielską w tamtejszej szkole podstawowej. Po pewnym czasie przeniósł się do nieodległej³ od powiatowego miasteczka miejscowości Słobódka, gdzie uczył prawdopodobnie „wszystkiego” w tamtejszej szkółce wiejskiej. Miejsce piękne, wśród borów i jezior, wśród na pół pierwotnej roślinności i niezwykłych ludzi odegrało znaczącą rolę w rozwoju duchowym poety. Nie do końca wiadomo, co się tam dramatycznego zdarzyło, ale być może doszły do głosu homoseksualne skłonności młodego nauczyciela i zmusiły go do zmiany miejsca pobytu i pracy. W marcu 1923 roku spotykamy go w jednoklasowej szkółce powszechnej w pobliżu Włodzimierza Wołyńskiego – w Marianówce-Smolarach. Po kilku miesiącach zostaje przeniesiony do samego Włodzimierza i tu od września 1923 roku do końca sierpnia 1926 r. będzie pracował jako nauczyciel, początkowo w siedmioklasowej Szkole Powszechnej nr 3 (w latach 1923-1924), a następnie również w Szkole Powszechnej, ale noszącej nr 1. Stąd uzyskał na początku września 1926 roku przeniesienie do Lublina, ale też w trakcie służby nauczycielskiej na Wołyniu zdobył dyplom Wyższego Kursu Nauczycielskiego, prowadzonego na KUL-u, a jego praca dyplomowa nt. ballady *Lilije* Adama Mickiewicza została ogłoszona w serii Wyższych Kursów Nauczycielskich⁴. W przeddzień wyjazdu z Wołynia żegnał się z tą piękną krainą, objeżdżając ją „służbowo”, jak pisał z Włodzimierza do Waclawa Gralewskiego 2 lipca 1926 roku: „Właściwie nie uczę już od połowy maja, jeżdżąc po różnych kątach Wołynia jako oficer do specjalnych poruczeń Kuratorium”. (PZ 8, 76).

Wyrazisty ślad tych kilku lat pobytu na Wołyniu znajdujemy zarówno w tekstach artystycznych, jak i publicystycznych. Z tych ostatnich warto przywołać bardzo interesujące – choć zachowane jedynie w niedokończonym brulionowym szkicu – opracowanie historii Wołynia, a szczególnie jego ówczesnej stolicy, czyli Włodzimierza Wołyńskiego; rzecz zatytułowana *Włodzimierz – książąt stolica*, obejmuje burzliwe dzieje Wołynia z czasu kształtowania się państwowości ruskiej i polskiej w wiekach od X do XII, a oparta została na słynnej kronice Nestora. Dominuje w tym obrazie pierwszych wieków Wołynia nieustanne zmaganie o żywiołów

wewnątrzruskich i władców polskich, którzy niejednokrotnie w spory wołyńskich i kijowskich książąt interweniowali, jak Bolesław Chrobry, Bolesław Śmiały czy Bolesław Krzywousty.

Później – o czym szkic Czechowicza już nie mówi – te ziemie próbuje zająć władza litewska, wreszcie – za panowania Kazimierza Wielkiego – znaczna część Wołynia ze stołecznym Włodzimierzem na czele stanie się lennem Królestwa Polskiego (1366), by wreszcie po Unii Lubelskiej (1569) wraz z zasadniczą częścią innych krain ruskich wejść w skład Korony w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stan ten utrzymał się do II rozbioru Polski (1793), a ostatecznie te ziemie stały się łupem Rosji po rozbiorze III (1795). Tej sytuacji nie zmieniły wojny napoleońskie, jako że Wołyń i inne ziemie ruskie nie weszły ani w skład kadłubowego Księstwa Warszawskiego (1807-1812), ani tym bardziej do ziem okrojonego na Kongresie Wiedeńskim Królestwa Polskiego. Dopiero konsekwencje I wojny światowej oraz zwycięska wojna polsko-bolszewicka wprowadziły na powrót Wołyń w obszar Rzeczypospolitej. Zresztą już w 1939 roku Rosja bolszewicka – na mocy układu z Niemcami hitlerowskimi – zagarnęła te ziemie w swoje „opiekuńcze ramiona”. I tak byłoby pewnie do dziś, gdyby Ukraińcy nie postanowili się „wybić na niepodległość”, czego jesteśmy świadkami i, jak sądzę, życzliwymi sojusznikami od 1991 roku.

Inny tekst publicystyczny Czechowicza, ogłoszony zresztą drukiem w 1925 roku, to bogate studium zatytułowane *Zabytki włodzimierskie*, które wydrukowano w „Przeglądzie Lubelsko-Kresowym”⁵. Czytamy tu m.in. taką melancholijną refleksję: „Dziś nie ma prawie śladu dawnej świetności stolicy książąt wołyńskich.” (PZ 5, 272). Całe studium opisuje przede wszystkim liczne włodzimierskie zabytki sakralne, niestety – w większości zrujnowane lub chylące się ku upadkowi. Tu też znajdujemy wyrazisty trop czechowiczowskiej wrażliwości: „Szczególnie pięknie tu na wiosnę, gdy kwitną sady na stoku wzgórza i dookoła cerkwi rozrzucone.” (PZ 5, 274).

Wśród włodzimierzianow Czechowicza na szczególną uwagę zasługuje szkic pt. *Poezja Wołynia*, ogłoszony wiele lat po opuszczeniu Włodzimierza⁶, ale świadczący o nieustannej uwadze poety wobec tamtej krainy. Natykamy się tu na jakże przenikliwe i uderzające myśli, być może, inspirowane przez Józefa Łobodowskiego:

[...]. Ta ziemia, odwiecznie polska z ducha i historii, ma ludność rdzennie ruską i językiem ludu jest wołyński dialekt z grupy dialektów ukraińskich. Czerpać zeń dla celów poetyckich, to tyle, co ruszczyć mowę polską.

[...]. Poeci wołyńscy nie mogą się oprzeć na polskiej gwarze wołyńskiej, bo takiej nie ma w grupie naszych gwar kresowych.

Wobec tego ich związanie z ziemią rodzinną ukazuje się przeważnie w tematyce, toteż sielanka wiejska, sceny leśne, wodne, słowem – pejzaż, stają się dla nich koniecznością i granicą [...]. (PZ 5, 224-225)

Dalej wymienia poeta ważniejsze postaci tego ruchu poetyckiego czy raczej nawet ugrupowania literackiego, które jako grupa Wołyń, działało w latach 1935-1938. Grupowej aktywności sprzyjał ukazujący się w Łucku tygodnik „Wołyń”⁷, w którego dodatku literackim („Wołyń Literacki”, „Literatura i Sztuka”), redagowanym przez Łobodowskiego, spotykamy Czesława Janczarskiego, Wacława Iwaniuka, Władysława Milczarka, Antoniego Podmajstrowicza, Stefana Bordczaka czy Stefana Szajdka i in. Aktywność grupy znacznie osłabła po wyjeździe w 1938 głównej sprężyny ruchu – Józefa Łobodowskiego ściśle współpracującego z wojewodą wołyńskim Henrykiem Józefskim⁸.

Wołyń, jak się przekonamy, pozostał na zawsze w pamięci i wyobraźni poetyckiej Czechowicza.

Do tekstów prozatorskich, które powstawały na Kresach, w tym na Wołyniu, zaliczyć można zarówno debiut prozatorski poety⁹, czyli *Opowieść o papierowej koronie*, jak również fragmentarycznie zachowaną w brulionie tzw. *Opowieść o Hiramie-Czarnoksiężniku*¹⁰. O tym utworze zwierzał się w liście do Wacława Gralewskiego z 14 maja 1823 r.:

W ciągu całych miesięcy przepracowuję ten temat w umyśle na arcydzieło. Pojedyncze sceny rodziły się w Wilnie [...]. Inne w lasach wołyńskich, jeszcze inne, gdy pociąg z Litwy gnał w noc gwiazdziste ku południowym kresom Rzeczypospolitej. (PZ 8, 30)

Ale bodaj najpiękniejszy tekst prozatorsko-liryczny, jaki zawdzięczamy zanurzeniu się poety w żywioły Wołynia, to opowiadanie *Wody niebios i ziemi*, ogłoszony zresztą w tygodniku „Wołyń”¹¹. Niepowtarzalny nastrój tej opowiadki niech przybliży drobny cytat: „Łodzie kołysały się lekko, płynąc po krętej Łudze. Brzegi rzeki [...] piętrzyły się ku niebu wałami przedhistorycznego grodziszczu lub kryły się w suchym gąszczu trzciny.” (PZ 4, 108).

Przejdźmy wreszcie do rzeczy, według mnie najważniejszej – do ewokacji Wołynia w najcenniejszej części spuścizny Czechowicza – w jego poezji.

Pierwsze zdziwienie: wierszy osnutych w mniejszym czy większym stopniu wokół wywoławczego hasła Wołyń jest naprawdę dużo. A co ciekawsze, poeta właściwie do końca swej drogi twórczej potraçał tę „złotą strunę”¹² krainy nad Bugiem, Ługą, Horyniem, Styrem, Stochodem... A tak żegnał umiłowany Wołyń wierszem, zamieszczonym w ostatnim swym tomie poetyckim w *nucie człowieczej* (1939):

westchnienie

którem nieraz w księżycu pobiałach przemierzał
urocze miasteczko
włodzimierzu

pod perłowym stepem nieba
kiedy noc majowa
ogrom cerkwi płynął w drzewach
gwiazdy stały w rowach
parowozy gdzieś za stacją
oddychały długo
powiew niósł to i akacją
pachniało nad rzeczką
nad ługą
cień dzwonnicy na ogrodzie
wskazał krzak słowiczy
wołyńskie coraz słodziej
pianie okolicy

o miasteczko

(PZ 1, 264; 2, 196)

Wiele wierszy ewokujących Wołyń, odsyła do tego „uroczego miasteczka”, czyli Włodzimierza, ale oczywiście częściej mamy do czynienia z ewokacją krajobrazu czy wręcz nastroju kresowego, który nieodmiennie podsuwa skojarzenia z tamtą krainą. Naturalnie, istotną podpowiedzią, nakierowującą na wołyńskie skojarzenia, są daty powstania czy publikacji tych wierszy¹³, a także mniej czy bardziej wyraziste motywy, nasuwające obrazy związane z tamtymi stronami, jak „chaty pachnące stepem” (*daleko*), „wędrowcem w stepie człapie zapóźniony wieczór” (*jednakowo*) czy wszędobylskie „siano”, jak w wierszu *Na wsi*, „kresy” w wierszu *przez kresy*. Jest oczywiście *lato na wołyńiu* czy przejmujący fragment *autoportretu*, którego użyłem jako motto tego szkicu:

wołyń
jak tam kipiałem
wesoły
ciężko i gęsto rosnąc
w miasteczku o cerkwie białe
grzmiała moja majowa wiosna
autoportret (PZ 1, 127)

Dodajmy, że debiutancki tom wierszy *Kamień*, który ukazał się w Lublinie w lipcu 1927 roku, przygotowywał poeta i zamierzał drukować we Włodzimierzu Wołyńskim¹⁴

Proponuję przyjrzeć się bliżej przynajmniej dwu „wołyńskim” wierszom. Wybrałem jeden jawnie odwołujący się do tej krainy, mianowicie *lato na wołyńiu* (PZ 1, 106; 2, 123) i drugi wywołujący Wołyń bez sięgania po jego imię, czyli wiersz *przez kresy* (PZ 1, 174; 2, 153-155). Zaczniemy od *lata na wołyńiu*:

łąka huśtawka
sznury pogody chrzęszczą
rozwiewa się nieba kaftan
w rozkołysaniach
kołyszą się gałęzie pachnące szczęściem
tryumfowania

od chmur dalekich do suchych skał
młot słońca połysk
moich stóp chwała
tratuje wołyń

unosimy się falisty dym
to słoneczna głowa i ja
opadamy jak zgaszony wybuch
krąży fosforyczny rym
napowietrzną rybą

z rozkoszą gwizdzę w czerwcowy czad
skaczę kołuję tętnię
25 lat
nagiego ciała ogień
ręce ptakami w niebie
wiatrem nad trawą nogi
to pięknie

to pięknie słuchaj
gdy karminowy grzebień
południa żłobi upał
gdy lazurowym koniem do nas
przyfruwa z gorącej przestrzeni
asonans
ukochanej ziemi

hej

Wiersz ukazał się w tomie *ballada z tamtej strony* (Warszawa 1932, s. 18-19). Zachował się jego rękopis, który dziś przechowuje Muzeum Literackie im. Józefa Czechowicza w Lublinie¹⁵.

Wiersz – wyznanie miłości, wiersz – ekstaza, wiersz – ewokacja szczęścia... można mnożyć epitety, a i tak nie wyczerpiemy jego skondensowanej zmysłowości i symboliki ani niezwyklej dynamiki poetyckich zdarzeń-objawień. Poszukajmy na początek osobowości, która mówi i tym samym demiurgicznie stwarza świat czerwcowego Wołynia. Do dziewiątego wersu wiersza oglądamy jedynie przemykające obrazy letniej pogody, rozgrywającej się na niebie i ziemi ze szczególnie ciekawą metaforą: „rozwiewa się nieba kaftan”, skłaniającą obraz ku wyrazistej antropomorfizacji. Tu więc objawia nam się pierwszy z bohaterów *lata* – to wołyńskie niebo oglądane z rozkołysanej niczym huśtawka łąki. Kolejna antropomorfizacja – w drugiej strofoidzie: „młot słońca” i wreszcie ewokacja podmiotu mówiącego: „moich stóp chwała / trątuje wołyn”. W tańcu po niebie i łące objawiają się obaj partnerzy: „słoneczna głowa i ja”, czemu towarzyszy tajemniczy „produkt uboczny” szalonego, ekstatycznego tańca – „fosforyczny rym”... Co on tu robi, dowiemy się dopiero pod sam koniec wiersza, gdy padnie gorące wyznanie, gdy

przyfruwa z gorącej przestrzeni
asonans
ukochanej ziemi

Tak to ze szczęściem młodego dwudziestopięcioletniego ciała, natchnionego pięknem świata i własną niezmierną mocą zrymuje się piękno ukochanej ziemi, czyli jej odpowiedź na miłosne wyznanie. Cóż wtedy, gdy się to czuje i widzi, można więcej wypowiedzieć ponad wszystkimówiący wykrzyknik „hej”, który podsuwa skojarzenie z Mickiewiczowskim okrzykiem z sonetu *Widok gór ze stepów Kozłowa*:

Gdzie orły dróg nie wiedzą, kończy się chmur jazda,
Minąłem grom drzemiący w kolebce z obłoków,
Aż tam gdzie nad mój turban była tylko gwiazda.
To Cztyrdah!

Pielgrzym

Aa!¹⁶

To porównanie sposobu wyrażania lirycznych emocji pokazuje również, jak blisko i zarazem jak daleko polska poezja poszła w ciągu stu lat dzielących *lato na wołyniu* od *Sonetów krymskich*. Ten sam twórczy zachwyt nad urodą i potęgą świata natury i równocześnie inny sposób ewokacji obrazów i zdarzeń poetyckich w wierszu nowoczesnym.

Ale wróćmy jeszcze do wiersza Czechowicza. W ostatniej strofoidzie pojawia się jeszcze jedna postać:

to pięknie słuchaj
gdy karminowy grzebień
południa żłobi upał
gdy lazurkowym koniem do nas
przyfruwa z gorącej przestrzeni
asonans
ukochanej ziemi

hej

Postać nie do zidentyfikowania, ewokowana jedynie zwrotnym: „słuchaj” i zbiorczym: „gdy lazurkowym koniem do nas przyfruwa”¹⁷. Nie ukrywają się w tej osobowej formie czasownika ani w zaimku żaden z antropomorfizowanych czynników natury, tu obcujemy już tylko z autentycznymi personami ludzkimi: podmiotem mówiącym i bezimiennym świadkiem, a może i współuczestnikiem tej miłosnej ekstazy, której owocem staje się poezja, czyli – „asonans ukochanej ziemi”.

A oto drugi wiersz, jak sądzę, również przynależący do wołyńskiej księgi poetyckiej Czechowicza.

przez kresy

monotonnie koń głowę unosi
grzywa spływa raz po raz rytmem
koła koła
ziola

terkocze senne półzycie
drożyną leśną łąkową
dołem dołem
połem

nad wieczorem o rżyska zawadza
księżyc ciemny czerwony
wołam
złoty kołacz

nic nie ma nawet snu tylko kół skrzyp
mgława noc jawa rozlewna
wołam kołacz złoty
wołam koła dołem połem kołacz złoty

Wiersz znalazł się w tomie *nic więcej* (Warszawa 1936, s. 9), ale wydrukowany zosał w identycznej postaci w tomie *ballada z tamtej strony* (Warszawa 1932, s. 42). Jeszcze wcześniej ogłoszony został w miesięczniku „Droga” 1931 nr 12 pod tytułem: *na kresach*; w pierwodruku pisownia niekonsekwentna: częściowo konwencjonalna (inicjały strof od wielkiej litery, wielokropki na końcu strof). Zachował się autograf wiersza, obecnie przechowywany w Muzeum Czechowicza¹⁸. W rękopisie i publikacjach pisownia i interpunkcja niekonwencjonalne. W autografie tekst zapisany czarnym atramentem, całość kilkakrotnie przekreślona ciemnoniebieską kredką, na prawym marginesie rękopisu pytańnik i uwaga dwukrotnie podkreślona tym samym ciemnoniebieskim ołówkiem: „opracować”. Wśród czechowiczianów znajduje się też niesygnowany maszynopis tego wiersza: Muzeum Czechowicza, nr 66 R, wraz z maszynopisem wiersza *Kwiecień tych, co bez troski*; w Wojewódzkiej Bibliotece Bibliotecznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie znajduje się pod nr. 2156 niesygnowany maszynopis tekstu w pisowni i interpunkcji konwencjonalnej. W różnych przekazach wiersz nosi tytuł: *wozem przez kresy, na kresach, przez kresy*. A oto wersja przekreślonego autografu:

wozem przez kresy

monotonnie koń głowę unosi
grzywa spływa raz po raz rytmem
koła koła koła
ziola ziola ziola

jezioro półjawy tak przebywam
wzgórzem szosą łąką przylaskiem
dołem dołem dołem
połem połem połem

nad wieczorem o rżyska zawadza
księżyc ciemny blednący zwolna

wołam wołam wołam
kołacz srebrny kołacz

w półśnie półjawie kół skrzyp
przez sen
wołam kołacz srebrny
wołam dołem połem ziola koła kołacz srebrny

W stosunku do wersji ogłaszanych przez poetę w druku, rzeczywiście ten wariant (pierwotny?) pięknego wiersza wygląda na niedopracowany; jakby troszkę „przegadany”, co wobec awangardowej zasady, którą w pewnym stopniu podzielał również Czechowicz, uzasadnia jego uwagę na marginesie autografu: „opracować”, co można czytać jako: „dopracować”. A jednak trochę mi szkoda tej „oczyszczonej” z nadmiaru eufonicznych skojarzeń wersji pierwotnej! Jakże bliska jest ona nieujarzmionej poetyce snu czy półjawy, gdy erupcja nasyconych emocjami półobrazów, półfantazji, półrealiów miesza porządek rzeczywistości z nadrealnością wewnętrznego doświadczenia. Wariant obowiązujący pozostawił, owszem, istotę tego półśnienia-półjawy, ale równocześnie jakby wystudził gorącą magmę przeżycia-wizji kłębiącej się w wersji pierwotnej.

Cóż wiersz ten wiąże z Wołyniem? Myślę, że przede wszystkim nieobjęty racjonalnym porządkowaniem nostalgiczny nastrój bezkresu nieba i ziemi, mglistego widzenia i nieostrego słyszenia. I coś jeszcze – wielokrotnie powtórzony czasownik „wołam”, który w tym kontekście i w takim natężeniu użyty uparcie podsuwa poetycki etymologizm: wołać – wołam – Wołyn... A więc nie jest to jazda-żegluga przez jakiegokolwiek „Kresy”, to nostalgiczna wędrówka po bezkresie tym jednym – wołyńskim. Historykowi literatury narzuca się tu oczywiście także skojarzenie z inną jazdą-żeglugą-pielgrzymką, z Mickiewiczowskim sonetem *Stepy akermalskie*:

Wpłynąłem na suchego przestwór oceanu,
Wóz nurza się w zieloność i jak łódka brodzi,
Śród fali łąk szumiących, śród kwiatów powodzi,
Omijam koralowych ostrowy burzanów.

[...]

W takiej ciszy! – tak ucho natężam ciekawie,
Że słyszałbym głos z Litwy. – Jedźmy, nikt nie woła.¹⁹

Pora na podsumowanie. Wołyńskie fascynacje poetyckie Józefa Czechowicza doskonale współbrzmiały z istotnymi składnikami jego poetyki: z kondensacją obrazów i emocji, z surrealistycznym przenikaniem się żywiołów świadomie postrzeganych półświadomych i nadświadomych, z wyrazistym profilem brzmieniowym językowego tworzywa poetyckiego itd. To zauroczenie Wołyniem wnosi do poezji Czechowicza coś jeszcze: niezwykle ton emocjonalny, pozytywny i ciepły, ale również niewolny od melancholii i nostalgii. Młody nauczyciel-poeta, człowiek u początku przeczuwanego wlotu ku szczytom sławy artystycznej napotkał na swej drodze kraj, który na całe życie nasycił go niepowtarzalnymi wrażeniami i zapewne w istotny sposób ukształtował jego poetycką osobowość. Chciałoby się za Mickiewiczem powtórzyć:

Kraj lat dziecinnych on zawsze zostanie
Święty i czysty jak pierwsze kochanie,²⁰

1. Cytaty z pism Czechowicza podaję – jeśli nie zaznaczam inaczej – z najnowszej pełnej edycji: J. Czechowicz,

Pisma zebrane, red. J. Święch i inni, t. 1-9, Lublin 2005-2013, Wydawnictwo UMCS (dalej skrót PZ, tom, strona); skróty oznaczają: PZ 1 – *Wiersze i poematy*, oprac. J. F. Fert, Lublin 2012; PZ 2 – *Wiersze i poematy. Utwory niepewnego autorstwa lub przypisywane poecie. Dodatek krytyczny*, oprac. J.F.Fert, Lublin 2012; PZ 3 – *Utwory dramatyczne*, red. J. Nowakowska, J. Cymerman, Lublin 2011; PZ 4 – *Proza*, red. T. Kłak, Lublin 2005; PZ 5 – *Szkice literackie*, oprac. T. Kłak; PZ 6 – *Przekłady*, oprac. W. Kruszewski, D. Pachocki, Lublin 2011; PZ 7 – *Utwory dla dzieci*, oprac. E. Łoś, Lublin 2013; PZ 8 – *Listy*, oprac. T. Kłak, Lublin 2011; PZ 9 – *Varia*, oprac. J. Cymerman, A. Wójtowicz, Lublin 2013.

2. (PZ 1, 106; PZ 2, 123).

3. Miejscowość zapewne położona blisko Brasławia, skoro poeta zanotował w swoim skrótowym dzienniczku pod datą 9 maja 1922 roku: „Wieczorem poszedłem pieszo do Brasławia>” (PZ 9, 36).

4. *Rzecz ukazała się jako nr 2 serii PWKN*, Lublin 1925, s. 68-78.

5. „Przegląd Lubelsko-Kresowy” 1925 nr 7 (marzec).

6. „Kurier Literacko-Naukowy” 1938 nr 50. Por. W. Michalski, *Odkryć Wołyń na nowo*. (Czechowicz, Iwaniuk, Łobodowski, Czaykowski), „Akcent”: http://www.akcentpismo.pl/pliki/nr_1.07/michalski.html

7. Zob. J. Sawicka, *Złota wołyńska struna. O Łobowskim w tygodniku „Wołyń”, „Kresy”* 1991 nr 16, s. 54-59.

8. „Na Wołyń, do redagowania pisma, zaprosił poetę wojewoda wołyński, Henryk Józefski.” Sawicka, tamże, s. 54.

9. *Bezimiennie ogłoszona opowieść w inauguracyjnym numerze pisma „Reflektor”, czerwiec 1923, s. 4-28.*

10. PZ 4, 52-60; 225-240.

11. „Wołyń” 26 XII 1937 nr 52, s. 5-6: dodatek (kolumna) „Literatura i Sztuka”, redagowana przez Józefa Łobodowskiego.

12. Przypomina się wiersz-list Norwida, skierowany do Zaleskiego: „Złoto-struny! – albo ja wiem, / Jak pisać do Ciebie?” (*Błogosławione pieśni...*, wybór; oprac. i posłowie J. Fert, Warszawa 2000, s. 51; Cyprian Norwid wyraźnie nawiązał tu do Mickiewiczowskiego zwrotu do Zaleskiego: „Słowiczku mój! twe pióra zzuć, / Sokole skrzydła węć, / I w ostrzu szpon, zoloto-stron / Dawidzki hymn tu nieś!” (Do B.... Z., cyt. za: A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, t. I, cz. 3: *Wiersz. 1829-1855*, oprac. Cz. Zgorzelski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 81); por. Sawicka, *Złota wołyńska struna...*, dz. cyt., s. 59; tu nawiązanie zarówno do manifestu postania styczniowego na Wołyniu, jak i do tytułu dzieła Łobodowskiego.

13. A oto przybliżona lista tytułów tych wierszy, w nawiasach podaję datę i miejsce publikacji: 24 VIII 1924 („Przegląd Lubelsko-Kresowy” nr 10, maj 1925), *Melancholijne kolory* („Przegląd Lubelsko-Kresowy” nr 110, maj 1925), *Oracz* („Przegląd Lubelsko-Kresowy”, nr 11, maj 1925), *Polski Chrystus (Wdziesiątą rocznicę czynu legionowego. Jednodniówka*, Lublin 1924), *O niej i o mnie* („Nowe Życie” 1925 nr 44, pod pseudonimem Józef Leśniewicz), * * * [„Ministrant w szafirowych brokatkach...] („Nowe Życie” 1925 nr 4), *Wyznanie* („Reflektor” nr 2, marzec 1925), *Zjawiska* („Express Lubelski” 24 XII 1926).

14. Do wydania we Włodzimierzu Wołyńskim nie doszło z powodów, o których mowa w liście do W. Gralewskiego z 6 marca 1926 r.: „Z moimi poezjami źle. Pokłóciłem się z Wasserem i wycofałem rękopis od tego niechrysta. Może coś da się zrobić z p. Głowińskim.” (PZ VIII 79).

15. *Bruliony Czechowicza z lat 1928-1933, k 45 r.*: pisownia i interpunkcja niekonwencjonalne, pod tekstem data 1930, atrament niebieski, miejscami rozmyty; inny przekaz: niekompletny maszynopis w Archiwum Miernowskich, prawdopodobnie jest to odpis rękopisu, brak wierszy 27-30. Odmiany: w 21 nad trawą] nad trawę mps. Koniektury: w 23 słuchać – tak w rkp i mps; od pdr w balladzie rozpowszechniła się wersja: „słuchaj”; oczywiście brak interpunkcji utrudnia ostateczne ustalenie, czy mamy tu do czynienia z błędem korekty, czy świadomą poprawką autorską.

16. Mickiewicz, tamże, t. I, cz. 2: *Wiersze. 1825-1829*, oprac. Cz. Zgorzelski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 19.

17. To uzasadnia też wprowadzenie emendacji w pierwszym wersie tej strofoidy: *slucha] słuchać* (rękopis i maszynopis).

18. *Bruliony z lat 1928-1933, k 60 r.*, tytuł: *wozem przez kresy*.

19. Mickiewicz, dz. cyt., s. 17.

20. Mickiewicz, dz. cyt., t. IV: *Pan Tadeusz*, oprac. K. Górski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 279.

Наталія Чернецька,
кандидат мистецтвознавства,
старший викладач кафедри музичних інструментів
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка наукової проблеми та її значення. Українсько-польські культурні взаємини відображають різні аспекти життя обох народів. До таких належать мова, мистецтво, наука, ідеологія, право, етика, релігія, традиції, звичаї, вірування, що багато в чому залежать від факторів економічних та географічних [15, с. 33]. Впродовж тривалого часового періоду між Україною та Польщею налагоджувалася мережа двосторонніх зв'язків, що включала і культурні взаємовідносини. Вже історично склалося, що саме мистецьке, наукове та освітнє співробітництво між державами відіграло домінуючу роль у порозумінні та співдружності народів і охарактеризовано найбільш багатогранними та довготривалими зв'язками.

Питання, яке б стосувалось відносин української та польської культур на Волині міжвоєнного періоду, є малодослідженим, тому порушена проблема є **актуальною**. Автор статті на основі історико-документальних та архівних джерел ставить за **мету** реконструювати українсько-польські культурні відносини у сфері мистецтва та освіти, розкрити зміст культурно-освітньої політики уряду Польщі щодо волинських земель у період 20–30 рр. ХХ ст.

Українсько-польські відносини міжвоєнного періоду займають особливе місце в історичному минулому обох народів. Антиукраїнська політика тогочасного уряду Польщі та безправне політичне становище волинян у 20–30-х рр. ХХ ст. неодноразово були темою різноманітних сучасних наукових конференцій та семінарів, висвітлювались в українській і польській науковій літературі та публіцистиці.

Підґрунтям для дослідження окресленої теми стали праці українських та польських дослідників, зокрема А. Айненкеля, Р. Давидюк, М. Кучерепа, Б. Савчука, М. Філіпович, які вивчали національну політику Польщі відносно українців, питання національної та релігійної структур, виникнення українського парламентського представництва та його вплив на культурні процеси Польщі, питання економічного життя, проблеми української освіти, діяльність громадських об'єднань культурно-мистецького спрямування [1; 4; 5; 10; 11; 12; 13; 17; 19]. Деякі науковці досліджували як об'єкт тільки українську або тільки польську культури, не розглядаючи їх у взаємодії. Так, П. Шиманський у дисертаційній роботі «Музичне життя Волині у 20–30-х рр. ХХ ст.» висвітлює сторінки музичного життя української громади Волині [20]. Дослідниця С. Кучерепа зробила спробу дослідження процесів становлення і діяльності професійних польських театральних труп на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст.: Луцького міського театру імені Ю. Словацького (1924–1926) та пересувного Волинського театру (1930–1939) [14].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Витоки українсько-польських взаємин беруть початок ще у Х ст. в період зародження обох держав – Київської Русі та Польщі. Впродовж віків українсько-польські зв'язки знайшли своє відображення у різних сферах: літературі, малярстві, етнографії, музичному та образотворчому мистецтві, архітектурі тощо. Початок ХХ ст. ознаменувався значною інтенсивністю культурних відносин між Україною та Польщею. Закономірним результатом цих процесів стало виникнення нових громадських організацій у Галичині та поширення їх діяльності на Волинь: «Союзу визволення України», «Українського педагогічного товариства», Українських Січових Стрільців, «Просвіти». Умови для динамізації культуротворчих процесів з'явилися у 1917–1918 рр., коли у Європі виникли нові держави – Українська Народна Республіка та Друга Річ Посполита. Серед низки складних суспільно-політичних питань постало і національно-культурне [3, с. 263].

У 1921 р. за умовами Ризької угоди Західна Волинь увійшла до складу Польщі і на її території було утворене Волинське воєводство з центром у місті Луцьку. Низка міжнародних угод та конституційних актів зобов'язували польський уряд надати національним меншинам на території Польщі певні права в адміністративному управлінні та гарантували вільний розвиток їх освіти і культури. Однак, тогочасна польська влада проводила на Волині антиукраїнську окупаційну політику з метою якнайшвидшої інтеграції регіону у склад Речі Посполитої. На тлі цих складних і, навіть, болючих українсько-польських відносин слід відзначити паростки демократизації польського суспільства, результатом яких, як зазначає дослідник А. Свинчук, стала перемога Українського національного виборчого комітету на парламентських виборах 1922 р. та можливість мати українське представництво у польському парламенті, відстоювати свої

інтереси «стосовно розвитку національної культури та освіти, і, певною мірою, впливати на зміст культурно-освітньої політики польського уряду щодо Волині» [18, с. 151].

На думку істориків, на культурно-освітню колонізаційну політику Польщі впливав незадовільний стан розвитку освіти і культури на Західній Волині [18, с. 150]. Причиною слугувала антиукраїнська культурно-освітня політика російського уряду, що базувалась на засадах насильницької русифікації у XIX та на початку XX ст. Такі обставини послабили позиції волинян стосовно збереження своєї культури і освіти у роки польської окупації, а уряду Польщі, як стверджує науковець, дали підставу «відмовити в національно-культурній автономії місцевому населенню у зв'язку з його культурною відсталістю та оголосити свою колонізаційну культурно-освітню політику щодо Волині як цивілізаторську місію» [18, с. 150].

На захист конституційних прав української громади стали товариства «Просвіти» – найпотужнішої української організації, що своєю діяльністю охоплювала усі ланки національного життя волинської громади. Саме «Просвіта» відіграла провідну роль у розбудові української культури та освіти у період перебування Волині у складі Польщі. Просвітянський рух, долаючи тиск польської влади, на початку 20-х рр. зміцнив організаційну мережу, протистояв колонізації українців Волині і став вагомим чинником у процесі національного відродження. Польська влада поставилася з пересторогою до «Просвіт», але, незважаючи на це, Волинь швидко вкрилася мережею просвітянських осередків.

Важливу роль у процесі становлення та розвитку національної культури відіграло поширення української преси та книги, що їх нестача відчувалася ще з часів перебування Волині під владою Російської імперії, а з відродженням української державності у 1917 р. та військовими діями 1918 р. «книжковий голод» особливо посилювався. Однак, потрібно відмітити, що у період польської колонізації на Волині було видано найбільшу кількість українських періодичних видань. У регіоні видавалось 54 газети на різних мовах (українській, російській, польській, чеській, єврейській), з них 45 друкувались у Луцьку: 25 – українською мовою, 18 – польською [16, с. 59].

Значна увага просвітянських осередків була приділена розвитку української школи, адже саме в цей період розгорнулася гостра полеміка з приводу мови викладання [6, арк. 18–26]. Ситуація ще більше ускладнилася у зв'язку із шкільною реформою, проведеною у 1924 р. міністром освіти Польщі С. Грабським щодо створення двомовних шкіл [19, с. 11].

Осторонь діяльності «Просвіти», як найповажнішої української інституції, не залишилися проблеми, пов'язані з процесом боротьби за українізацію церкви (на протигагу її русифікації), значення якої у суспільному житті української громади було особливо вагомим. Дослідник волинської «Просвіти» Б. Савчук зауважує, що боротьба за українську православну церкву відбувалася у двох напрямках: досягнення автокефалії (унезалежнення від Москви) та її українізація в межах польської держави [17, с. 83].

Поряд з об'єднаннями загальноосвітнього характеру функціонували численні організації, що охоплювали широкий спектр культурно-мистецької діяльності – музичної, театральної, художньої, і були спрямовані на відновлення мистецьких традицій і подальшого культурного розвитку регіону.

Одним з найбільш поширених і важливих напрямків діяльності українських просвітянських та польських організацій, стала театральна-аматорська діяльність. Це зумовлювалось тим, що театральне мистецтво було найбільш доступним і популярним засобом національного та духовного розвитку українсько-польської громади.

Інтенсивна діяльність музично-драматичної секції Луцької «Просвіти» протягом 1920–1922 рр. виконувала культурно-освітню і виховну функції. Починаючи з 1924 р. робота секції у Луцьку майже завмирає, натомість театральна-аматорська діяльність поширюється у сільську місцевість, де вона була найбільш дієвим засобом для пробудження українського села та залучення його до процесу відродження національної культури [17, с. 76].

Саме у цей період (друга половина 1924 р.) магістратом Луцька було ухвалене рішення про заснування польського театру імені Юліуша Словацького. Цей крок був політично вмотивованим: поширення польської мови і культури у Волинському воєводстві та допомога у боротьбі із викоріненням російської мови і культури [14, с. 39].

Після призначення на посаду волинського воєводи у 1928 р. Г. Юзевського у регіоні була започаткована так звана «нова волинська політика». Суть цієї політики полягала в тому, щоб надати українському національному рухові пропольських тенденцій, тому новий керівник сприяв створенню таких українських культурно-освітніх організацій, які б займали лояльну позицію щодо влади – «Просвітянських хат». Ці організації знаходились під впливом Волинського Українського Об'єднання – політичної партії Волині, яка була зорієнтована на співпрацю з польською адміністрацією [12]. Дослідниця Р. Давидюк зазначає, що ВУО «поширювало свою діяльність на всі сторони українського життя, об'єднувало людей

з різними інтересами, мало досить вагому підтримку серед населення Волині» [5, с. 268].

Під опікою воєводи Г. Юзевського у 1930–1939 рр. у Луцьку діяв один з найбільших пересувних театрів Другої Речі Посполитої – Волинський воєводський театр. Функціонування Волинського театру мало ідейне спрямування: пропаганда польської культури на українських землях. Дослідниця театру С. Кучерепа стверджує, що на Волині польське «театральне мистецтво сприймалося волинянами дуже добре..., приїзд театру був іноді єдиною важливою подією в їх повсякденному житті» [14, с. 96]. Основу репертуару театрів складала п'єси польських драматургів (з відомих причин, вказаних раніше): найчастіше це були комедії, так як серйозні драми популярністю в українського населення не користувалися.

Паралельно з функціонуванням польського театру на початку 30-х рр. активізував свою діяльність і Український народний театр у Луцьку, режисером якого був М. Певний, в минулому артист Московського Художнього та Київського Державного Європейського театрів. Для підтримки театру у 1931 р. було сформоване Волинське Українське Театральне Товариство (ВУТТ), що не обмежувалося лише організацією і підтримкою театру, а своїм завданням ставило створити якнайкращі умови для розвитку театрального мистецтва серед різних прошарків української громадськості Волині [8, арк.53]. У періодичній пресі 30-х рр., а саме в «Українській ниві» 1931–1935 рр. – у період найбільшого піднесення діяльності театру – вміщено багато статей та заміток про діяльність театру, більшість з яких є анонімними. Деякі дослідники пов'язують анонімність авторства з тим, що дописувачі боялися переслідувань місцевих польських властей, оскільки Волинський український театр мав найкращу українську трупу у Польщі і перевищував гру Волинського воєводського театру [2, с. 153; 7, арк. 1-14].

Як було зазначено, тогочасний уряд Польщі прагнув досягнути якнайшвидшої інтеграції названих земель до свого складу, і одним із механізмів інтеграційної політики було дослідження місцевого краєзнавства науково-громадськими товариствами Польщі. Найактивнішими дослідниками у цій галузі стали Волинське товариство краєзнавства й охорони пам'яток старовини (відділення польського краєзнавчого товариства) та Волинське товариство приятелів науки. За дослідженнями Н. Кінд-Войтюк, діяльність цих товариств мала чітку пропольську орієнтацію, що було вигідним для колонізаційної політики Польщі. Пошуковий матеріал повинен був довести «одвічну територіальну та етнічну приналежність Волині до Другої Речі Посполитої» та «нерозривність історичного розвитку польського та українського народів при утвердженні провідної ролі польського чинника» [9, с. 137]. Робота товариств велася у таких напрямках: археологічні розкопки, збирання етнографічного матеріалу, історико-краєзнавча та туристична діяльність.

Волинське товариство краєзнавства й охорони пам'яток старовини активно популяризувало історико-краєзнавчу діяльність і її здобутки через друковані видання. Так, у 1929–1939 рр. вийшли друком наступні публікації: «Ілюстрований путівник по Волині» М. Орловича, серія листівок «Волинь у знімках відомого фотографа Я. Булгака з Вільнюса», «Нарис про Волинь» Й. Дугкевича, часопис «Земля Волинська» (редактор – польський дослідник Ю. Нець), на сторінках якого було вміщено велику кількість історико-краєзнавчих матеріалів, фотографій та малюнків, в основному польських авторів. Всі видання друкувались польською мовою, тому через видавничу справу товариство сприяло вихованню волинян як польських громадян, пропонуючи їм історію Волині як складової частини Польщі [9, с. 138].

Туристична діяльність товариства була також одним із засобів формування пропольського світогляду. Товариством проводились двотижневі курси екскурсодів, програма лекцій передбачала такі теми: «Пам'ятки Волині XII–XIX ст.», «Етнографічні дослідження краю», «Культура Волині», «Розвиток мистецтва на Волині», «Волинський край у найдавнішій історії», «Дубенський замок в історії», «Галшка з Острога» та ін [9, с. 139]. Своєю працею польські краєзнавчі товариства і організації сприяли дослідженню і популяризації історії краю, слугували збагаченню наукових відомостей про регіон. Негативним моментом для волинян було те, що вивчення історії краю проводилось у пропольському дусі.

Отже, українсько-польські культурні відносини на Волині у міжвоєнний період мали складний і суперечливий характер та значною мірою залежали від планів і цілей певних політичних сил, що перебували при владі у Польській державі. На трансформацію культурно-освітньої політики мали вплив наступні чинники: зростання рівня національної свідомості української громади, розгортання національно-визвольного руху, що змушував польський уряд іти на певні компроміси у своїй політиці щодо Волині.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи вище сказане, потрібно зауважити, що перебування Волині у складі Другої Речі Посполитої у 1921–1939 рр. мало позитивний вплив на формування як української, так і польської культур, а демократизація польського суспільства сприяла культурному та освітньому розвитку української громади Волині, що знайшов своє відображення у наступних культуротворчих процесах :

- зміцнення організаційної мережі культурно-освітніх товариств та протистояння полонізації українців Волині;

- українізація православної церкви на противагу її русифікації;
- видання великої кількості україномовної періодики;
- активна популяризація історико-краєзнавчої спадщини краю польськими дослідниками;
- розвиток туристичної діяльності регіону;

Негативним моментом для волинян було вивчення історії краю через призму колонізаційної політики.

Культурні та освітні підвалини, що були закладені у період перебування Волині у складі Польщі, стали джерелом відродження української нації, дали сили народу чинити опір насильницькій комунізації та русифікації на західноукраїнських землях, сприяли кристалізації сучасної української культури.

1. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // *Україна – Польща: важкі питання : матер. II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»*. – Варшава, 1997. – С. 28–46.

2. Гаврилюк С. В., Клічук М. М. З історії Волинського українського театру / С. В. Гаврилюк, М. М. Клічук // *Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства. Тези доповідей і повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 1994. – С. 152–154.

3. Гунчак Т. Закон про національно-персональну автономію / Т. Гунчак // *Україна : перша половина ХХ ст. нариси політичної історії*. – К., 1993. – С. 263–264.

4. Давидюк Р. З історії «Просвіти» та «Просвітянських хат на Волині» / Р. Давидюк // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне : зб. наук. статей, документів, матеріалів / [за ред. В. К. Барана]. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – С. 23–35.

5. Давидюк Р. Петро Певний і Волинське Українське Об'єднання / Р. Давидюк // «Роде наш красний..» : Волинь у долях краян та людських документах. – Т. 2. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996. – С. 268–270.

6. Державний архів Волинської області, ф. 54 Луцька повітова «Просвіта» на Волині, 1918–1934 рр., оп. 1, спр. 31 Матеріали зїзду культурно-просвітницьких організацій на Волині, 09.07.1922 р., 26 арк.

7. Державний архів Волинської області, ф. 77 Головне управління по розповсюдженню театральної культури на Волині, 1933–1939 рр., оп. 1, спр. 3 Звіт про діяльність Волинського театру за 1934–1935 рр., 14 арк.

8. Державний архів Волинської області, ф. 200 Волинське українське театральне товариство, 1932–1939 рр., оп. 1, спр. 2 Список членів товариства, звіт про роботу товариства, записи про роботу театру, репертуар, 65 арк.

9. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Н. Кінд-Войтюк // *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. – 2001. – № 7. – С. 136–139.

10. Кучерепа М. М. Просвіта на Волині у міжвоєнний період / М. М. Кучерепа // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне : зб. наук. статей, документів і матеріалів / [за ред. В. К. Барана]. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – С. 11–23.

11. Кучерепа М. М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. М. Кучерепа // *Україна – Польща: важкі питання : матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»*. – Варшава, 1997. – С. 11–28.

12. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) : моногр. / М. Кучерепа, Р. Давидюк ; [відп. ред. А. М. Якубчук]. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 420 с.

13. Кучерепа М. М. Політичне становище на Волині у 1921–1939 рр. / М. М. Кучерепа // *Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. – Луцьк, 1993. – С. 428–429.

14. Кучерепа С. Польський театр на Волині / С. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – 116 с.

15. Медведчук Н. Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність / Н. Медведчук // *Етнічна історія народів Європи*. – В. 11. – К., 2001. – С. 33–37.

16. Пушкарчук П. Періодичні видання на Волині / П. Пушкарчук // *Тези Республіканської конференції по атласу історії культури Волинської області*. – Луцьк, 1991. – С. 59–60.

17. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 148 с.

18. Свинчук А. Основні напрями культурно-освітньої політики польського уряду щодо Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. / А. Свинчук // *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. – № 5. – Луцьк, 2001. – С. 148–152.

19. Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта» (1918–1935 роки) : автореф. Дис. ... канд. історичних наук. 07.00.01 / М. Б. Філіпович ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – 23 с.

20. Шиманський П. Музичне життя Волині 20–30-х років ХХ століття : дис. ... канд. мистецтвознавства. 17.00.03 / П. Шиманський ; НМАУ ім. П. Чайковського. – К., 1999. – 166 с.

Розділ III. Загальні питання волинезнавства та краєзнавчої освіти

Григорій Охріменко,

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, провідний науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Наталія Скляренко,

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету, м. Луцьк

Ігор Маркус,

в. о. завідувача відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Богдан Гапонюк,

вчитель історії, краєзнавець, с. Четвертня Маневицького р-ну

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ

Первісна історія Полісся і дотепер залишається маловивченою та загадковою. Її пам'яток – курганів, добре збережених поселень – обмаль. Наукових археологічних експедицій майже немає. Рідко в яких школах, краєзнавчих музеях можна побачити значні колекції давніх речей: кам'яних сокир, крем'яних знарядь, зброї. Одна з найбільших збірок таких артефактів зберігається в Маневицькому краєзнавчому музеї (рис. 4; рис. 5; рис. 8; рис. 12), та й сама ця установа серед подібних закладів культури Західного Полісся належить до найкращих, конкуруючи з Любомльським, Костопільським, Березнівським музеями.

Саме в Маневицькому краєзнавчому музеї є багатюща колекція різних кам'яних виробів, кераміки часів неоліту, мідного та бронзового віків. Проте це лише частина тих науково важливих речей, які масово виорювалися, знаходилися під час польових робіт у 70-90-х роках ХХ ст. Чудові збірки давніх матеріалів були тоді в с. Новосілки (зібрані під керівництвом директора школи В. Новосада), с. Комарове (В. Рожко), с. Кукли (Ф. Бусол) (рис. 9), с. Красноволя, с. Граддя, с. Городок та ін. Напевне, найбільшу кількість цікавих експонатів виявлено поблизу с. Гораймівка, зібраних під керівництвом директора місцевої школи М. Давидюка. Річка Кормин була вигідним місцем проживання для людей тих часів. Винятково важливою водною сполучною артерією був Стир, але вивчити пам'ятки над його берегами непросто.

Історично-інформаційну важливість первісних артефактів добре усвідомлюють у сусідній Польщі. Там кожна крем'яна, кам'яна або керамічна знахідка перебуває на державному обліку! Вона сфотографована, докладно описана і внесена в загальнонаціональний реєстр пам'яток історії та культури. Чому нам так не зробити?! Ці речі, подані в кольорових каталогах та альбомах, можуть бути яскравим свідченням причетності нашого краю до важливих етноісторичних та давньоцивілізаційних процесів! Для розвитку туризму, для гостей здалеку – це факт значимості нашої минувшини. Кожен з цих експонатів своєю формою, кольором, матеріалом несе відомості про те, які групи, коли, де могли їх виготовляти. Якщо, наприклад, кам'яна сокира чотирибічна і тонка – це виріб носіїв культури кулястих амфор, що прийшли сюди з теренів польських земель, якщо масивніша – можливо, трипільських майстрів рук справа (всі вони належать до IV–III тис. до н. е.); якщо лінзоподібна в перетині – доба бронзи... Такі знахідки є національним надбанням. Вони мають бути опубліковані і доступні загалу, а не сховані від людей чи «передані» колекціонерам або перекупникам.

У середній та пізній періоди доби бронзи на теренах Західної Волині та Волинського Полісся фіксуються південні впливи, можливо, незначна інфільтрація населення, проникнення виробів. Тобто окреслені терени мали досить віддалені контакти з Балканами, Подунав'ям, Закарпаттям, Причорномор'ям. Прикладів таких зв'язків не є аж так багато, але за ними може приховуватися важлива інформація та науково вагомий зміст.

Археологи В. Ключко та О. Косько звернули увагу на значну кількість кам'яних сокир причорноморського виробництва (переважно катакомбної культури) або місцевих аналогічних виробів,

Рис. 1. Хрестоподібні кам'яні сокири доби бронзи: 1 – Жорнище Ківерцівського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-1628); 2 – Корець Рівненської обл. (фонди РОКМ, ІАк908/1); 3 – Торчин Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ТІМ); 4 – Мельниця Сарненського р-ну Рівненської обл. (фонди РОКМ, ІАк1598/5) (фото І. Маркуса).

Рис. 2. Кам'яні бойові сокири катакомбного типу: 1 – Кияж Рожницького р-ну Волинської обл.; 2 – Окорськ Локачинського р-ну Волинської обл. (фото І. Маркуса).

Рис. 3. Серпентинова сокира із Західної Волині (за І. Свешніковим). Матеріали Львівського історичного музею.

Рис. 4. Кам'яні бойові сокири з фондів Маневецького краєзнавчого музею: 1 – А-108, 2 – А-18 (с. Граддя), 3 – А-104/2 (фото І. Маркуса).

Рис. 5. Крем'яні сокири з фондів Маневицького краєзнавчого музею: 1 – А-86, 2 – А-11 (с. Майдан-Липно), 3 – А-130, 4 – А-83 (фото І. Маркуса).

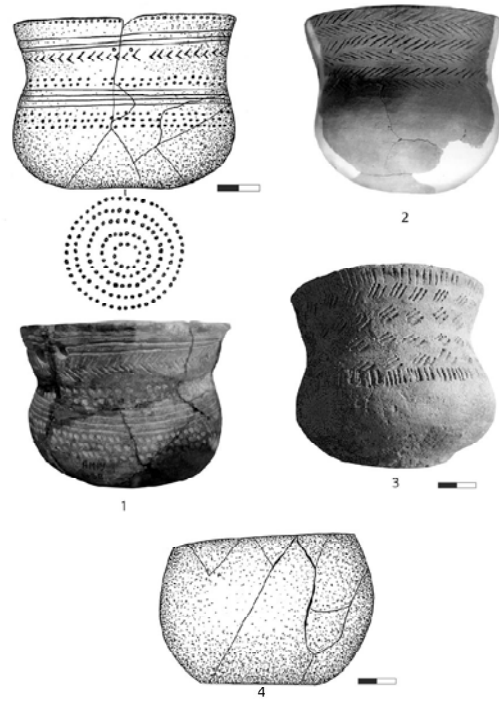

Рис. 7. Керамічні вироби середньодніпровської культури: 1, 4 – на межі с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.; 2 – Острозький р-н Рівненської обл.; 3 – Дубнівський р-н Рівненської обл.

Рис. 8. Фрагмент амфори ГЗК на межі с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.

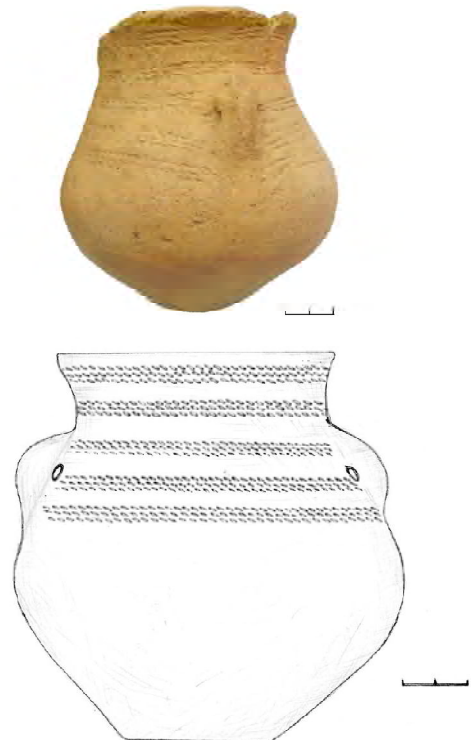
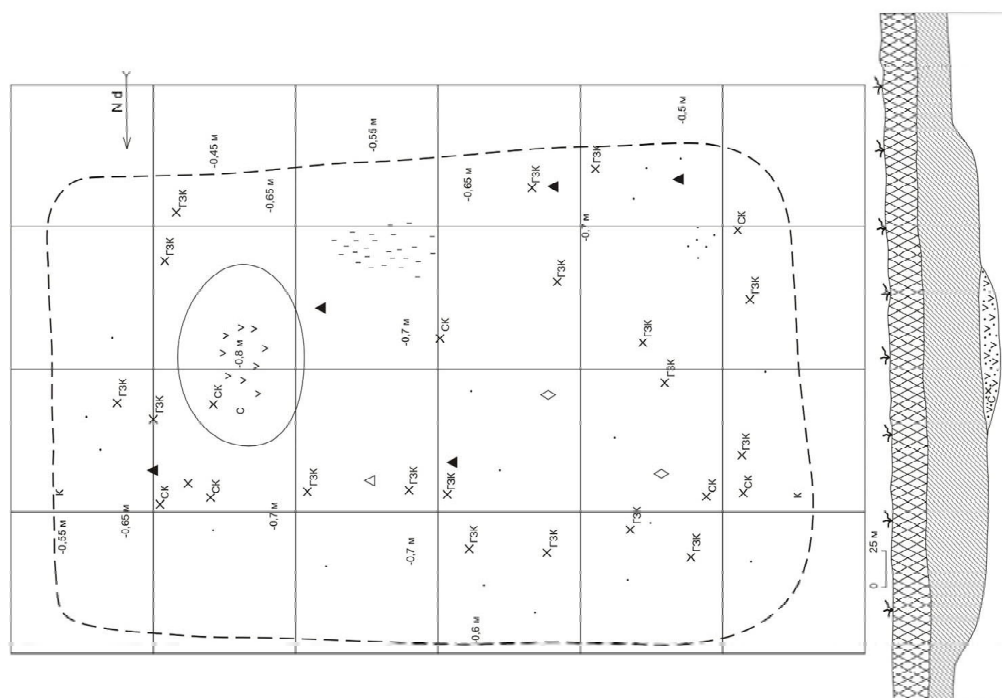

Рис. 9. Амфора ГЗК з с. Кукли Маневицького р-ну Волинської обл. (за Ф. Буселом)

1 - X кераміка, 2 - X ГЗК - городоцько-здобицької культури, 3 - X СК - стжижовської культури,
 4 - \diamond - сокира (уламок) 5 - К - кістка, 6 - відщеп, 7 - Δ - пластина з ретушшю, 8 - \blacktriangle - відщеп
 з ретушшю, 9 - - 0,7 м - глибина від ден. поверхні, 10 - ||||| - бура пляма, 11 - \bigcirc - контур житла.

Рис. 6. План житла ГЗК та його реконструкція. 2005 р. Майдан-Липно, Кругле Поле Маневицький р-н Волинська обл. (реконструкція І. Сумленної).

виготовлених за їхнім зразком, на території Поділля, Волині, Волинського Полісся (рис. 1; рис. 2; рис. 3), а також на Холмщині та Повісленні (Польща). Цікаво, що до інгулецького та донецького типу бойових сокир віднесені вироби, виявлені біля Луцька, сіл Несвіч Луцького р-ну, Піски Горохівського р-ну, Лудин Володимир-Волинського р-ну, Старий Загорів Локачинського р-ну [Клоско, Коцько, 2009, с. 285, гус. 12, гус. 13, гус. 16]. Також подібні знахідки походять з Маневицького, Любомльського р-нів, де крім характерних сокир південного типу, виявлено «цитриноподібні» булави [Маркус, Охріменко, 2010, с. 362, рис. 3.76]. Безперечно, терени Південної Волині, в тому числі Дубнівського, Острозького, Здолбунівського та інших районів теж багаті на подібні артефакти (рис. 1; рис. 2; рис. 3). Варто зауважити, що окремі кам'яні сокири середньодніпровської культури пізнішого етапу, імовірно, внаслідок взаємодії з ямним та катакомбним середовищем в розлеглій зоні лісостепу мають подібні риси зі зброєю близького бою припонтійських номадів [Телегин, Круц, 1980, с. 178, рис. 1].

Наявність цих артефактів, напевне, свідчить про мілітаризованість припонтійського населення, а також далекосяжні впливи (інфільтрації), переміщення окремих номадичних груп, ідей, виробів на північний захід – аж до Балтії. Одним із результатів проникнення катакомбного населення на Волинь можна вважати появу тут приблизно у 2000 р. до н. е. стжижовської культури (СК). Широка зона між Балтією та Припонтидою стала ареною взаємодії праєвропейських та праязійських впливів.

В публікації І. Свешнікова «Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея» йдеться про кам'яну бойову сокиру явно не місцевого походження [Свешников, 1952, с. 126-131] (рис. 3). Це видно і за формою виробу, і за матеріалом, з якого він виготовлений. Походить сокира, як пише автор, з «Волині» (вірогідно Полісся). Знайдена вона в довоєнний період. Довжина її – 13,6 см. Максимальна ширина провуха – 4,8 см. Діаметр отвору – від 2,1 см та 2,4 см (з боку руків'я отвір був більшим). Сокиру можна віднести до довгообушного або п'ятибічного типу. В перегині обух овальний, діаметрами 3,8 см та 3,3 см. Нижня, лезова частина предмету має навскіс відточені грані. Лезова та обушна частини злегка опущені донизу, і весь бічний профіль має вигнутість. І. Свешніков в якості аналогів наводить сокиру з Бородинського скарбу, імовірно, багатоваликової (бабинської) культури, де в таких предметах озброєння вигин трапляється часто. Цікаво, що з боків леза на виробі є «тонкі хвилеподібні борозеночки», аналоги яким знайти важко. Робочий край леза злегка вигнутий, а верхній край звужений. Поверхня відполірована досить старанно. На кафедрі мінералогії Львівського університету встановлено, що сокира зроблена з серпентину [Antoniewicz, 1928]. Аналогію цьому виробу автор знаходить у нефритовій сокирі, виявленій біля с. Тайгул Маріупольського району [Свешников, 1952, с. 128-131]. А вона, у свою чергу, подібна до бронзового виробу з поховання, відкритого на території цегельного заводу поблизу с. Коритне колишнього Козинського р-ну (нині Радивилівського р-ну) Рівненської обл. Сокира також має злегка вигнуту форму. Такої ж форми зброю виявили в 1903 р. в похованні (курган 29) в с. Яцківці Липовецького повіту Київської губернії (нині Липовецький р-н Вінницької обл.). Виготовлена вона з темного каменю. Зверху на цій сокирі є поздовжнє ребро. І. Свешніков слушно зауважує, що подібні предмети трапляються на Північному Кавказі, в Причорномор'ї, а на Волині згадані сокири є імпортом [Свешніков, 1952, с. 129]. Серпентинову та інші згадані сокири цього типу дослідник датував пізньою добою бронзи і схильний був пов'язувати з комарівською культурою. На нашу думку, такі імпорти могли з'явитися тут завдяки культурі багатоваликової кераміки або катакомбній.

До причорноморських виробів (імовірно, катакомбної культури) належить і сокира, знайдена на полі в с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. Вона середніх розмірів (15 см), виготовлена з базальту, але з білими плямами. Має видовжену обушкову частину, більш тонку і коротшу лезову, але розширені округлі виступи навколо отвору. Подібного типу вироби відомі в Припонтійській зоні, в Середньому Подніпров'ї [Клоско, Ричков, 1989, с. 62, рис. 2]. Так, автори публікації описують поховання в с. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. (курган № 1), де знайдено однотипну сокиру ромбоподібної форми довжиною 14 см, шириною біля отвору – 6 см. Камінь, з якого вона виготовлена, темного кольору. Подібний виріб знайдено у похованні біля с. Дурдине [Григор'єв, 1997, с. 41, рис. 1]. Такі предмети озброєння були зібрані М. С. Бранденбургом поблизу Канева (знаходяться в Ермітажі). Аналогічного типу сокира трапилася в насипі кургану № 2 біля с. Журавлиха Ставищанського р-ну Київської обл. (там само). Підсилення припонтійського впливу на Волині відбувалося завдяки і бабинській культурі, найбільше зафіксованій на берегах Ікви. Над цією річкою, на території с. Коблин Млинівського р-ну Рівненської обл. знайдено кам'яну сокиру темного кольору, котра також, імовірно, південного походження. Вона видовжено-клиноподібної форми. В цьому місці відомі матеріали багатоваликової, стжижовської, межановицької культур. За кілька метрів від місця її знахідки під час будівництва приватного будинку виявлене поховання доби бронзи з металевими прикрасами.

Рис. 10. Горщик катакомбної культури з с. Городок Рівненської обл.

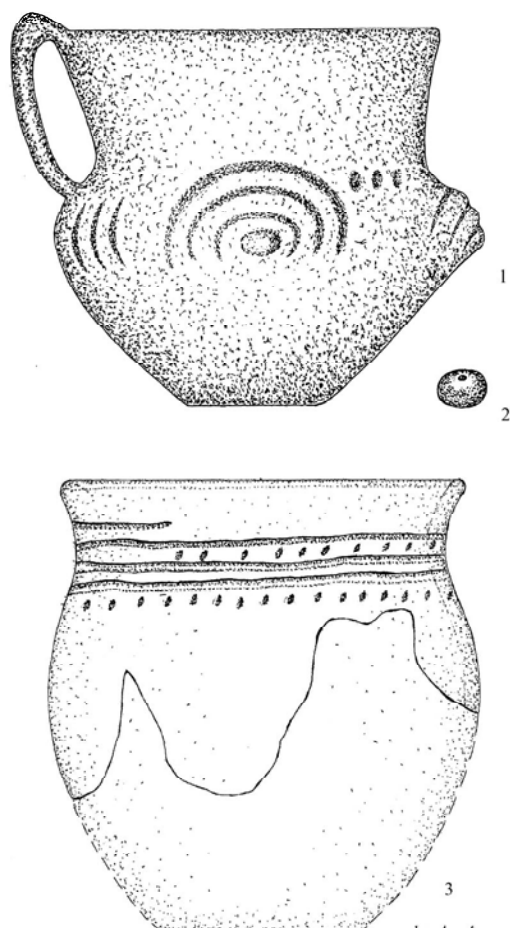

Рис. 11. Матеріали з поховання ТКК. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. (рис. Г. Охріменка).

Рис. 12. Кераміка ТКК (1-3) та ГЗК (4), зібрана на межі с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. та с. Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл. Матеріали Маневицького краєзнавчого музею: 1 – А-56, 2 – А-42, 3 – А-52, 4 – А-31 (фото І. Маркуса).

На території Вінниччини, за даними В. Клочка та О. Коська, знайдено як мінімум 5 сокир катакомбної культури (КК). Напевне, наявні вони і на Тернопільщині. І це не випадково – ареал поширення або культурного впливу катакомбної культурно-історичної спільності (ККІС), зокрема інгульської культури, охоплював і північний захід від ареалу поширення цієї культури (необхідне вивчення музейних колекцій для з'ясування шляхів проникнень) (рис. 10). Але тут потрібно ще раз звернути увагу, що на Волині та Поліссі, особливо в Маневицькому р-ні, у XX–XVI (XV) ст. до н. е. існувала СК. Вона сформувалася як поєднання прониклих сюди груп КК та місцевого населення (межановицька, городоцько-здобицька культури (її пам'ятки поблизу с. Четвертні відкрито вчителем історії Богданом Гапонюком), найпізніші носії культури кулястих амфор, культура шнурової кераміки). Але основним чинником формування СК була харківсько-воронезька культура, що входила до ККІС. Таким чином, цей етнокультурний симбіоз, у якому все ж домінував припонтійський етнічний субстрат, був на Волині форпостом ККІС, а терени Вінниччини і сусідніх земель (Хмельницької, Тернопільської та ін. областей) могли відігравати роль важливої контактної зони. Тобто тут не йдеться просто про шляхи між Балтією і Припонтидою, а й про значний територіально етнічний масив СК, який охоплював східну частину Люблінщини, значну частину Волині – від Західного Бугу до р. Горинь, кілька районів Волинського Полісся: Костопільський, Маневицький, Ківерцівський, Рівненський (хоча і на Волині, і на Поліссі поселення та хутори утворювали не суцільні масиви заселення, а були в окремих місцях різної щільності).

Поодинокі фрагменти посуду СК трапляються в Любомльському, Ратнівському р-нах Волинського Полісся – в місці впадіння Случі в Горинь, і навіть на землях південної Білорусі. З цих територій відомі також «цитриноподібні» булави та кам'яні сокири припонтійського типу.

Як подано на мапі І. Свешнікова (1966 р.) зандрову зону Полісся у XVIII (XVII?) – X ст. до н. е. обживали носії тшинецької (східнотшинецької, за С. Березанською) культури, Волині – комарівської [Swiesznikow, 1966, s. 46]. Були, звичайно, взаємопроникнення, різноманітні зв'язки. Але загалом з таким поділом ареалів можна на разі погодитися. Все вище сказане дає певне уявлення про південно західних сусідів комарівської культури Волині, про яку (разом із тшинецькою) дослідники пишуть, що вона (тшинецько комарівська культурно історична спільність) перебувала тоді в стані стагнації, нібито спостерігався застійний характер історичного процесу, пов'язаний з відсутністю будь-яких переміщень та припливу нового населення [Давня історія України, 1997, с. 422]. Наскільки це відповідає дійсності, сказати важко.

Спираючись на зібранні в останні десятиліття дані, можна з впевненістю сказати, що тшинецько комарівське населення в XV–XII ст. до н. е. на Західній Волині було досить значним – короткочасних та довгочасних поселень виявляється все більше (понад 150 пам'яток). Колекції кераміки ТКК з Маневиччини є однією з найбільших (рис. 12). Напевно, мав місце своєрідний демографічний бум, пов'язаний з кліматичним оптимумом того часу. На зміну йому приходять прохолодніший, посушливий період [Давня історія України, 1997, с. 419], який, напевно, супроводжувався занепадом тшинецько комарівської КІС. Проте розвиток Волині в XV–XII ст. до н. е. був поступальним: про сформовану місцеву еліту свідчать багаті поховання, чисельні знахідки бронзових виробів (місцевих та імпортованих) – наприклад, курганні поховання біля с. Івання Дубнівського р-ну та їхній інвентар [Makarowicz, 2008, s. 333 352; Makarowicz, 2010, s. 314 315]. Обмін бурштином та іншими товарами є також цьому підтвердженням [Гордівський могильник, 2011]. Такий обмін між північчю та півднем міг здійснюватися і по р. Стир. Поблизу с. Мала Осниця на березі цієї річки знайдено дві посудини та велику бурштинову прикрасу темно-малинового кольору (рис. 11).

Бронзові предмети озброєння (кинджал, сокира) з курганних поховань в с. Івання належать до виробів віддаленого імпорту. Тут, в урочищі Могилки, приблизно за 0,5 км від краю правого берега Ікви знаходилося чотири кургани; всі, імовірно, тшинецько-комарівської культури. Три зруйновано колгоспною технікою, а четвертий досліджено І. Свешниковим у 1966 р. Насип кургану був досить великим – 25 м діаметром та 1,6 м висоти. На рештках вогнища були кістяки трьох жінок, на одній з них на руках та ногах знаходились бронзові браслети, на грудях – велика шпилька. В центрі могили в ямі, обкладеній деревом, виявлено перепалені кістки двох людей – чоловіка та жінки, а поряд бронзовий кинджал, вістря стріли, яке могло бути причиною смерті чоловіка та прикраси – браслет, шпилька, золота сережка, атакож посуд [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 48].

До унікальних, багатих поховань доби пізньої бронзи належить також досліджений В. Самолюком курган поблизу іншої важливої річки – Горині в межах Малого Полісся біля Негішина [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111-124]. Там, зокрема, знайдено рідкісний бронзовий наконечник списа. Він має «розширене в нижній частині перо з прямими лезами». Його «втулка на кінці різко розширюється,

утворюючи манжет (рис. 5:2). Та частина, яка проходить уздовж пера, має з обох боків по ребру, що надає їй в цьому місці ромбоподібного перетину. На втулці є два наскрізні отвори ...». Загальна довжина наконечника – 25 см, а пера – 19,2 см. Максимальна ширина пера – 7 см [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 114]. Подібний екземпляр зброї в ареалі тшинецько-комарівської культури досі невідомий. Абсолютна аналогія йому відома в румунському скарбі Одайле–Подаре, його датують XIV–III ст. до н. е. [Șerbănescu, Trohani].

Безперечно, це є унікальні поховання військової знаті високого рангу, а рідкісні предмети озброєння свідчать про досить віддалені торгові зв'язки цього пункту, як обмінної факторії. Кілька курганів доби бронзи розкопано біля с. Майдан-Липно. Результати опубліковано в Києві та закордоном.

Отже, доба бронзи як останній та переддержавний етап первісності характеризується значними етнічними переміщеннями. З заходу Центральної Європи на схід, у т.ч. на Волинь, проникають різні археологічні культури: шнурової кераміки (серед них середньодніпровська), кулястих амфор, лійчастого посуду, межановицька, тшинецька, лужицька. З півдня проникають невеликі групи трипільської людності, в середній період доби бронзи – катакомбного населення (можливо XXIII–XXII ст. до н. е.), приблизно тоді ж носії городоцько-здвобицької, пізніше – бабинської, комарівської та Ноуа культур. Міграції, різновекторні переміщення не могли не впливати на мілітарність соціумів, стабільність геополітичної ситуації. Зазначені процеси відбувалися з ініціативи родоплемінних еліт – військових та духовних вождів. Все це супроводжувалося появою значної кількості різноманітного озброєння (виготовленого з бронзи, кременю, каменю), зокрема, на теренах Західної Волині.

Розвиток економіки (землеробства, скотарства, ремесел: особливо металургії, кременярства, виробництва кам'яних предметів) стимулював ближні та віддалені міжетнічні зв'язки, обмін виробами, сировиною. Керівництво господарчим поступом також здійснювалося місцевими осередками влади. Виникають культурно-військово-господарчі центри [Kruk, Miliskauskas]. До таких гіпотетично можна віднести пункти поблизу сучасних Нетішина, Острога, Городка (близько м. Рівного), Дубна, Луцька та ін.

Варто бережливо ставитися до пам'яток старовини. Це незаперечні факти минулого. Уміння їх зберігати – показник нашої культури.

1. Березанская С. С. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины: монография* / С. С. Березанская, В. В. Отроценко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1986. – 166 с.
2. Березанська С. С. *Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь* / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // *Археологія*. – 2004. – № 1. – С. 111-124.
3. *Гордіївський могильник* / За ред. В. І. Ключка. – Вінниця, 2011. – 288 с.
4. Григор'єв В. П. *Роботи лівобережного загону черкаської лісостепової археологічної експедиції* // *Археологічні дослідження в Україні 1993 року: Зб. наук. праць*. – К., 1997. – С. 41-43.
5. *Давня історія України: В 3 т.* / [ред. кол.: П. П. Толочко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
6. *Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України* / Л. Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – 256 с.
7. Ключко В. І. «Народи моря» та північне Причорномор'я / В. І. Ключко // *Археологія*. – 1990. – № 1. – С. 10-17.
8. Ключко В. *Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї* / В. Ключко, М. Ричков // *Археологія*. – 1989. – № 3. – С. 60-65.
9. Маркус І. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х.* / І. Маркус, Г. Охріменко – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
10. Охріменко Г. В. *Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.): монографія* / Г. В. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – 520 с.
11. Сवेशников И. К. *Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея* / И. К. Сवेशников // *КСИМК*. – 1952. – Вып. 43. – С. 126-131.
12. Сवेशников И. К., Никольченко Ю. М. *Довідник з археології України. Ровенська область* / І. К. Сवेशников, Ю. М. Никольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.
13. Телегин Д. Я. *Остатки могильника среднечереповской культуры у с. Любеча на Днепре* / Д. Я. Телегин, В. А. Круц // *Советская археология*. – 1970. – № 4. – С. 178-180.
14. Шарафутдинова И. Н. *Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы: монография* / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1982. – 160 с.
15. Antoniewicz W. *Archeologia Polski* / W. Antoniewicz. – Warszawa, 1928. – 340 s.
16. Fitzke J. *Z Wołynia 1936–1939: Fragmenty spuścizny piśmienniczej* / zebr. i oprac. A. Gaczol, W. Kowalów. Biały Dunajec–Ostróg, 2009. – 308 s.
17. Kłochko V., Koško A. *Spoleczności kultur ceramiki sznurowej i stepu nadczarnomorskiego (jamowej oraz katakumbowej) w systemie organizacji szlaków bałtycko-pontyjskiego międzymorza* / *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. Przed Cbr.* / Red. M. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt. – Poznań : Wyd. wo. Poznańskie, 2011.

– S. 259-284.

18. Klochko V., Koško A. *The societies of corded ware cultures and those of Black sea steppes (yamnaya and catacomb grave cultures) in the route network between the Baltic and Black seas* / V. Klochko, A. Koško // *Baltic-Pontic Studies*. – 2009. – Vol. 14. – S. 269-301.

19. Makarowicz P. *Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych* / P. Makarowicz // *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. – Poznań : Wyd. wo. Poznańskie, 2008. – S. 333-352.

20. Makarowicz P. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy: monografie* / P. Makarowicz. – Poznań : Wyd. wo. Poznańskie, 2010. – T. 3. – 446 s.

21. Swieszniak I. *Kultura komarowska* / I. Swieszniak // *AP*. – 1966. – T. XII. – № 1. – S. 39-107.

Григорій Охріменко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої і середньовічної історії
України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
провідний науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Ігор Маркус,
в. о. завідувача відділу охорони пам'яток історії та культури
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Олександр Шерстюк,
краєзнавець, с. Осова Рівненської обл.

ЖИТЛО ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ с. МАЙДАН ЛИПНО (УРОЧ. ШЛЯХ)

При дорозі в село Ничогівка Маневицького р ну Волинської обл. в уроч. Шлях, за 300 м на захід від колишньої конюшні та приблизно за 2 км від центру с. Маневицького р ну Волинської обл. О. Шерстюк виявив скупчення кераміки зі шнуровим орнаментом. Матеріали були ним зібрані, зафіксовані на простому плані (рис. 1). Шар гумусу та підгрунтя тут пошкоджений дорогою та видувами і тому тонкий – приблизно 0,2 м (0,1 м гумус, 0,1 м підгрунтя). Ця місцевість являє собою невисоку піщану дюнну грядку, витягнуту із заходу на схід на (приблизно) 4 км і має різну ширину – від 40 до 150 м. Орієнтовно по центру грядки у видувах та кар'єрних ямах для вибирання піску знайдено кілька кубків городоцько-здовбицької культури (ГЗК), імовірно, з поховань.

Всього біля сусідніх сіл – Осова, Ничогівка, Майдан-Липно, Великий Мідськ у 80-ті роки відкрито більше 10 поселень та слідів поселень цієї культури. Біля с. Осова в урочищах Криничка Перша та Осівка автором досліджено два житла ГЗК. Всі ці житлові об'єкти (в уроч. Шлях в т. ч.) віддалені один від одного на 1–2 км. До річч, найбільш близькою знахідкою кубка було місце поряд з баштою, яка стояла біля конюшні. Залишки житла в уроч. Шлях не є найбільш західним об'єктом на цій грядці. За 40 м від нього виявлено ще один заглиблений об'єкт (рис. 5, рис. 6, рис. 7). Досліджувана пам'ятка розташована поблизу понижених вологих полів, що прилягають до дороги з південного боку. З північного боку місцевість також невисока, з пониженими ділянками, вкритими зараз листяним та сосновим лісом. За 1 км на південний захід знаходяться неглибокі болота з джерелами.

Об'єкт № 1 (сліди житла) фіксувався за знахідками та ледве помітним коричневим кольором піску. В південно-східній його частині було вогнище діаметром 1,8 м і товщиною лінзи 0,2 м. Пісок перемішаний з дрібними вуглинками від дубових дров. Навколо вогнища знайдено небагато кераміки, а з західного боку розчищено розвал амфори (в діаметрі – 0,6 м) з двома ручками. В західній частині об'єкта відкрито також розвал незвично великого кубка (рис. 2:1, рис. 3:1-3).

На площі житла зібрано більше 70 відщепів та кілька невиразних знарядь на них, понад 60 фрагментів кераміки від 4–5 посудин.

Опис житла. Досліджуваний об'єкт мав під чотирикутні обриси, незвично для цієї культури чималі розміри – Н'6,5х4,2 м (тобто приблизно 25 мІ). Як уже згадувалося, на його площі є залишки великого вогнища, але не заглибленого. Можна припустити, що це житло було стовпове, з високими стінами, що вберігало від загорання стелі. Кути заокруглені. При спорудженні будівлі, очевидно, знімався шар дерну. Кількість знахідок в об'єкті, його розміри, імовірно, вказують довгочасність споруди – не виключено, 1–2 роки, включаючи холодний період.

Опис кераміки: 1. Від великої дворучної амфори залишилося близько 20 фрагментів, у т. ч. верхньої її частини (уламки вінець, ручка, яка дає можливість відтворити горішню частину амфори). Краї посудини потовщені, заокруглені, розхилені назовні. Нижче зрізу виробу нанесено горизонтальні відтиски подвійного шнура – в три ряди. Потім іде ряд відбитків, зроблених пальцем. Широки ручки також були декоровані подвійними відбитками шнура в 2 ряди (рис. 2:1). Від двох інших амфор залишилися два фрагменти ручок (рис. 2:4,5). Від посудини рідкісної форми, – можливо, горщика – зберігся уламок вінчика, також декорований подвійними відтисками шнура (рис. 2:2). Всі ці фрагменти мають темно-коричневу барву, в тісті домішку піску та дрібно товченого граніту. Поверхня вирівняна відносно добре.

2. Фрагменти від кубка показали його великі розміри – Д–18 см. Висота могла досягати 20 см.

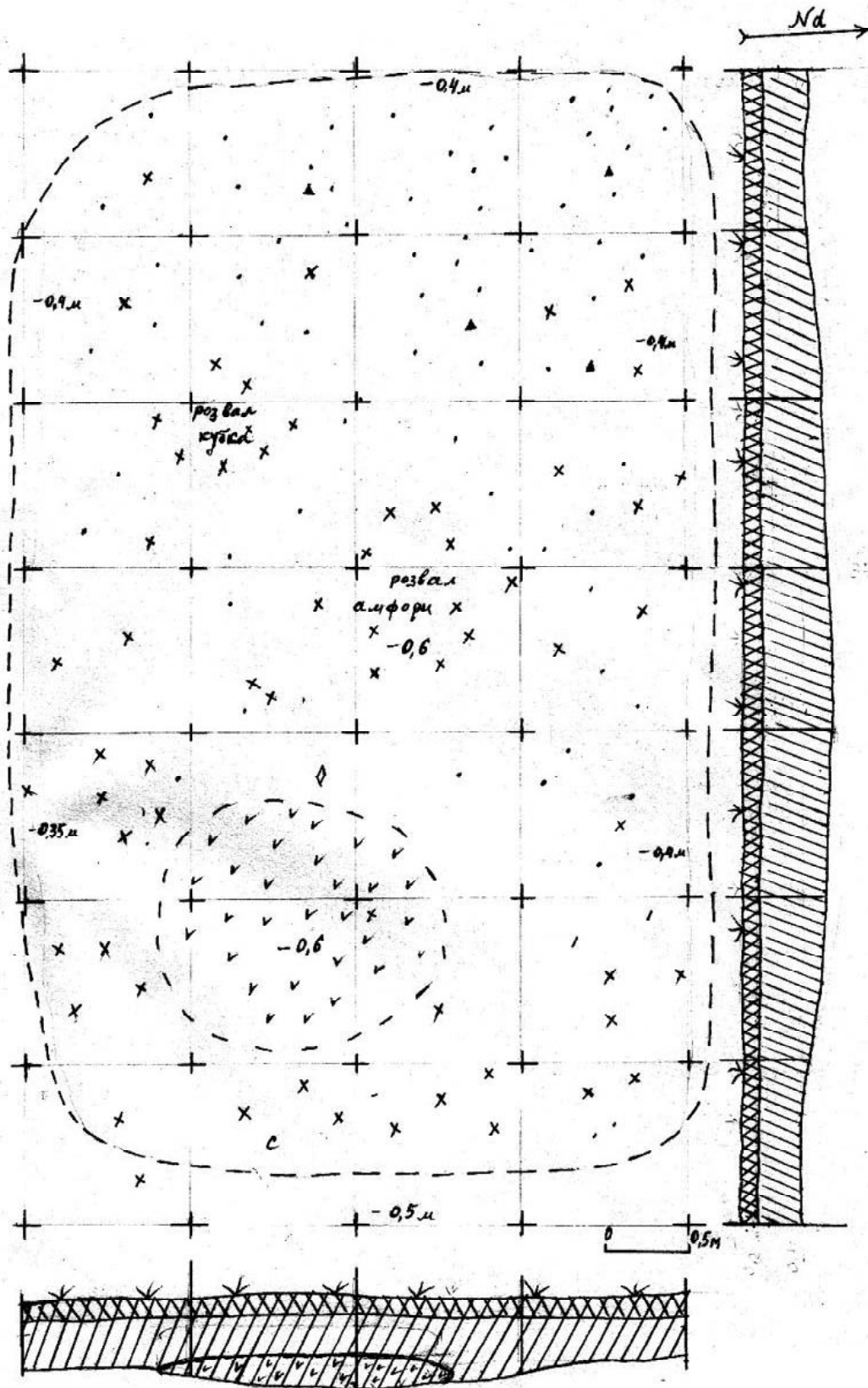

Рис. 1. Майдан Липно, ур. Шлях. План об'єкту № 1 (2005 р.).

Легенда: × - кераміка, \ - пластина, • - відцпен, xxx - перекривний шар, /// - заповнення об'єкту, √ - вуглинка від вогнища, ▲ - відцпен з ретушією, ◇ - уламок сокири, 0,35 м - глибина від денної поверхні.

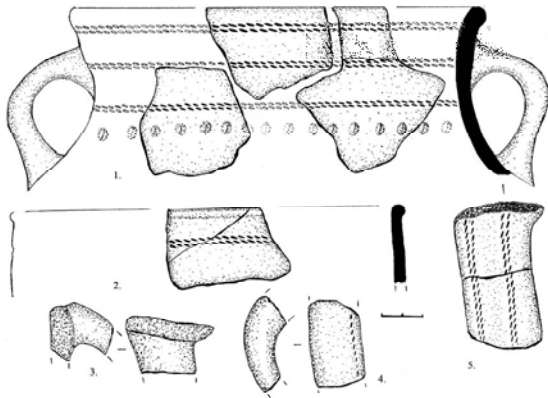

Рис. 2. Майдан Липно, ур. Шлях.
Кераміка ГЗК з об'єкту № 1.

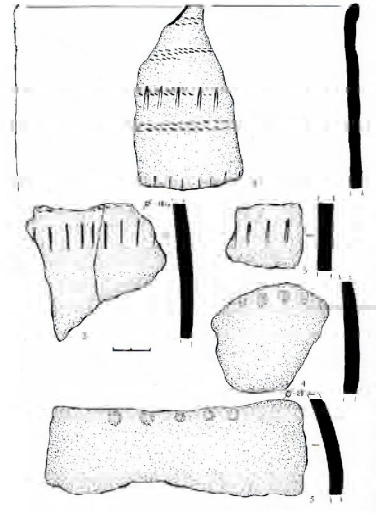

Рис. 3. Майдан Липно, ур. Шлях. Кераміка
ГЗК з об'єкту № 1.

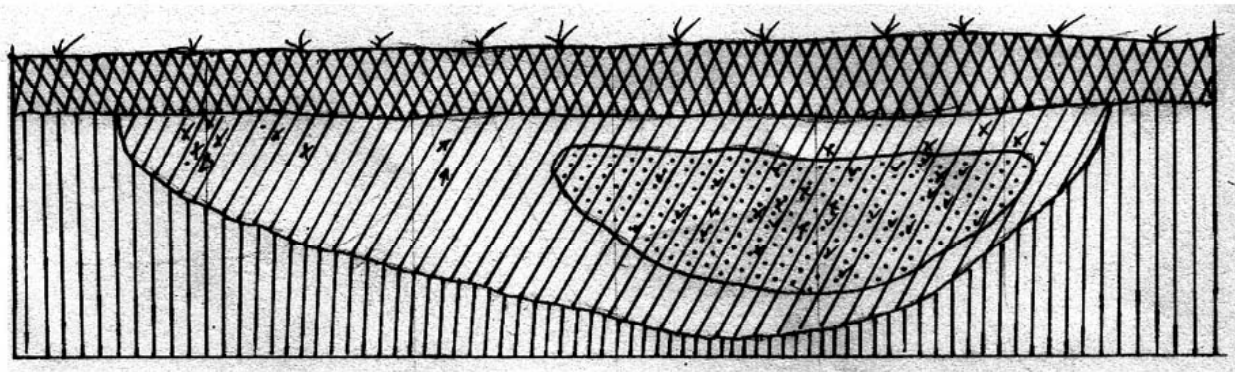
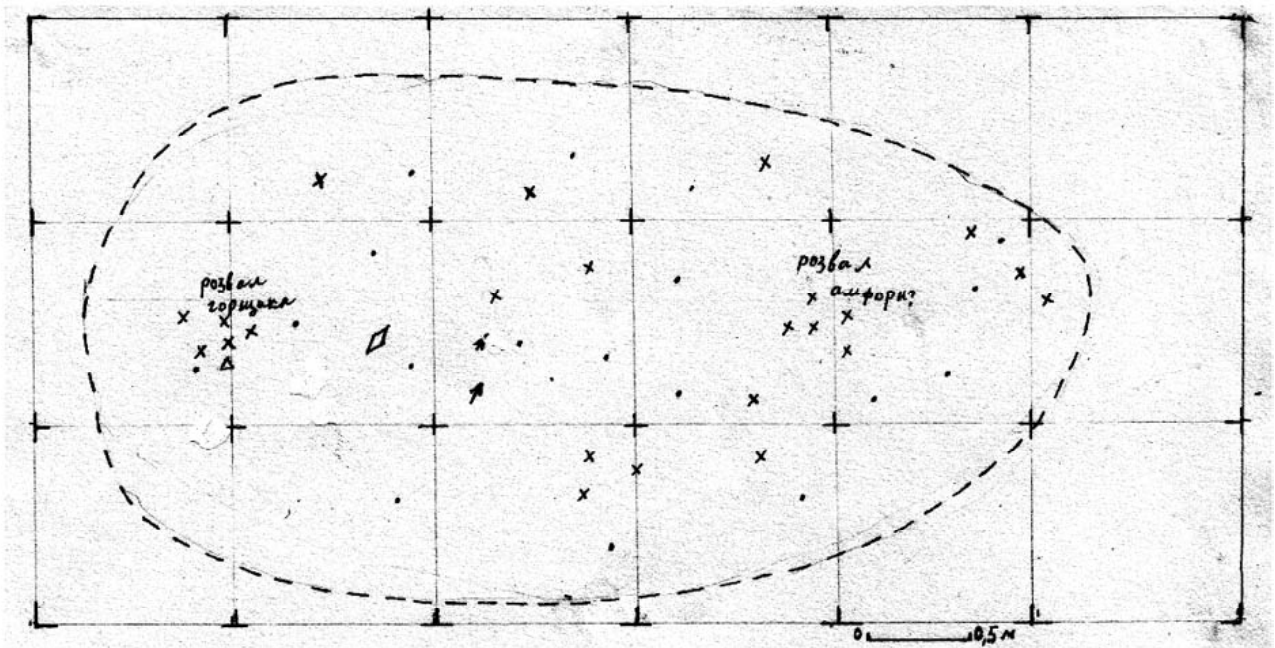

Рис. 5. Майдан Липно, ур. Шлях. План об'єкту № 2 (1982 р.).

Легенда: × - кераміка (фрагменти), ▪ - відщепи, Δ - відщеп з ретушію, ↑ - наконечники стріл, ◇ - уламки сокири, xxx - перекривний шар (підрунтя), /// - заповнення об'єкту, /:/: - попелистий шар з вугликами, √ - вуглики від вогнища.

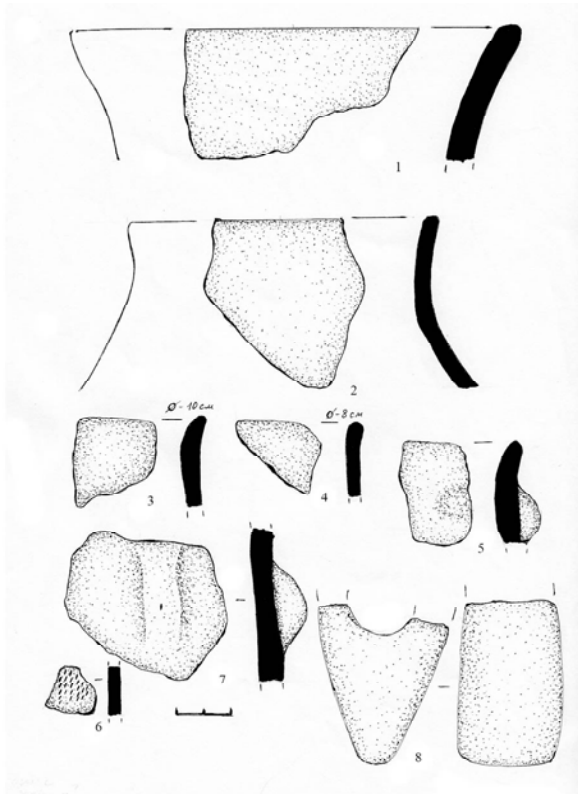

Рис. 4. Майдан Липно, ур. Шлях. Кераміка ГЗК та фрагмент кам'яної сокири з об'єкту № 1.

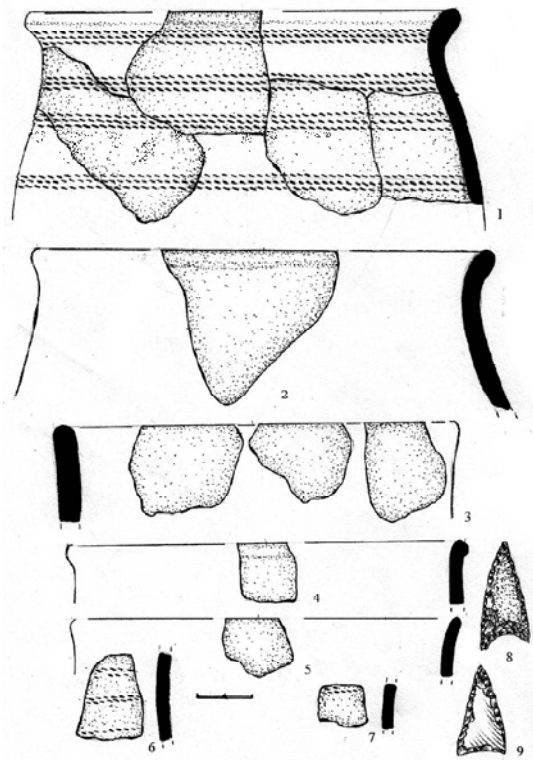

Рис. 6. Майдан Липно, ур. Шлях. Кераміка ГЗК з об'єкту № 2.

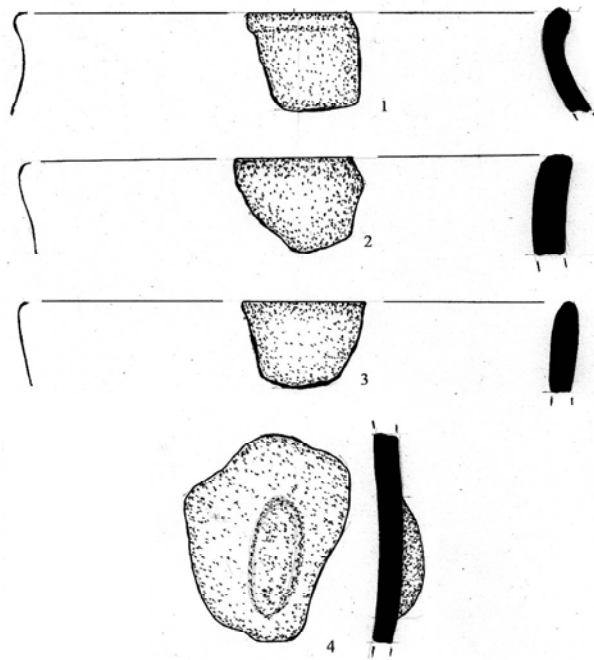

Рис. 7. Майдан Липно, ур. Шлях. Кераміка ГЗК з об'єкту № 2.

Аналогії кубка подібної величини нам невідомі. Вінця його потовщені, заокруглені, колір коричневий. У тісті багато піску, блискіток, невелика домішка дрібної жорстви. Всередині черепка колір темний. Поверхня вирівняна (рис. 3:1-3).

3. Від великої посудини залишилися дрібні фрагменти, що мають ямковий орнамент, розміщений горизонтальними рядами. Поверхня вирівняна. В тісті багато піску та дрібно товченого кременю. Поверхня коричнева, всередині темна (рис. 3:5).

Об'єкт № 2 складається з ями та матеріалів, що знайдені навколо неї. Він, імовірно, також є житлом, але іншого типу. Хоча, вірогідно, воно теж використовувалося для проживання в холодну пору. Швидше всього, цей об'єкт мав стовпову конструкцію зі стінами з лози та обмазаними глиною, або з двох рядів вертикальних жердин, між якими укладалися теплоізолюючі матеріали (сухий торф, трава, листя, мох).

Отже, піщані незначні підвищення, що знаходяться північніше сіл Майдан-Липно та Осова, виявилися придатними для проживання людей в кінці III – на початку II тис. (2300/2400? – 1600) до н. е. Значна кількість невеликих поселень, кераміки, крем'яних та кам'яних виробів, що на них знаходяться, імовірно, вказують на тривалий час проживання тут населення ГЗК. Подібного великого скупчення пам'яток доби середньої бронзи на Поліссі дотепер не виявлено. Пояснення цьому знаходимо в ідеальних природних умовах: ліси, невеликі річки, неглибокі болота з пасовищами, можливості для занять мисливством та рибальством, а також корисні копалини – мідь, базальт (поблизу сучасного с. Великий Мідськ) та високоякісний кремій з крейдяних товщ. Тобто тут, імовірно, добувалася самородна мідь, виготовлялися бойові сокири з каменю, оброблявся кремій.

В археологічних пошуках брали активну участь члени археологічного гуртка Майдан-Липненської школи: брати Олександр, Віталій, Андрій Шерстюки, Сергій Мотрунчик, Михайло Харчук, Андрій Снітко.

Валентин Вітренко,

*викладач Новоград-Волинської міської гімназії імені Лесі Українки,
голова регіональної організації НСКУ, м. Новоград-Волинський*

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ І НАРОДУ УКРАЇНИ

(Про відомого дослідника покладів мінеральної сировини Волинського краю академіка Академії наук України Б. С. Лисіна)

4 серпня 2013 року виповнюється 130 років від дня народження українського академіка, дослідника покладів мінеральної сировини Волині, нашого видатного земляка Бориса Савелійовича Лисіна.

22 липня 1883 року (4 серпня за новим стилем – В. В.) у місті Новограді-Волинському у багатодітній родині начальника Новоград-Волинської поштово-телеграфної контори дворянина Савелія Лисіна і його дружини Антоніни Олександрівни, телеграфістки V розряду, народився хлопчик, якому при хрещенні дали ім'я Борис. Хрестили майбутнього академіка у міській соборній Преображенській церкві. За хрещених батьків, як свідчить запис в метричній книзі, були дворянин Володимир Іванович Дмитрієв і дворянка Катерина Олександрівна Швайківська [1, с. 23–24].

Борис Савелійович у шість років вступив до міського початкового двокласного училища на підготовче відділення. Згідно царського Положення про міські училища від 31 травня 1972 року термін навчання в ньому складав шість років: чотири в першому класі та два в другому, а разом із підготовчим відділенням – сім років. З теплотою згадував академік своїх перших вчителів – вчителя початкових класів Стефана Даниловича Соколовського, титулярного радника Олександра Семеновича Бродовича, який читав математику, колезького асесора Федора Макаровича Мельника, який викладав російську мову, надвірного радника Володимира Сильвестровича Добровольського, який викладав історію і географію та виконував одночасно обов'язки штатного наглядача навчального закладу [2, с. 28–29]. У 13 років Борис Савелійович закінчив Новоград-Волинське міське училище і вступив 1896 року до Рівненського реального училища. Під час навчання проявив себе здібним учнем, який згодом давав приватні платні уроки, займаючись репетиторством. Для цього були причини: Борис відмовився від батьківської допомоги через моральні принципи, адже батько згодом показав себе до певної міри ловеласом, слава про якого поширилася по всьому місту і повіту.

Навчався в училищі з самого початку добре, про що свідчать оцінки в його учнівському табелі: відмінні з географії, хімії та природознавства, Закону Божого, уваги, старанності і поведінки; добрі з російської мови, німецької та французької, каліграфії. Мешкав юнак на квартирі свого хрещеного батька Дмитрієва, любителя струнних інструментів. Він захопив Бориса до гри на мандоліні і гітарі, а той уже в училищі організував із учнів струнний оркестр і керував його роботою. Учні часто виступали з концертною програмою на різних заходах. За організаторську роботу Борис отримав від директора реального училища іменного золотого годинника, яким пишався усе життя [3].

Після закінчення реального училища він вступив до Київського політехнічного інституту, який готував для Росії інженерів з різних галузей промисловості. Навчався на хімічному факультеті. В інституті йому вдалося слухати лекції відомого вченого-хіміка Дмитра Івановича Менделєєва. Навчаючись в інституті, Борис Савелійович у той же час влаштувався на роботу вчителем хімії і фізики і одну із Київських гімназій – студентське життя вимагало чималих коштів. У 1909 році він успішно закінчує інститут із званням інженера I розряду і вступає на державну службу викладачем і асистентом хімічного факультету при кафедрі будівельних матеріалів і мінеральних речовин, якою керував відомий вчений, професор К. Г. Дементьєв. Борису Савелійовичу присвоюють класний чин, і він залишається в штаті постійних викладачів інституту. В 1912 році Борису Савелійовичу довіряють керувати лабораторією випробувань будівельних матеріалів, зокрема цементних розчинів. Він пише наукові статті, складає підручник з технології будівельних матеріалів для студентів та інженерів-будівельників.

Б. С. Лисін не тільки читає студентам політеху лекції, він бере участь у розробці нових видів цементів, яких потребувала оборонна промисловість; саме за вагомий внесок у цю сферу господарства царський уряд нагородив його орденом Святого Станіслава III ступеня. А ще Лисін захоплювався фарфоро-фаянсовою промисловістю, залюбки виїздив на Східну Волинь, де було найбільше порцелянових та фаянсових заводів, аби інспектувати родовища каоліну і пегматитової глини, польового шпату і кварцу, давати їм оцінку з точки зору перспектив промислового добування [4].

Керуючи практикою студентів Київського політехнічного інституту, він і їх залучив до опису родовищ каолінових і пегматитових глин, пісків, опоків та інших видів сировини для будівельних матеріалів. Під

Пам'ятник на могилі Б. С. Лисіна в Києві на Байковому кладовищі.

керівництвом Б.С. Лисіна ними досліджуються і описуються поклади і родовища на Волині, Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Таврії, вивчається і узагальнюється система роботи скляних і цегельних заводів, готуються для них практичні рекомендації. В журналі «Вісник технології хімічних і будівельних матеріалів» за 1910 – 1911 роки опубліковано цикл статей Б. С. Лисіна, у яких розглянуто практику використання глин, каолінів і кварцового піску України при виготовленні порцелянових, фаянсових і скляних виробів [5, с. 45].

Револьюційні зміни буремного 1917 року 34-річний вчений зустрів насторожено: він вважав, що промислова наука повинна стояти поза партіями, а тому до жодної партії не вступав, включаючи і більшовицьку. У тому ж таки році його обирають головою викладацької ради навчального закладу, він стає директором хімічного заводу інституту. До 1918 року молодим вченим опубліковано понад 30 ґрунтовних праць. Енергія і напрям діяльності молодого вченого стають запорукою того, що його в 1919 році залучають до роботи в комісії з вивчення продуктивних ресурсів країни; комісією керував відомий природознавець В.І. Вернадський, перший президент Академії наук України.

У 1920 році за дорученням Вищої ради народного господарства країни Б. С. Лисін інспектує і опікується роботою новоствореного тресту «Фарфор – фаянс – скло», керує відбудовою Новоросійських цементних заводів на Кубані. Там знайомиться із дівчиною Марією з родини українських козаків і згодом одружується з нею. В 1921 році Б. С. Лисіну присвоюють звання професора і обирають завідуючим новоствореної кафедри силікатів при КПІ. З 1923 по 1928 роки він працює деканом хімічного факультету КПІ [5, с. 45]. В 1928 році очолює союзну комісію, що подає перспективні плани по будівництву нових цементних заводів в Україні. Технології цементного виробництва, добування і перероблення промислової глини, вапняків, опоків, піску, розроблені Б. С. Лисіним, використовувалися при будівництві так званої оборонної «лінії Сталіна». Фарфоро-фаянсова промисловість України завдячує йому також практичними вказівками щодо переробки каолінів і пегматитів, виробництва фаянсових і фарфорових виробів, сантехнічної кераміки, будівельних блоків. У 1940 році його призначають директором Інституту мінеральної сировини АН України, створеного за його ініціативою [6, с. 43].

Б. С. Лисін займається ґрунтовно науково-викладацькою роботою, є членом і головним редакції редактором журналів «Кераміка і скло», «Будівельні матеріали», «Вісник технології», «Вісник інженера» тощо. В 1936 році Вища атестаційна комісія СРСР присудила йому вчений ступінь доктора технічних

наук і підтвердила звання професора. У 1939 році Б.С. Лисін обраний дійсним членом Академії наук України за спеціальністю «хімія і технологія силікатів» [7, с. 4].

Під час Вітчизняної війни хворий академік переховується від окупаційної влади, аби не працювати на окупантів і не виїжджати до Німеччини: його як ведучого спеціаліста в галузі матеріалів для оборонної промисловості вороги шукали дуже ретельно. Після звільнення Києва Борис Савелійович уже 7 листопада 1943 року повертається до роботи в КПП, бере активну участь у відбудові зруйнованого війною господарства країни. В кінці 1945 року його призначають директором нового науково-дослідного інституту будівельних матеріалів Академії архітектури УРСР і членом республіканської технічної ради кераміки. У 1950 році йому присуджують Сталінську (Державну – В. В.) премію II ступеню за унікальні дослідження, які він провів разом із його співробітницею О. В. Череповою, розвиток і впровадження безолов'яних і безсвинцевих емалей для керамічних виробів, а також нагороджують орденом Знак пошани [8, с. 5].

У 1950 році Б.С. Лисіна знову обирають дійсним членом Академії наук України і членом її Вченої ради. Він є членом Вчених рад КПП, КІБІ та інших вищих навчальних закладів країни. Керує роботою аспірантів, готує докторів і кандидатів наук, а також читає лекції студентам політехнічного і будівельного інститутів. Спільно із своїм зятем і колишнім студентом доктором наук Ю. Є. Корніловичем організовує новий цикл досліджень структури в'язучих і розчинів методом цементографії, встановлює їх залежності між формуванням структури, умовами твердіння і фізико-хімічними та оптичними властивостями речовин, всіляко сприяє розвитку науки колоїдних розчинів.

В родині відомого академіка народилося троє дітей, всі стали викладачами вищих навчальних закладів. Старша донька Ірина Борисівна (1915 – 1982) стала кандидатом технічних наук, працювала доцентом в Київському інженерно-будівельному інституті. В цьому ж інституті працювала і молодша донька Ніна Борисівна (1917 – 2002). Син Ігор Борисович, ветеран Вітчизняної війни, працював викладачем Київського вищого інженерно-артилерійського училища [9].

Його внук Б. Ю. Корнілович (названий на честь діда) є доктором технічних наук, членом-кореспондентом Академії наук України і очолює створену колись його дідом кафедру технології силікатів і фарфоро-фаянсових виробів у національному університеті «Київський політехнічний інститут».

Творча праця для вченого була завжди на першому місці. Вже зранку будь-якого дня його можна було бачити одягненим у строгий костюм за робочим столом свого кабінету в інститутській квартирі. Мав ділові і дружні зв'язки з багатьма відомими вітчизняними і зарубіжними вченими. Помер Б. С. Лисін 22 листопада 1970 року, похований на Байковому кладовищі. На знак вшанування пам'яті відомого земляка за ініціативою краєзнавців і міської ради в жовтні 2008 року в місті встановлено пам'ятну дошку Б. С. Лисіну, одну із центральних вулиць нашого міста названо його ім'ям, Укрпоштою випущено на честь відомого українського академіка художній конверт [10]. Його урочисте погашення відбулося 24 серпня 2008 року в місті Новограді-Волинському.

1. Державний архів Житомирської області (надалі – ДАЖО). Ф. 1, оп. 77, спр. 188, арк. 11 зворот – 12.

2. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть III. Волынская губерния. – Киев, 1892. – С. 28 – 29.

3. Из власного архіву Вітренка В.В.

4. Из власного архіву Вітренка В.В.

5. Ясієвич В.Є та інші. Видатні вчені інженери-будівники України. – Київ: Будівельник, 1991. – С. 45.

6. Там же. – С. 43.

7. Архів документів Національного університету України «КПІ» / Особова справа Лисіна Бориса Савелійовича. – С. 4.

8. Там же. – С. 5.

9. Из власного архіву Вітренка В.В.

10. Из власного архіву Вітренка В.В.

Оксана Гаврилюк,
старший науковий співробітник
відділу природи Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ПОВИННЕ СТАТИ ПРЕСТИЖНИМ

Кожна жива істота є невід'ємною частиною природного середовища, в якому проживає.

На початковому етапі свого розвитку людина використовувала природні багатства для того, щоб вижити, а не з ціллю наживи. В основі давньоруської релігії - гармонійне відношення до природного середовища. Був поширений культ природи. Переважала думка, що все взаємозалежне, тому кожен несе відповідальність за свої дії. Вважалось гріхом забруднювати водойми, недбайливо ставитись до землі, рослин, тварин. Людина жила у чистому середовищі, підтримувала його та оберігала. Природа була захищена релігією, обрядовістю, народними звичаями, традиціями, прикметами.

Поступово відношення до природних багатств почало набувати споживацького характеру, а первинна духовна єдність людини та природи поступово втрачалась. Прагнучи до комфорту, задоволення надмірних матеріальних інтересів, людина руйнувала не лише світ навколо, а й свою духовність. Природа перетворилась у сировину, позбавлену священного змісту. В результаті домінування споживацької культури виникли протиріччя між екологією та економікою. Задоволення потреб споживача перестало залежати від того, наскільки вони можуть бути шкідливими для довкілля.

Екологічна криза почала набувати глобального масштабу. Людство опинилось на межі екологічної катастрофи.

«Цивілізація експлуатуюча, а не відновлююча, не може мати іншого результату, крім прискореного кінця», - писав Н. Ф. Федоров в «Философии общего дела».

Минуло чимало часу, перш ніж людство почало повертатись до своєї справжньої сутності, невіддільної від природи, усвідомлювати розумну достатність у споживанні кожної людини та суспільства в цілому.

Переспоживання небезпечне, як для власного здоров'я, так і планети в цілому, призводить до неможливості компенсації навколишньому природному середовищу нанесеного збитку, до збільшення екологічного боргу.

То ж, стає необхідністю кожної людини знайти спосіб жити відповідно з можливостями планети. Адже, незалежно від віку, соціального статусу, матеріального положення, організм кожної людини потребує чистого повітря та води, незабруднених продуктів харчування. Їх якість залежить від стану природного середовища, від того, наскільки вдалось його зберегти.

Екологічно чиста продукція, одяг з натуральної сировини, упаковка з натуральних матеріалів... Все частіше люди, яким не байдуже власне здоров'я задумуються над тим, що вони вживають у їжу, яким повітрям дихають, яку воду п'ють.

У світі існують корпорації, які займаються «екологічним бізнесом», ставлять основним напрямком не тільки отримання прибутків, а й охорону довкілля і навіть публікують річні звіти про досягнення в цій сфері. Фінансувати екологічні акції та природоохоронні організації, бути екологічно грамотним стає дедалі престижнішим.

Стають поширеними екологічні господарства з використанням натуральних кормів і добрив, упаковок з природних матеріалів. Продукція таких господарств користується попитом серед населення.

Все більше стає прихильників, особливо серед міських жителів, екотуризму або зеленого туризму, який не завдає шкоди довкіллю, дає змогу ознайомитись з сільським побутом, відпочити від міської метушні.

Розумне, економне ставлення до витрат води та електрики, грамотна утилізація домашніх відходів стали нормою повсякденного життя мільйонів людей, які поважають себе та середовище, в якому проживають.

В моду входить екологічне прибирання будинків, при якому не використовуються хімічні засоби. Так, замість хлорки застосовують соду та вугілля, замість освіжувала повітря – східні пахощі, лавандову воду додають у білизну, як кондиціонер. Скоротивши використання синтетичних миючих засобів у побуті, людина не тільки оберігає довкілля, а й своє здоров'я. Відомо, що звичайний синтетичний засіб для миття посуду залишає на його поверхні плівку, яку не так просто повністю змити. Відповідно шкідливі речовини можуть потрапити в організм людини.

В деяких країнах світу надаються безвідсоткові кредити, компенсації людям, які віддають перевагу екологічно чистому транспорту, енергозберігаючому помешканню. Так, у Франції тим, хто хоче встановити

у себе вдома екологічно чисті опалювальні котли, замінити покрівлю та вікна на енергозберігаючі, надають безвідсоткові кредити, а в Китаї – компенсації на покупку екологічно чистого транспорту.

На пішохідній доріжці в Вашингтоні покладена енергогенеруюча плитка, яка, поглинаючи енергію сонця, постачає електрикою сотні світлодіодів, таким чином забезпечуючи освітлення вулиці.

Популярність такого виду транспорту, як велосипедний в багатьох європейських країнах зростає. Навіть чиновники високого рангу вважають престижним їздити на роботу саме на велосипеді. Тисячами кілометрів простягнулись велосипедні доріжки.

Багато відомих компаній заробляють гроші, рятуючи довкілля від забруднення, надмірної кількості сміття. Так, відома марка Nike, переробляючи старе взуття (а вже перероблено мільйони пар), забезпечує спортивні площадки – футбольні, баскетбольні, тенісні корти матеріалами для покриття. Компанія Levis для пошиття джинсів використовує натуральну тканину із бавовни, а для виготовлення ґудзиків - шкаралупу кокосового горіха, етикеток – картон.

Фінляндська компанія Ecoist пропонує, як справжні дизайнерські речі, пакети, зроблені з відходів пляшкових етикеток, цукрових обгорток, пакувального матеріалу. Таким чином компанія не тільки отримує прибуток, а й сприяє утилізації, а отже зменшенню відходів, доказуючи, що сучасна мода – це баланс стилю та екологічно чистих технологій.

Бути екологічно грамотним, берегти довкілля стає дедалі популярнішим серед молоді. Так, у США відвідувачі деяких залів для фітнесу займаються на тренажерах, приєднаних до генераторів, які накопичену енергію перетворюють в електричну.

Багато країн світу відмовляється від поліетиленових пакетів або обмежує їх використання, оскільки така продукція становить величезну загрозу для довкілля та здоров'я людини. Все частіше пакети замінюють екосумками. Зроблені з льону, бавовни, джуту та інших природних матеріалів, екосумки, на відміну від недовговічних поліетиленових пакетів, можна використовувати багато разів та вони безпечні для довкілля.

Предметом дослідження вчених стає і шумове забруднення навколишнього середовища, адже постійний та тривалий шум може викликати негативні наслідки у будь-якої людини. Згідно даним австрійських дослідників шум у містах скорочує життя людини приблизно на 8-12 років. Навіть у лікувальних закладах все частіше використовують гармонійні, заспокійливі звуки – шелест листя, шум морського прибою, водоспаду, стукіт дощових крапель, спів птахів.

У багатьох країнах світу вже давно зрозуміли, що повноцінне життя людини залежить від того, в якому природному середовищі вона проживає і що кожен повинен відчувати відповідальність за його збереження, адже починати треба з себе. Економно витрачати воду, електроенергію, не смітити, поменше синтетичних засобів у побуті, обмежити використання виробів із пластику, віддавати перевагу натуральній продукції... Дотримуючись цих елементарних правил у повсякденному житті, ми допоможемо зберегти здоровим наше довкілля, а власне життя – повноцінним.

1. Борейко В. Е. *Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских и других народов.* – К.: «Київський Будпроект», 1998. – 224 с.

2. Крисаченко В. С. *Екологічна культура: теорія і практика: навчальний посібник.* – К.: Заповіт, 1996. - 352 с.

3. Борейко В. Е. *Прорыв в экологическую этику.* - К.: Логос, 2002. – 204 с.

Олександр Дем'янюк,
доктор історичних наук,
професор кафедри соціально-гуманітарних наук та суспільних відносин
Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», м. Луцьк

ВОЛИНЬ ЯК ТЕРЕН БОЙОВОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ВО «ТУРІВ»

Під час Другої світової війни відродження української державності наповнилося новими практичними діями й охопило значну частину, здебільшого, західноукраїнського населення. Добу політичних заяв та декларацій провідників українського національного руху заступив озброєний спротив окупаційній владі. У фарватері цієї боротьби від початку війни йшли військові формування уродження Волині отамана Тараса Бульби-Боровця та обох течій ОУН. Отож потужний повстанський рух охопив і волинські терени.

Зазначимо, що організаційний період створення УПА під егідою ОУН (б) завершився до осені 1943 р. У зверненні командування групи «Турів» до українського населення Холмщини і Підляшшя у серпні 1943 р. вказувалося, що «УПА бореться за Самостійну Соборну Українську Державу, а в спілці з іншими поневоленими народами – за самостійні національні держави всіх народів на їх власних землях. ... УПА б'є і буде бити всіх тих, хто хоче так чи інакше поневолити Україну» [12, 25–25зв].

До початку осені 1943 р. було здійснено адміністративно-військовий поділ контрольованої повстанцями західноукраїнської території та проведено військову реорганізацію УПА. Північно-західні українські землі (ПЗУЗ) поділено на чотири оперативно-територіальні угруповання – військові округи (ВО) з поділом на військові надрайони, військові райони, військові підрайони, кущі та станиці [1, 38]. На території кожної військової округи базувалися і діяли відповідні групи УПА, керівництво якими здійснювало оперативно-територіальне командування.

Більшість волинських земель структурно входило до складу військової округи «Турів». Окрім Волинських теренів до ВО «Турів» восени 1943 р. відносилися землі Берестейської області Білорусії. В основному це були місця компактного проживання українського населення.

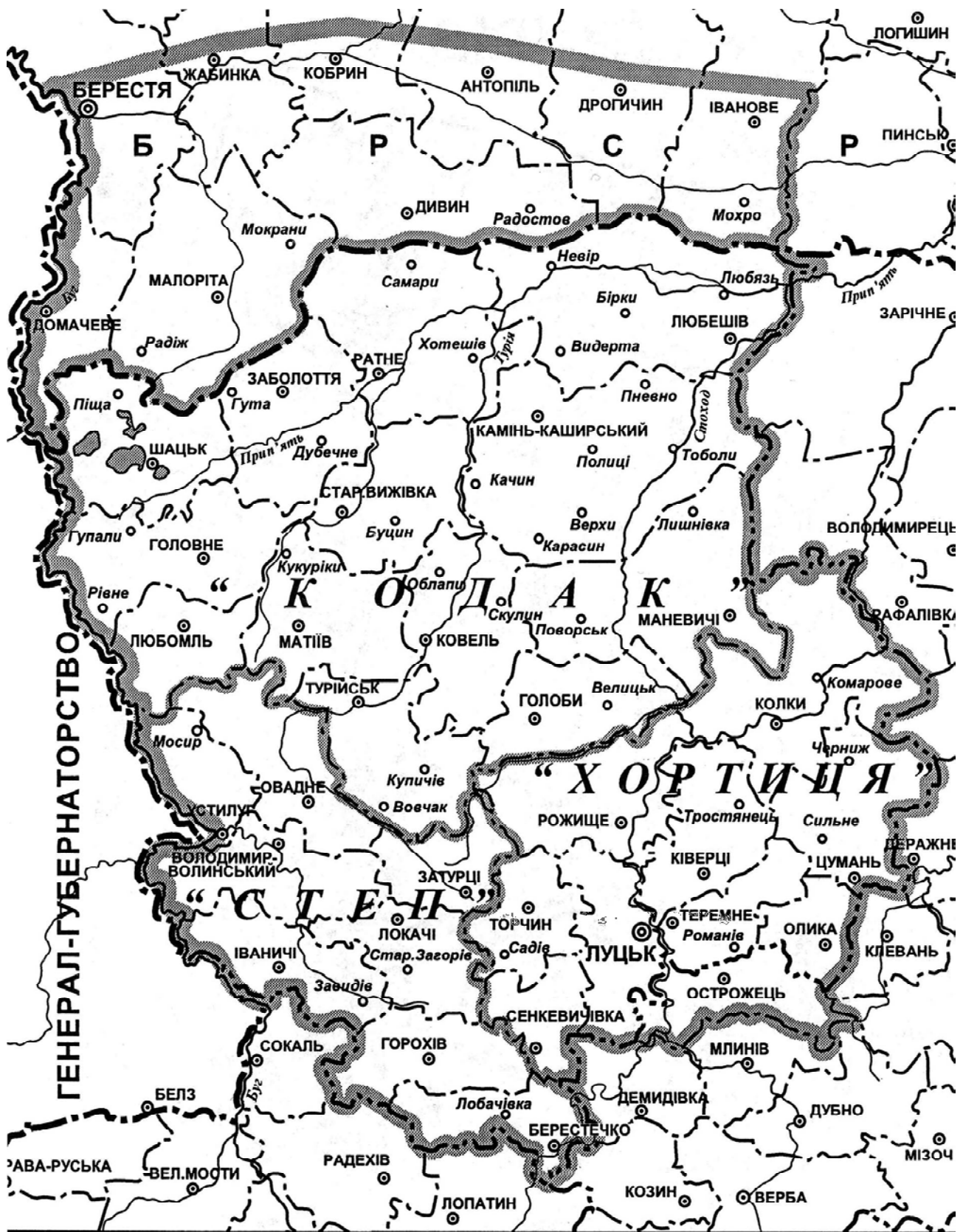
Відповідно до військово-адміністративного поділу запілля УПА ВО «Турів» включала військові надрайони: Луцький – «Хортиця», Володимир-Волинський «Степ», Ковельський – «Кодак», Берестейський. До осені 1943 р. військову округу «Турів» очолював Микола Ковтунюк «Олег», а з вересня – Юрій Стельмащук «Рудий» [2, 99].

Використовуючи довоєнний адміністративно-територіальний поділ УРСР, можемо приблизно визначити волинські території, які восени 1943 р. входили до надрайонів ВО «Турів». До військового надрайону «Кодак» з центром в м. Ковель відносилися землі Голобського, Головненського, Заболотського, Камінь-Каширського, Ковельського, Любешівського, Любомльського, Маневицького, Матіївського, Ратнівського, Старовижівського, Турійського та Шацького районів УРСР. До військового надрайону «Хортиця» входили території Ківерецького, Колківського, Луцького, Олицького, Острожецького, Рожищенського, Сенкевичівського, Теремнівського, Торчинського і Цуманського районів УРСР. До військового надрайону «Степ» відносилися терени Вербського, Берестецького, Володимирського, Горохівського, Іваничівського, Локачинського, Озютинського та Устилузького районів УРСР [4, 476].

Із архівних джерел можемо відтворити кордони повстанських районів на Волині. На території військового надрайону «Кодак» існували: Камінь-Каширський повстанський район: Мильці – Підріччя (зх.) – Раків Ліс – Угриничі (пн.) – Рудка – Великий Обзир (сх.) – Стобихівка – Заруддя – Мильці (пд.); Ковельський повстанський район: полінії сіл Грушівка – Довгоноси – Городище (зх.) – Несухойже – Лапні (пн.) – Вулька Любитівська – Стеблі (сх.) – Любитів – Грушівка (пд.); Сидищанський повстанський район: Пісочне (зх.) – Датин (пн.) – Божа Воля (сх.) – Мизове (пд.); повстанський район «Карлик»: Яревище (зх.) – Заболоття (пн.) – Дубечне (сх.) – Кримне (пд.); повстанський район «Корт»: Матіїв (зх.) – Красноволя (пн.) – Черкаси (сх.) – Старі Кошари – Матіїв (пд.); повстанський район «Ринок»: Адамчуки – Кошари (зх.) – Хрипськ (пн.) – Кропивники – Смоляри (сх.) – Пехи – Голядин – Адамчуки (пд.) [17, 136–138, 182].

У військовий надрайон «Хортиця» восени 1943 р. входили: Цуманський повстанський район, до складу якого входило селище Цумань та навколишні села і повстанський район «Хортиця», межі якого охоплювали Миків (зх.) – Красноволя (пн.) – Липне – Скреготівка (сх.) – Романівна – Карпилівка – Миків (пд.) [13, 13–22].

Восени 1943 р. на території ПЗУЗ фактично сформувалася структура і командний склад УПА. Так, на території ВО «Турів» діяла група УПА «Турів» на чолі із командиром групи Миколою Ковтунюком

- ⊙ Центри областей
- Центри районів
- Інші населені пункти

Припустимі межі ВО «Турів»

Припустимі межі військових надрайонів

“СТЕП”

Назви військових надрайонів

Адміністративний поділ подано на кінець 1939 р.

Військово-адміністративний поділ ВО «Турів».

«Олегом», шефом військового штабу (ШВШ) Борисом Бердником «Климом» та політвиховником «Хмурином».

Структурно командуванню групи «Турів» підпорядковувалися загони: «Котловина» (командир Степан Коваль «Юрій Рубашенко», шеф військового штабу «Яр», політвиховник «Хома»); «Озеро» (командир Юрій Стельмашук «Рудий», ШВШ Олексій Шум «Вовчак», політвиховник «Тур»); «Січ» (імені Івана Богуна) (командир «Лівар», ШВШ Порфирій Антонюк «Кліщ», політвиховник Віктор Шибиста «Брова») [7, XX].

Зі створенням структури українського повстанського руху у запіллі розпочалась робота по вишколу і професійній підготовці бійців загонів УПА. Значна увага приділялася зовнішньому вигляду новобранців, їх особистій гігієні, рівню національної свідомості. Так, командир групи «Турів» «Олег» наказував усім командирам групи: «Давати відповідні вказівки та інструкції, перевести відчити серед повстанців на теми суспільної гігієни, систематично переводити лікарські оглядини повстанців» [17, 1].

Командування УПА розуміло, що ефективний та якісний спротив окупаційній владі можуть чинили лише вишколені та спеціально підготовлені вояки. Тому вже восени 1943 р. при групі «Турів» діяли підстаршинські школи, функціонували саперні, санітарні, шоферські, радіотехнічні, господарчі та інші вишколи і курси. У військовому надрайоні «Степ» протягом 24 вересня – 10 жовтня 1943 р. вишколено 4 кущових юнацтва, 5 зв'язкових та 5 господарчих [13, 16].

Шефом служби безпеки ВО «Турів» та керівником розвідувального відділу Крайової референтури СБ був Анатолій Козяр «Володимир». Комендантом СБ надрайону «Степ» та керівником контррозвідувального відділу Крайової референтури СБ при військовому штабі УПА-Північ був Олекса Присяжнюк «Мітла» [11, 188]. Так, у вересні 1943 р. службою безпеки військового надрайону «Степ» було арештовано Михайла Тарнавського (Ковельсько-Володимирського єпископа Мануїла). Місцева СБ збрала матеріали, які доводили співпрацю М. Тарнавського з німецьким гестапо, а у довоєнний період з більшовицьким НКВС. Револьюційний трибунал УПА 11 вересня 1943 р. визнав єпископа Мануїла «винним у зраді українського народу та ворожій діяльності і засудив його на смерть через повішення» [14, 43].

Склад органів служби безпеки УПА поповнювався не лише випускниками загальновійськових вишколів та курсів. На теренах ВО «Турів» діяли спеціальні вишколи для особового складу СБ УПА. Відповідно до інструкції керівники СБ зобов'язувалися постійно підвищувати свій професійний рівень, проводити вишколи для своїх заступників та керівників боївків СБ [3, 47]. Крім того розвідувальні курси стали обов'язковими на усіх без винятку старшинських вишколах УПА.

Восени 1943 р. разом із зміною тактики ведення збройної боротьби командування УПА завершила підготовку до створення розгалуженої та дієвої мережі повстанських загонів. 16 серпня командир групи «Турів» «Олег» наказував усім командирам відділів групи підготуватися до «акції проти ворожих сил на терені, в якому знаходяться Ваші відділи» та забороняв «безцілево змінити постій» [15, 1].

Вдалими, хоча й не довготривалими були успіхи повстанських загонів, які організаційно входили до складу групи «Турів», по захопленню Деражні, Олики, Цуманя, Горохова. 7–9 вересня 1943 р. відбувся триденний бій з німцями та польською допоміжною поліцією під с. Радовичі Ковельського району [10, 48] дев'яти сотень групи «Турів» під командуванням Олексія Шума «Вовчака». Особливо відзначилася у цих боях сотня Тихона Зінчука-«Архипа» із загону «Озеро» [8, 67]. Із залізничного вузла Ковель ворогом було підтягнуто близько 2000 гітлерівців, яких вогнем підтримував бронепоезд. З української сторони у тому бою брали участь дев'ять сотень УПА, тобто понад 1000 повстанців під загальним командуванням «Вовчака» [5].

Довготривалою за часом існування (травень–листопад 1943 р.) була Колківська республіка. До осені її територія охоплювала сучасні межі Колківського, Маневицького, Рожищенського, Ківерцівського районів Волинської області та частину Степаньського і Радивилівського районів Рівненської області. За своїм місцем знаходження вона перебувала у межах двох військових округ «Турів» та «Заграва». Тому на її території діяли накази керівників обох ВО. Так, в межах Колківської республіки був поширений наказ шефа політичного штабу групи «Заграва» «Остапа» від 20 вересня 1943 р. про початок 1943/1944 навчального року з 1 жовтня в усіх школах на теренах звільнених УПА [6, 170].

Охороняли територію Колківської республіки від зазіхань німецьких військ, радянських партизанів та відділів Армії Крайової три сотні курінного «Олега», сотні «Цигана», «Ворона», «Недолі», «Шаули», жандармерія «Острога», «Мокрого» [9, 31]. Цивільну адміністрацію у ту пору очолював Юрій Шевченко-«Моряк». Було відновлено роботу місцевих адміністрацій, шкіл, майстерень, пекарень, електростанції, друкарні, лікарень. На території Колківської республіки діяли 5 військових шпиталів, підстаршинські школи, різноспрямовані вишколи, курси для молодшого медичного персоналу.

Неодноразові спроби знищити Колківську республіку здійснювали німецькі регулярні війська. Наступи йшли з боку Тростянець, Голоб, Борович, Маневич, Чорторійська, Ківерець. Протягом вересня–жовтня 1943 р. на території республіки відбулося 47 боїв проти німецьких військ та 57 – проти радянських партизан. Втрати німецьких військ сягнули 1500 осіб, у той час як повстанців загинуло 414 вояків.

На початку листопада 1943 р. німецьке командування задіяло у боротьбі з українськими повстанцями бронетехніку, артилерію та авіацію. 3 листопада розпочався масований наступ зі сторони Луцька, Рожищ та Маневич із використанням танків, а 4 листопада Колки було піддано бомбардуванню німецькою авіацією [16, 14]. Повстанці змушені були відступити. Більша частина їх під командуванням сотенного Максимчука «Стрільки» перебазувалася в район с. Комарове Маневицького району, де й перебувала до середини грудня 1943 р.

Із наближенням фронту у лавах групи «Турів» розпочинається реорганізація та підготовка до переходу в зону дії радянської армії. На початку грудня 1943 р. відбуваються зміни й у структурі заплілля УПА на ПЗУЗ, змінюються межі військових округ та військових надрайонів. Так, у ВО «Турів» з'являється раніше невідомий надрайон «Байрак» [18, 148], центр якого знаходився у Любомлі. Деяко раніше, у листопаді загін «Котловина» (командир Степан Коваль «Рубашенко»), який базувався на теренах військового надрайону «Хортиця» було передано до групи «Заграва», що діяла на Рівненщині.

Упродовж осені 1943 р. більшість території сучасної Волинської області входило до ВО «Турів». У цей період там завершено формування мережі повстанських загонів, здійснено заходи із підвищення боєготовності й вишколу повстанських підрозділів, закладено фундамент для збройної боротьби в радянському тилу.

1. Вовк О. Невідомі сторінки історії УПА // *Військо України*. – 2001. – № 11–12. – С. 35–42.
2. Денисюк В. Т. *Літопис Камінь-Каширичини: Історико-краєзнавчий нарис*. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 524 с.
3. *Державний архів Волинської області*. – Ф. р-1021. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. *Карта «Військово-адміністративний поділ військової округи УПА «Турів» (серпень–листопад 1943 р.)» // Літопис УПА. Нова серія*. – К. – Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та заплілля 1943–1944. Документи і матеріали. – С. 476.
5. Крильчицький С. *Помста Полісся [Електронний ресурс] // Кримська світлиця*. – 2004. – 30 квітня. – Режим доступу: <http://povstanets.kiev.ua/includes/articles/index.php?do=pomsta>.
6. *Літопис УПА*. – Торонто, 1989. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. – 276 с.
7. *Літопис УПА. Нова серія*. – К. – Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та заплілля 1943–1944. Документи і матеріали. – 724 с.
8. *Літопис УПА. Нова серія*. – К. – Торонто, 2010. – Т. 14: УПА і заплілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи. – 640 с.
9. *Маршрути поколінь. Путівник героїчними стежками УПА на Волині*. – Луцьк: Терен, 2011. – 80 с.
10. Мірчук П. *Українська повстанська армія. 1942–1952*. – Мюнхен: Cicero, 1953. – 320 с.
11. Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник: в 2-х ч.* – Нью-Йорк: Пролог – Ч. II. – 1995. – 242 с.
12. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 86.
13. *ЦДАВО України*. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127.
14. *ЦДАВО України*. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 9.
15. *ЦДАВО України*. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 1.
16. *ЦДАВО України*. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 34.
17. *ЦДАВО України*. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 5.
18. *ЦДАВО України*. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59.

Станіслав Дем'янюк,
*учень Луцької гімназії № 21 імені Михайла Кравчука,
призер II етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту НДР Волинського відділення МАН України
(секція «Історія України»), м. Луцьк*

ДО ПИТАННЯ УВІКОВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА МАНЕВИЧЧИНІ

Минають роки, а пам'ять про події Другої світової війни залишається в серцях людства. Не багато залишилося людей, які хоча б трохи пригадують ті часи, а ще менше в живих залишилося тих, хто був безпосереднім учасником цих подій. Нажаль, разом із зменшенням кількості очевидців, погіршується обізнаність теперішнього покоління з проблемами Другої світової війни, у тому числі й подіями, пов'язаними з Волинню.

Як засоби підвищення рівня знань про цей період історії Волинського краю виділимо друковані й електронні видання, спогади учасників і очевидців, пам'ятні знаки й обеліски, братські могили та ін. Звичайно, кожен із них є по-своєму ефективним, проте у нашому дослідженні звернемо увагу на пам'ятники й могили загиблих у Волинській землі в часі Другої світової війни.

Територіальними рамками обрано Маневицький район, який є досить насиченим у плані пам'ятних місць, що увіковічують події 1941–1944 рр. на Волині та Маневиччині зокрема.

На основі проведеного аналізу, було виявлено, що кількість пам'яток на обраній нами території значною [4, 82–88], що зумовило конкретизацію теми та обрання конкретної категорії пам'ятних місць, як об'єкта нашого дослідження. Тому в основу цієї розвідки покладено огляд об'єктів Маневицького району, які сьогодні увіковічують пам'ять Героїв Радянського Союзу.

Спершу, сформулюємо термін «Герой Радянського Союзу». Отож, це людина, яка удостоєна вищого ступеня відзнаки в радянській державі, встановленого 16 квітня 1934 р. Постановою ЦВК СРСР. Згідно Положення про звання Героя Радянського Союзу від 14 травня 1973 р. ця відзнака присвоюється за «личные или коллективные заслуги перед государством, связанные с совершением героического подвига» [5, 34–35].

Герою Радянського Союзу вручаються: вища нагорода СРСР – орден Леніна; знак особливої відзнаки – медаль «Золота Зірка»; грамота Президії Верховної Ради СРСР [6, 124]. Усього даною відзнакою було удостоєно 12 745 осіб, з яких близько 11,5 тис. – учасники німецько-радянського збройного протистояння 1941–1945 рр. Це дає змогу визначити її престижність як високу та зробити висновок, що пам'ять про постаті, які були нею відзначені, дійсно варта вшанування, незважаючи на різні політичні преференції.

Розглядаючи пам'ятні об'єкти Маневиччини присвячені Героям Радянського Союзу, виділимо їхні наступні категорії: пам'ятки присвячені уродженцям краю, увіковічення пам'яті представників партизанського руху і братські могили з захороненими в них Героями Радянського Союзу [4, 82–88].

Перш за все, вартими уваги є об'єкти, які вшановують пам'ять уродженців Маневиччини. До таких на території Маневицького району відноситься бюст Сокола Івана Григоровича, Героя Радянського Союзу в с. Старий Чорторийськ. Він був відкритий 8 травня 2003 р [4, 85]. Даний бюст – це данина пам'яті місцевих жителів своєму земляку.

Якщо говорити про вшанування заслуг Сокола І. Г., потрібно згадати й про існування могили в його рідному селі, і про вулицю, яка названа в його честь [2, 57], що, безперечно, є вагомим засобом збереження пам'яті про уродженця Маневиччини [4, 88].

Народився Сокол І. Г. 15 травня 1925 р. в с. Старий Чорторийськ. Був мобілізований військкоматом області. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1945 р. командир кулеметної обслуги 25-го гвардійського стрілецького Вісленського полку 6-ої гвардійської стрілецької Ровенської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії гвардії сержант Сокол І. Г. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [2, 57]. Після війни проживав у с. Старий Чорторийськ, де й похований 02 лютого 1974 р.

Звертаючись до питання радянського партизанського руху на Маневиччині, зазначимо, що найвизначнішою постаттю у ньому був Бринський Антон Петрович. Потрапивши до оточення на початку Другої світової війни, він зумів створити партизанський загін в районі м. Брест, а згодом, у листопаді 1942 р., разом із загonom передислокувався на Волинь [4, 82]. Тут він об'єднав усі місцеві партизанські осередки та утворив з'єднання, яке діяло до визволення Волинської області від німецько-фашистських загарбників.

У лютому 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу за зразкове виконання бойових завдань у боротьбі проти загарбників у тилу ворога і

виявлені при цьому мужність й героїзм та особисті заслуги в розвитку партизанського руху [2, 45]. Помер Бринський А. П. 14 червня 1981 р.

Оскільки партизанський командир разом зі своєю групою діяв на Маневиччині, то і вшанування їхньої пам'яті в даному районі було найлогічним. Так, у районному центрі знаходиться пам'ятник Герою Радянського Союзу Бринському А. П., виготовлений скульптором О. Байдуковим і художником Ю. Германом. Відкрито його 13 листопада 1987 р. біля СШ № 2 смт. Маневичі. Разом зі згаданим пам'ятником діяльність групи А. Бринського вшановано Меморіальним комплексом (1975 р.) на місці їх перебування [4, 82–83; 87]

Наступною категорією пам'яток які ми виділили в ході проведення дослідження є братські могили з захороненими в них Героями Радянського Союзу. У вже згаданому нами с. Старий Чорторийськ знаходиться братська могила радянських воїнів з обеліском, у якій поховані Єршов В. Г. і Хакімов Н. – Герої Радянського Союзу. З'явилася вона у 1967 р. [4, 86]

Єршов Віктор Єгорович народився у 1924 р. в Пермській області, Росія. 28 січня 1944 р. здійснив подвиг в районі с. Старий Чорторийськ. Лише 8 травня 1965 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за виняткову мужність, героїзм, самопожертву рядовий 115-го кавалерійського полку 8-ої Далекосхідної кавалерійської дивізії був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [2, 10].

Хакімов Нематжан народився 1924 р. в Узбекистані. Разом із Єршовим В. Є. здійснив подвиг поблизу с. Старий Чорторийськ. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 травня 1965 р. помічник командира взводу 115-го кавалерійського полку 8-ої Далекосхідної кавалерійської дивізії був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [2, 32].

Зроблене вищезгаданими людьми – це безприкладний героїчний подвиг, який показує величезну силу волі та самовідданість радянських солдат. Оперезавши себе гранатами, Єршов В. та Хакімов Н. кинулися під гусениці ворожих танків, що прокладали шлях піхоті, підірвали їх і, тим самим, зупинили просування ворога, заплативши за це своїм життям [3, 549].

Ще однією пам'яткою є група братських могил радянських воїнів та партизан, в одній із яких похований Герой Радянського Союзу Васильєв Д. П., розташована в смт. Колки. Народився він 26 жовтня 1904 р. в Росії. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 серпня 1944 р. за виявлені героїзм та особисту мужність під час визволення селища Цумань у січні 1944 командир 3-го ескадрону 10-го гвардійського кавалерійського полку 13-ої гвардійської кавалерійської дивізії гвардії капітан Васильєв Дмитро Павлович був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Однак, питання з його захороненням й до сьогодні залишається спірним, адже, наприклад, у краєзнавчому довіднику В. Наконечного «Пам'ять людська не забуде повік ...» вказане саме це місце поховання капітана Д. Васильєва [4, 86], а у бібліографічному довіднику цього ж самого автора «Імена на скрижалях історії» серед інформації про офіцера можна зустріти відомості про його могилу у с. Цумань Ківерцівського району [2, 7].

Згідно з думкою краєзнавця З. М. Євницького, капітан Д. Васильєв захоронений на Маневиччині, адже таку інформацію подає архів Міністерства оборони та журналіст Я. Бацман, який досліджував це питання [1, 55]. Також, дану точку зору підтверджують спогади тих, хто брав участь у подіях того часу: Куликов М. І, Лісін М. М. та ін. [1, 55–56]. Вони згадують, що гвардії капітана Васильєва Д. П. було відправлено в госпіталь у смт. Колки та, після його смерті, там і захоронено.

Хоча нам достовірно не відомо, яка ж версія є точною, проте, у випадку із вшануванням пам'яті тих, хто захищав Волинь від загарбників, важливішою є саме повага та згадка про них.

Отже, якщо говорити про увіковічнення пам'яті Героїв Радянського Союзу на Маневиччині, то вона, безсумнівно, зберігається і передається наступним поколінням з допомогою бюстів, пам'ятників й обелісків воїнам-героям.

З цього можна зробити висновок, що у Маневицькому районі Волинської області віддають велику пошану подвигам визволителів краю, піклуються про те, щоб жителі району, живучи через більш ніж 70 років від тих подій, не забували про військову сторінку вітчизняної історії. Гасло «Вічна слава Героям!» на Маневиччині знайшло своє підтвердження.

1. Євницький З. М. *Нариси з історії про події Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) на території Ківерцівського району* / З. М. Євницький // Луцьк : ВОД, 2005. – 224 с.

2. *Імена на скрижалях історії : Бібліографічний довідник* / Упоряд. Наконечний В. А., Давидова Г. В. // Луцьк : Надстир'я, 2004. – 80 с.

Сокол І. Г.

Бюст Сокола І. Г.

Бринський А. П.

Пам'ятник Бринському А. П.

Єршов В. Є.

Хакімов Н.

Васильєв Д. П.

3. *Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Волинська область / Голова редкол. І. С. Клімаш. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1970. – 748 с.*

4. *Пам'ять людська не забуде повік ... / Упоряд. В. А. Наконечний, М. Д. Півницький, Г. В. Давидова // Краєзнавчий довідник. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 120 с.*

5. *Потрашков С. Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. Ордена, медали и нагрудные знаки / С. В. Потрашков // Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород : ООО «Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2012. – 608 с.*

6. *Потрашков С. Награды СССР, России и Украины / С. В. Потрашков // Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород : ООО «Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2011. – 416 с.*

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ПИСАНОК У ВОЛИНСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Традиції виготовлення писанок до Великодня сягають своїми витокami далеких часів. На Волині розписують писанки та створюють крашанки здавна, однак в кожному краї впродовж років склались свої особливості у композиційному вирішенні, техніках та колірній гамі. Сьогодні писанкарство набуває ознак мистецтва, а кожний майстер прагне вкласти у писанку власні творчі смаки, частиночку своєї душі та бажань. Найкраще репрезентують писанкарство Волині більше 2,5 тисяч писанок, що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. Колекція є важливим об'єктом дослідження писанкарства краю як українськими так і закордонними етнографами, мистецтвознавцями, писанкарями. Усі охочі мають можливість ознайомитись із фондовою збіркою на виставках, що не рідко експонуються у залах Волинського краєзнавчого музею.

Формування колекції було розпочате працівниками Волинського музею (нині – Волинський краєзнавчий музей) ще на поч. ХХ ст., коли заклад відкрив свої двері для відвідувачів. Зокрема, у інвентарних книгах довоєнного часу знаходимо відомості про надходження писанок у 1930-х рр., а також місце їх створення, кількість, рідше прізвища авторів. Так як Волинь перебувала у складі Польщі, тому усі записи велися польською мовою. На жаль, залишається невідомою доля цих писанок у роки Другої світової війни, адже окрім книг надходжень жодної писанки до сьогодні не збереглося.

Наступний етап поповнення колекції розпочався у другий пол. ХХ ст. Перші передані писанки датуються 1973 роком та являють собою колекції, зібрані жителями області. Зокрема, Ковальський В. Л. з м. Володимир-Волинського передав у 1973 році 60 писанок [1]. На жаль, достовірно не відомо авторів та точне місце виготовлення зібраних ним великодніх писанок.

Значно більше зафіксовано у інвентарних книгах авторів, що передали писанки у 1974 році. Серед них колекція, зібрана Бичковською Н. П. з м. Луцьк (16 одиниць), роботи жителів м. Луцьк: Романюк Г. Є. (4 одиниці), Літкович Л. Ф. (2 писанки), Лавренюк М. С. (2 роботи), Домбровської А. В. (7 одиниць), Ковальчук О. М. з с. Колодяжне Ковельського р-ну (1 робота). Цінним джерелом для дослідження традицій волинської писанки являються роботи Журавльової Надії з с. Нехвороща Володимир-Волинського р-ну (5 робіт), Веселухи Марії з с. Тростянець Ківерцівського р-ну (1 писанка), Гущиної Ірини з с. Забороль Луцького р-ну (3 роботи), Прокопчук Броніслави з с. Замлиння Любомльського р-ну (2 писанки), Бальбузи Марії з с. Валер'янівка Рожищенського р-ну (5 одиниць), Подубинської Ольги Степанівни з с. Озеряни Луцького р-ну (5 писанок), Шелудько Ніни Василівни з м. Маневичі (1 робота).

У 1976 році свої роботи у Музей передали Гімбалік Н. Ф з м. Луцьк та Петрук М. І. з м. Володимир-Волинського. У 1977 році фонди поповнилися чотирма писанками жительки м. Луцьк – Іванюк Т. Г. У 1979 році до колекції писанок було передано 15 робіт Царук О. Я. з м. Луцьк.

Серед жителів, які передавали свої писанки, варто відмітити Бортнік Марію Іванівну з с. Колодяжне Ковельського р-ну. Вона подарувала у фонди музею 43 писанки впродовж 1974, 1975, 1976 та 1979 рр. [2] За таким же принципом надійшли писанки Іванюк Раїси Григорівни (46 одиниці) з м. Луцьк у 1974 та 1976 рр. [3].

Географія надходжень писанок дещо розширилась у 80-х рр. ХХ ст. Роботи надходили з м. Луцьк, Володимир-Волинського р-ну (с. Селець, с. Затурці, м. Володимир-Волинський), Горохівського р-ну (с. Шкіль, с. Борисковичі), Ковельського р-ну (с. Вільчицьк), Локачинського р-ну (с. Затурці, с. Михайлівка) та з смт. Іваничі. Загалом фонди збільшились у даний період на 266 одиниць зберігання.

Колекцію писанок у кількості 43 роботи передав у 1984 році Саковський М. В. з м. Володимир-Волинський [4]. У 1988 році до фондів надійшла ще одна колекція (50 писанок) від Дубини І. Т з м. Володимир-Волинський [5].

Значну кількість писанок у даний період було передано з с. Затурці Локачинського р-ну, авторами яких були: Степанюк Ірина Олександрівна, Сікора Софія Михайлівна, Вуйцик Зінаїда Йосипівна, Савчук Марія Степанівна, Чабан Іван Іванович та Марцих Софія Василівна.

Новий етап поповнення колекції розпочався у 1993 році, коли Волинським фондом культури, Волинським краєзнавчим музеєм, управлінням освіти та Волинським осередком Національної спілки майстрів народного мистецтва України було прийнято рішення провести обласний конкурс на кращу писанку Волині. З того часу щорічно передають свої роботи на конкурс переважно з Волинської області майстри-писанкарі та аматори різного віку і сфер діяльності. Метою проведення конкурсу є сприяння

розвитку писанкарства у краї, дослідження великодньої звичаєвості та обрядовості, обмін досвідом між учасниками, заохочення професійного й творчого зростання учасників конкурсу, популяризація творчості писанкарів, поповнення фондової колекції писанок Волинського краєзнавчого музею. За критеріями конкурсу, перевага при оцінюванні надається писанкам, виконаним у традиційній волинській матері.

Цього року відбувся двадцятий ювілейний конкурс писанкарства під назвою «Волинська писанка третього тисячоліття». За час проведення конкурсу, було визначено 137 переможців. Двадцять писанкарів-популяризаторів, які не лише розписують яйця, а й навчають цьому мистецтву інших, отримали диплом ім. Модеста Левицького.

Кожного року найбільше писанок на конкурс надходить із Луцького, Ківерцівського, Володимир-Волинського, Ковельського, Локачинського та Рожищенського районів.

Активними учасниками є студенти Володимир-Волинського педколеджу ім. А. Кримського під керівництвом викладачів закладу – О. Білик, Л. Дембровської та Т. Пасієвич. Керівник зразкової студії писанкарства «Писанки княжого граду», викладач – Білик Оксана Сергіївна 7 років отримувала перемоги, у 1998 році була нагороджена дипломом ім. М. Левицького та за 9 років участі передала у фонди 57 писанок. Викладач цього ж закладу – Дембровська Леся Георгіївна дев'ять років приймала участь у конкурсі, чотири роки отримувала призові місця та у 2005 році була нагороджена як писанкар-популяризатор дипломом ім. М. Левицького. У фондах зберігається 63 її роботи. Поширює традиції писанкарства у краї також Пасієвич Тетяна Олександрівна, яка працює на посаді викладача у Володимир-Волинському педколеджі ім. А. Кримського, тричі перемагала у конкурсі, нагороджена дипломом ім. М. Левицького та за 8 років передала у фонди 43 писанки, виконані у волинській манері.

Інші регіони писанкарства представлені у музеї роботами з Прикарпаття, Київщини та Сумщини. У 2001 році у фонди Музею надійшло 8 писанок з Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського, що в м. Коломия Івано-Франківської обл. [6].

У фондовій колекції є дві писанки Опарія Олександра Миколайовича з с. Перехрестівка Роменського р-ну Сумської обл. [7]. Автор відомий як колекціонер традиційних сорочок, дослідник ткацтва та писанкар.

Писанкарські традиції Івано-Франківщини репрезентують десять писанок Варцаб'юк Ольги з м. Коломия, що надійшли до Волинського краєзнавчого музею у 2001 році [8].

У 2003 році фонди поповнились трьома писанками відомої дослідниці ткацтва, наукового працівника відділу народознавства НАН України – Никорак Олени Іванівни [9]. Виконані вони технікою воскового розпису по шкаралупі курячого яйця, кольорова гама – переважання вохристих кольорів. Орнамент суцільно покриває яйце та представлений завитками, геометричними фігурами, стилізованими коніками та храмом у Прикарпатській традиції.

У 2009 році передала у фонди музею п'ять писанок відома українська писанкарка Токарська Олеся з Київщини, роботи якої неодноразово демонструвались на виставках у США, Німеччині та Франції [10].

Характеризуючи особливості орнаментування колекції писанок, варто відзначити еволюційні зміни, що супроводжувались зміною технік виготовлення, барвників, інструментів для виконання розпису та візерункових мотивів.

Писанки 70-х рр. ХХ ст., що зберігаються у колекції, виготовлені на повних (варених, печених та сирих) курячих яйцях. Рідше розписували та фарбували гусячі, качині яйця. Колір писанок засвідчує, що найпоширенішими були червоний, вохристий, зелений та синій відтінки. Традиційно барвники готували з натуральної рослинної сировини. Насичений вишневий та коричневий колір отримували з відвару цибулиння, що не втратило актуальності у окремих районах сьогодні; зеленого кольору надавав відвар молодих стебел жита, а також фарбували у відварах шишок вільхи, кори дуба, сушених ягід чорниць тощо.

Орнаменти, на думку окремих дослідників та писанкарів, несли символічний зміст, де кожний елемент мав свою назву та трактування. Але з часом розпис почав виконувати переважно естетичні функції та залежав від смаків та уподобань автора. Для писанок 70-х рр., що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею, характерні не складні орнаментальні мотиви, що розміщуються на бічних площинах та на вершинах яйця. Найчастіше на писанках зустрічаються наступні орнаментальні мотиви: грабельки, вітрячки, розети, «сорок клинців», «сосонка», геометричні фігури (трикутник, квадрат, ромб), зірки з променями, завитки, стилізовані листочки та квіти. Візерунки наносились технікою воскового розпису спеціально змайстрованим інструментом – писачком. Останній мав значно більші розміри, на відміну від сучасних, лічка мала більший отвір і за рахунок цього контури нанесених узорів були товстішими.

Окрім виготовлення писанок восковим розписом, яйця декорували, прикладаючи до білого яйця стебло горішини чи петрушки, після цього обмотували яйце тонкою тканинкою чи капроном і занурювали у фарбу. Після фарбування на яйці залишався відбиток травинки на червоному, коричневому тлі. Такі

великодні яйця виготовила Іванюк Т. та Гуліковська М. [11]. Менш затратною технікою орнаментування великодніх яєць вважається виготовлення дряпанки (шкрябанки). Що залишається поширеною до сьогодні. Орнамент на яйцях видряпували гострим предметом (шилом, голкою) по фарбованому яйці. У даній техніці працює Оксана Булік з м. Луцьк [12].

У 1980-х рр. хімічні анілінові барвники частково витіснили з вжитку природні - рослинного походження, що чітко виражено на колірній гамі фондової колекції. Але великодні яйця продовжують фарбувати відваром цибулиння та шишок вільхи. Завдяки удосконаленим писачкам, лінії на писанці стали тоншими, орнаменти чіткішими та довершенишими. Традиційні узори продовжували переважати до кінця 80-х рр. ХХ ст. але частково змінилися та набули художніх ознак. Частіше на писанках почали зображувати восьмипелюсткові розети у двох площинах, солярні знаки, баранячі різжки, зооморфні фігури (олені, коні, птахи), завитки різної форми, різноманітні геометричні фігури та їх поєднання.

Із запровадженням конкурсу на кращу писанку Волині, з 1993 року до фондів надходить все більше писанок з високою майстерністю виготовлення. У роботах поєднуються різноманітні орнаменти, виконані переважно різнобарвними хімічними фарбами. За умовами конкурсу, приймаються роботи, виконані на видутих яйцях, це сприяє кращій збереженості писанок протягом років у фондосховищах.

Важливо, що писанки у волинській манері до сьогодні продовжують з'являтися у рука місцевих майстрів: Тетяни Тищенко, Тетяни Пасієвич, Руслани Бабійчук, Ніни Матвіюк, Анжели Назарян та інших. На Двадцятій конкурс передала роботи майстриня з м. Олександрія Кіровоградської обл. – Ірина Міхалевіч. Її роботи є зразком традиційної волинської писанки. Адже автор розписала яйця за зразками замальовок, зібраними Ольгою Косач, та використала натуральний барвник з відвару чорниць.

Окрім писанок, виконаних традиційною технікою, у другій пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. з'являються інноваційні способи декорування яєць до Великодня. Зокрема, розмальовують поверхню яйця пензликом та фарбами. Такі вироби мають назву – мальованки. Автором мальованок, що зберігаються у фондах музею є Дем'янчук Н. та Росоловська І. [13]. Поширення набувають сувенірні воскові яйця, оздоблені бісером. Їх автор – Денисюк Н. [14]. Неперевершеними у фондовій колекції є крашанки, декоровані аплікацією з природного матеріалу – соломи. Такі роботи передав у музей Мацюк-Заставський Т. [1202-1218]. Сучасні майстри вдаються до розписування не лише курячих яєць, а й страусиних та перепелиних. Автором таких робіт є Білик О. та Дембровська Л. Окрім розписування майстри створюють ажурні орнаменти на яйцях методом витравлення оцтовим розчином. Майстерно володіють такою технікою Волощенко С., Лупій Т., Войтович Р., Демидюк С., Мельник А., Петрук Р., Олексюк А. та інші, чії роботи представлені у колекції писанок.

Таким чином, на основі опрацьованої колекції писанок групи Р7, інвентарних книг та архівних матеріалів музею, з'ясовано, що формування колекції було розпочате у 70-х рр. ХХ ст. Інтенсивно збірка поповнюється з 1993 року і до сьогодні, завдяки проведенню обласного конкурсу «Волинська писанка третього тисячоліття». До основних шляхів поповнення фондової збірки писанок належать дарування, зібрані писанки під час етнографічних експедицій музейними працівниками, писанки переможців обласного конкурсу, що за умовами передаються на постійне зберігання до колекції музею. Географія створення писанок, що входять до колекції, охоплює різні райони Волинської області, а також представлені роботи з Київської, Сумської, Кіровоградської, Івано-Франківської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької та Львівської обл.

1. *Фонди Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). – Інв. № Р 7 – 1 - 60.*

2. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 61 - 71, 1181 - 1191, 203 - 212, 263 - 282.*

3. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 118 - 139, 284 - 262, 283 - 284, 705 - 711.*

4. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 345 - 385.*

5. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 429 - 478.*

6. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 1185 - 1192.*

7. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 1712 - 1713.*

8. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 1080 - 1089.*

9. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 1351 - 1353.*

10. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 1923 - 1927.*

11. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 225 - 228, 678 - 696.*

12. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 1806 - 1807.*

13. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 993 - 995, 1393 - 1395.*

14. *Фонди ВКМ. – Інв. № Р 7 – 999 - 1002.*

Ігор Пасюк,

*директор Волинського регіонального музею українського
війська та військової техніки, відділу
Національного військово-історичного
музею України, м. Луцьк,*

Олександр Булавін,

професор Національної академії СБ України, генерал-майор у відставці, м. Луцьк

З ПЛЕМЕНІ НЕСКОРЕНИХ

15 листопада виповнюється 100 років від дня народження одного із організаторів партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни Івана Яковича Шишка. Він був сином бідняків із села Граддя, що на Колківщині, яке розташовувалося в мальовничій лісовій місцевості обабіч теперішнього автомобільного шляху Луцьк – Маневичі. З малих літ пізнав скруту та злидні, несправедливість з боку польської шляхти. Юнаком включився в активну пропагандистку діяльність серед місцевого населення, у 1934-му вступив до лав КПЗУ. Тоді ж був засуджений до 8-ми місячного тюремного ув'язнення (покарання відбував у м. Дрогобичі) за підозрою у вбивстві польського гайового (лісника) та революційні переконання. У подальшому постійно переховувався від переслідувань польської дефензиви.

Після входження західноукраїнських земель до складу Української РСР нетривалий час очолював тимчасовий сільський комітет за місцем народження, а у січні 1941 року став міліціонером Колківського рай відділення НКВС у Волинській області.

З початком Великої Вітчизняної війни евакуйований до міста Чернігова, де стає бійцем одного з партизанських полків Наркомату внутрішніх справ. Згодом в складі групи партизан потрапив в оточення. Болотистими лісами Чернігівщини та Білорусії добирався до рідних місць і вже у грудні 1941 приступив до створення одного з перших на Волині партизанських загонів із числа жителів навколишніх сіл Граддя, Копилля, Боровичі, Кукли, Яблунька та Угли. Серед його однодумців і соратників слід назвати місцевих патріотів Пилипа Мережу, Демида Матвійчука з Граддя, Василя Козоріза, Івана Лаврентьєва, Андрія Долбенка з Копилля, Нестора Чачбу з Куклів та інших. 15 березня 1942 року загін Івана Шишка приступив до активних дій проти німецьких окупантів, а незабаром в районі селища Маневичі зустрівся з передовою диверсійно-розвідувальною групою партизанського з'єднання під командуванням Івана Шитова.

У травні 1943 року партизанський загін під проводом І. Я. Шишка у кількості 28 осіб прибув у район Карпилівських лісів Житомирської області, де поряд з бойовими діями розгорнув агітаційно-масову роботу серед населення Смільчинського, Городницького та Новоград-Волинського районів у результаті якої загін виріс до 258 бійців й отримав назву «За Батьківщину». Він увійшов до складу партизанського з'єднання командиром якого був Іван Євменович Скубко (підпорядковувся штабу партизанського руху тодішньої Камянець-Подільської (тепер Хмельницької) області).

5 лютого 1944 року на базі партизанських загонів «За Батьківщину», імені Котовського, Хрущова і Щорса було сформовано самостійно діюче партизанське з'єднання під командуванням І. Я. Шишка з оперативним підпорядкуванням Українському штабові партизанського руху (УШПР) на чолі з генерал-майором Тимофієм Амвросійовичем Строкачем, майбутнім міністром внутрішніх справ УРСР.

За період бойової та диверсійної діяльності партизанськими формуваннями, якими командував Іван Шишко було пущено під укіс 49 ешелонів з живою силою, технікою та боєприпасами ворога. Шляхом мінування та засідок виведено з ладу 207 автомашин противника, підірвано 1 залізничний міст, на важливих автосполученнях спалено 4 дерев'яних мости. При проведенні операцій в тилу ворога знищено понад 6 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів, 16 танків, збито ворожий літак, пошкоджено 845 телефонно-телеграфних опор. Це була відчутна підтримка та сприяння регулярним частинам Червоної Армії при визволенні Правобережної України.

Іван Якович Шишко єдиний з числа партизанських ватажків-уродженців Волинської області удостоєний високої полководницької відзнаки ордена Богдана Хмельницького 1-го ступення. За бойові заслуги і особисту відвагу він також нагороджений орденами Червоного прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня та трьома медалями. За наявними відомостями його було номіновано до присвоєння звання Героя Радянського Союзу, однак відповідний указ так і не був підписаний.

27 квітня 1944 року згідно рішення ЦК КП(б)України та наказу УШПР з'єднання під командуванням І. Шишка було розформоване, а останній направлений в розпорядження зазначеного штабу. А вже у

І. Я. Шишко.

П. Ф. Форманчук.

серпні того ж року Івана Яковича обрали головою виконкому Славської районної ради депутатів трудящих Дрогобицької області (тепер селище міського типу на Львівщині), де він активно включився у відновлення мирного життя і відбудову народного господарства цього гірського краю. Згодом його перевели на аналогічну посаду до містечка Ніжанковичі на кордоні з Польщею у тій же самій області.

Життя відважного партизанського командира трагічно обірвалося у березні 1946-го. Легендарна постать нашого славного земляка Івана Яковича Шишка має правомірно посідати чільне місце, поряд з іншими героями, які внесли неоцінений вклад у Велику Перемогу над фашистською чумою.

На одній з надмогильних плит Луцького Меморіалу Слави, розташованого на місці старого військового цвинтаря, можна розібрати скромний напис „Командир розвідгрупи „Волинці” Форманчук Петро Федорович 1913-1974”. Народився він на Кам’янець - Подільщині у сім’ї наймита, закінчив Шепетівський педагогічний технікум, вчителював, працював інспектором РВНО, директором школи, заступником голови райвиконкому. У 1938 р., за партійним набором, направлений в органи держбезпеки. Служив старшим оперуповноваженим Водного відділу НКВС України, згодом, на аналогічній посаді у 1-му (розвідувальному) відділі новоствореного НКДБ УРСР.

У жовтні 1943 р. капітан держбезпеки П. Форманчук очолив розвідувально-диверсійну групу „Волинці”, яка успішно діяла на теренах Білорусії, Рівненської, Чернівецької та Закарпатської областей УРСР.

Мужність і жертви «Волинців» не були марними. Вони відволікали на себе значні сили ворога, знищили в боях понад сотню карателів. Загин одним із перших за фронтових формувань радянської розвідки вивчив маршрути руху по карпатських перевалах, розвідав прикордонний режим, сили ворога у регіоні, настрої місцевого населення, була зібрана цінна інформація щодо укріплення районів «лінії Арпада».

За проявлені мужність і героїзм під час рейдів у тили ворога багато «Волинців» були удостоєні державних нагород, а їх командир П. Форманчук відзначений орденом Червоного прапора і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня.

По війні служив на Станіславщині (тепер Івано-Франківська область), працював по лінії боротьби з оунівським підпіллям. За участь в спецопераціях по ліквідації і знешкодженню озброєних упівських формувань у 1948 і 1951 рр. нагороджений відповідно орденами Вітчизняної війни 2-го і 1-го ступення. На пенсію підполковник П.Ф. Форманчук вийшов з посади начальника відділу Управління держбезпеки у

Волинській області. Активний учасник ліквідації озброєних бандформувань на території області в тому числі Маневицького району.

Бойовики із спецгрупи “Ходаки” 4-го (розвідувально-диверсійного) Управління НКВС СРСР, яку очолював майбутній Герой Радянського Союзу білорус Євген Мірковський, влітку 1943 р. серед білого дня вивели з ладу електростанцію в м. Житомирі, захопили в офіцерській їдальні капітана військ СС з важливими документами, підірвали кабінет гебітскомісара цього міста Магіса, приміщення редакції націоналістичної газети “Голос Волині” і телеграф. У складі цієї групи був і 20-річний уродженець м. Тамбова Микола Кромський. За бойові подвиги у роки війни нагороджений орденами Вітчизняної війни, Червної Зірки, Партизанською медаллю 1-го ступеня.

У 1945 р. він закінчив міжкrajову школу НКДБ СРСР в м. Харкові та був направлений на оперативну роботу в органи держбезпеки Волинської області. Синьоозерна лісова Волинь стала для нього другою батьківщиною, тут Микола Костянтинович Кромський прослужив 20 років і вийшов у відставку за хворобою з посади начальника Маневицького районного підрозділу УКДБ.

Микола Півницький,
кандидат історичних наук, доцент
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
керівник робочої групи по підготовці тому “Звід пам’яток історії та культури України.
Волинська область”, м. Луцьк

КОВЕЛЬЧАНИ БЕРЕЖУТЬ І ШАНУЮТЬ ПАМ’ЯТЬ ПРО ВИЗВОЛИТЕЛІВ **(До 70-річчя з часу визволення Ковеля і Волині)**

Чудові літні дні і ночі 1944 року для тисяч волинян швидше нагадували пекло, оскільки на початку червня розпочались заключні бої Червоної Армії за визволення Волині. Епіцентром цих боїв стало місто волинських залізничників – Ковель. Саме тут, в цьому прекрасному куточку Волині, в її географічному центрі вирішувалось питання про те, як швидко й остаточно буде визволена від окупантів Волинська земля. Навколо Ковельського залізничного вузла відбувались найбільш жорстокі кровопролитні бої з пораненим, але ще доволі сильним нацистським звіром. І він дійсно огризався, як смертельно поранений хижак. Після зтяжних боїв (а вони, нагадаємо, з невеликими перервами і перемінним успіхом, тривали з березня 1944 р.) тільки 6 липня Ковель - цей стратегічно значимий залізничний вузол був визволений від нацистів.

До визволення Волині в кордонах 1939 р. залишалось ще 15 надзвичайно важких і не менш кровопролитних воєнних днів.

Гітлерівські загарбники повсюдно на Волинській землі полишили страшний кривавий слід, цей слід залишився і в душах наших людей. Слід доволі зловісний, коли ще й до сьогодні різні автори, в тому числі автори публікацій на Інтернет-сайтах, зокрема, найбільшому віртуальному смітнику під назвою «Вікіпедія», визволителів Волині й України, загалом, називають окупантами. Цитуємо, часточку з того, що там написано про Ковельську військову операцію: «21 липня завершилось повне вигнання німців з території Волинської області та відновлення **радянського окупаційного режиму** (виділено автором – М.П.) [22]». При цьому звертаємо увагу читача на посилання авторів віртуального опусу під № [22]. За цією невинною цифрою автори т. зв. «статті» у «Вікіпедії» приховали прізвище відомого історика Волині В.О.Кудя, тим самим підло використовують авторитет шанованої людини і вченого (Див. Кудя В. Битва за Ковель в 1944 році // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць.* — Луцьк: Надстир’я, 2003 — С. 81-83. [8]) [17]. Коментарі, здається, зайві. В тім і автор цих слів не гарантований від якоїсь прикрої помилки, але... Шкода лише, що всі (більш давні й новітні) переписувачі та «осучаснювачі» нашої історії не розуміли або й не знають і досі, що глум над минулим народжує лише потвор. Нині ж ми є живими свідками такого культурного виродження, коли пропаганда досить сумнівних цінностей та історичних фантазій і версій займає місце історичної правди...

А правда полягає в тому, що Велика Перемога у тому вікопомному 1945 році дала нашому народові надто дорогою ціною. Як підтвердження цього – братські та поодинокі могили, що ними рясно вкрита не лише земля України, Волині та Ковельщини, зокрема, але й багатьох країн Європи. На жаль, ситуація нині складається таким чином, що Європа, загалом, залишається і без совісті і без пам’яті про подвиг радянського народу, про Велику Перемогу в 1945 році.

До честі ковельчан, потрібно сказати, що вони не лише пам’ятають, але й шанують подвиг визволителів.

У плані підготовки «Зводу пам’яток історії та культури України: Волинська область» робочою групою зібрано доволі детальну інформацію про пам’ятки і пам’ятники, що засвідчують історичний подвиг радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни. В даному повідомленні ми згадаємо лише про окремі з них.

З історичної літератури та спогадів сучасників нам відомо, що бої за визволення Ковеля першими розпочали радянські партизани, хоча свої перші жертви на вівтар звільнення української землі від гітлерівських загарбників вони принесли ще задовго до початку боїв за місто. Про це, зокрема, нагадає **пам’ятник радянським партизанам**, що знаходиться на міському кладовищі по вулиці Незалежності.

Це доволі високий, прямокутної форми монумент білого кольору із зіркою на фронтоні. Встановлено пам'ятник у 1953 році. На пам'ятнику напис: «Радянські партизани, замордовані буржуазними націоналістами в січні 1944 р.», трохи нижче викарбовано 11 прізвищ.

Ще задовго до початку 1944 року Волинь перетворилась на справжній партизанський край. Активні бойові дії радянських партизан сковували сили ворога, що надавало допомогу Радянській Армії у проведенні наступальних бойових операцій і загалом мало важливе значення для визволення Ковеля [9, с. 128].

У січні 1944 року Український штаб партизанського руху дав завдання партизанському з'єднанню О. Ф. Федорова оволодіти Ковелем, захопити залізничний вузол та зруйнувати військові об'єкти ворога. На той час гітлерівське командування зосередило у місті значні військові сили і добре його укріпило. В ніч з 22 на 23 лютого партизани вийшли на вихідні позиції [8, с. 81]. Через кілька днів вони змогли прорватись на західну околицю міста і вивести з ладу залізничний вузол. Однак гітлерівці перекинули сюди додаткові сили піхоти і бойової техніки. Під натиском переважаючих сил ворога, партизанські загони, нажаль, змушені були відступити. Операція зазнала невдачі.

Наступним етапом боротьби за Ковель була Поліська наступальна операція 2-го Білоруського фронту, яка розпочалася 17 березня. Головний удар на Ковельському напрямі завдала 47-а армія генерал-лейтенанта В.С.Полєнова. В період з 19 по 27 березня точилися кровопролитні бої безпосередньо за Ковель. Окупанти використали систему дотів і дзотів з перехресним вогнем, інші залізобетонні укріплення. Протягом травня і червня тривали бої місцевого значення. За цей період відбулося поповнення військ і техніки. Після ретельної підготовки та передислокації військ, 6 липня була форсована річка Турія і у другій половині дня місто було повністю звільнене від окупантів [4, арк. 168].

Військовим частинам, які визволяли Ковель від німецьких окупантів присвоєно найменування «Ковельських» [1, с. 112]. У боях за Ковель загинуло чимало офіцерів і червоноармійців, багато з них одержали звання Героя Радянського Союзу посмертно.

Меморіальний комплекс Слави

Пам'ятник на честь радянських воїнів-визволителів або **Меморіальний комплекс Слави** розташований в центрі міста по вулиці Незалежності. Він був відкритий 9 липня 1977 року до 33-ї річниці визволення Ковеля від німецько-фашистських загарбників на честь радянських воїнів, які загинули в боях за визволення міста [6, арк. 14].

Меморіал воїнам-визволителям Ковеля складається із 26-метрової гранітної стели та бронзового монумента. Стела висотою 3,1 метра виготовлена у вигляді червоно-чорної стрічки, на якій золотими літерами вкарбовані імена полеглих у 1944 році воїнів. Їх тут 1549. У центральній частині – барельєфи Героїв Радянського Союзу: Ч. Бенделіані, В. Смірнова, В. Подколodнова, Г. Зелінського, В. Олійника [5, арк. 8]. До стели прилягає плита з полірованого граніту розміром 5x4 метри. Гранітом облицьований і постамент. Червоний і чорний граніт для пам'ятника заготовлений у кар'єрах Житомирщини. За проектом було вкладено близько сто п'ятдесят квадратних метрів гранітних блоків [3, с. 3].

Об'єднує меморіальний комплекс бронзовий монумент воїна. У правій, піднятій догори, руці він тримає меч. Воїн ніби застерігає: «Хто з мечем прийде – від меча і загине!». Висота фігури – 7,2 метра. Бронзова скульптура була відлита на Київській скульптурній фабриці, а монтаж здійснили спеціалісти Київських науково-реставраційних майстерень. Тут же встановлена і пам'ятна дошка, яка повідомляє, коли він був відкритий та хто його автори: архітектор Валентин Жигулін і скульптори Василь Вінайкін та Болеслав Карловський.

Біля підніжжя пам'ятника, у центрі, палає Вічний вогонь, який був запалений від Вічного вогню у Брестській фортеці-герої. Його полум'я висвітлює слова: «Іх много под вечной охраной гранита, но помни, внимающий этим камням – никто не забыт и ничто не забыто!»

Братські могили радянських воїнів

Братські могили радянських воїнів знаходяться на Ковельському міському кладовищі. Вони датуються 1944 роком, їх облагородили місцеві фахівці у 1956 році. Могили розташовані у два довгих ряди, в кожній з них поховано по кілька полеглих воїнів. Всі вони загинули у 1944 році під час визволення Ковеля та Волинської області від гітлерівських окупантів.

Пам'ятник на честь радянських воїнів

Монумент розміщений з правої сторони автостради Ковель – Луцьк біля залізничної колії Ковель – Сарни. Він встановлений у 1956 році фахівцями Львівської кераміко-скульптурної фабрики.

Увагу кожного мандрівника, який в'їжджає у м. Ковель або виїжджає з міста в луцькому напрямку, привертає, застигла в граніті, скорботна постать солдата, який віддає данину шани загиблим побратимам. Пам'ятник зведений в честь тих, хто починав з цього місця атаку в липні 1944 року, щоб остаточно визволити Ковель від загарбників [7, с. 3].

Братська могила радянських воїнів

На міському кладовищі по вулиці Незалежності встановлено великий монумент: на високому постаменті - скорботне скульптурне зображення Матері-Вітчизни з сином на руках.

Пам'ятник встановлено на честь 1620 солдат і офіцерів Червоної Армії, які загинули під час визволення міста Ковеля від гітлерівських загарбників. Їх імена викарбувані на бокових гранях монументу.

Могила датується 1944 роком, пам'ятник споруджений у 1958 році, його автори – скульптори Львівської кераміко-скульптурної фабрики [14, с. 140]. Збоку, за монументом (трохи позаду) знаходяться надгробки могил Героїв Радянського Союзу капітана В. А. Смірнова, старшого лейтенанта В. К. Олійника, майора Підколоднова, полковника Моргуліса, підполковника Фадєєва, і підполковника Безсонова.

Меморіал на честь робітників Ковельського локомотивного депо, які загинули в роки громадянської і Великої вітчизняної війни

Меморіал на честь робітників локомотивного депо, які загинули в роки громадянської війни у 1920 році та у Великій Вітчизняній – у 1941 – 1945 років, розташований у сквері локомотивного депо. Він встановлений у 1969 році (автор – Корнілов В.) та містить надпис: «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

Меморіальний монумент Слави спорудили робітники своїми силами. Уздовж всього скверу, мов килим, тягнеться тротуарна доріжка. По обидва боки її на земляних підвищеннях виготовлені годинник і календар. Килим-тротуар упирається в монумент, на ньому скульптурне зображення залізничника, льотчика, танкіста і солдата. На колоні виконано мозаїкою постать скорботної Матері-Батьківщини, у підніжжі якої - зірка з чашею для вічного вогню [10, с. 3].

Пам'ятник на честь радянських артилеристів

Пам'ятник-гармата на честь радянських артилеристів, розташований у південно-східній околиці міста, з правої сторони автотраси Ковель – Луцьк при виїзді з міста. Встановлено у 1975 році, напередодні Дня Перемоги в знак військової доблесті воїнів-артилеристів, які визволяли Ковель від німецько-фашистських загарбників. Напис на пам'ятній дошці, яка була розбита вандалами, розповідав, що така ж гармата (гаубиця зразка 1941 року) знаходиться і в Центральному музеї Збройних Сил СРСР з такою ж бойовою характеристикою. Вона була на озброєнні батареї 969 артполку 60-ї Севської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії, брала участь в боях за визволення міст Дмитрів-Льговський, Севськ, Озаричі, Ковель, Сельце, Варшава.

На сьогодні на фронті монументу встановлена нова пам'ятна дошка, яка повідомляє що пам'ятник-гармата встановлений на честь 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років. Пройшла з боями 2445 кілометрів, своїм вогнем знищила 9 гармат, 11 танків, німецьку переправу через річку Турію, багато солдат і офіцерів ворога.

Могила Героя Радянського Союзу Олійника В. К.

Поблизу братської могили воїнів знаходиться могила Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта Олійника Вадима Клавдійовича. Він народився 20. 11. 1922 року в селі Клетенка, нині Хмельницької області. В радянській армії з 1940 року. Закінчив Бакінське училище зенітної артилерії в 1941 році. Він загинув у 1944 році, пам'ятник споруджено у 1984 році.

Біля села Дубова зав'язався нерівний бій батареї 1991-го полку 64-ї зенітно-артилерійської дивізії, якою командував Вадим Клавдійович Олійник, з переважаючими силами противника. Батарея знищила п'ять «тигрів», самохідку і літак [2, с. 61]. Невелика висота відрізала значні сили німців від головних частин, що знаходились у Ковелі. На батарею вийшли танки, її бомбила авіація, наступала піхота. Один за одним гинули бійці – Олійник залишився сам-на-сам з ворогом. Герой вів бій далі, смертельно поранений, випускник Бакинського зенітного училища не відступив. Йому було всього 22 роки [13, с. 175].

Могила Героя Радянського Союзу Смирнова В. А.

Капітан Володимир Антонович Смирнов народився 10. 08. 1920 року в селі Лоцемля, нині Калінінградської області. В 1940 році закінчив Харківську військово-авіаційну школу штурманів.

На фронтах Великої Вітчизняної війни з 1942 року. Штурман ескадрильї 72-го авіаційного розвідувального авіаційного полку капітан Смирнов з листопада 1943 року здійснив 119 вильотів. Льотчики-розвідники внесли неоціненний вклад в справу перемоги. Під Ковелем нагромадилися великі сили ворога. Завдання було просте – визначити дислокацію ворожих танків. Один за одним в небо піднімалися розвідники і повертались ні з чим. Тільки Смирнов і Подколоднов розпізнали секрет ворога – танки німці маскували під скиртами сіна за Ковелем у напрямку Хелма. В небі з'явилась ворожа ескадрилья. Льотчики, передаючи цінні дані про розташування німецьких танків в штаб, вступили в нерівний бій з ворогом. Вистрибнути з палаючого літака вони не встигли. Ковельський цвинтар став їх останнім пристановищем [15, с. 220]. Посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Могила Героя Радянського Союзу Подколоднова В. Г.

Майор Подколоднов Віктор Гаврилович народився 18. 01. 1918 року на хуторі Мала Єврошка, нині Волгоградської області. У радянській армії з 1936 року. Закінчив Сталінградське військово-авіаційне училище пілотів у 1939 році. На фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1941 року. Заступник командира ескадрильї, сто тридцять разів піднімався в небо війни. Він уміло відбивав атаки, маневрував у повітрі. Подколоднов зафотографував 7600 квадратних кілометрів місцевості, де дислокувався ворог. Ці знімки – важливий показник його роботи, літопис його майстерності і доблесті. Останній свій виліт зробив у небі над Ковелем. У повітряному бою йому і Володимиру Смирнову вдалося збити два німецькі літаки, але поєдинок був нерівний [16, с. 3]. Похований на Ковельському міському кладовищі. Пам'ятник встановлено у 1984 році.

Пам'ятник залізничникам

Пам'ятник «Паровоз» Су 253-25 знаходиться поблизу залізничного вокзалу, як символ заслуг залізничників міста. Його відкрито у Всесоюзний день залізничника - 5 серпня 1984 року. На пам'ятнику була меморіальна дошка: «В честь мужества и героизма железнодорожников г. Ковеля, проявленных в период установления Советской власти, борьбы с немецко-фашистскими оккупантами, восстановления народного хозяйства. Август 1984 г.». До цього часу паровоз знаходився поблизу села Дубове Ковельського району в музеї Ковельських залізничників, який згодом був закритий. На цьому паровозі тридцять років працював машиніст, визволитель міста Ковеля, Савочкін Володимир Гурійович.

У 2012 році його було реконструйовано за кошти організації «Патріоти Волині». З'явилася й пам'ятна дошка, на якій зазначено, що паровоз виготовлений у 1950 році, він є одним з найкращих зразків пасажирських паровозів у світі, встановлений Львівською залізницею в 1984 році з нагоди 40-ї річниці визволення міста Ковеля від фашистських загарбників. Тепер пам'ятник є окрасою Привокзальної площі.

Пам'ятник жертвам Другої світової війни

Пам'ятник жертвам Другої світової війни розташований між Андріївською та Михайлівською церквами, біля старого цвинтаря. Коштами на його зведення посприяв народний Союз Німеччини, головним фундатором його встановлення виступив Український фонд «Єднання», чимало зробили для цього органи влади міста та області, організації ветеранів війни Ковеля та міста Детмольда (ФРН) [11, с. 2]. Ідея проєкту належить директору художньої школи Олені Цьомик. Відкрито пам'ятник у 1996 році.

В центрі постаменту восьмиметровий чорний гранітний хрест, що символізує мир. Він нагадує, що всі народи рівні перед Богом і не війна, а єднання мають стати основою життя. Земна куля, на яку опирається хрест, розщеплена братовбивчою війною надвоє. З неї стікає червона людська кров. Із землі проростає пагін, який промовляє до молодого, оновленого покоління про сенс життя. На мармурових плитах, по обидва боки Хреста, українською та німецькою мовами виписано бронзовою чеканкою слова: «В пам'ять полеглим у Другій світовій війні в ім'я миру і взаєморозуміння між народами». Біля підніжжя пам'ятника закладено капсули із землею, привезеною з Німеччини, Білорусі та інших країн [15, с. 54].

Пам'ятник на Бахівській горі

Пам'ятник на Бахівській горі розташований з правої сторони дороги Ковель – Камінь-Каширський, у лісі за 6 кілометрів від межі міста. Він знаходиться на кургані, який було насипано у 60-ті роки ХХ століття. Гранітний пам'ятник встановлений ще у 1990 році, але у 1996 році - відкрито новий. Пам'ятник засвідчує страшну сторінку з життя місцевого єврейського населення, розстріляного у 1942 році нацистами і їхніми посіпаками. У 1944 р. тут стояв пам'ятний стовп, на якому було викарбовано цифру «18000» [15, с.57].

Ще одним своєрідним пам'ятником, поряд із обелісками на братських могилах та «Книгами пам'яті» повинен стати «Звід пам'яток історії та культури України: Волинська область». Сьогодні нам необхідно як найповніше відновити історичну пам'ять про хід воєнних операцій, про всіх, хто загинув у полум'ї війни (від першої до останньої її жертви) і знайшов вічний спочинок у волинській землі. Тепер це вже наша, волинська історія, а також історія держави Україна, тому й вивчати і шанувати її маємо як свою власну.

1. *Волинь Радянська (1939–1964 рр.). Збірник документів і матеріалів. Ч. 3 / [за ред. Н. Л. Алексєєвої, В. О. Замлинського, Л. М. Мінаєва]. – Львів : Каменяр, 1971. – 326 с.*

2. *Волинь туристическая: Путеводитель // [В. Т. Денисюк, В. А. Наконечный, Н. А. Пирожко, А. В. Филатенко]. – Львів : Каменяр, 1984. – 96 с.*

3. *Дейнека С. Пам'ять, втілена у бронзу і граніт / С. Дейнека // Прапор Леніна. – 1975. – № 89. – с. 3 с.*

4. *Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). Ф. Р-66 Архивный отдел Волинского облисполкома, г. Луцк. 1946–1952 гг. оп. 4. Спр. 13. Список городов, районных центров, железнодорожных станций и населенных пунктов с указанием даты оккупации их немецко-фашистскими захватчиками, причиненного ущерба и даты освобождения их войсками Советской армии. Т. 1. 1946 г., 217 арк.*

5. *ДАВО. Ф. Р-164 Волинская обласная комиссия по учету ущерба, нанесенного немецко-фашистскими захватчиками народному хозяйству и населению, г. Луцк, 1945 г. оп. 3. Спр. 15. Список могил героям Отечественной войны павших в боях с немецко-фашистскими и немецко-украинскими националистами. 20 августа 1944 – 30 декабря 1945., 98 арк.*

6. *ДАВО. Ф. Р-3146. Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 1966–1993 рр. оп. 1. Спр. 83. Лекции о памятных местах и памятниках истории и культуры Волинской области, разработанные сотрудниками облорганizations в 1971 году, 57 арк.*

7. *Ковальчук В. Пам'ятник визволителям / В. Ковальчук // Прапор Леніна. – 1984. – № 171. – с. 2.*

8. *Кудь В. Битва за Ковель в 1944 році / Вадим Кудь // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23–24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – с. 81–83.*

9. *Михайлюк О.Г., Кічий І.В., Півницький М.Д. Історія Волині / Олексій Григорович Михайлюк, Іван Васильович Кічий, Микола Дементійович Півницький [за ред. Д. С. Карпин]. – Львів : Вища школа, 1988. – 240 с.*

10. *Олександренко М. Запалав вічний вогонь / М. Олександренко // Прапор Леніна. – 1969. – № 107. – с. 3.*

11. *Ольхевич Г. Пам'яті жертв війни / Гнат Ольхевич // Вісті Ковельщини. – 1996. – № 80. – с. 1–2.*

12. *Пацук О. Історія православних храмів міста Ковеля / Олена Пацук // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5–6 грудня 2008 р. – Луцьк : Надстир'я, Ковель : ТОВ Ковельська міська друкарня, 2008. – с. 151–157.*

13. *Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис / Анатолій Семенюк. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 314 с.*

14. *Семенюк А. Ковельські цвинтарі / Анатолій Семенюк // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 23–24 жовтня 2003 р. У 2-х частинах. Ч. 1. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – с. 139–141.*

15. *Семенюк А. В. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчі нариси / Анатолій Семенюк. – Луцьк : Надстир'я, 2010. – 552 с.*

16. *Скоклюк С. Бій у небі / С. Скоклюк // Прапор Леніна. – 1984. – № 176. – с. 3.*

17. http://uk.wikipedia.org/wiki#cite_note-22.

Людмила Ланшина,
старший науковий співробітник відділу природи
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

СКАРБ, ПОДАРОВАНІЙ ПРИРОДОЮ – ЧЕРЕМСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК

Створення природних заповідників – найбільш досконала і повна форма збереження в природному стані як окремих компонентів природи, насамперед, рослинного і тваринного світу, так і природних комплексів у цілому. Значення заповідних територій зростає у зв'язку із посиленням технічного навантаження на навколишнє природне середовище. Вони виконують функції скарбниці унікальних і типових ландшафтів, генофонду рослинного і тваринного світу, є базами досліджень еталонних природних комплексів, своєрідними „живими лабораторіями” [4, 138].

Маневицький край, як споконвічна волинська земля, має цікаве історичне минуле, унікальні природні ландшафти та значний соціально-економічний потенціал.

На території Маневицького району знаходиться 50 природно-заповідних об'єктів, 7 з яких загальнодержавного значення. Площа заповідного фонду складає 11,4 тис. гектарів.

Унікальний куточок природи західно-поліського краю Черемський природний заповідник створений Указом Президента України від 19 грудня 2001 року № 1234/2001 „Про створення Черемського природного заповідника” з ініціативи державної екологічної інспекції Маневицького району.

Заповідник знаходиться на північному заході Волинської області, Маневицького району. Підпорядкований Державному комітету лісового господарства України, знаходиться у структурі Волинського обласного управління лісового та мисливського господарства.

Черемський природний заповідник був створений на базі Черемського ботанічного заказника (1978 р.) загальнодержавного значення площею 908 га [6, 33], орнітологічного заказника місцевого значення урочище Сузанка, загальнозоологічного заказника місцевого значення Карасинський та ботанічного заказника місцевого значення Карасинський ялинник-1. На сьогодні загальна площа заповідника становить 2975,7 га. З них: лісові землі займають площу 1849,2 га (62,2%); вкриті лісовою рослинністю землі – 1809,8 га (60,8%), болота займають площу 1108,1 га (37,2%) та озера 18,7га (0,6%). Тут зосереджені переважно соснові та вільхові насадження, водні екосистеми представлені озерами Черемське і Редичі, струмками, каналами.

З територією заповідника пов'язано багато цікавих історичних фактів. Наприкінці XIX століття Черемське болото передбачалось осушити.

Перші наукові дослідження природних комплексів на півночі Волині проводилися Західною експедицією з осушення боліт під керівництвом І. Й. Жилінського (1873 – 1902).

Протягом 1874 – 1897 рр. на території Прип'ятського Полісся були побудовані перші осушувально-сплавні канали. Але через відсутність залізниці, неякісні ґрунтові дороги, погану прохідність заболочених територій, віддалену ділянку освоїти так і не вдалося. Учасники експедиції описали лише характерні особливості природних умов Полісся.

З 1929 по 1933 роки Польським управлінням меліорації Полісся було викопано кілька меліоративних каналів для покращення умов вивезення лісових порід. Канал, що проходив у центральній частині болота, через озеро Черемське, був зроблений без шлюзів, поступово заростав і замулювався. І хоча він знаходиться в незадовільному стані та все ж й до сьогодні є діючим.

Дещо пізніше із сучасною територією заповідника пов'язані події партизанського руху під час Другої світової війни. В урочищі Кухів Груд розміщувався партизанський загін. У північно-східній частині заповідника збереглося кілька поховань невідомих солдатів. Нині в урочищі Сузанка встановлено пам'ятник загиблим партизанам, відтворені землянки, у яких вони жили.

Найбільш фундаментальні комплексні наукові дослідження були здійснені у післявоєнний період. З 1960 по 1970 роки було проведено землевпорядкування та перші лісотаксаційні роботи з використанням аерофотозйомки та картографічного методу. У 1970 – 1980 роках територію заповідника досліджував співробітник Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного – О. І. Прядко, який у 1974 році видав працю „Растительность и стратиграфия болота Черемского в Западном Полесье. Вопросы физиологии, биохимии, цитологии флоры Украины”.

У 1983 році вийшла в світ ґрунтова праця Т. Л. Андрієнко „Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны”, у якій подається опис Черемського болота, наведено дані про домінуючі

угруповання рослин та їх видовий склад, представлено еколого-ценотичний і стратиграфічний профіль цієї місцевості.

У 1985 році комплексна експедиція Українського лісовпорядкувального підприємства провела ґрунтолісотипологічні дослідження території, в результаті яких було зроблено детальний опис ґрунтового покриву і типів лісу.

Черемський природний заповідник являє собою природно-територіальні комплекси, де збереглися мало порушені антропогенною діяльністю суцільні лісові масиви з унікальним еумезотрофним осоково-сфагновим болотом Черемське. Подолавши болото можна потрапити на острів з листяними породами дерев, квітами і з якого відкривається краєвид Черемського озера. На території заповідника є озеро Редичі, а за його межами річка Веселуха, яка впадає в Прип'ять-Стохід.

Черемський природний заповідник включає в себе: меморіал, територію озера, просіки і кварталні лінії, болото, ліси.

Найбільшою цінністю для заповідника є Черемське еумезотрофне осоково-сфагнове болото, одне із найбільших та найкраще збережених перехідних боліт України, що розглядається як цінне водно-болотне угіддя міжнародного значення. Потужність торфо-болотних покладів сягає 10 метрів, а прогулянка сфагнума нагадує водяний матрац або морське гойдання корабля. Проте захоплюватися не варто, адже є так звані „вікна”, з яких уже не виберешся ніколи. Болото вражає своєю фіторізноманітністю: льодовикові реліктові верби (лапландська і чорнична, бореальна, карликового зросту), береза низька, шейхцерія болотна, образки болотні, росички, пухирники, осоки заплавної і стрункокореневищна. Науковим відділом заповідника та фахівцями з інституту зоології ім. Шмальгаузена (м. Київ) і науково-екологічної фірми „Світ птахів” (м. Луцьк) було підготовлено наукове обґрунтування і подано офіційну заявку про внесення Черемського болота до Рамсарської конвенції боліт міжнародного значення. На сьогоднішній день Черемське болото стоїть у списку під четвертим номером із 23 водно-болотних угідь, перспективних до внесення в Рамсарський список. Внесення Черемського болота до цього Списку сприятиме більш ефективному його збереженню, охороні, проведенню наукових досліджень фоновому моніторингу.

Щодо походження назви „Черемське”, то одна з місцевих легенд розповідає, що міфічним володарем лісів є Ох (поблизу озеро Охнич серед лісу), а боліт – Чірмус (Чірем, Черемис (болото „Чірмуське”). Болото, в свою чергу, подарувало назву озеру, що знаходиться в самому серці заповідника. Озеро Черемське доволі глибоке – 7 метрів, на піщаному дні проявляються три джерела. Вода у ньому темно-коричневого кольору відлякує охочих скупатися. Неповдалі надокучливо провокують на гру бобри, плескаючи по водному плесу. Навколо буває рослинність, відчувається дух первозданності живого. Краса дихає у природі, в її нескінченно різноманітних формах.

Неподалік від озера Черемське знаходиться острів, де серед прадавнього корінного лісу, закопаний в землі польський меліоративний залізний знак. На ньому зазначена аббревіатура польського бюро з меліорації: MEL POL (меліорація Полісся), викарбувано проектовану площу осушення – 1293 га.

На території заповідника відсутні лінії електропередач, дороги з твердим покриттям, населені пункти. Саме завдяки цьому тут збереглися унікальні та типові представники флори та фауни.

На емблемі Черемського заповідника у центральній частині зображена шейхцерія болотна (реліктова рідкісна рослина), яка є його своєрідним символом. Саме завдяки наявності угруповань цього „червонокнижного” виду в 1978 році тут був створений заказник, а Черемське болото не було осушене. Ця загадкова рослина уособлює в собі дух древньої флори дольодовикового третинного періоду. Напис „Черемський природний заповідник” подано червоним кольором на білому фоні стрічки. Ці кольори є традиційними для Волині та Полісся. До речі, червоний колір є символом охорони природи та заповідної справи, а білий – символ чистоти і прозорості. В центрі зображено Черемське озеро із рідкісними угрупованнями Червоної книги України: латаття сніжно-білого і глечиків жовтих. Салатовим кольором означено болото, яке міцно тримає в своїх обіймах озеро, у верхній частині – голубе небо. Навколо озера зображено ялини, які символізують плечі заповідника – зелені лісові масиви, що становлять близько 60% території.

Флора заповідника нараховує понад 800 видів, серед яких зустрічається чимало рідкісних – 65 та занесених до Червоної книги України – 36, зокрема, баранець звичайний, сон широколистий, зозуліні черевички справжні, смілка литовська, шейхцерія болотна, береза темна та інші.

За даними наукового відділу Черемського природного заповідника серед хребетних тварин відмічено 227 видів: 18 – риби, 12 – земноводних, 7 – плазунів, 141 – птахів та 49 – ссавців. До Червоної книги України занесено 44 види фауни (з них 22 – хребетних): рись звичайна, видра річкова, зміїд, пугач, борсук, корольок червоноголовий, норка європейська, скопа та інші.

Статус, який отримав цей унікальний природний комплекс, є найвищим. Черемський природний заповідник – 17 природний заповідник України.

Як науково-дослідна та еколого-освітня установа заповідник тісно співпрацює із закладами освіти (школами, ліцеями, університетами) та інститутами НАН України (Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (м. Київ), Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена (м. Київ), Навчально-науковий інститут лісового та садово-паркового господарства НУБіП України (м. Київ)). У заповіднику існує науковий відділ, який займається дослідницькою роботою. Закладено дванадцять постійних пробних площ (науково-дослідних полігонів-стаціонарів), еколого-ценотичний профіль з метою моніторингу сукцесійних змін. Розроблено екологічну стежку, формується гербарій, експозиційні матеріали і бібліотека, проводяться екскурсії, польові практики студентів.

1. Вовк П. К., Терлецький В. К., Яценко П. Т. Незаймана краса Волині: Розповідь про природо-охоронні об'єкти Волинської області / П. К. Вовк, В.К. Терлецький, П.Т. Яценко. – Львів: Каменярь, 1989. С. 18–21.
2. Довкілля Волині: економічна доповідь / ред. О. А. Сімонін. – Луцьк, 2008. – 21с.
3. Маневиччина – краса Волинського Полісся: інформаційно-рекламне видання / упор. М. У. Садова, П. М. Хомич. – Луцьк: Медіа, 2004. – 38с.
4. Маневиччина крізь віки: науково-краєзнавчий нарис / упор. П. Хомич. – Луцьк: Медіа, 2005. – С. 131–135.
5. Маневичі – Сулув: транскордонний путівник. – С. 28–42.
6. Природно-заповідний фонд Волинської області / упор. М. Химин, В. Тутейко, О. Грицай та ін. / Огляд територій і об'єктів природно-заповідного фонду в розрізі районів. – Луцьк: Ініціал, 1999. – С. 33.
7. Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир украинского Полесья в аспекте его охраны / Т. Л. Андриенко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 80–83.

Сергій Лис,

*старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк*

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОГО ОБЛАСНОГО МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ» (1964 – 1985 рр.)

Друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років – складний і дуже суперечливий період у розвитку українського театрального мистецтва та української культури загалом. Саме на ці роки припадає період наполегливого, майже маніакального мусування брежнєвсько-сусловської концепції розквіту, зближення та злиття всіх народів СРСР в одну нову «історичну спільність» – радянський народ. Тобто, в перспективі українська нація мала зникнути як самодостатня спільнота, розчинившись в «радянській», а по суті – в російській. Головним же чинником для впровадження комуністичної ідеї про єдиний «советский мир» (в наш час путінський режим в Росії, вже не криючись, називає його «русским миром») керівна радянська верхівка обрала культуру – найбільш дотичну, поруч з релігією, до людської душі і суспільного духу сферу.

І якщо цей період називають добою «імітації», бо «імітували демократію, віру у високі ідеали, чесну працю і гідну платню» [11, 391], то у сфері культури це була подвійна імітація. З одного боку, дуже пильна увага до галузі, проголошення курсу на її розквіт, будівництво приміщень культурних та мистецьких закладів (у 1970-і роки збудовано рекордну кількість театрів), постійне проведення конкурсів-оглядів художньої самодіяльності, помпезних свят, приурочених оспівуванню радянського способу життя. З другого – намагання повністю приборкати культурно-мистецький процес, контролювати його, використовуючи для пропаганди комуністичних ідей та формування свідомості «гомо советікус» – слухняного виконавця наказів компартії, котрий не задумується, якого він роду.

Після кремлівського внутріпартійного перевороту 1964 року до влади в СРСР приходять Л. І. Брежнєв та група неосталіністів у КПРС. Після хрущовської відносно ліберальної «відлиги» наступають брежнєвські «заморозки», а потім і «застій». Та на театральному мистецтві це позначилося не одразу. Так, ще в 1967 році у Волинському обласному музично-драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка відчувався дух шістдесятництва і на виробничій нараді з обговорення та прийому вистав директор театру К. Наумов говорив: «У театрі треба, щоб усі розмовляли на українській мові і виправляли вимову під час репетицій» [2]. Зазначу також, що з 1945 року і по 1972 рік включно головним режисером театру був заслужений артист Казахстану Б. Лур'є.

У січні 1969 року вийшла постанова ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, закладів культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень публікованих матеріалів і репертуару» [8, 351]. Це був перехід рубікону та початок повномасштабного наступу на українську культуру. Питання української мови, художній рівень – все це стає другорядним, головне – ідеологічне спрямування. Так, на виробничій нараді в тому ж 1969 році з приводу здачі виставки «Р.В.Р.» за Аркадієм Гайдарем режисер-постановник Сидоренко на повному серйозі наставляє акторів: «Ми не добилися революційної динаміки... Ми забуваємо театр тридцятих років – плакатність, агітки і т. д. Ми повинні створити виставу-агітку, плакат» [3]. Цього ж року, крім «Р.В.Р.», волиняни поставили «Любов Ярову» Костянтина Треньова. Вимоги, що звучали під час здачі: ніяких сентиментів, ніякої плаксивості в образі Ярової – залізний темперамент, цілеспрямованість [3].

На початку 1970-х років на місці міського парку було вирішено побудувати нове, більше за розмірами приміщення для Волинського обласного театру. І хоч на генеральному плані розбудови Луцька для нового приміщення театру було відведене інше місце, партійне керівництво області настояло на тому, щоб спорудити його саме тут, як ідеологічне протиставлення Луцькому кафедральному Свято-Троїцькому собору. У 1975 році відбулося урочисте відкриття новозбудованого музично-драматичного театру (архітектор О. Крилова), з великим залом на 800 місць [10, 146 – 147].

А от права на творче самовираження акторів театру комуністична влада значно обмежила. Як згадував головний режисер Волинського обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка (у 1973 – 1986 роках [6]), нині заслужений артист України Еділ Ольшевський, «репертуар театру затверджувався на всіх рівнях (художня рада, обласне управління культури, обком КПУ, Міністерство культури України), потім міністр видавав наказ – такий собі буклет з переліком п'єс та вказівками, коли, де і ким мають бути поставлені... В ті часи слід було ставити 7 – 8 вистав на рік. Було чітко визначено,

скільки яких п'єс має ставитися – українських класичних, українських радянських, зарубіжних, братніх народів і дитячих. А особливо дошкуляли вказівки постановки вистав до дат, а цих «дат» з кожним роком все збільшувалося і «датські» вистави були недовготривалими у репертуарі. Існувала така своєрідна манера «пропаганди» драматургії, внаслідок чого афіші різних театрів мало чим відрізнялися одна від одної» [7, 27].

Також, при складанні репертуару треба було пам'ятати про суворе табу на твори митців-дисидентів, які виїхали за межі СРСР. Заборонено було ставити вистави, брати до роботи сценарії, навіть виконувати пісні, автори яких втекли крізь комуністичну «залізну завісу» на Захід. Суворе табу встановлювалося навіть до тих утікачів з «комуністичного раю», твори яких були абсолютно нейтрального змісту щодо радянського устрою.

Справжні драми у волинському колективі розгорталися навіть з приводу вистав за творами Лесі Українки. 1978 року театр взяв до постановки п'єсу Миколи Олійника «Одержима» – про Лесю Українку. Головний режисер театру Еділ Ольшевський та виконавиця головної ролі Людмила Приходько (нині народна артистка України) запропонували авторові замінити деякі декларативні уривки на тексти творів і листів Лесі Українки. Він погодився. Почалася спільна праця драматурга і режисера в Ірпені, у будинку творчості. Еділ Ольшевський попрацював навіть у Київському музеї Лесі Українки, зустрівся з науковцями, письменниками, які писали про Лесю Українку. Почалися репетиції. Вистава обіцяла бути справді цікавою і глибокою. А після здачі її – довга пауза у залі, після якої експертна комісія... не прийняла вистави.

«Причиною цього неприйняття було те, що в ній начебто не прочитується соціал-демократична суть творчості поетеси, не відчувається вплив ідей Мерджинського, а натомість чітко прокреслена трагедія кохання, намагання Лесі попри конфлікт з матір'ю, в боротьбі з тяжкою хворобою, не зрадити своїй Музі, своїй любові, довести, що вона – Жінка» [7, 32].

Режисерові «запропонували» змінити трактування образу головної героїні, зробити акцент на революційно-демократичному характері творчості й життя великої поетеси. Але й після змін виставу не приймали ще два рази. Зрештою вона вийшла. З червоними знаменами через вікна, з поліцейськими свистками, тупотом копит і... «Марсельською», ввімкнутою на повну потужність. Режисер чекав нагоди, аби швидше зняти з репертуару цей покруч, у якому не залишилося нічого від його задуму і який, як зізнавався Е. М. Ольшевський, «болісним рубцем залишився на душі» [7, 31]. Такі історії не поодинокі.

Міністерство культури все більше нав'язує театрам, що треба ставити і де виступати, встановлює ліміт на українські твори. Як згадували актори Волинського обласного музично-драматичного театру, дуже часто під час гастролей (і не тільки в Росію, але й у східні області України) їх змушували давати вистави і навіть співати пісні з них російською мовою. Доводилося терміново робити переклади. Але часто на сцені переклад забувався, актори переходили на рідну мову, тоді спохоплювалися, плуталися і продовжували мішаниною – одне слово російською, два українською. Виходило, як казав заслужений артист України Олександр Пуц, щось на зразок «тут, здесь...» [9].

Головний режисер Еділ Ольшевський згадував, як дорогою від Луцька до Хабаровська актори були змушені за вісім днів перекласти в потягу тексти вистав. Хоча глядачі в Сибіру, Крайній Півночі та на Далекому Сході, де проживала і проживає величезна кількість українців, тепло сприймали спілкування саме українською мовою і хотіли почути вистави, особливо класику, саме нею [6]. Вочевидь, що як тоді, так і тепер, українці, одна з найбільших національних громад в Російській Федерації, повністю позбавлені законного права на збереження та розвиток своєї культури і мови.

У Волинському краєзнавчому музеї також зберігаються матеріали про гастролі акторів колективу Волинського обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка в Магнітогорську та Златоусті, де вони грали у постановці, звичайно ж російськомовної, комедійної п'єси К. Васильєва і М. Пляцковського «Бабий бунт» (музика Є. Птічкіна) за мотивами «Донских рассказов» М. Шолохова. І все це – на честь 325-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією [12]. В 1965 – 1985 роках у гастрольних маршрутах театру зазначені (окрім вже вище згаданих) міста Брест, Воркута, Інта, Сизрань, Тольятті, Таганрог, Іркутськ, Новосибірськ, Новокузнецьк, Міас, Владивосток, Барнаул, Ростов-на-Дону [1, 72]. Отже, волинські актори побували і в Білорусі, і на Донських землях, і в середньоазіатській частині Росії, і в Сибіру, і на Далекому Сході, та навіть на Крайній Півночі. Але, звісно, при цьому їхні вистави все більше ставали комуністичними агітками, виразниками радяно-російської квазікультури. Наприклад, 31 січня 1975 року до Волинського театру надійшов лист першого заступника міністра культури УРСР Ярослава Вітошинського, в якому той настійно рекомендує обов'язково взяти до репертуару виставу, присвячену 70-річчю російської революції 1905 – 1907 років [4]. Про суто комуністичні річниці і говорити не доводиться...

В доповідній записці Головного управління театрів до колегії Міністерства культури Української РСР цього ж року зазначено: «Протягом січня-червня 1975 року театральний республіканський план – показати глядачам 170 прем'єр за творами радянських і зарубіжних драматургів. З них 47 належать сучасним російським авторам, 39 – українським, 15 – переклади драматургії братніх народів СРСР, 11 – сучасних зарубіжних авторів та 28 творів вітчизняної і світової класики. Переважна більшість п'єс, які театр планує поставити, створені радянськими драматургами, відбивають сьогоднішній день життя нашого народу... Кращими постановками 1975 року про трудові звершення радянського народу в наші дні та героїчне минуле Радянської Батьківщини театр планує зустріти XXV з'їзд Комуністичної партії України» [4]. З цієї доповідної записки можна скласти уявлення про те, яким драматургам і яким творам надавалася перевага.

З 1976-го театральні колективи починають брати соціалістичні зобов'язання. Обов'язковий пункт у них – виступи в колгоспах, у робітничих колективах. Скажімо, в інформації обласному управлінню культури за 1981 рік Волинський обласний театр звітує, що протягом року «побував у всіх п'ятнадцяти районах області, показав трудівникам села 122 вистави (при плані 96), на них побувало 29 тисяч чоловік». В соціалістичних зобов'язаннях колективу Волинського обласного музично-драматичного театру на 1985 рік записано: «Єдинодушно одобривши і підтримуючи внутрішню і зовнішню політику Коммунистической партии и Советского правительства, каждый работник театра обязуется быть образцом дисциплины на работе и в быту. Коллектив Волинского областного музыкально-драматического театра имени Т. Г. Шевченко взял следующие обязательства: обратит внимание на создание спектаклей высокого идейно-художественного уровня, актуальной проблематики; выходя из задач ЦК КПСС по культурному обслуживанию тружеников села, постоянно развивать и укреплять содружество с колхозами... на протяжении года провести отчет театра перед труженниками колхозов;... усилить шефские связи с производственными предприятиями; выполнить производственно-финансовый план года до 25 декабря» [5].

Радянська система змушувала, звичайно, організовано ходити на нав'язані до постановки вистави. Але при цьому реальна популярність театрів падала. Трагічною була доля багатьох талановитих українських режисерів та акторів, які або ставали неформатними і часто втрачали шанси на повноцінну роботу за фахом і покликанням, або «ламалися», пристосовувалися до системи, втрачаючи при цьому значну частину свого таланту.

При цьому саме українські театри, особливо регіональні, найбільш страждали від радянської ідеологічної машини. Московські та Ленінградські театри зберігали право на певні свободи у виборі репертуару та гру акторів. Тому вони залишалися на світовому рівні. Українське ж театральне мистецтво, як і українську культуру загалом, радянська тоталітарна система прагнула знищити, перетворити на провінційний додаток російської культури.

Та все ж і в період «застою» помітними подіями в роботі Волинського обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка були постановки п'єс: «Лісова пісня» Лесі Українки, «За двома зайцями», «Циганка Аза» М. Старицького, «Без вини винні» О. Островського, «Ревізор» М. Гоголя, «Живий труп» Л. Толстого, «Порт Артур» О. Степанова, «Марія Тюдор» В. Гюго, «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Украдене щастя» І. Франка, «Відставний жених» за Г. Квіткою-Основ'яненком (музика Я. Цегляра), «Ефект Везувію» М. Зарудного (музика І. Поклада).

Наприкінці ж 1980-х – на початку 1990-х років український театр починає дихати вільніше. Націонал-демократична боротьба за незалежність України принесла, зрештою, творчу свободу і українським митцям.

1. *Гастрольні маршрути Волинського державного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка 1940 – 1999 рр.* // Театральна бесіда, журнал Львівського міжобласного відділення Національної спілки театральних діячів України. – Львів, 2000. – №1.

2. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р. – 594, оп. 1, спр. 208, арк. 17. – Протоколи виробничих засідань по обговоренню і прийняттю вистав за 1967 рік (друга половина 1967 року).*

3. *ДАВО, ф. Р. 594, оп. 1, спр. 228, арк. 27. – Протоколи засідань художньої ради за 1969 рік.*

4. *ДАВО, ф. Р. 594, оп. 1, спр. 277, арк. 37. – Прикази и дерективныя письма Министерства культуры УССР за 1975 год.*

5. *ДАВО, ф. Р. 594, оп. 1, спр. 401, арк. 14. – Годовой отчет о работе театра за 1985 год.*

6. *Лис В. Режисерські життєві рекорди Еділа Ольшевського / В. Лис // Волинь. Незалежна громадсько-політична газета. – Луцьк, 2009. – № 954.*

-
7. Ольшевський Е. Частина моєї долі. Сповідь-спогад / Е. Ольшевський // Театральна бесіда, журнал Львівського міжобласного відділення Національної спілки театральних діячів України. – Львів, 2000. – №1.
 8. Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів // А. Русначенко. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998.
 9. Пуц О. Тут-здесь виступали, не по-нашому співали / О. Пуц // Віче, обласна газета Волині. – Луцьк, 2000. – № 11.
 10. П'ясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник / В. П'ясецький, Ф. Мандзюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005.
 11. Сендюков І. Імітація / І. Сендюков // Дві Русі. За загальною ред. Л. Івшиної. Видання друге, стереотипне. – Київ: Українська прес-група, 2004.
 12. Фонди Волинського краєзнавчого музею. – Інв. № КДФ 6117 – 6119.
-

Олена Черенюк,

*провідний науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею,
м. Володимир-Волинський,*

Богдан Янович,

*магістр культурології, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею,
м. Володимир-Волинський*

НЕКРОЛОГ ДЛЯ ЛЕСІ

У фондах Володимир-Волинського історичного музею, зокрема, у групі «Книги і документи» зберігається примірник журналу «Ілюстрована Україна», який датований 15 серпня 1913 року, отож цьому важливому артефакту 101 рік. У фондових книгах зазначено, що експонат потрапив до музею у 2006 р. З титульної сторінки ми дізналися, що журнал видавався у Львові за адресою: вул. Руська № 18, а головою редакційного комітету був знаний історик доктор Іван Крип'якевич. Часопис розповсюджувався і у тих регіонах України, які були під владою Австрійської імперії, і в тій частині, котра перебувала у складі Російської імперії, а також – у Німеччині і США. Тематика статей, здебільшого, має культурологічний зміст: мистецтво художників доби Відродження, 40-літній ювілей творчості Івана Франка, друкується уривок «Машини часу» Герберта Уелса, замальовки про кобзарство і кобзарів в Україні. Хоча журналу понад 100 років, але його цікаво читати і нині. «Ілюстрована Україна» — літературно-науковий журнал, який виходив у 1913-1914 роках у Львові двічі на місяць (усього вийшло 34 випуски: 24 - за 1913 р. та 10 - за 1914 р.). На шпальтах часопису відводилося чимало місця хроніці святкових та урочистих подій, інформаційним статтям про діяльність українських національних установ, українських діячів, зокрема, Д. Яворницького, О. Лазаревського та осередків (соколят, Січових стрільців та ін.), друкувалися політичні вісті (з Галицького крайового сейму).

Журнал публікував матеріали з Наддніпрянської України (відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, хід реставрації палацу Розумовських у Батурині тощо). № 5/6 за 1914 р. був цілком присвячений відзначенню 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Журнал активно популяризував архітектурні проекти в так званому українському стилі, живопис, друкував численні загальноосвітні матеріали (про новинки техніки, археологічні знахідки, етнографічні замальовки, переклади європейської класики тощо). На його шпальтах розпочали свою літературну діяльність Я. Савченко, Я. Мамонтов, С. Чарнецький, О. Коваленко та ін. [3, 123].

У фондах Володимир-Волинського музею зберігається 16-те число часопису «Ілюстрована Україна», яке датується 15 серпня 1913 р. Як відомо, Леся Українка померла 1 серпня (19 липня за старим стилем) між першою і другою годинами ночі в місті Сурамі (Грузія).

З цього приводу Олена Пчілка надіслала телеграму до редакції газети «Рада» в Києві: «Тяжко прибиті великим горем мати і інша родина посилають звістку на Україну, що 19-го іюля, вдосвіта, померла на Кавказі, в Сурамі, Леся Українка (Лариса Квітка, уроджена Косачівна). Поховають у Києві» [4, 221].

7 серпня до Києва прибув поїзд із тілом Лесі Українки, а 8 серпня під пильним наглядом поліції на Байковому кладовищі відбувся похорон нашої талановитої землячки. Смерть видатної поетеси відгукнулася жалем у серцях багатьох українців, чимало тогочасних видань надрукували некрологи. Один з них був надрукований і в «Ілюстрованій Україні». На першій сторінці – велике фото Лесі Українки. Автор некрологу – доктор Осип Назарук.

Осип Тадейович Назарук – уродженець Тернопільщини, навчався на юридичному факультеті Львівського та Віденського університетів, український публіцист, громадський і культурний діяч, письменник і журналіст, автор творів про Роксолану та князя Ярослава Осмомисла, певний час жив у еміграції в США. Назарук займав посади в урядах ЗУНР та УНР, був керівником пресової квартири Українських Січових Стрільців. Помер і похований у Кракові (Польща) [5, 55].

Некролог написаний Осипом Назаруком з приводу смерті Лесі Українки сповнений глибокого жалю і співчуття, водночас у ньому поданий аналіз творчості видатної поетеси.

Автор зазначає, що поетка пишучи на історичні теми, зокрема, користуючись біблійними сюжетами із Старого Заповіту, проводить паралелі з історією України, сильно переживає за майбутнє українського народу, який віками боровся за свою незалежність і втрачав її через недолугість вождів.

На нашу думку, поезія поетеси дуже влучно висвітлює і нинішню суспільно-політичну ситуацію в Україні, коли правляча еліта інколи не може твердо визначитися: у якому ж напрямку рухатися Україні:

*Тепер куди? На схід ? На захід сонця?
На північ ? На полудне? Все одно !..
Ми підемо пісками навмання...*

Осип Назарук, як і багато інших представників тогочасної творчої інтелігенції, високо цінував внесок Лесі Українки у скарбницю української культури, про це свідчать рядки з його некрологу: «І сльози, і квітки належаться від нашої суспільності тій, що до обсягу творчості найбільш загально-людській між нашими поетками, що полягла в розцвіті свої творчості» [2,2].

Автор некрологу також подає коротку біографічну довідку, у якій розповідає про життєвий шлях Лесі, аналізує її основні твори, наголошує на вражаючій ерудиції та працездатності поетеси: «Коли взяти під увагу її розмірно молодий вік, набуте імпонуючої ерудиції і тяжку грудну недугу, що точила її здоровле, то робучість Покійної слід признати надзвичайно великою» [2, 2].

Розмірковуючи над вшануванням пам'яті поетеси, О. Назарук висловив думку, яка не втрачає актуальності і нині, бо найкращим пошануванням нашої геніальної землячки було би вивчення її творів усіма свідомими громадянами України: «... Їй належать квітки, квітки у формі видавництва вибраних її творів, що могли би заблудити і під стріхи простолюдя» [2, 2].

Леся Українка належить до тих світочів української культури, які залишили по собі слід завдяки силі великого поетичного таланту і допоки існуватиме людська цивілізація, її ім'я згадуватимуть шанувальники поезії, згадуватимуть із вдячністю і захопленням, бо вона це заслужила.

1. *Енциклопедія історії України.* - Т. 3. - Редколегія: В. А. Смолій та ін. - К.: Наукова думка, 2005.

2. *Ілюстрована Україна.* - Ч. 16. - 15 серпня 1913 р. – Фондова група «Книги і документи» ВВІМ, інвентарний № КД - 2496.

3. *Історія української літератури.* - Т. 5. - К., 1968.

4. *Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах.* - Т. 12. - К.: Наукова думка, 1979.

5. *Швагуляк М. Назарук Осип // Довідник з історії України.* - К., 2001. - С. 493.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА НА РОБОТАХ ВИШИВАЛЬНИЦІ ВІРИ ОНІЩУК

Лєся Українка належить до особистостей, які залишили слід в історії завдяки своєму надзвичайному таланту, яскравим особистим і людським якостям. Якби поетеса створила лише «Лісову пісню», то її ім'я назавжди було би записане золотими літерами на скрижалях української літератури. Безперечно, її різнобічний талант, глибока освіченість ерудиція не можуть залишити байдужими жодну людину, яка вивчає життєвий і творчий шлях нашої геніальної землячки. Образ Лєсі Українки увічнений у нумізматичі і боністиці, зокрема на монетах і двістігривневій купюрі, багатьох творах образотворчого мистецтва, її ім'я носять вулиці, площі, музеї і навчальні заклади.

Серед митців, які працюють над увічненням образу Лєсі слід згадати відому на Волині (і не лише в нашому краї) вишивальницю Віру Миколаївну Оніщук. У її творчому доробку – вишитий портрет поетеси, копія з рушника, який вишивали Лєся Українка і Маргарита Комарова для музею Тараса Шевченка в Києві та вишита картина із зображенням Мавки.

Який ж життєвий шлях самої вишивальниці?

Віра Миколаївна Оніщук народилася 7 травня 1937 року в с. Дольськ Турійського району на Волині. Про село Дольськ у книзі Надії Свігун «Гріє душу село» написано так: «Село Дольськ, в давнину містечко, розташоване по обидва боки шосейної дороги Турійськ-Лукив навколо Дольського озера... Село розміщене біля самого озера в долині, від цього пішла його назва. Перша писемна згадка про село датується 1432 роком. З огляду на своє розташування над мальовничим озером серед пралісів, Дольськ вважався однією з найкращих великих резиденцій Волині, якою володіли князі Мошинські»[2, 21].

Батько майбутньої вишивальниці – Микола Панасович Захарчук працював продавцем у сільському магазині, мама – Анастасія Тимофіївна – колгоспниця. Тато усе вмів робити власними руками. Талант до вишивання майстриня перейняла від мами і її сестер, а особливо, від дідуся Тимофія – маминого батька, який разом з дружиною Епистимією мав 9 дітей, господарство, але знаходив ще час і для вишивання. «Як взяла до рук голку, той не розлучаюся з нею і донині», - зізнається вишивальниця.

Мальовнича природа рідного Полісся, пейзажі, квіти зачаровували душу Віри Миколаївни і вона стала втілювати їх на своїх роботах.

Після закінчення школи, Віра Миколаївна влаштувалася працювати на залізниці, одружилася із Василем Євтихійовичем Оніщуком, разом звели будинок у Володимирі-Волинському і мешкають тут з 1964 року, виховали доньок Ярославу (працювала старшим радником у Генеральній прокуратурі, недавно померла) і Зою (працює в магазині квітів) і сина Анатолія (трудиться в газовій службі), дочекалися 4 онуків і 4 правнуків.

Як вишивальниця пані Оніщук працює в різних техніках- хрестик, гладь, мережки, болгарський хрест, хардангер (вирізування).

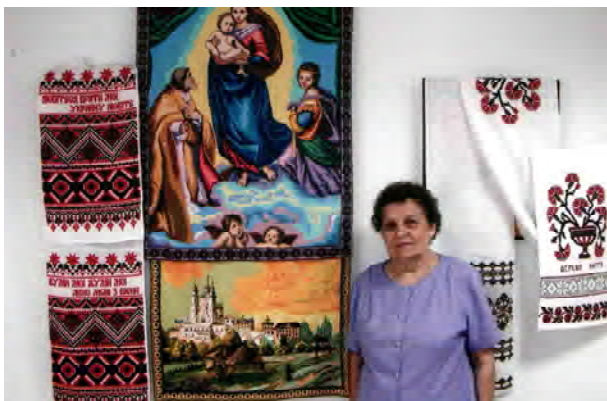
Пані Віра з гордістю розповідає, що вона є ученицею і послідовницею відомого вишивальника отця –доктора світлої пам'яті Дмитра Блажейовського, який прожив 101 рік, мешкав у Римі, написав декілька книг з історії, релігієзнавства, вишивав ікони, залишив по собі музей власних ікон у Львові. У 1994 р. Дмитро Блажейовський гостював у пані Віри у Володимирі-Волинському. До 90 літнього ювілею знаного доктора вона вишила йому сорочку.

Як послідовниця Блажейовського пані Віра вишила 95 ікон. Її роботи зберігаються в церквах і приватних колекціях в Україні і за кордоном. Зокрема, для церкви Святої Катерини у штаті Вісконсін у США майстриня вишила ікони святої Катерини, святої Варвари, Ісуса і Богородиці в хрестовидних медальйонах, Пресвятої Покрови.

Ці роботи пані Віра вишила на прохання емігрантки Люби Олішкевич- уродженки села Острівок Володимир-Волинського району, яка проживала у США. У штаті Арізона є її ікони Святої Варвари і святої Катерини, у монастирі сестер-василіанок в Бразилії – ікона святої Софії.

Є ікони пані Оніщук у Володимир-Волинській середній школі № 5, місцевій філії Союзу Українок і місцевому Соборі Різдва Христового, у церкві рідного села Дольськ та у багатьох приватних шанувальників мисткині.

У 2012 році провідний науковий співробітник Колодяжненського літературно-меморіального музею Лєсі Українки Любов Олексіївна Мерзвинська побувала у Володимир-Волинському історичному музеї

Віра Онічук з власними роботами.

*Віра Онічук з доктором
Дмитром Блажейовським.*

*Віра Онічук і Марія Ваврисевич з рушником
Єдності України.*

Віра Онічук. Портрет Лесі Українки.

Мавка. Вишивка Віри Оніщук.

на відкритті виставки картин з тополиного пуху Ольги Осейчук і познайомилася в музеї з Вірою Оніщук.

В результаті - у 2012 році у Колодяжному було відкрито персональну виставку вишивальниці Віри Оніщук. На ній експонувалося понад 80 робіт цієї талановитої жінки, виставка діяла впродовж літа 2012 року, її оглядали люди з різних куточків світу.

А ще ім'я Віри Оніщук занесене до Міжнародної енциклопедії «Кращі сини і дочки України», яка вийшла у світ у Києві у 2012 році. Це вагоме визнання її таланту.

Тож справді, Леся Українка, наша геніальна землячка і по своїй смерті продовжує дарувати натхнення іншим митцям – у цьому її сила і велич.

1. Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Науковий збірник. Випуск 4.- Луцьк, 2011.

2. Свігун Н. Гріє душу село. Історико-краєзнавчий нарис. - Луцьк, 2009.

3. Спогади Оніщук Віри Миколаївни, 1937 року народження // Науковий архів Володимир-Волинського історичного музею.

Богдан Янович,

*магістр культурології, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею,
м. Володимир-Волинський*

ОЛЕНА ПЧІЛКА – НАЦІОНАЛЬНА ГОРДИСТЬ УКРАЇНИ
(роздуми про внесок видатної письменниці у розвиток рідної культури)

*Славній українській письменниці,
сестрі славного брата, матері славної дочки,
ясній зірці серед письменницького того сузір'я...
Агатангел Кримський.*

У нинішньому році виповнюється 165 літ від дня народження Ольги Петрівни Драгоманової (1849-1930), яка відома в українській літературі під псевдонімом Олена Пчілка. Безперечно, Олена Пчілка – особистість багатогранна – поетеса, письменниця, перекладач, фольклорист, громадський і культурний діяч, патріотка України. Про внесок письменниці у розвиток української культури гарно сказала свого часу її донька Ольга Косач-Кривенюк: «Це занадто велика фігура, занадто складна, занадто значна її роль і місце не лише в житті всіх нас, особливо ж, Лесі, а в цілому українському житті... Скажу лише, що розумніших за неї людей, я мало знала, а може, і зовсім не знала» [1, 4].

На урочистих заходах, які проводилися на честь 25-річної діяльності письменниці на літературній ниві справедливо говорили про те, що Олена Пчілка у надзвичайно важкий для України час (на жаль, таких періодів дуже багато у нашій історії) зуміла виховати своїх дітей свідомими українцями і сприяти появі у нашій літературі такого генія як Леся Українка: «...серед неприхильних обставин, серед повсюдної денационалізації інтелігентських груп вона зуміла виховати сім'ю свідомих українців, свідомих робітників на користь нашій національній ідеї» [1, 5].

Про митця чи науковця судять по тому творчому спадку, який залишив той чи інший діяч. Літературний і науковий доробок Олени Пчілки надзвичайно багатий. Її перу належать повісті («Світло добра і любові»), оповідання («Товаришки», «Пігмаліон», «Чад», «Півтора оселедця», «Золота писанка», «Артишоки»), новели («Збентежена вечеря», «Пожди, бабо, нових правів»), а також нариси, поеми, поетичні і прозові переклади творів світової класики, наукові розвідки етнографічного, фольклорного, мовного і літературного змісту. Вона є автором спогадів про видатних особистостей, пропагандистом відомих діячів світової культури. Значна частина творів Олени Пчілки присвячена дітям: оповідання, новели, п'єси, вірші, поетичні переклади і переспіви.

Окрім того, наша ювілярка збрала й опрацювала величезний матеріал з фольклору: українські народні пісні, приказки, загадки, примовляння, прикмети і звичаї, народні думи і легенди, колядки і щедрівки, веснянки і гаївки. Записані нею народні мелодії увійшли до збірників М. Лисенка, К. Квітки, а етнографічні записи – до збірників В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Комаровим. Разом з М. Старицьким О. Пчілка працювала над укладенням «Словника української мови». За життя 5 разів перевидавався збірник систематизованих народних вишивок та орнаментів, зібраних ювіляркою [1, 6 - 7].

Формування особистості, її світогляду, розвиток природних задатків багато в чому залежить від батьків. Тож звернімося до спогадів Олени Пчілки, які гарно висвітлюють її дитячі роки: «Вродилась я на Полтавщині, у городі Гадяч. Батько мій родом був українець, із села. Він був полтавський дворянин, поміщик Гадяцького повіту Петро Якимович Драгоманов. Рід його – був грецький. В сім'ї нашій держався переказ, що давній Драгоманов чи Драгоман був заволока з Греччини, служив ще за Гетьманщини, при Богданові Хмельницькому. Назва Драгоман означає – перекладач, і такий урядовець міг бути й при гетьманському уряді для листовних взаємин з чужими державними урядами.

Батько, будучи у Петербурзі, займався літературою. Брав участь у тодішніх російських журналах та альманахах, пи сав оповідання і вірші, знав чужі мови. У кінці 30-х років 19ст. він повернувся на Україну і оженився з сусідньою паночкою-хуторянкою, дочкою поміщика Івана Цяцьки, Єлізаветою» [3, 14-16].

Далі письменниця розповідає про життя свого батька в Україні: «Приїхавши з Петербургу та оселившись назавжди в Гадячому, тато наш якийсь час пробував служити «по виборах». Знаючи його яко своєю місцевою людиною, нащадка відомого роду в повіті, до того ж «чоловіка образованого», дворянство спершу охоче вибирало його на деякі повітові посади; ото ж був він перше «засідателем», а потім теж по виборах – і Земським суддею в Гадяцькім повіті. Та дворянськими виборами верховодили найбагатші,

найсильніші дворяне і вони не злюбили нашого батька. Хоча він був справді тямущий чоловік, добрий юриста, та не сподобався» сильними мира» гадяцького через те, що в своїй юридичній практиці держав руку «дрібноти», усяких людей козацького роду, захищав їх від кривди...

Одначе не можна сказати, щоб наша сім'я бідувала: батько мав деяку земельну спадщину по своєму родові... Та й дід Іван Цяцька був дуже ретельним господарем...» [3, 16-17].

Про свою маму Пчілка згадувала так: « Мама наша була ледве грамотна ; грамоти її вчив дяк із сусіднього села. Мама ледве вміла писати, навіть листи до нас її писали чужі люди. За те читати мама вміла добре – і любила дуже книжки(се вже був надих нашого тата); читала не тільки романи, але й газети. Однак власне «Енеїду» Котляревського мама наша знала, цілі уступи з неї і читала нам. Та не дуже багато часу було у мами, щоб клопотатись віршами. Читати вона вміла та й читала залюбки, та й клопотів по хазяйству було немало: і хатне хазяйство й господарювання – 50 десятин землі...» [3, 19-20].

Любов до України, її мови, пісні, поезії О.Пчілка перейняла від матері: « Мама і сама знаючи дуже добре українську мову, виявляла нам увесь той скарб» народної словесності». Мавши ж гарний голос , мама було і нам пісні співала. Багато, багато чули ми і пісень і казок – усяких» [3, 24].

Ми детально процитували спогади видатної письменниці, бо вони яскраво показують витoki її таланту як літератора, перекладача, фольклориста.

Цікавими є спогади матері Лесі Українки про те, як дотримувалися у їх родині українських звичаїв і народних традицій, згодом Олена Пчілка культивувала їх і в своїй власній сім'ї: « Наші мама й тато були відповідно своєму часові люди дуже набожні, хоча релігійність їх не була однакова: мама більше мала ухил в бік обрядовості, а тато надавав більше ваги чистому й вищому змістові християнства. Правда наша хата додержувала багато обрядів, стародавніх звичаїв, ще дохристиянських: на Різдво готувалося кутю, кликано діда Мороза, перед Великоднем печено паски, випікали хрести страшною свічкою на сволоках над дверима, на Спаса несено найкращі яблука...» [3, 35].

Вважаємо за потрібне кілька слів сказати про суспільно-політичні погляди Пчілки, оскільки вони не втрачають актуальності і нині – у час коли Україна переживає нелегкий період боротьби за Незалежність в умовах агресії з боку сусідньої держави.

Ольга Драгоманова (Олена Пчілка) відкидала більшовицькі ідеї як інородні. Вона виступала проти всеслов'янської єдності , оскільки Росія під закликом єднання хотіла поневолити всі слов'янські народи. Добре розуміла, що будь-яка ідея, нібито і та, що несе щастя, але кинута чужинцями – є абсурдом. І більше того, коли заради цієї ідеї чужинці беруть до рук зброю, вона просто стає небезпечною [1, 59]. Як бачимо, міркування Олени Пчілки виявилися заледве не пророчими, якщо аналізувати їх через призму тих подій, які відбувалися в Криму в нинішньому році. Можна лише захоплюватися мудрістю, далекоглядністю і патріотизмом цієї діячки!

Олена Пчілка, безперечно, залишила по собі добрий слід в історії української культури.

1. Дрофань Л. Березина.- К., 2004.

2. Леся Українка. Волинські сюжети: Історико-краєзнавчий нарис // Упорядники Н. Ю. Пушкар, В. М. Комзюк.- Луцьк, 2012.

3. Пчілка О. «Золоті дні золотого дитячого віку...» : Автобіографічний нарис.- К., 2011.

Нижче подаю свої власні вірші, які я присвятив пам'яті Олени Пчілки та 65 літньому ювілею музею в Колодязному.

**« МИ ПИШАЄМОСЬ ТОБОЮ , БЕРЕГИНЕ !»
Олені Пчілці**

*Ми пишаємось тобою, Березине,
Бог тобі талантів дав сповна.
Ти любила серцем Україну,
А тепер тебе вшановує вона.*

*Мати справжня, бо зростила доньку,
Що Українкою себе назвала,
Дітей ти вчила шанувати рідну стороньку,
Щоби Вітчизна наша розквітала.*

*Немов бджола, трудилася завзято:
Скарби серед народу, наче мед збирала,
І кожен день старанно працювала –
Чи в будень, чи у свято.*

*Із уст народу ти писала все:
Тужливу пісню, і цікаву казку,
Талант народу – це ж понад усе,
Ти розуміла то і заслужила ласку.*

*Олена Пчілка- гордість України,
І поетеса й науковець – трудівниця,
Що воскрешала наш народ з руїни,
То й добра слава з нею хай повік лишисться !*

КОЛОДЯЖНЕ

65 літньому ювілею музею присвячується

*Я вкотре вже в Колодяжне прибув,
Душа співає, як душа співає !
Хоча я тут неодноразово був,
Та серце знову б'ється й завмирає.*

*Будинок білий в душу заглядає,
І Лесин кадуб – символ тих часів.
Вона ж бо має в серці те, що не вмирає,
То й невмируца і до наших днів.*

*Бо слово Лесі – то могутня сила,
Що оживляє рідний наш народ.
Вона ж бо Україну так любила
І закликала боронити від заброд.*

*Колодяжне – село серед Полісся,
І Косачі ходили тут колись,
І синь озер , і затишне узлісся
У твоїй долі, мов у вінку переплились.*

Богдан Янович.

Богдан Янович,

*магістр культурології, науковий співробітник Володимир-Волинського історичного музею,
м. Володимир-Волинський,*

Роман Сенчишак,

краєзнавець, м. Володимир-Волинський

**«ТРЕМТИТЬ ДУША, МОВ ПОРВАНА СТРУНА...»
(Кохання в житті і творчості Лесі Українки)**

Про Лесю Українку – нашу геніальну землячку написано чимало наукових і публіцистичних праць, дисертацій і документальних розвідок, тощо. Усі ми ще з шкільної лави навчені, що Леся – співачка досвітніх вогнів, полум'яна революціонерка. Безперечно- соціальна тематика була не чужа для поетеси, але, як і в більшості митців тема кохання, стосунків між чоловіком і жінкою займає важливе значення в її творчості.

Хтось з мудрих висловився: «Щоб жити на Землі, потрібна неабияка мужність; народитися і жити жінкою – подвійна мужність». Нелегка доля випала Ларисі Петрівні Косач – боротьба з хворобою, переслідування, але про це сказано чимало. Попри все, Леся була жінкою. Яка ж її жіноча доля?

Щоб зрозуміти відповідь на це запитання, варто звернутися до слів, сказаних Михайлом Павликом: «...Вона не могла не викликати інтересу у чоловіків, адже серед її знайомих були найосвідченіші люди тієї епохи, які були в змозі оцінити її розум і вдачу. Леся мене просто захопила своїм образованием і тонким розумом. На свій вік – це геніальна жінка».

Сама ж Леся так відповідала своїм італійським залицяльникам: « Не вважайте мене ідеалом, я того не гідна. Ніхто цього не гідний. Не вірте у мою ідеальність, вірте тільки, що я Вас люблю...».

Ще коли Косачі жили у Києві, то в них на квартирі мешкав грузинський студент Нестор Гамбарашвілі, котрий за участь у студентському русі був виключений з Московського університету. Нестор був ровесником Лесі, вони дружили: молодий чоловік навчав її грузинської мови, вона його – французької. Проте, юнак походив з бідної родини, мусив підробляти. Олена Пчілка – мати Лесі- критично ставилася до цієї дружби. Молоді люди обмінялися фотографіями. Проте, сестра Лесі – Ізидора – схвально відгукувалася про нього: « А що був веселої вдачі, дотепний, лагідний, і до того ж, лицарської поведінки, як то буває у грузинів, вихованих на кращих національних традиціях...» [5,163].

Згодом Нестор одружився на іншій дівчині. «Часто його згадую», - писала поетеса. Спогадом про дружбу стали ці віршовані рядки:

*... ти дав колючу гілочку тернову-
Без жаху я її в вінок вплела...*

У 1897 році, відпочиваючи у Ялті, Леся Українка познайомилася з Сергієм Менжинським. Він став її близьким другом, але серце чоловіка належало іншій людині. «Спи моє серце, спи!», - казала собі Лариса Петрівна. Менжинський був освіченою людиною, гарним співрозмовником, мав хорошу вдачу, лагідний, романтичний характер. Сергій гостював у Косачів, але мати Лесі була проти цих стосунків. Менжинський страждав від туберкульозу, поетка доглядала друга, писала листи під його диктовку.

« Це нічого, що ти мене не обіймав ніколи, і що між нами не було спогадів про поцілунки», - писала Леся. І продовжувала:» Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама, якщо я знаю тепер інше життя».

Епістолярна спадщина поетеси є втіленням того могутнього почуття про яке кажуть, що «воно водить сонце і світила». Ось які рядки адресувала Леся Менжинському: «Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе. Мій друже, мій друже, нащо твої листи так пахнуть, як зів'ялі троянди? Мій друже, мій друже, чому ж я не можу так облити рук твоїх, що мов струни, тремтять, своїми гарячими сльозами. О, візьми мене з собою, і нехай над нами в'януть білі троянди!».

Безперечно, аби написати так, слід мати не лише великий талант, але й велике любляче серце. Наша землячка була сповна наділена цими обома Божими дарами. Леся доглядала коханого до смерті – для цього вона приїхала до Мінська. Поховали Менжинського на Старожевському цвинтарі в Мінську. Поетесу неодноразово бачили в церкві Марії Магдалини в Мінську, де вона молилася за нього. Не судилося... До нашого часу поховання не збереглося, але у столиці Білорусії є вулиця імені Лесі Українки і Сергія Менжинського.

Поетеса важко переживала смерть коханого, адже він відквітнув всього у 22(!) роки, так і не встигнувши розцвісти:

Уста говорять: «Він навек загинув!»

А серце каже: «Ні, він не покинув!»

Пам'яті Сергія Менжинського наша землячка присвятила вірш «Порвалася нескінчена розмова» :

... Порвалася незкінчена розмова.

Тремтить вона, мов порвана струна,

В моєму серці , .від одного слова

Розкрилася в душі моїй труна.

Наприкінці життя Леся Українка вийшла заміж за Климента Квітку. Олена Пчілка не схвалювала цього шлюбу, бо вважала , що чоловік одружився на грошах родини Косачів:

«Я проти відносин з жебраком!».

Климент був людиною лагідної вдачі, сором'язливим, спокійним, чутливим. Сама поетеса говорила про стосунки з чоловіком так: « Він потребує моєї підтримки.Квіточку треба взяти в руки»(з листа до сестри). Ще раніше Леся говорила: « Коли я вийду заміж, то чоловік буде у мене секретарем» Це й не дивно, адже поетеса, як і її мама були сильними натурами.

Подружнє життя було непростим: жили вони бідно, доводилося продавати речі. Згодом Климент Квітка таки досягнув успіху і, на нашу думку, не мала заслуга в цьому його геніальної дружини, адже такі люди, як вона запалюють іскрою творчості усіх оточуючих.

Поезія Лесі Українки- чуттєва, жіночна, романтична, її неможливо не впізнати.

Багато сказано про «Лісову пісню» - вершину творчості поетки, такі твори народжуються радше серцем, ніж розумом. Воістину в кожному рядку – гімн любові:

Яке повинно бути кохання справжнє?

Кохання – як вода, - плавке та бистре,

Рве, грає, пестить, затаєє й топить.

Де пал – воно кипить, а стріне холод – стає, мов камінь.

От моє кохання!

Про велику силу кохання Леся говорить словами Лісовика:

Згадай, якою ти була в ту ніч

Коли твоє кохання розцвілося:

Була ти, наче, лісова царівна

У зорянім вінку на темних косах,-

Тоді жадібно руки простягало

До тебе щастя і несло дари!

Але як сказав Перелесник: «Щастя – то зрада». Трагічно закінчується кохання Мавки і Лукаша, наче в народній пісні:»Хто в коханні не знається, той горя не знає...».

Варто згадати про Лесю Українку і Агатангела Кримського. Кажуть, він був закоханий у неї без взаємності...Український письменник Євген Білоусов у книзі «Агатангел Кримський- учений та письменник» гарно описав історію стосунків Лесі і Агатангела. Вже літній академік згадував про першу зустріч з Лесею Українкою: « Обидва ми дуже зніяковіли і тільки після нагадування Олени Петрівни подали одне одному руки...Ми були близькими друзями протягом багатьох років, до останнього дня життя Лесі Українки. Вона довіряла мені свої твори раніше, ніж друкувати їх» [1 , 128-129].

В одному з листів Леся Українка писала Кримському: « Ви знаєте, я люблю Ваші наукові твори...» (лист від 16 листопада 1905р.) [3, 125].

Ще в одному листі Леся писала: « Чим, справді, могла я з'єднати собі таку прихильність?Невже Вам могли так припасти до серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії – адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової! Я з моїм виключно безбарвним життям, з моєю отруєною душею, маю бути «сонцем»? Ідеалізуєте...Дивно мені і все ж мило думати, що й така життям зламана(без життя змарнована) людина, як я, може дати комусь хвилину втіхи...»(з листа Лесі Українки до А. Кримського , 8 лютого 1901 р.) [1, 129].

Як видно з цього листування, Леся ставилася до Кримського як до друга. Інтимна лірика майстерно створена поетесою у багатьох її творах. Зокрема, тема нещасливого кохання(на жаль, саме таке воно у творчості більшості класиків) оспівана в поемі «Ізоolda Білорука»:

Крізь віття синє небо

Погляне в вишині-

*Ізольдині він очі
Спогадує ясні.
З одчаю на узлісся
Іде сумний Трістан,
Аж там злотистим житом
Лиснить розлогий лан*

Про майстерність поетеси, неповторну красу її інтимної лірики свідчить кожен рядок, створений не лише силою поетичного слова, але й таїною закоханого серця:

*Не дивися на місяць весною,-
Ясний місяць наглядач цікавий,
Ясний місяч підслухач лукавий,
Бачив він тебе часто зі мною
І слова твої слухав колись.
Ти се радий забудь? Не дивись,
Не дивися на місяць весною.*

Читаєш кожен поетичний рядок і, ніби, причащаєшся живодайним нектаром українського слова:

*Коли дивлюсь глибоко в любі очі,
В душі цвітуть якісь квітки урочі,
В душі квітки і зорі золотії,
А на устах слова, але не тії...
Либонь, тих слів немає в жодній мові,
Та цілий світ живе у кожному слові...*

Коли хочеться збагнути велику і незбагненну силу кохання, яке робить людину Людиною, одухотворює, звеличує, воскрешає із попелу, або ж, дуже часто, змушує палати і згоріти дотла, але водночас і повертає до життя, стверджуючи могутність і вічність людського духу, то слід відкрити томик Лесині поезії і тоді відродиться та велика і чаруюча таїна – кохання, до якої буюла небайдужа Леся Українка, сказавши в устами Мавки:

*Легкий, пухкий попілець
Ляже, вернувшись, в рідну землю,
Вкупі з водою там зростить вербицю,-
Стане початком тоді мій кінець.*

Інтимна лірика Лесі України, вершиною якої, безперечно, є драма-фесрія «Лісова пісня» - то дуже цінне надбання у скарбниці української та світової поезії.

1. Білоусов С. В. Агатагел Кримський – учений і письменник.- Сімферополь: Таврида, 2012.

2. Леся Українка. Волинські сюжети: Історико-краєзнавчі нариси / Упорядкування Н. Ю. Пушкар, В. М. Комзюк.- Луцьк, 2012.

3. Леся Українка. Зібрання творів у 12 томах...- Т.10. Листи (1903-1913 рр.).- К.: Наукова думка, 1971.

4. Мороз М. Літопис життя і творчості Лесі Українки.- К.: Наукова думка, 1992.

5. Спогади про Лесю Українку/ Упорядник А. Костенко.- К.: Дніпро, 1971.

Розділ IV. Рецензії. Повідомлення

Олександр Вернидубов

*завідувач відділу науково-методичної роботи
Волинського краєзнавчого музею, м.Луцьк*

АНАТОЛІЙ ГРИГОРОВСЬКИЙ (1933-2000) – ФУНДАТОР І ХРАНИТЕЛЬ КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В С. УХОВЕЦЬК

Ковельщина – один із численних куточків Волинської землі, славиться своєю багатогранною історичною минувиною. Її славним минулим у ті далекі 1950-60-і роки зацікавилися тепер відомі краєзнавці – Анастасія Костянтинівна Парфенюк, Степан Іванович Хрін, Олексій Миколайович Вакулюк – фундатори Ковельського і Голобського історичних та Уховецького краєзнавчого музеїв.

До цієї когорти шукачів історичної істини належить і вчитель української мови і літератури Уховецької середньої школи Анатолій Миколайович Григоровський – педагог за фахом, краєзнавець за покликом серця. Разом із своїми колегами, закоханими в історію рідного поліського краю, він стояв біля витоків краєзнавчого руху, започаткованого на Волині на початку 1960-х років.

Анатолій Миколайович Григоровський народився 18 березня 1933 року в с.Дерно Олицького району (тепер Ківерцівський район) у сім'ї службовця. Ще перед війною сім'я переїжджає на батьківщину матері у с.Любитів Ковельського району. Здобув семирічну освіту у Любитівській школі. Вабила педагогічна робота, і Анатолій Миколайович – студент Камінь-Каширського педагогічного училища в 1951 році. Здібний студент за один рік опанував 4-х річний курс навчання, ставши вихователем Любитівського дитячого будинку, згодом вчителював у школах сіл Перковичі та Скулин. Працював і заочно навчався з 1953 р. на філологічному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка.

Школу гарту життя молодий вчитель здобував під час служби в армії. З 1956 р. Анатолій Григоровський працює вчителем початкових класів Уховецької середньої школи, а з 1962 р. – уже робота за спеціальністю – вчитель української мови і літератури.

Уховецьк. Цей поліський куточок Волинської землі полюбився Анатолію Миколайовичу і не тільки зачарованим краєвидом, але й своєю історією, героїчною і трагічною. Це край Лесі Українки, її дороги у пошуках народних скарбів пролягали у Ковель, Скулин, Любитів, Волошки, Уховецьк. Не один десяток кілометрів із своїми вихованцями пройшов цими дорогами Анатолій Григоровський. Його зацікавила доля сім'ї Васют, фронтові дороги односельців, героїчні дії воїнів Радянської армії, що визволяли с. Уховецьк у березні 1944р.

Анатолій Миколайович був ініціатором заснування музею при школі. А загальні шкільні збори педагогічного колективу Уховецької середньої школи 4 вересня 1958 року підтримали цю пропозицію Григоровського і прийняли рішення про створення музею при школі.

Йшла клопітка робота по накопиченню музейних експонатів. Пошукову і збиральницьку роботу вели як вчителі, так і учні школи. Їх роботу координував Анатолій Миколайович. Цікавою була специфіка його роботи. Знаючи поіменно кожну людину в селі, він брав певну вулицю і вивчав, записував, збирав експонати про кожну сім'ю.

30 вересня 1960 р. Уховецький шкільний музей було офіційно відкрито. Громадським директором від початку його відкриття став Анатолій Миколайович. Це був один з перших музейних закладів на Волині, який активізував краєзнавчий рух в області вже на початку 1960-х років.

В результаті пошукової роботи, керованої Григоровським, виникла потреба розширити експозиційну площу шкільного історичного музею, що розмістився в одній кімнаті, а заодно і змінити його профіль – на краєзнавчий.

Дбав про майбутнє музею і голова громадської Ради музею Олексій Миколайович Вакулюк. Спільними зусиллями громадського активу, педагогічного та учнівського колективу було переобладнано колишню церкву, що поруч із школою, під музей. І вже в 1964 р. новостворена експозиція Уховецького краєзнавчого музею розмістилась у 10 залах загальною площею до 300 м².

Анатолій Миколайович самотужки оволодівав знаннями краєзнавчої роботи. У цьому йому допомагали науковці обласного краєзнавчого музею, участь у краєзнавчих семінарах різних рівнів, тісне спілкування з досвідченими колегами – Анатолієм Парфенюком, Григорієм Гуртовим, Олексієм Філіповичем та ін. Листуючись з архівами України та Радянського Союзу, відшуковуючи нові дані про

воїнів-визволителів краю, вів велику переписку з учасниками боїв за Ковельщину, завів картотеку на кожного із воїнів.

Щирі і теплі листи вдячності за шану і пам'ять линули на родину Григоровських з усіх кінців країни.

Музей вже в перші роки свого функціонування зарекомендував себе як один із кращих у напрямку активної збиральницької та масово-освітньої роботи. Тому й часто отримував нагороди як учасник обласного, республіканського та Всесоюзного оглядів музейних закладів і, навіть, як учасник Всесоюзної Виставки досягнень народного господарства (1978 р.).

Велика заслуга Анатолія Григоровського і в тому, що за значні успіхи у роботі, за змістову експозицію 10 грудня 1968 р. Міністерства культури України удостоїло Уховецький краєзнавчий музей почесного звання «Народний».

Стараннями А.Григоровського двічі: у 1982 р. і у 1991 р. експозиція Уховецького народного історичного музею була повністю перебудована. Прикро, що музей проіснував так недовго – через кілька місяців після реекспозиції 1991 р. був закритий. Важко пережив це незмінний директор Уховецького народного музею Анатолій Миколайович Григоровський, який частку свого серця віддав музею – своєму дітищу. Тому то й запам'яталась фраза однієї із працівниць Уховецької сільської Ради б «Музей закрито, але ми ще й досі не сказали «спасибі» за його заснування і діяльність».

Частина експонатів Уховецького музею ще за життя Анатолія Миколайовича передана Ковельському історичному музею, решта – в Уховецькій середній школі.

12 листопада 2000р. Анатолія Миколайовича Григоровського не стало.

Односельці знають, шанують і беруть пам'ять про Анатолія Миколайовича Григоровського – педагога і патріота, що так любив рідний його серцю Уховецьк.

Олександр Дем'янюк,

доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних наук та суспільних відносин Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», м. Луцьк

ЗНАННЯ МИНУЛОГО ЗАСТЕРІГАЄ ВІД ПОМИЛОК У МАЙБУТНЬОМУ

Рецензія на книгу: **Купчинський М.М.** Купичів – минуле і сучасне : Історико-краєзнавчі нариси / М.М. Купчинський. – Луцьк : Надстир'я, 2011. – 368 с.

Від часу проголошення незалежності України зростає зацікавленість краян історією своїх населених пунктів, містечок і селищ, де зростало не одне покоління родини. Особливо це помітно тоді, коли від сучасного поселення слід тягнеться у сиву давнину. Це і гордість, і визнання, і повага до героїчного минулого свого краю.

На Волині до сьогодні збереглося чимало населених пунктів, які увійшли до вітчизняної історії як осередки боротьби за національні інтереси, як осередки протистояння іноземній агресії, як осередки культури і духовності волинського люду. Усі вони – великі й маленькі – утворюють потужний пласт історико-краєзнавчої спадщини Волинського краю.

Обрана для рецензії праця М. Купчинського «Купичів – минуле і сучасне : Історико-краєзнавчі нариси» цікава із кількох позицій. Найперше, автор зумів відтворити дух Купичіва через краєзнавчі нариси різних історичних епох, долі краян, аналіз розвитку інфраструктури села. Перевидання праці, а перше видання потрапило до читача у 2004 р., говорить про попит на це дослідження (у цьому випадку саме попит сформував пропозицію). Доповнене друге видання зі змінами, які відбулися в різних сферах життя купичівців, підготувала дружина, на жаль, уже покійного автора Юлія Тимофіївна.

Зазначимо, що дослідження М. Купчинського гармонійно вписується у програму факультативу «Волинезнавство», який запроваджений у багатьох школах Волинської області, у тому числі й на Турійщині. Зважаючи на недостатній рівень забезпечення цього шкільного курсу методичною і науковою літературою, книга здатна забезпечити достатній рівень викладання в Купичівській ЗОШ І-ІІІ ступеня, задовольнити запити місцевих вчителів, учнів, селян. Історико-краєзнавчі нариси потрібні ще й тому, що в них зібрано і систематизовано автором потужний краєзнавчий матеріал, що дозволило йому детально відтворити більшість сторінок волинського села Купичів.

Структура видання чітка, виклад матеріалу подано у хронологічній послідовності, що можна визнати виправданим з огляду на часові рамки дослідження. Досить цікавим видається спосіб подачі дослідженого матеріалу. Рецензоване науково-популярне видання побудоване у формі нарисів, що дозволяє автору довільно подавати наявну у нього інформацію, відходити від академічного, суто наукового, викладу матеріалу. Така форма презентації результатів праці робить книгу доступною і зрозумілою широкому колу читачів.

П'ятдесят нарисів розкривають різні етапи історії села (від часу першої писемної згадки до сьогодення), створення і діяльність колгоспу «Дружба», роботу окремих галузей сільського господарства, органів місцевої влади, об'єктів соціально-культурної сфери, фермерських господарств. Не обійшов автор дослідницькою увагою різних галузей народного господарства, культури, освіти, медицини, торгівлі, духовності й релігії, обрядів і звичаїв села. Окремими нарисами подано теми «Село та його трудівники на сторінках газет» та «Село у фотографіях».

Отож, читачеві запропоновано простежити за історією Купичіва від сивої давнини до сьогодення. На початку книги автор наголошує, що перші писемні згадки про село з'явилися у XIII ст., коли воно було власністю Володимирського єпископату й полемізує з дослідниками, які пов'язують першу згадку про Купичів із закінченням будівництва місцевої Свято-Преображенської церкви у 1753 р. На розсуд читача М. Купчинський залишає історію походження назви села, лише подаючи на сторінках нарисів відомі йому версії.

Цікавою сторінкою Купичіва є поселення тут чеської громади. Цей фактор вплинув на розвиток села наприкінці XIX – на початку XX ст., коли попередній власник польський шляхтич В. Загуровський змушений був продавати купичівську землю за безцінь чехам-колоністам (один морг землі (0,6 га) – 12 рублів сріблом). М. Купчинський зазначає, що вже у 1870 р. в селі проживало 70 чеських сімей, яких царський уряд тимчасово звільнив від сплати усіх податків. Умотивованою видається теза втора нарисів, що «з приїздом чехів поживається життя в селі». Вони викорчували ліс, осушили частину боліт задля збільшення орної землі. Почали вирощувати не типові для Західної Волині сільськогосподарські культури

– пшеницю, конюшину, картоплю, помідори, згодом – хміль.

Практично кожен нарис книги містить згадку про чехів. Їхні долі тісно переплелися з долями місцевих жителів. Роз'єднала їх хіба що Перша світова війна, під час якої більшість українського населення переселилося вглиб Російської імперії, а чехи повернулися з дороги, і війну пережили в Купичеві. Старостою села тоді був також чех – Йозеф Калівода. Повоєнна історія села в загальних рисах повторила історію західноволинських земель, увійшовши до складу Другої Речіпосполитої, де невдовзі стало гмінним центром.

До честі автора книги, йому в значній мірі вдалося подолати радянські стереотипи у підходах до аналізу і оцінки важливих подій радянської доби. Вивчаючи окремі аспекти історії села, М. Купчинський наблизився об'єктивного дослідження складних сторінок минувшини Волинського краю. Автор гармонійно поєднав події, які відбувалися в Купичеві та події, які відбувалися на загальнодержавному рівні. Крім того, дослідження містить значний ілюстративний матеріал, що наочно підтверджує текстові напрацювання М. Купчинського.

Автор рецензуваної праці поставив перед собою досить складне завдання, охопивши значний проміжок часу, подати історію окремого населеного пункту в контексті військово-політичних подій, не вириваючи його при цьому із контексту загальнодержавних процесів. Для вирішення цього завдання дослідником опрацьовано значний масив документів, спогадів, наукової літератури, світлин, тощо. Можемо констатувати, що літературна база дослідження, на нашу думку, є достатньою для об'єктивного висвітлення історії села й життя його жителів у зазначений часовий проміжок.

Резюмуючи написане, вкажемо на те, що Михайлові Купчинському вдалося відтворити події в окремо взятому селі від минулого до сьогодення. Своєю працею він заклав підвалини пам'яті про минуле рідного краю, його трудівників. Погоджуємося з Юлією Купчинською, яка, звертаючись до читача, переконана, що він «пройметься ще більшою любов'ю, повагою і шаную до рідного краю, батьківського порогу, готовністю трудитися і множити багатства рідного краю, своєї родини». Безперечно, що книга «Купичів – минуле і сучасне : Історико-краєзнавчі нариси» М. Купчинського вчить любити й шанувати свою Малу Батьківщину.

Євгенія Ковальчук,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

РЕСТАВРАТОР ВІД БОГА. АНАТОЛІЙ КВАСЮК. ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Завжди хочеться сказати добре слово про людей-подвижників, працелюбів. Вони є в різних сферах діяльності, працюють поруч з нами, маючи чітку громадянську позицію, чесно і віддано виконуючи свій професійний обов'язок. До цього звикаєш і ніби й не помічаєш. Таких людей не треба хвалити, адже вони сприймаються цілісно, іншими їх не уявляєш і лише при якійсь нагоді, як от ювілей, більш детально придивляєшся й оцінюєш. Хочу сказати добре слово про свого колегу художника-реставратора Анатолія Квасюка, завідувача реставраційною майстернею Волинського краєзнавчого музею, який більше 30 років життя віддав реставрації пам'яток.

Реставраційна справа в Україні є складовою частиною національної музейної політики, яка регламентується вимогами Закону України “Про музеї та музейну справу”. Реставрація і музеєфікація об'єктів історико-культурної спадщини є важливою складовою роботи зі збереження пам'яток. Реставрація дає можливість зберегти пам'ятку старовини, як історичний документ і донести її до сучасника. Дослідження реставраційних втручань, що їх пережила пам'ятка дозволяє відтворити етапи її побутування, точно визначити межі автентичного та привнесеного, зумовлює адекватне сприйняття її історичних та естетичних ознак. Таке дослідження дає матеріал і для ціннісного осмислення самої реставраційної діяльності, зокрема її впливу на стан збереження творів мистецтва [1, 81]. Нечасто тема реставрації потрапляє до кола уваги дослідників.

Музейний фонд України нараховує понад 15 млн. пам'яток, з них біля 2% знаходяться в аварійному стані і потребують реставрації чи консервації. У цьому процесі важливе значення має особистість реставратора, його роль у врятуванні пам'яток. В Україні працює лише біля 500 реставраторів. Збереження сакральної спадщини Волині пов'язане з життям і професійною діяльністю Анатолія Квасюка, художника-реставратора, який практично започаткував реставраційну справу на Волині. Реставрація стала справою його життя (іл. 1).

А. Квасюк народився у 1954 р. у с. Миски Мисківського району Кемеровської області. У 1958 р. родина Квасюків повернулася на свою малу батьківщину у с. Мухарів Славутського району на Хмельниччині. З дитинства у хлопчика виявилися здібності до малювання [2]. А. Квасюк отримав спеціальну художню освіту. У 1973 р. після успішного закінчення середньої художньої школи ім. Т. Г. Шевченка у Києві він навчався на живописно-педагогічному факультеті Кримського художнього училища ім. М. С. Самокиша. У 1983 р. закінчив реставраційне відділення живописного факультету Київського державного художнього інституту (КДХІ), отримавши кваліфікацію художника-реставратора темперного і олійного живопису. Дипломними роботами випускника були реставрація картини “Портрет польського короля Станіслава Августа Понятовського” (твір олійного живопису XVIII ст.) та композиція «Свхаристія» з Успенського собору Києво-Печерської Лаври (твір темперного живопису першої половини XVIII ст.). Нині ці твори знаходяться в експозиції і на виставках Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПІКЗ).

У трудовій біографії А. І. Квасюка різні посади і місця праці, однак всі вони пов'язані з мистецтвом, художньою творчістю. У 1989–1993 роках він працював художником-реставратором у кооперативі «Відродження» при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури у Києві, займався реставрацією творів з багатьох музеїв України. Цей період 1980–1990-і роки був вельми плідним. А. Квасюком було відреставровано біля півсотні пам'яток. Це твори живопису різні за жанром і змістом, технікою виконання (темпера, олія), часом створення, походженням. У цій групі пам'яток є галерея портретів польських та українських історичних і церковних діячів, ікони, інше. Майстром було відреставровано картини “Портрет Архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича” XIX ст., “Портрет Стефана Чарнецького” XVIII ст. для НКПІКЗ (1979, 1980 рр.); ікони “Зішестя Святого Духа” та “Хрещення Ісуса Христа” XVII ст. зі збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею (1989, 1990 рр.); 8 ікон з Державного історико-культурного заповідника «Переяслав» (1978, 1980 рр.); 6 ікон з Музею народної архітектури і побуту УРСР (1981, 1982 рр.; картина “Алегорія” XVI ст. з Київського музею східного і західного мистецтва (1981 р.); 27 ікон зі збірки музею Івана Гончара у Києві (1987 р.).

Волинська біографія реставратора розпочалася у 1993 р., коли родина Квасюків переїздить до Луцька, рідного міста дружини Анатолія Івановича – Олени Федорівни Романюк, мистецтвознавця за фахом, теж випускниці КДХІ. Він працює художником-реставратором у Волинському краєзнавчому музеї (ВКМ), очолює організовану тут реставраційну майстерню. Разом з реставраторами Лесею Обухович та Оленою Романюк розбудовує її [3].

Праця реставратора в музеї – це не лише реставрація (реконструкція, тобто відновлення первісного вигляду) чи консервація музейних предметів, а ще й поточна робота, забезпечення аварійних ділянок, виконання багатьох інших обов'язків та навантажень. У першу чергу – це підготовка музейних предметів до експонування, контроль за умовами і станом їх зберігання у фондах і експозиції, при транспортуванні, участь у збиральницькій роботі, експедиції та багато ін.

Реставраційна майстерня у Волинському краєзнавчому музеї була створена у 1993 році. Це був складний період, як для життєдіяльності музейних закладів області в цілому, так і для Волинського краєзнавчого музею зокрема. Проблеми виникли з фондovими приміщеннями для зберігання музейних предметів, експозиційними площами, станом збереження пам'яток, можливістю їх розпорощення, тобто йшлося про збереження колекцій релігійного мистецтва в музейних збірках як кількісно, так і якісно. Першочерговим завданням було переміщення колекції сакрального мистецтва в нове фондосховище і відкриття експозиції Музею волинської ікони (МВІ). У роботі реставраторів була нагальна потреба. Всього у фондах знаходилось 353 музейних предмети (ікони, царські двері, скульптура, картуші, підсвічники). Значна частина колекції перебувала у складному технічному, а окремі пам'ятки – в аварійному стані, і потребувала попередніх консерваційно-реставраційних робіт. Особливу тривогу викликали так звані „лежачі” (з пошкодженою основою, значними втратами фарбового шару, лушенням) та „мозаїчні” ікони, фарбовий шар яких поділений кракелюрами і втратив зв'язок з основою – левкасом [3, 20].

Перевезенню фонду передувала праця реставраторів з пам'ятками (іл. 2). А. Квасюком були розроблені методика та конкретний план перевезення, який передбачав проведення профілактично-консерваційних робіт з музейними предметами, що готувались до переміщення. Реставратори А. Квасюк і О. Романюк згадують: „Найбільш напруженим був останній період (вересень-жовтень 1994 р.). Ми намагалися перевезти всі експонати до настання холодів. Майже два місяці довелося працювати без вихідних, 10–12 годин на добу. Крім проведення власне реставраційних робіт постало питання транспортування. Стан багатьох експонатів та їх габарити не дозволяли знести їх донизу. Щоб винести ікону з фондосховища, необхідно було пройти шестеро дверей, довгу вузьку галерею і вузькі гвинтові сходи, тому встановили конструкцію з блоків, за допомогою якої вдалося спускати ікони в горизонтальному положенні. Потім автобусом на дуже малій швидкості попередньо упаковані експонати доставляли у нове фондосховище” [3, 20].

Перша група музейних предметів була перевезена до нового фондосховища в серпні 1993 р. Ними стали 63 відреставровані у попередні роки твори. Саме вони склали основу експозиції Музею волинської ікони в Луцьку, відкритого у цьому ж році. Попередньо реставраторами була проведена робота по підготовці творів іконопису до експонування. Перевезення колекції було успішно завершено у жовтні 1994 р.

Особливе місце в житті А. Квасюка займає реставрація найдавнішої збереженої в Україні ікони темперного письма. Родина Романюків-Квасюків долучилася до врятування унікальної пам'ятки візантійського мистецтва Чудотворного образу Хомської Божої Матері XII ст., сприяла її переданні до музею. Повернення ікони, що вважалася назавжди втраченою, стало особливою подією нашого часу. Холмська Чудотворна ікона є однією з найвідоміших і найбільш шанованих у християнському світі. О. Романюк пише: „Власне, усвідомлення цієї події в духовному та культурному житті ще триває. Минув час перших емоцій і вражень, настала пора глибокого осмислення, вивчення, дослідження, визначення місця і значення цієї пам'ятки в контексті української та світової історії” [4, 3]. О. Романюк і А. Квасюк першими атрибутували ікону після її віднайдення. Пам'ятка була в аварійному стані. Верхній шар живопису мав суцільний грубий запис олійними фарбами. Тло і поля ікони записані бронзовою фарбою, що місцями окислилась (іл. 3). Лише основа ікони, що складалася з трьох кипарисових дощок, наявність ковчегу, золотих та срібних прикрас вказували на давнє походження ікони [4, 21].

При детальному обстеженні виявилось, що ікона зазнала значних руйнувань, відбулося відшарування паволоки та левкасу від основи. Всю поверхню вкривав крупно і дрібносітчастий кракелюр з піднятими краями ґрунтового та фарбового походження. Існувала реальна загроза повного знищення пам'ятки [4, 22]. Процес реставрації був складний і довготривалий [5]. Національним науково-дослідним реставраційним центром України були проведені техніко-технологічні дослідження ікони. Інформація про технологію, фізичний стан та збереженість авторського живопису ікони була отримана в результаті її повного

Іл. 1. А. І. Квасюк, завідувач реставраційною майстернею ВКМ. 2004 р.

Іл. 2. Реставратори А. Квасюк і О. Романюк. 1993 р.

Іл. 3. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Візантія XI–XII ст. До реставрації. 1998 р.

Іл. 4. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Візантія XI–XII ст. В процесі реставрації. 2002 р.

Іл. 5. Холмська Чудотворна ікона Божої Матері. Візантія XI–XII ст. Після реставрації. 2009 р.

Іл. 6. Й. Кондзелевич. Одвірки царських врат. Фрагмент. 1696 р.

Гл. 7. Богородиця. Фреска. Поч. XVI ст.
Мильцівський Миколаївський монастир.
2004 р.

Гл. 8. Бучинська Богоматір. Ікона. XVIII ст.
2007 р.

Гл. 9. А. Квасюк за реставрацією настінного живопису у Феодосіївській церкві в м. Луцьку.

рентгенографування [6] та зйомки в ультрафіолетовому випромінюванні та інфрачервоному спектрі [7]. Визначилися чіткі межі втрат живопису, виявилась структура деревини, кракелюр левкасу, розташування численних цвяхів, що були вбиті в поверхню ікони. Були зроблені стратиграфічні дослідження живопису, складу ґрунту та пігментів в окремих шарах з застосуванням комплексу фізичних, хімічних і фізико-хімічних досліджень. Це дозволило більш точно атрибутувати ікону, а саме як пам'ятку візантійського мистецтва константинопольської школи XII ст. та визначити шляхи її подальшої реставрації [8]. З метою визначення плану і методики реставрації при ВКМ була створена реставраційна рада, до якої увійшли провідні реставратори і науковці України.

Реставрація пам'ятки проводилась А. Квасюком протягом 9 років (1996–2009 рр.) (іл. 4). У листопаді 2009 р. було оголошено про завершення реставрації ікони (іл. 5). Під час роботи XVI міжнародної наукової конференції з волинського іконопису у Луцьку відбулася презентація пам'ятки. Ця подія є важливою віхою в історії українського сакрального мистецтва. Ікона Хомської Богородиці нині представлена в експозиції МВІ.

А. Квасюк працює з творами, як темперного так і олійного живопису. Це пам'ятки різних часу створення і періоду побутування, авторські роботи і твори невідомих майстрів. У збірці ВКМ знаходяться унікальні пам'ятки – фрагменти іконостасу з Троїцької церкви с. Городище Луцького району. Це – одвірки царських врат та двох дияконських дверей роботи іконописця Й. Кондзелевича попередньо датовані XVIII ст. У процесі реставрації А. Квасюком була відкрита дата – “1696”, написана кіновар'ю (іл. 6.), що внесло свої корективи в дослідження життя і творчості Й. Кондзелевича та пам'яток пов'язаних з комплексом Городищенського іконостасу [10, 34].

За 20 років праці у ВКМ А. Квасюком було відреставровано, законсервовано, підготовлено до експонування на численних виставках та забезпечене зберігання у фондах сотень музейних предметів. У 2013 році він трудився над підготовкою творів живопису для нової експозиції Художнього музею в Луцьку, відділу ВКМ, який був успішно відкритий у грудні 2013 року. Через руки реставратора пройшло майже сотня творів. Було замінено підрамники, вставлено картини в нові рами. Майстром була розроблена своя методика запакування картини у раму і кріплення до підрамника.

А. І. Квасюк займається не лише музейною реставрацією. Окрема сторінка його діяльності – робота з рухомими пам'ятками в діючих храмах. Майстром було відреставровано сотні пам'яток у церквах України, Польщі, Росії. Більшість з них знаходились в аварійному стані, в тому числі такі унікальні твори монументального і образотворчого мистецтва, як фреска «Богородиця» початку XVI ст. (іл. 7) у Миколаївській церкві Мильцівського монастиря; ікони Св. Миколай та Апостоли Петро і Павло першої половини XVIII ст. у Михайлівській церкві с. Білосток [9], Чудотворний образ Бучинської Богоматері XVIII ст. (іл. 8) у Миколаївській церкві с. Бучин, унікальний Хрест-Розп'яття XV ст. в Успенському соборі у м. Володимирі-Волинському. А. Квасюком спільно з реставраторами Л. Обухович і О. Романюк відреставровано (фактично врятовано від перемалювання) настінний живопис художниці Лідії Спаської у церкві Святого Феодосія в Луцьку (іл. 9) [11].

Подвижницька праця А. Квасюка на реставраційній ниві відмічена державними і церковними нагородами. Він нагороджений почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За досягнення в розвитку культури і мистецтва» (2004 р.), грамотами і подяками Міністерства культури і мистецтв України, Волинської обласної Ради і обласної державної адміністрації, став лауреатом Волинської мистецької премії імені Йова Кондзелевича (2009 р.), а також був визнаний «Людиною року Волинського краю 2009» у номінації «Митець року».

Завершення А. І. Квасюком реставрації Холмської Чудотворної ікони Богородиці XII ст. було відзначено дипломом I ступеня Першої Волинської обласної акції «Музейна подія року – 2009», присвяченої Міжнародному дню музеїв, а експерти газети «День» назвали А. Квасюка «Людиною 2009 року».

А. І. Квасюк нагороджений церковними орденами Св. Архистратига Михаїла УПЦ КП та Рівноапостольного Князя Володимира II ступеня УПЦ. У грудні 2011 р. А. Квасюку присвоєно звання «Заслужений працівник культури України».

1. Тимченко Т. Церква – ікона – музей: вузол протиріч // Роль музеїв у збереженні пам'яток сакрального мистецтва : матеріали наук.-практ. конф. (Луганськ, 5–9 серп. 1999 р.). Луганськ, 1999. – С. 81–83.

2. Онуфрійчук М. А., Журавльова Н. М. Квасюк Анатолій Іванович // Нас поріднили Холмищина й Волинь: розповіді про депортованих українців з Холмищини, Підляшшя, Надсяння та їх нащадків. – Луцьк, 2010. – С. 93–95.

3. Квасюк А., Романюк О. Реставраційна майстерня при Волинському краєзнавчому музеї // Волинська ікона:

-
- питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали II Міжнар. наук. конф., (Луцьк, 29 лист. – 1 груд. 1995 р.). – Луцьк : Ініціал, 1995. – С. 20–21.
4. Чудотвона ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття. – Луцьк : Ініціал, 2009. – 35 с.
5. Квасюк А., Романюк О. Перший етап реставрації та досліджень Чудотворної Холмської ікони Божої Матері // Сакральне мистецтво Волині : матеріали XI Міжнар. наук. конф. – Луцьк, 2002. – С. 43–48.
6. Бредіс Н. Дослідження ікони “Богоматір Холмська” методами неруйнівної рентгенодіагностики // Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали X міжнар. наук. конф. (Луцьк, 17–19 верес. 2003 р.). Наук. зб. – Луцьк, 2003. – Вип. 10 – С. 93–94
7. Цитович В. Братушко Ю., Тимченко Т. Технологічні особливості дослідження ікони “Богоматір Холмська” // Сакральне мистецтво Волині: матеріали IX міжнар. наук. конф. з волинського іконопису. (Луцьк, 31 жовт. листоп. 2002 р.). – Луцьк, 2002. – С. 48–52; Цитович В. Дослідження ікони “Богоматір Холмська” в ультрафіолетових променях // Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали X міжнар. наук. конф. (Луцьк, 17–19 верес. 2003 р.). Наук. зб. – Луцьк, 2003. – Вип. 10 – С. 98
8. Цитович В. До проблеми датування ікони “Богоматір Холмська” // Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали XI міжнар. наук. конф. (Луцьк, 3–4 листоп. 2004 р.). Наук. зб. – Луцьк, 2004. – Вип. 11. – С. 138–142.
9. Квасюк А. Реставрація ікон “Апостоли Петро і Павло” та “Святий Миколай” XVIII ст. з села Білосток / Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали III Всеукр. наук. конф., (Луцьк, 12–13 груд. 1996 р.). – Луцьк, 1996. – С. 78.
10. Квасюк А., Романюк О. Реставрація одвірок царських врат Йова Кондзелевича // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації : доповіді та матеріали IV наук. конф., (Луцьк, 17–18 груд. 1997 р.). – Луцьк, 1997. – С. 34.
11. Квасюк А., Романюк О., Обухович Л. Розписи Свято-Феодосіївської церкви в м. Луцьку. Проблеми збереження та реставрації // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині : матеріали VIII Міжнар. наук. конф. – Луцьк, 2001. – С. 143–144.
-

Лариса Криштапук,
*провідний науковий співробітник відділу науково-методичної роботи
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк*

ДМИТРО ОСТАПУК (1914-1984) – ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР МУЗЕЙНИЦТВА НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ

Дмитро Олександрович Остапук – відомий волинський краєзнавець, активіст пам'яткоохоронної справи, вчитель історії, дослідник археологічних пам'яток, організатор і активіст музейництва на теренах Любомльського району. Зібрав одну з унікальних музейних колекцій, яка і сьогодні не втратила свого значення і є значним джерелом для наукових досліджень.

Любомльщина, як складова Волині, дуже багата на історичні події. Вивчення цього регіону в історичному плані бере початок з кінця XIX ст. Увагу місцевого населення до історичного минулого краю привернули археологічні дослідження М. Біляшівського у 1890-х роках біля села Вулька Угрузька і матеріали по археології, опубліковані В. Антоновичем в 1901 році.

У 20-30-х роках на території Любомльського повіту продовжують археологічні дослідження польські археологи І. Савицька, М. Древко, Я. Фітцке. В магнатських садибах на той час можна було зустріти колекції старовинної зброї, нумізматики, стародруків, картин.

На Волині з ініціативи інженера Франца Ксенжпольського у 1927 році організується товариство краєзнавців, яке увійшло в 1933 році до складу Польського краєзнавчого товариства і стало його регіональним відділом. Воно в свою чергу мало відділення в багатьох містах Волині, зокрема і в Любомлі. Товариство краєзнавців сприяло тому, щоб при гімназіях і школах працювали історичні гуртки і збирались експонати.

Дмитро Олександрович Остапук народився 20 листопада 1914 року в селі Висоцьк Бережеської волості Володимир-Волинського повіту (тепер – село Висоцьк Штунської сільської ради Любомльського району) в бідній селянській родині. Події Першої світової війни принесли в сім'ю біженство в Дніпропетровську область, поранення, важку хворобу і ранню смерть в 1919 році, батька. В 1920 році сім'я повернулася на Волинь. З 1922 по 1929 роки Дмитро навчався у Висоцькій загальній школі. Далі – найми, робота землекопом на меліорації. Серед робітників було чимало членів КПЗУ, з якими почав тісно співпрацювати і Дмитро, захопившись комуністичною ідеєю. У рідному селі створив декілька трійок, у 1935 році – уже секретар підпільного райкому у Висоцьку і одночасно член підпільного райкому в селі Штунь. У 1937 році заарештований і засуджений польським судом на п'ять років ув'язнення, спочатку в Ковельській тюрмі, згодом у м. Короново (Польща).

Після 1939 року працював у радянських та господарських органах, по закінченні курсів у Львові очолив лісовиробничу дільницю у місті Рафалівка. З початком Великої Вітчизняної війни був в евакуації, потім на фронті. Після важкого поранення у 1942 році тривалий час лікувався. Згодом будує електростанцію в Башкирії до жовтня 1944 року, коли був знову мобілізований.

У жовтні 1945 року після демобілізації, повернувшись до Любомля, Дмитро Олександрович працює інженером-будівельником, головою планової комісії Любомльського райвиконкому, вчиться у Львівській партійній школі. У 1949-1952 роках – голова Ратнівського райвиконкому. Очолював різні господарські установи в Олиці, Любомлі. Згодом – директор Висоцької 7-річної школи і викладач історії. Звідси і розпочався його шлях краєзнавця. Д. Остапук, побачивши, що історія рідного краю майже не вивчається у шкільному курсі історії, став разом з учнями записувати легенди, збирати спогади про минуле у старожилів свого і сусідніх сіл. Зацікавився археологією, нумізматиною. Потім були кілька десятиліть затишшя в краєзнавчій роботі на території району, тільки деякі жителі району займались приватним колекціонуванням. Поштовхом для пробудження інтересу до краєзнавства на початку 60-х років стала підготовка до випуску енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», тому «Волинська область». В процесі роботи над книгою, яка тривала майже десять років, у школах, у краєзнавців і авторів майбутньої книги почав накопичуватись, крім текстового, і речовий матеріал. У школах почали створювати історичні куточки. Але ці експонати там довго не лежали, вони практично ніким науково не інвентаризувались і ніхто не відповідав за їх збереження. Тому через деякий час кращі з них були розкрадені, а інші через неправильне зберігання були знищені. З 1964 по 1969 роки Дмитро Олександрович викладав історію в Любомльській середній школі № 1. Йому вдалося пробудити в учнів інтерес до історії, любов до рідного краю. Свої уроки він постійно поєднував з екскурсіями по місту, часто організовував з учнями археологічні розкопки на території бывшего замку, водив їх на городище.

Опрацьовуючи матеріали архівів Луцька та Львова, склав велику картотеку історичних довідок і почав писати історію міста Любомля. Вже в цей час Дмитро Олександрович почав клопотатися про необхідність створення краєзнавчого музею.

У 1962 році під час розкопок на території ветлікарні у Любомлі виявив могильник вельбарської культури II-IV ст. н. е. Дещо пізніше, під час будівництва автотраси Київ-Варшава в районі с. Машів відкрив другий могильник цієї ж культури.

У 1966 році з допомогою місцевого населення виявив могильник у с. Гуща. Пізніше запросив на ці розкопки московського археолога Ю. В. Кухаренка, який довів, що це могильник поморської культури IV-II ст. до н.е. Д. О. Остапюк тримав постійний зв'язок з археологами міст Львова, Києва, Москви. На його запрошення вчені з цих міст двічі проводили розкопки в селах Машів і Гуща. Лише в Любомлі працювало п'ять експедицій. Д. Остапюк брав особисту участь у всіх цих розкопках разом з відомими археологами В. Д. Бараном, Ю. В. Кухаренком, М. Ю. Смішко, М. Б. Малевською, Г. В. Ауліхом.

Д. О. Остапюк, член товариства по охороні пам'ятників історії та культури, постійно на всіх нарадах ставив питання про необхідність створення краєзнавчого музею. На той час у нього вже була приватна колекція з археології, нумізматики, письмових документів. Було багато й інших експонатів, які він збирав протягом кількох десятиліть, об'їздивши всі села району. Любов до рідного краю і фанатична відданість історії сприяли тому, що саме Д. О. Остапюку доручили створення краєзнавчого музею. Проблема була в тому, що не було необхідного приміщення та й посаду музейного працівника тодішня влада відмовилась ввести в штат. Займаючись організацією музею, Дмитро Олександрович періодично зараховувався на різні посади в піонерклубі, сільських будинках культури, планетарії.

У 1970 році в центрі Любомля було побудоване триповерхове адміністративне приміщення і третій поверх вдалось виклопотати під краєзнавчий музей. Дмитро Олександрович сам розробляв ескізи вітрин, а науковці Волинського краєзнавчого музею надавали методичну допомогу в оформленні експозиції. Для пошуків експонатів прийшлося використовувати всі наявні можливості: читати лекції, виступати на нарадах, об'їздити всі села району, налагодити тісні зв'язки з учителями історії, працівниками культури. Налагодив зв'язки з Хелмським регіональним музеєм у Польщі, а також постійно спілкувався з відомим волинським краєзнавцем Г. Гуртовим.

Перша неофіційна екскурсія в музеї була проведена 9 травня 1973 року для польської делегації, яка прибула на свято, а офіційне відкриття музею відбулося 28 травня 1973 року.

Проте, й після того, як Д. Остапюк залишив музей, він не покинув краєзнавчої роботи і зібрав цікаву бібліотеку, став нумізматом і філателістом, продовжував шукати матеріали про місто і район. І хоча стан здоров'я не давав можливості їздити до архівів, закінчити книгу про Любомль, він вірив, що вона буде написана.

Помер Д. Остапюк 24 липня 1984 року. Похований на місцевому кладовищі.

Свою любов до краєзнавства Дмитро Остапюк передав синові – Олександру Остапюку, який з 1993 року очолює Любомльський краєзнавчий музей, є автором багатьох наукових праць з історії Любомльщини. Перейнявши науку від батька, рано почав займатись краєзнавством, колекціонуванням. Він гідно продовжує справу свого батька.

Лариса Криштапюк,
*провідний науковий співробітник відділу науково-методичної роботи
Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк*

ВНЕСОК З.М.ЄВНИЦЬКОГО В МУЗЕЙНУ ПЕДАГОГІКУ

Є на Волині люди, закохані в історію рідного краю. Проте, без одержимості, здорового ентузіазму та навіть фанатизму їм не обійтись.

Не бракує ні першого, ні другого, ні третього Зіновію Марковичу Євницькому, волинському краєзнавцю і педагогу. Все своє життя він присвятив школі і по праву може називатись вчителем від Бога. Багато з його вихованців стали відомими, хорошими людьми, а він і далі у свої вісімдесят три роки продовжує працювати з дітьми, передавати їм свій досвід, свою життєву мудрість. Бо, спробувавши у своєму житті чимало, знає – це його покликання, його життя...

Народився Зіновій Маркович 20 жовтня 1929 року в м. Умань Черкаської області. Батька, після повернення з війни, направили у с. Розкопане Вінницької області і туди ж переїхав Зіновій, де в 1947 році на "відмінно" закінчив семирічну школу. Залишив село, переїхавши назавжди у хлібний край – Волинський. Адже коли Східну Україну охопив голод, тисячі дітей кинулися на Західну Україну. Протягом зими-весни 1946-47 років кілька разів сюди приходив і Зіновій. І сьогодні Зіновій Маркович з вдячністю говорить про волинян, про родину поляків, які врятували його від голоду.

Юнак мріяв, як його батько, бути педагогом. Але життя розпорядилось так, що спочатку закінчив Луцьке медичне училище, деякий час працював фельдшером. В 1952 році вступив до Луцького педагогічного інституту на історичний факультет. Після закінчення вузу, в 1957 році почав свою трудову діяльність вчителем історії Ківерцівської СШ № 3. Пізніше вісім років був директором цієї школи, яку фактично збудував разом з батьками. Уроками історії, які вів Зіновій Маркович, захоплювались учні. Вчитель – завжди у творчому пошуку, вишукував все нові і нові факти з історії рідного краю.

Знання, які він давав, міцно осідали в дитячих голівках і учні Зіновія Марковича ніколи в житті не скажуть, що історія – нецікавий предмет.

У вересні 1973 року З.М.Євницький призначений директором СШ № 4 у м. Ківерці. А от як директор, він бував і суворим. Як він сам каже: "Любив дітей, як душу, а трусив, як грушу". Діти відчували цю любов і відповідали на неї. Окрім навчального процесу, педагог намагався зробити життя своїх учнів цікавим, різноманітним. Започаткував туристичну групу, яка в далекому 1976 році зайняла почесні місця на II-х Всеукраїнських іграх туризму і в подальшому кілька разів була чемпіоном України.

Зіновій Маркович усім серцем полюбив Волинь, Ківерцівщину, її трагічну і героїчну історію часів Великої Вітчизняної війни. У 50-х роках після виходу книги С. Смірнова "Брестська фортеця" та активної пошукової роботи її автора по всій країні (СРСР) поширився рух червоних слідопитів, пошукових груп, які займались пошуком невідомих сторінок в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Розпочалась велика робота по увіковічненню пам'ятних місць, пов'язаних із подіями Великої Вітчизняної війни. Не міг залишитися поза цією подією і З. Євницький, який на той час очолював Ківерцівський РК ЛКСМ України. Саме з його позицій було відновлено Лопатенський меморіальний комплекс партизанської Слави. Відкриття меморіалу відбулося в кінці серпня 1967 року.

У зборі матеріалу для Лопатенського музею партизанської слави значну роботу провели освітяни району. Будучи директором школи З.М.Євницький створив пошукову групу, яка збирала матеріали, встановлювала цікаві факти, події, прізвища людей, які воювали на території Ківерцівського району у 1941-1945 роках.

Для Лопатенського музею партизанської Слави пошуковці передали 26 оригінальних фотографій із життя партизанів загону "Мисливці" та I батальйону з'єднання Чернігівсько-Волинських партизанів.

Пошукова робота тривала. Піднімалися архіви, читалась велика кількість літератури, періодики, проводилися зустрічі. Згодом накопилось стільки матеріалу, що постало питання створення музею бойової Слави при школі. В 1979 році з ініціативи Зіновія Марковича було оформлено чудовий музей. Велика робота була проведена вчителями і учнями школи. Патріотичне виховання велось на прикладах героїки воїнів Великої Вітчизняної війни. Чи не найбільша увага приділялась спілкуванню з учасниками боїв на Ківерцівщині. Щоб записати спогади ветеранів пошуковці виїжджали в Москву, Мінськ, запрошували безпосередніх учасників тих подій у Ківерці.

Пошуковим групам вдалося поіменно встановити майже всіх похованих у братських могилах м. Ківерці, допомогти родичам знайти своїх безвісти зниклих воїнів. З ініціативи Зіновія Марковича у школі

неодноразово проводилися дні вшанування загиблих воїнів, на які з'їжджалися їх рідні і близькі.

Із зібраних матеріалів створено об'ємні фонди архівних документів, які дають можливість знайомитися з тими чи іншими подіями військового часу на території Ківерцівського району. Зіновій Маркович навчав і залучав дітей збирати і описувати експонати, готував юних екскурсоводів.

Багато знань черпали учні з книг про події Великої Вітчизняної війни.

Нині в бібліотеці музею нараховується понад 500 екземплярів книг на військову тематику. Виділено окремо книги, які становлять “Золотий фонд”. Це книги з дарчими написами авторів.

У 70-х роках члени Ради Музею Бойової Слави школи разом з учнівським та вчительським колективом увіковічили пам'ять про учасників Великої Вітчизняної війни – на подвір'ї школи було закладено Алею героїв (плакучі верби), Алею Ветеранів (липи), Алею Дружби (срібні ялини). І нині біля школи ці дерева розкішними вітами зустрічають учнів, вчителів, гостей.

У 1989 році з метою увіковічення героїзму партизан на місці стоянки партизанських загонів Г. Галицького “Мисливці” в лісовому масиві урочище Лопатень за 6 км на північ в с. Берестяни педагогічним та учнівським колективами СШ № 4 м. Ківерці було реставровано одну землянку і обеліск.

Відкриття обелісків відбулося 9 травня 1898 року в присутності командира загону Г. Галицького та 50 колишніх партизан цього загону, які приїхали на зліт з багатьох місць СРСР та запрошення педколективу СШ № 4.

Було б дивним, якби історик не написав жодної праці. У 1973 році Зіновій Маркович друкувався у газеті “Ленінським шляхом”. Його “Повість полум'яних літ” відкривала очі на багато цікавих історичних фактів. Пізніше він дав іншу назву цій праці: “Історичні нариси про Велику Вітчизняну війну на території Ківерцівського району 1941-1944 років: на допомогу вчителю історії” (2005). Ця праця налічує чотириста друкованих сторінок, понад шістьсот унікальних фотографій і тридцять дві карти-схеми. У цьому ж році була надрукована “Історична довідка про створення Лопатенського меморіального комплексу “Партизанська слава”. У 2007 р. вийшла в світ книга “Учасники бойових дій у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – жителі м. Ківерці”.

Проте, крім вчительської та краєзнавчої діяльності Зіновій Євницький є політиком. Він вісім скликань був депутатом міської ради, три скликання – депутатом районної ради. За цей час встиг чимало. Можливо, не так багато, як хотілося б, але за задумами не так легко встигнути.

Зіновій Маркович Євницький має велику кількість нагород. Відмінник народної освіти ще з 1972 року, медалі А.С.Макаренка “Ветеран праці”, грамоти Міністерства освіти України, орден “Знак Пошани”, лауреат премії Асена Драганова, медаль “Захисник Вітчизни”.

На базі створеного ним шкільного музею проводяться семінари керівників шкільних музеїв, де Зіновій Маркович ділиться досвідом пошуково-збиральницької, музейної роботи. Колись відомий поет М. Светлов сказав так, що “Батьківщину потрібно любити, знають усі, а ось як її любити, про це людству повинен повідомити ти”.

Учні та випускники Ківерцівської школи № 4, завдяки величезній роботі по патріотичному вихованню, яку ведуть педагоги, навчаються цьому благородному завданню.

Пошук продовжується. В Музей бойової Слави приходять діти, ветерани; по експозиції їх веде людина з молодими очима – Зіновій Маркович Євницький.

Григорій Охріменко,

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, провідний науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Наталія Горячова,

науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею, м. Нетішин Хмельницької області

СЛОВО ПРО ДРУГА: ДО 65-РІЧЧЯ ОЛЕКСАНДРА МИКОЛАЙОВИЧА РОМАНЧУКА

І Західна Волинь, і Волинське Полісся виключно багаті на пам'ятки минувшини. Прикро, але необхідно визнати, що невивченими, необстеженими залишаються значні регіони навіть в надбережжях більших річок. Археологів дуже мало, і ті здебільшого займаються окремими темами. Рятівна археологічна служба, на жаль, має лише обмежені можливості. В якійсь мірі справу рятують краєзнавці, археологи від Бога, які вільний час присвячують святій справі – пошукам, рятуванню старожитностей рідного краю. До таких одержимих людей належить відомий дослідник з чудового старовинного міста Острога Олександр Романчук. Природа щедро наділила його багатьма талантами і все своє свідоме життя він примножує їх на користь людям, слави волинської землі.

Перш за все, він чудовий музейник – багато вміє і знає. Відкривач безлічі пам'яток різних періодів: городищ, курганів, поселень, стоянок. До фондів Острозького та Нетішинського музеїв ним передано унікальні колекції матеріалів. У тому числі, трипільської культури (і не лише з Волині, а й Полісся), рідкісної середньодніпровської, лінійно-стрічкової кераміки; неоціненний внесок цієї людини у вивчення доби бронзи: городоцько-здовбицької, тшинецько-комарівської, кулястих амфор культур, а також періоду залізного віку, Давньої Русі. (Не будемо тут говорити про природознавчі, етнографічні експедиції Олександра Романчука. Його роль в цих студіях окрема велика тема).

Найзначнішими його археологічними відкриттями є його найдавніша на Волині палеолітична стоянка Співак поблизу Нетішина, згдане трипільське поселення середнього періоду та неолітичних землеробів на Березнівщині, унікальний курганий могильник Дорогоша біля Нетішина, знову таки трипільські пам'ятки в районі Мізоцького кряжу та інші. Але знайти – це лише початок. Не менш важливо – ввести в науковий обіг. Прості та чіткі описи відкритих поселень цього археолога знаходимо в багатьох книгах та наукових часописах. Далі важливо проілюструвати знайдене. Таких досконалих художників давньої кераміки, знярядь знайти дуже важко. Чудово ілюстрував свої публікації Ігор Свешніков, Віталій Конопля, з молодших – Андрій Бардецький... Те, що подав О. Романчук в публікаціях, наприклад, на тему доби бронзи Березнівщини чи Середнього Погориння – це внесок у золотий фонд первісних студій краю останніх десятиліть.

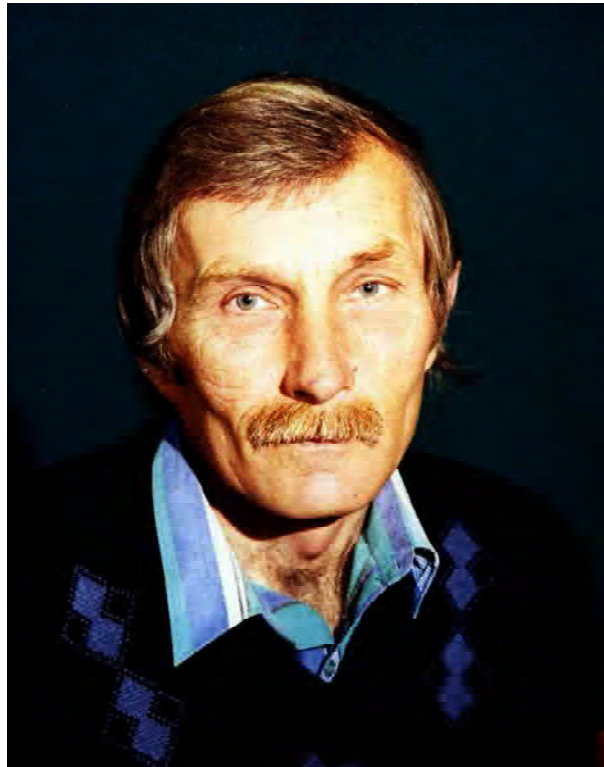
Крім того, Олександр Романчук – неперевершений реставратор давньої кераміки! Це витончена робота і кращого виконавця важко знайти. В музеях Торчина, Луцька, Рокинь, Острога, Нетішина можна побачити безліч його робіт, підготовлених після розкопок С. Березанської, В. Самолюка, Г. Тарас, О. Позіховського та ін.

І нарешті найголовніше в Олександра – висока культура в людських стосунках: справжній надійний товариш, друг. Працелюбний, енергійний, невтомний ентузіаст, прийде на допомогу в будь-який момент, дасть слушну пораду.

Народився Олександр Миколайович Романчук 2 вересня 1949 року в Острозі у родині лісника [6, 8]. Жив з батьками в селі Верхів Рівненської області, згодом Романчуки переїхали в село Теремне. Навчався у Новородчицькій восьмирічній школі, а 9 і 10 класи закінчував у селі Кутянка. Як і всі тамтешні хлопці, пішов служити до лав Радянської Армії (1971-1973 рр.), але перед тим встиг закінчити Острозьке професійно-технічне училище побутовиків, здобувши професію фотографа.

Після служби в Радянській Армії бажання вчитися не полишало Олександра Миколайовича. Вдало склав іспити до Березнівської лісової школи, що на Рівненщині, звідки вийшов майстром лісового господарства.

У 1976 році переїхав з Теремного до Острога. З 1976 по 1988 роки працював слюсарем-ремонтником на Острозькому пивзаводі. Тим часом цікавість до невідомого в плані історії була понад усе, тому завжди

зна-ходив час і можливість, щоб брати участь у різноманітних археологічних розвідках. Так познайомився з Бондарчуком Олександром Ананійовичем, який після закінчення Київського державного університету здобув професію археолога й за направленням потрапив до міста Острога. До 1988 року вони – два Олександрі – постійно співпрацювали: Бондарчук як археолог за професією, Романчук як археолог за покликанням, на ентузіазмі, по вихідних днях, під час відпустки. Цікавість до археології з часом все більше і більше заманювала Олександра Романчука у глибини невідомого [6].

У 1988 році з 1 вересня пішов працювати до Державного історико культурного заповідника міста Острога на посаду завідувача фотолабораторії. Здійснював також камеральну обробку археологічного матеріалу у вільний від основної роботи час і спробував реставрувати посуд – вийшло! Керівництво Державного історико-культурного заповідника м. Острога оцінило це належним чином, після чого О. Романчука офіційно прийняли ще й на частину ставки реставратора кераміки.

Як розповів герой цієї статті, у 1995 році в заповідник міста Острога приїхала Галина Йосипівна Фурманчук (засновник та перший директор міського краєзнавчого музею м. Неті-шина) на консультацію з науковцями щодо відкриття в Нетішині краєзнавчо-го музею. Згодом, в серпні того ж року, було організовано першу етнографічну експедицію в село Кутки Славутського району Хмельницької області, в результаті якої були зібрані експонати для побудови експозиції майбутнього му-зею. Після цієї експедиції, учасником якої був і О. М. Романчук, останнього оформляють на роботу до краєзнавчого центру-музею в місті Нетішині. Таким чином, вже будучи працівником цього закладу, Олександр Романчук бере активну участь у збиральницькій роботі з метою формування експозиції – етно-графічної, археологічної, історичної, природничої. Відтак, він очолював розширену експедицію в села Славутського, Ізяславського та Білогірського районів Хмельницької та Острозького району Рівненської областей. Також щорічно спільно зі Світланою Кравчук – керівником гуртка краєз-навців – вивчав промисли та ремесла краю [7].

Про Романчука говорять, що він – фахівець широкого профілю. Пан Олександр не тільки добре орієнтується в питаннях археології, етногра-фії, зокрема народних ремесел та промислів, історії, а ще й всезнаючий природолоб. Яка б ботанічна експедиція не організовувалася, він був незмінним її учасником. Декілька років поспіль проводилися ботанічні експедиції науковими співробітниками музею спільно з київськими колегами – Валерієм Новосадом, директором Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного НАН України, кандидатом біологічних наук, та Любов'ю Крицькою, кандидатом біологічних наук, старшим науковим співробітником Національного науково-природничого музею НАН України. Разом із київськими дослідниками в експедиції брали участь Галина Фурманчук – перший директор музею, Оксана Кононюк – теперішній директор Нетішинського музею, наукові співробітники відділу природи. І саме Олександр

Романчук, добре орієнтуючись на місцевості, прокладав маршрути, здавалося б, по найнепрохідніших місцях, та ще й розповідав про зміни в природі у тому чи іншому місці [3, 4].

19 вересня 2000 року рішенням тринадцятої сесії Нетішинської ради ХХІІІ скликання краєзнавчий центр-музей було перепрофільовано у міський краєзнавчий музей і надано йому приміщення площею 930 кв. м, де згодом розмістилися 18 експозиційних залів. Олександр Миколайович віддав багато праці, натхнення, уміння та ідей для створення експозиції музею. Він був тоді чи не найактивнішим співробітником – допомога у розробці тематико-експозиційних планів, підбір та розміщення експонатів та й суто чоловіча робота (прикріпити, піднести) – всюди відчувалася його рука. Але експозиційна зала «Історія села Дорогоща» особлива. В ній розміщено безцінні, унікальні матеріали, що розповідають про життя, побут та ремесла тамтешніх селян. Були серед них гончарі, стельмахи, ко-валі. В експозиції представлено документи, газети, світлини; тут і вироби з металу та дерева, а поруч інструменти для їх виготовлення [2].

Село Дорогоща, точніше, його мешканці, у 70-х роках ХХ ст., під час будівництва водойми-охолоджувача Хмельницької АЕС, були відселені. О. Романчук почав обстеження околиць села: збирав археологічний матеріал (було виявлено два курганних могильники), етнографічний матеріал (в самому селі). Про знайдені могильники повідомив доктора історичних наук, викладача Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету І. І. Винокура. Таким чином, у 1985 році археологічна експедиція університету провела дослідження могильника доби бронзи поблизу колишнього села Дорогоща Ізяславського району Хмельницької області. Частину отриманих експедицією матеріалів було передано на зберігання та експонування до Нетішинського міського краєзнавчого музею.

В експозиційній залі «Археологія» представлено багато речей, знайдених О. Романчуком, у тому числі й археологічний матеріал ашельської доби, зібраний на хуторі Співак біля с. Комини Ізяславського району, не-подалік від Нетішина. Ця стоянка була відкрита Олександром Миколайовичем в 1997 році. Про цей пункт згадується в одному з посібників із археології, але, на жаль, відкривач там неназваний [1, 5,9].

Як згадувалось вище, пан Олександр був одним із активістів збиральницької та експозиційної роботи Нетішинського краєзнавчого музею. Крім експозиційних залів «Історія села Дорогоща» та «Археологія», брав участь у монтажі експозицій «Ткацтво», «Історія села Нетішина», «Історія міста Нетішина», «Шлях хліба», «Ремесла» (гончарство, бондарство, вироби з соломи, лозоплетіння), а також природничих експозиційних залів.

У 2005 році під егідою Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Державного науково-виробничого підприємства «Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій» відбулася експедиція наукових працівників провідних вітчизняних музейних установ та вищих навчальних закладів у райони Житомирської області, які мають високі рівні радіаційного забруднення. У цій експедиції брав участь і Олександр Миколайович як знаний фахівець у дослідженнях та вивченні народних промислів Полісся. В ході експедиції було зібрано велику кількість експонатів, які складуть основу майбутнього музею Чорнобильської трагедії [10].

Олександр Миколайович Романчук працює завідувачем сектору археології міського краєзнавчого музею Нетішина. Він – учасник численних наукових історико-краєзнавчих конференцій в Острозі, Рівному, Луцьку, Житомирі... Ним опубліковано понад 100 статей в наукових збірниках та пресі (див. Додаток 1).

1. Винокур І. С. Археологія України / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – С. 19.

2. Войковський В. Краєзнавець, археолог, етнограф... / В. Войковський // Життя і слово. 2009. – № 69-70 (8308-8309). – 29 серпня. – С. 10.

3. Головка С. Експедиційні дослідження флори 30-кілометрової зони ХАЕС Нетішинським міським краєзнавчим музеєм / С. Головка // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі і на Волині : наук. зб. – Острог, 2006. – Вип. 1. – С. 112.

4. Кухонька Н. Збережім флору для майбутнього / Н. Кухонька // Нетішинський вісник. – 2003. – № 35 (1119). – 30 серпня. – С. 8.

5. Романчук О. М. Стоянка ашельської доби Співак біля м. Нетішина на р. Горинь / О. М. Романчук, І. Т. Черняков // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Т. 1. – С. 135.

6. Спогади Олександра Романчука, 1949 р. н., м. Острог Рівненської області від 8.04.2010 р. // Архів автора.

7. Тунцева З. З історії створення етнографічної колекції міського краєзнавчого музею м. Нетішин / З. Тунцева // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі і на Волині : наук. зб. – Острог, 2006. – Вип. 1. –

С. 224.

8. Фурманчук Г. Й. Історія створення Нетішинського міського краєзнавчого музею / Г. Й. Фурманчук // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Т. 1. – С. 15.

9. Фурманчук Г. Й. Формування археологічної колекції Нетішинського міського краєзнавчого музею / Г. Й. Фурманчук // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Т. 1. – С. 27.

10. Шустерук О. Радіаційно забруднені території вивчають науковці / О. Шустерук // Перспектива. – 2005. – № 49. – Грудень. – С. 8.

ДОДАТОК

Бібліографія публікацій Олександра Миколайовича Романчука

1. Романчук О. Цікаве урочище // Червоний прапор. – 1984. – № 225. – 24 листопада. – С. 3.
2. Романчук О. Князь Федір Острозький // Життя і слово. – № 99. – 1991. – 24 серпня. – С. 3.
3. Романчук О. Придорожні хрести Волині // Надслучанський вісник. – 1992. – 16 вересня.
4. Романчук О. Волинь кінця XIX століття мовою статистики // Життя і слово. – 1993. – № 61. – 11 серпня. – С. 3.
5. Романчук О. Західні оборонні рубежі // Матеріали IV Науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – [Сокаль], 1993. – С. 145-148.
6. Романчук О. Кераміка з археологічних розкопок в місті Острозі // Життя і слово. – 1993. – № 98. – 22 грудня. – С. 3.
7. Романчук О. Білотинський фарфор // Тези краєзнавчої конференції «Велика Волинь: минуле її сучасне». – Ізяслав, 1994. – С. 295-297.
8. Романчук О. Випалювання деревного вугілля в Дорогощі // Спадщина: Бюлетень Острозького науково-краєзнавчого товариства «Спадщина» ім. Князів Острозьких. – 1994. – № 2. – С. 30-31.
9. Романчук О. Грошові знаки Острога // Спадщина. Бюлетень Острозького науково-краєзнавчого товариства ім. Князів Острозьких. – 1994. – № 1. – Травень.
10. Романчук О. Про люльки козацькі // Спадщина: Бюлетень Острозького науково-краєзнавчого товариства «Спадщина» ім. князів Острозьких. – 1994. – № 1. – С. 18-20.
11. Романчук О. Село Дорогоща під Острогом – важливий осередок ковальського і стельмахівського промислів в краї // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – [Сокаль], 1994. – С. 113-115.
12. Романчук О. Були у Вельбівному шахтарі // Життя і слово. – 1995. – № 66. – 2 вересня. – С. 3.
13. Романчук О. До питання про початок керамічного виробництва в с. Біютині // Тези краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь». – Шепетівка, 1995. – С. 86-87.
14. Романчук О. Дороги з минулого // Життя і слово. – 1995. – № 35. – 13 травня. – С. 3.
15. Романчук О. Колгоспні гроші // Надслучанський вісник. – 1995. – № 37. – 20 травня. – С. 3.
16. Романчук О. Промисловий підземний видобуток гончарної глини в селі Вельбівне на Острожчині // Волинь незабутня. Тези регіонально, науково-практичної конференції «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України». – Рівне, 1995. – С. 72-74.
17. Романчук О. Василь Авраменко на Рівненщині // Корсунський часопис. – 1996. – № 4. – С. 33-34.
18. Романчук О. Вельбівська республіка (бувальщина) // Життя і слово. – 1996. – № 87. – 20 листопада. – С. 4.
19. Романчук О. Забуте ремесло // Надслучанський вісник. – 1996. – № 89. – 6 листопада.
20. Романчук О. Історія старої фотокартки // Надслучанський вісник. – 1996. – № 68. – 23 серпня. – С. 2.
21. Романчук О. Кірха волинських німців у селі Карлсвальд під Острогом // Воля з Волині-Wolanie z Wołynia. – 1996. – № 1. – С. 18-20.
22. Романчук О. Промисловий видобуток жорнового каменю на території сучасної Здолбунівщини // Наукові записки. – Рівне, 1996. – Вип. 1. – С. 115-119.
23. Романчук О. Стежки-дороги // Надслучанський вісник. – 1996. – № 99. – 11 грудня. – С. 3.
24. Романчук О. Фото-літописці Моквина // Надслучанський вісник. – 1996. – № 49. – 19 червня. – С. 3.
25. Романчук О. Художник і педагог // Життя і слово. – 1996. – № 63. – 21 серпня. – С. 3.
26. Романчук О. В'язні Рівненської тюрми // Життя і слово. – 1997. – № 11. – 5 лютого.
27. Романчук О. Відродження краєзнавчого руху в Острозі (середина 1980-х – 90-і роки) // Життя і слово. – 1997. – № 86. – 6 листопада. – С. 3.

-
28. Романчук О. З історії видобутку будівельного каменю в Малому Дерев'янчому // Життя і слово. – 1997. – № 9. – 29 січня. – С. 3.
29. Романчук О. Млини Березнівщини // Надслучанський вісник. – 1997. – № 39. – 28 травня. – С. 3.
30. Романчук О. Про що нагадував старий дерев'яний хрест? // Воляннз Волині=Woianie z Woynia. – 1997. – № 1. – С. 22-23.
31. Романчук О. Міське самоврядування та народний дім в Бережному // Надслучанський вісник. – 1998. – № 67. – 29 липня.
32. Романчук О. Напівзабуте слово «шарварок» // Надслучанський вісник. – 1998. – № 52. – 10 червня. – С. 3.
33. Романчук О. Незвичний будівельний матеріал // Життя і слово. – 1998. – № 9. – 28 січня.
34. Романчук О. Середньовічна кераміка в зібранні Державного історико-культурного заповідника м. Острога // Волинський музей. Історія і сучасність. – Луцьк, 1998. – С. 38-39.
35. Романчук О. Що маємо – не бережемо // Надслучанський вісник. – 1998. – № 104. – 2 грудня.
36. Романчук О. М. Клуб історичної книги // Життя і слово. – 1998. – 21 жовтня. – С. 3.
37. Романчук О. М. Нетішинський краєзнавчий музей поповнився експонатами // Нетішинський вісник. – 1998. – № 89. – 19 листопада. – С. 3.
38. Романчук О. Березнівська волость у 1913 році мовою статистики // Надслучанський вісник. – 1999. – № 39. – 12 травня. – С. 3.
39. Романчук О. Вінчання зі смертю // Воляннз Волині= Woianie z Woynia. – 1999. – № 6. – С. 43.
40. Романчук О. Дідич Михайло Карженевський // Надслучанський вісник. – 1999. – № 101. – 15 грудня.
41. Романчук О. Загублене село Станіславівна // Воляннз Волині= Woianie z Woynia. – 1999. – № 26. – С. 23-27.
42. Романчук О. Мові музейні надходження // Нетішинський вісник. – 1999. – № 16-17. – 5 березня.
43. Романчук О. Ці легендарні Малинські // Надслучанський вісник. – 1999. – № 45. – 2 червня.
44. Романчук О. Шкільництво в Березному під час німецької окупації (1941-1944 рр.) // Надслучанський вісник. – 1999. – № 15. – 17 лютого.
45. Романчук О. Данилюк М. Село Карпилівка на Білогірщині – осередок гончарства в краї // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900 річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 121-127.
46. Романчук О. Деревновугільний промисел в селі Теремне на Острожчині // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900 річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 128-129.
47. Романчук О. Залишило село по собі тільки пам'ять // Надслучанський вісник. – 2000. – № 46. – 14 червня.
48. Романчук О. Із розповіді очевидця // Шепетівський вісник. – 2000. – № 28-29. – 9 березня. – С. 2.
49. Романчук О. Межиріцькі краєзнавці // Замкова гора. – 2000. – № 22. – 3 червня. – С. 2.
50. Романчук О. Наш край за одинадцять тисяч літ до нашої ери // Замкова гора. – 2000. – № 28. – 15 липня. – С. 2.
51. Романчук О. Трипільці на Березнівщині // Надслучанський вісник. – 2000. – № 5. – 19 січня. – С. 3.
52. Романчук О. Курси медичних сестер в Острозі в роки окупації // Замкова гора. – 2001. – № 46. – 17 листопада. – С. 2.
53. Крицька Л. І., Новосад В. В., Фурманчук Г. Й., Морозова Л. Д., Головка С. І., Романчук О. М. Ботанічна експозиція Нетішинського краєзнавчого музею (концептуальні засади, принципи побудови, структура, експозиційне вирішення та науковий супровід // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т. I. – С. 30-42.
54. Романчук О., Манько М. Діяльність Нетішинського краєзнавчого музею по вивченню історії зниклих сіл регіону // Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Т. 25. – Ч. 2. – С. 77-82.
55. Романчук О. М. Гончарний комплекс початку 19 ст. села Колом'є на Славутчині // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т. I. – С. 195-199.
56. Романчук О. М. Топонімічні назви деяких населених пунктів Північної Рівненщини // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне, 2002. – Т. II. – С. 67-70.
57. Романчук О. М. Традиційні промисли Дорогощі // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т. I. – С. 187-194.
58. Романчук О. М. Черняков І. Т. Стоянка ашельської доби Співак біля м. Нетішина на р. Горинь
-

// Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т. 1. – С. 135-144.

59. Романчук О. До питання вивчення ремесел Березнівського Полісся // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне, 2003. – Вип. 3. – С. 57-59.

60. Романчук О., Позіховський О. Нова археологічна пам'ятка на Березнівщині // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 79-84.

61. Романчук О. М. Балярний промисел у селі Баляри (нині Хотень-2) давньої острозької римокатолицької парафії // Воляннз Волині= Wołanie z Wołynia. – 2003. – № 53. – С. 35-38.

62. Романчук О. М. Відомий оперний співак Львова Андрій Поліщук – наш земляк // Нетішинський вісник. – 2003. – № 7. – 15 лютого.

63. Романчук О. М. Колонія Михайлівка. Роки відродження – роки занепаду // Воляннз Волині= Wołanie z Wołynia. – 2003. – № 51. – С. 31-34.

64. Романчук О. М. Млини Березнівщини на поч. 1920-х років // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне, 2003. – Вип. 4. – С. 130-135.

65. Романчук О. Весільний обряд на Березнівщині // Західне Полісся – історія та культура. – Рівне, 2004. – Вип. 1. – С. 180-190

66. Романчук О. Вілія – окраса історичної спадщини краю // Нетішинський вісник. – 2004. – № 45. – 5 листопада. – С. 8.

67. Романчук О. З історії німецької колонії Михайлівка на Ізяславщині // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 186-191.

68. Романчук О. І села теж вмирають // Воляннз Волині=Wołanie z Wołynia. – 2004. – № 56. – С. 28-30.

69. Романчук О., Кухоцька Н. Сангушків ліс – пам'ятка природи і свідок тривожних подій // Нетішинський вісник. – 2004. – № 13. – 26 березня. – С. 10.

70. Романчук О. Написати історію населених пунктів // Надслучанський вісник. – 2004. – № 18-19. – 28 лютого. – С. 4.

71. Романчук О., Позіховський О. Нова археологічна пам'ятка на Березнівщині // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 79-87.

72. Романчук О. Промисли та ремесла села Теремного: випал вугілля бондарство // Острозький краєзнавчий збірник. – Острозь, 2004. – Вип. 1. – С. 16-19.

73. Романчук О. Річка Горинь: минуле і сьогодення // Збереження та захист екосистеми річки Горинь. – Нетішин, 2004. – С. 6-11.

74. Романчук О. Розділив долю інших хуторів // Надслучанський вісник. – 2004. – № 89. – 13 жовтня. – С. 3.

75. Романчук О. Село Білотин в минулому і сьогоденні // Воляннз Волині= Wołanie z Wołynia. – 2004. – № 57. – С. 33-36.

76. Романчук О. М. Млини Березнівщини на початку 1920-х років // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне, 2003. – Вип. 4. – С. 130-135.

77. Романчук О. М. Невідоме городище X ст. поблизу с. Зінки Білогірського району Хмельницької області // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 128-134.

78. Романчук О. М. Річка Горинь: минуле і сьогодення // Збереження та захист екосистеми річки Горинь. – Нетішин, 2004. – С. 6-11.

79. Romanczuk O. Rzemiosło balarskie w wiosce Balary (obecnie Choteń II), dawniej Ostrogskiej parafii Rzymskokatolickiej // Ostróg. – 2005. – Rok. 14. – а 53. – S. 21-24.

80. Romańczuk O. I wioski tez umierają // Ostróg. – 2005. – Rok. 15. – а 4. – S. 27-30.

81. Прищепя Б. А. Позіховський О. Л. Романчук О. М. Чекурков В. С Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської області // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 262-265.

82. Романчук О. Весільний обряд на Березнівщині (початок та 30-і роки ХХ століття) // Західне Полісся: історія та культура : наук. зб. – Рівне, 2004. – Вип. 1. – С. 180-190.

83. Романчук О. Відомий український вчений-терапевт Іван Базилевич березнівчанин // Надслучанський вісник. – № 8. – 2005. – 26 січня. – С. 3.

84. Романчук О. Матеріали до археологічної карти Березнівщини доби бронзи // Археологічна спадщина Яна Фітцке / упор. Г. Охріменко, О. Златогорський; за ред. Г. Охріменка. – Луцьк, 2005. – С. 419-447.

85. Романчук О. Паперові фабрики на території району // Надслучанський вісник. – 2005. – № 89

90. – 5 листопада.

86. Романчук О. Технологія виготовлення коловоротків (на матеріалах Острозького району) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2005. – Вип. 3: М-ли конф. до 150-річчя від дня на-родження Д. Яворницького. – С. 134-138.

87. Романчук О. М. «Гурнікі» села Кам'янка на Ізяславщині // Минуле і сучасне Волині і Полісся: народне мистецтво і духовність. М-ли Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції. – Луцьк, 2005. – С. 115-120.

88. Пашкевич Г., Охріменко Г., Позіховський О., Романчук О. Нові палеобота-нічні дані з пам'яток енеоліту та бронзового віку Волині // Нариси культури давньої Волині / За ред. Г. Охріменка. – Луцьк, 2006. – С. 400-403.

89. Прищепа Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М. Попередні під-сумки археологічних досліджень слов'яно-руських об'єктів в Острозі в 2004 році // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 120-127.

90. Романчук А. Н., Черняков И. Т. Ашельская стоянка Спивак-1 на Волині // Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 4-20.

91. Романчук О. З історії сільського краєзнавчого музею с. Колом'є // Історія музейництва, пам'яток охоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. 1. – С. 213-219.

92. Романчук О., Манько М. Старокостянтинівський протоієрей Никанор Карашевич (1819-1897) і його публікації в пресі // Кобудь–Костянтинів–Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура: наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 34. М-ли Всеукр. наук.- практ. конф., присвяченої 800-літтю міста. – Старокостянтинів, 2006. – С. 351-356.

93. Романчук О., Медлярська С. З історії чеської колонії Ядвоніно Острозького повіту // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур. М-ли наук. конф. 21-22 грудня. – Ізяслав; Острог, 2006. – С. 57-67.

94. Романчук О. Трипільські поселення на Березнівщині – крайні відомі північні пункти цієї культури на Рівненському Поліссі // Нариси культури давньої Волині / За ред. Г. Охріменка. – Луцьк, 2006. – С. 296-300.

95. Романчук О. М. Гідроелектростанція у Межирічі // Життя і слово. – 2006. – № 63-64.

96. Романчук О. М Невідоме городище Х ст. поблизу с. Зіньки Білогірського району Хмельницької області // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 128-135.

97. Романчук О. Гідроелектростанція в с. Межирічі Острозького району // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С. 187-190.

98. Прищепа Б. А. Романчук О. М. Слов'янське городище поблизу села Зіньки на річці Вілії // Літопис Хмельниччини–2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 86-94.

99. Романчук О. Краєзнавчі читання в Острозі // Перспектива. – 2007. – 8 грудня. – № 51. – С. 8.

100. Романчук О. Топоніми села Теремне // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С. 180-184.

101. Романчук О. М., Манько М. П. Зафіксований народний переказ про «Вельбівську республіку» на Острозщині доби української революції // Проблеми українського державотворення: історія і сучасність. – С. 110-112.

102. Романчук О. М. Польські археологи Тадеуш Сулімірський та Ян Фітцке – перші дослідники пам'яток археології району // Надслучанський вісник. – 2007. – 6 січня. – С. 6.

103. Романчук О. З історії вивчення археологічних пам'яток села Новомалин та його околиць // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 9-16.

104. Романчук О. З історії села Кудрин колишнього Острозького (Здолбунівського) повіту // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 125-130.

105. Романчук О. Якщо добре покопатись // Перспектива. – 2008. – 16 серпня. – № 34. – С. 7.

106. Романчук О. Нові матеріали з пам'яток доби енеоліту із околиць с. Ново малин // Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 502-508.

107. Романчук О. Пам'ятки пізнього палеоліту Березнівщини // Охріменко Г. В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (ХІІ–ХІІІ тис. до н. е.). – Луцьк, 2009. – С. 397-433.

108. Романчук О. Пам'ятки часів Київської Русі з околиць села Новомалин на Острозщині // Історія музейництва, пам'яток охоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: наук. зб. – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. 69-77.

-
109. Романчук О. Поселення перших землеробів на землях Північної Рівненщини (Березнівщини) // Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 320-325.
110. Романчук О., Бондарчук О. Поселення лінійно-стрічкової кераміки в с. Могиляни Острозького району // Охріменко Г. В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.). – Луцьк, 2009. – С. 434-441.
111. Романчук О. З історії вивчення археологічних пам'яток в районі Нетішина // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: наук. зб. – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. 57-59.
112. Романчук О. Археолог, дослідник Волині Григорій Охріменко // Надслучанський вісник. – 2010. – 17 квітня. – № 45-46. – С. 6.
113. Романчук О. Пам'ятки раннього заліза з окраїн північно-західної Ізяславщини // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2011. – Вип. 4. – С. 115-131.
114. Романчук О., Охріменко Г., Телетьон Н. Використання поліського бурштину за доби бронзи // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2011. – Вип. 4. – С. 132-136.
115. Охріменко Г., Романчук О. Пам'ятки середньодніпровської культури на Західній Волині та Волинському Поліссі // Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 10. – С. 5-11.
116. Романчук О. Невідоме поселення трипільської культури на останці Мізоцького кряжу // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2013. – Вип. 6. – С. 294-297.
117. Романчук О. Пам'ятка межановицької культури в західній околиці Острога // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2013. – Вип. 6. – С. 310-311.
118. Романчук О. Нові пам'ятки слов'яно-руського періоду міста Острога та його ближніх околиць // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2013. – Вип. 6. – С. 312-321.
-

Олександр Мельник,
директор ТНІМ імені Г.О.Гуртового,
аспірант НУ «Острозька академія»

ЕНТУЗІАСТ МУЗЕЙНОГО КРАЄЗНАВСТВА ВОЛИНІ (до 90-річчя від дня народження Г.О.Гуртового)

У долі Григорія Гуртового (1924 - 2012) поєдналися дві прадавні історичні частини України. За життя він став видатним сином Волинського краю, відомим краєзнавцем, знаним музейником, засновником першого на Волині музею на громадських засадах. Але його родинне коріння сягає Запорозьких земель, де пройшли роки раннього дитинства, становлення і формування основних життєвих орієнтирів.

Народився Григорій Олександрович Гуртовий 26 грудня 1924 року в селі Корніївці тепер Веселівського району Запорозької області. Його предки були полковниками, старшинами Самарської та інших паланок Запорозької Січі (ще у 1920-30-их роках як найбільшу реліквію в родині зберігали козацьку шаблю).

Дитинство Григорія Олександровича припало на дуже важкий час. У 1932-33 роках довелося пережити страхоту Голодомору (багато горя було і в родині Гуртових). Переселилися у селище Кам'янку Дніпровську. Там Григорій Олександрович ходив до школи, закінчив сім класів. Але навчання перервала війна. Влітку 1942 року потрапив в німецький ешелон, який доправляв оstarбайтерів на німецькі фабрики і цехи. 17-літній Григорій став в'язнем концтабору Флосенбург (поблизу міста Різа). Знову – голод, холод, хвороби. До цього додалася ще й важка праця. Табірний режим тривав аж до квітня 1945 року. Виніс звідти важку форму туберкульозу. У вересні того ж року повернувся у Кам'янку Дніпровську. З госпіталю прийшов додому і батько. Мати, яка в голодні роки всім чим могла рятувала дітей, померла 1943 року. Було ще кілька малих дітей. Батько працював на хлібопекарні, і кожну зміну приносив додому пів буханця хліба. Це трохи підживлювало дітей. Але знову прийшов голод – 1946 – 1947 років. Знову – нестача їжі, опухлість, чутки про людоїдство. Двоюридний брат, який 1944 року брав участь у звільненні Луцька, Торчина, Володимира-Волинського, порадив рятуватися на Волині. Розповідав, що тут можна знайти допомогу. Так, у січні 1947 року Григорій Гуртовий товарним потягом прибув спочатку до Луцька, а потім – у Торчин. Думав лише купити хліба і повертатися назад, але залишився на волинській землі, пізнанням минулого якої жив до останніх днів¹.

Тут став до роботи спочатку в бібліотеці, тоді – в редакції районної газети (Торчинського району). Збирав матеріали у довколишніх селах, розмовляв з цікавими людьми. Усе записував у блокноти. Саме з журналістських походів почалося зацікавлення історичними скарбами Волині. Бо розповіді селян стосувалися не тільки важких буднів, щоденної праці, а й подій минулих років, десятиліть. На папір лягали народні перекази, легенди, невідомі факти з історії того чи іншого села.

Через десятки років Григорій Олександрович так оцінював досвід перших років своєї роботи: «Не знаю, як би склалася моя доля, коли б не захоплення журналістикою і музейним краєзнавством. Працював я в той тяжкий повоєнний час у редакції Торчинської районної газети «Вільна Україна», згодом перейменованої у «Колгоспну правду». Майже щоденні газетярські походи в села району, на підприємства, в установи. Зустрічі з цікавими людьми, пам'ять яких у той час сягала навіть кріпацьких часів ХІХ століття, будила до написання статей про людей цікавої, складної долі, про незвичайні події»².

Робота поєднувалась з пошуком. Г.О.Гуртовий не тільки збирав, але й пробував осмислити зібрані матеріали. Так народжувався газетярський музей. Фіксувалися події, долі людей краю. Але головне для музею – експонати. У кожного з них своя доля. А в руках захопленого краєзнавця вони переставали бути нікими свідками, - оживали, розповідали чимало захоплюючих історій³. З кожної поїздки секретар газети Григорій Гуртовий привозив речові і документальні докази достовірності газетних статей на теми історії рідного краю. Так у його редакційному столі нагромаджувалися сотні цікавих документів різних епох, кам'яні знаряддя, підібрані в різних селах, зокрема, в Торчині, Окорську, Білостоці, спогади ветеранів, фронтовиків, фрагменти зброї різних епох. Кожний, хто цікавився історією Торчина і довколишніх сіл, заходив сюди оглянути зібране, почитати старі документи, запропонувати свою допомогу. Це були інженери, робітники, ветерани війни і праці, допитлива шкільна молодь.

Першу повноцінну екскурсію Григорій Олександрович проводив 23 березня 1957 року. З того часу й починає своє існування вперше на Волині створений на громадських засадах Торчинський історико-краєзнавчий музей. Він ще не мав свого приміщення і містився в одній з кімнат будинку редакції районної газети. Але тут було розкладено більше тисячі оригінальних експонатів⁴. Перша екскурсія проведена для учнів Боратинської (нині Веселівської) школи, яких привела вчителька Любов Маркіянівна Левчук,

щоб більше дізналися про минуле свого краю. Відтепер про кожну знахідку допитливий пошуковець давав інформацію в газеті.

Незабаром під керівництвом Г.О.Гуртового при редакції утворився цілий гурток шанувальників історії Торчина і Волині. До нього входили люди старшого віку і молоді школярі. Це інженер, ветеран «Просвіти» Анатолій Павлович Кревський, учасник ансамблю «Колос», колишній учасник УПА Петро Данилович Шапов, селянин з Садова Антон Михайлович Хитрий, колишній член КПЗУ Василь Федорович Угринович, учні Віталій Трофим'юк, Володимир Сидун, Петро Заклекта та інші⁵.

Члени гуртка не просто вивчали історію краю, разом з Григорієм Гуртовим вони активно включилися в краєзнавчий пошук. І це дало безцінні плоди. Пасічник з с. Городок Андрій Петрович Крищук передав для музею дуже цікаві книжки, в тому числі одну рукописну 1724 р., стародрук 1606 р. з м. Вільно, книгу «Артикули права Магдебурзького» та інші стародруки. А.П.Кревський робив переклади історичних довідок з польської мови на українську. Він був найпалкішим однодумцем Григорія Гуртового, з яким обговорювались перші знахідки в обласному державному архіві. Про долю Шепля багато розповів сільський священик Єлисей Климентійович Долинський. Він подарував музею «Апостол», видрукуваний 1654 р. у львівській друкарні Михайла Сльозки шрифтами й заставками, успадкованими від першодрукаря Івана Федоровича. П.Д.Шапов допоміг придбати дві шаблі Першої світової війни. Одна з них належала бійцю армії Української Народної Республіки Матвію Іларіоновичу Орлюку.

Напередодні перших екскурсій в музеї Григорій Гуртовий побував у старого волинського краєзнавця Антона Івановича Коновалюка, який саме тоді повернувся з радянського концтабору на Колимі в рідний Білосток. У нього в 1944 р. була козацька шабля, яку держбезпека забрала при арешті. Але для музею А.І.Коновалюк передав цінну римську монету.

Селянин із Веселого (Боратина) віддав знайдений на довколишніх полях кремінний ніж і давню монету.

Усі ці та інші речі Григорію Олександровичу допомагала зберігати дружина, Ганна Іванівна. Вона, незважаючи на, можливо, не завжди достатній домашній затишок, часту відсутність вдома чоловіка, не заперечувала заняттю улюбленою справою. Тому чимало історичних речей зберігалося і вдома⁶.

З часом пам'яток старовини зосереджувалося все більше. Після першої екскурсії Г.О.Гуртовий завів спеціальний зошит для запису експонатів. Він так і називався «Реєстр експонатів Торчинського районного музею; м.Торчин. 1957 р.». Записи у цій книзі продовжувалися і в наступні роки. А перший експонат 17 квітня 1957 р. приніс К.Климович. Це бронзова фігурка музиканта висотою 12 сантиметрів. Школяр Анатолій Улітовський викопав у Торчині дві бронзові монети. Вони теж записані у книгу. Аж три крем'яні сокирки принесли в різні дні учні школи Валерій Генсіровський, Микола Кухарук, Борис Сидун і Леонід Левчук. Усі знахідки з Торчина. У початковий період діяльності найцінніший експонат, вочевидь, здав селянин з Одерад Сократ Миколайович Калінчук. Це викопаний ним у торфовищі на глибині 60 сантиметрів горщечок з монетами 1509 – 1519 рр. Відтак, у приватній колекції Г.О.Гуртового з'явився перший монетний скарб, який сьогодні теж експонується у вітринах Торчинського музею. І це лише вибіркові записи за кілька перших місяців⁷.

Група ентузіастів-пошуковців, сотні цікавих експонатів, шкільні краєзнавчі екскурсії, дослідницька робота – все це було вже у другій половині 1950-х рр. По-суті, вже діяв повноцінний музей. Але для нього ще треба було знайти окреме приміщення, адже облаштуватися в невеличкому кабінеті газети більше не було змоги і бажання.

Коли Григорій Олександрович натрапив у книгах на згадки про «Торчинський маніфест» 1767 р. рішення було остаточним: робимо свій музей – Торчинський, краєзнавчий. Краєзнавці, які допомагали з пошуком пам'яток, цю ідею підтримували ще з 1956 р. Оскільки грошей для створюваного музею держава не давала, вирішили, що працюватиме він на громадських засадах. Перед цим Г.О.Гуртовий консультувався з працівниками обласного музею – Римною Данилівною Кашевською і Тетяною Петрівною Андрєєвою. Через певний час вони приїхали в Торчин. То був 1958 рік. Разом виносили з редакції районки зібрані за кілька років найрізноманітніші експонати в надане невелике приміщення так званого червоного кутка харчокомбінату. Розклали їх по хронології. З обласного музею привезли кілька вітрин, десятки рамок. Кілька вітрин безкоштовно зробили майстри промкомбінату. Не один тиждень проходило оформлення розділів і стендів. Методична і практична допомога краєзнавчого музею була дуже відчутною. Музейний досвід торчинських пошуковців був тоді ще незначним, але бажання, горіння до справи - велике⁸.

Хоча не відразу, але на цю ідею якимось звернуло увагу тодішнє районне керівництво. Але надалі дуже затягували, зволікали з допомогою. Так, створили спеціальну комісію сприяння ініціативній групі, та вона за довгі місяці жодного разу не збиралася, щоб обговорити план дій. Тому Г.О.Гуртовий при

допомозі краєзнавчого музею і зацікавлених людей своїми зусиллями продовжували впорядковувати матеріали⁹.

Художнє оформлення експозиції, підписи під експонати, текстовий матеріал Григорій Олександрович робив власноручно. Мав хист до художнього образу і слова. У вільний від роботи в редакції час писав портрети знаних людей району – генерал-лейтенанта авіації Д.Ф.Кондратюка, керівника підпілля в Торчині 1941-1943 рр. П.Й.Каспрука і багатьох інших. Допомогти з оформленням прийшли і з Торчинської середньої школи, зокрема вчителька історії Анастасія Данилівна Омеляшко, фотограф Степан Петрович Савчук. До школярів-хлопців, що допомагали Г.О.Гуртовому, приєдналися дівчатка, які мили, чистили кам'яні, металеві і дерев'яні речі, знаряддя, прибирали в залі.

Музей був ще на стадії оформлення, але інтерес до нього проявлявся чималий. Часто доводилось проводити невеликі екскурсії, давати експонати на уроки в школу. З обласного управління навідувалися працівники культури. Все це надихало ще більше працювати, писати запити в різні архіви, бібліотеки, до учасників «Просвіти», воєн.

Музей був готовий і працював, але офіційне його відкриття все відкладалося. Лише 17 вересня 1960 р. його було урочисто відкрито. Того дня у ньому побувало більше 600 відвідувачів. Григорій Олександрович сам проводив екскурсії, бо екскурсіводів ще не було підготовлено. Тоді ж його призначили директором Торчинського історико-краєзнавчого музею на громадських засадах¹⁰.

Як відзначалося в тодішній пресі, день відкриття був визначною подією в культурному житті району. Біля красивого будинку харчокомбінату зібралось багато жителів Торчина і учнів місцевої школи. Тут відбувся короткий мітинг, присвячений відкриттю районного краєзнавчого музею. Честь перерізати стрічку отримав голова виконкому районної ради Є.І. Маєвський. Після цього просторий зал музею заповнили десятки літніх і юних громадян Торчина. Ось як передавав перші враження відвідувачів працівник районної газети: «Все тут вражає. Експонатів багато. Їх збирали протягом чотирьох років краєзнавці Торчина і сіл району. І ось перша розповідь екскурсівода, ініціатора створення районного музею, який зібрав і оформив ці експонати, т. Гуртового Г.О. У музеї більше 3 тисяч експонатів. Велика частина їх не виставлена, за браком місця. Але все, що показано, відображає минуле і сучасне нашого району»¹¹.

Як видно з наявних джерел, музей ще не мав сталого графіка роботи, визначалися лише дні проходження чергувань або проводились екскурсії на замовлення. З 17 вересня 1960 р. почали заповнювати щоденник роботи музею, у якому записували проведену за дні чергувань роботу. Перші тижні чергування проходив Григорій Гуртовий, записів якого у щоденнику найбільше. Уже другий після відкриття день, 18 вересня, позначився великим напливом екскурсійних груп. Директор музею провів п'ять екскурсій, які прослухали близько 300 чоловік. Безперестанку говорив аж сім з половиною годин. Хоч відзначав, що труднувало, але приємно. Люди багато дізнаються про минуле, утверджується більша любов до сучасного.

З перших же днів до музею почали приходити діти з місцевої школи. 20 вересня, зокрема, прибули десятикласники, щоб більше дізнатися про історію Торчинського району. В школі їм дали творче завдання на тему «Моя рідна Волинь». Через чотири дні оглянути експозицію завітали учні шостого класу. Слухали розповідь цілих дві години. Заходили в цей день також діти з інших класів, були й дорослі відвідувачі. Всього – 200 чоловік. Цікавим був день 11 жовтня в музеї, точніше ніч. Адже за цілий день не було жодної екскурсії, а на вечір цікаві експонати попросили показати учні Торчинської середньої школи робітничої молоді. Цілою великою групою прийшли аж 60 осіб. І це з 10 до 11.30 вечора¹².

Отож, початок роботи музею виявився більш ніж успішним. Він цілком відповідав сподіванням і запитам громадян різного віку. Тому вони з таким захопленням потягнулися до новоствореного закладу культури.

З того часу Торчинський музей не припиняє своєї роботи. Хоча були неодноразові перебудови експозиції, зміна приміщень, але відвідувачі і тоді мали можливість оглянути зібрані Г.О.Гуртовим історичні скарби, бо це відповідало головному принципу його роботи: «Все що зібрано – все для людей, все повинно служити іншим»¹³.

Заради музею ентузіаст навіть наважився на зміну професії, адже музей став невіддільним від усього його життя. І коли в 1963 р. Торчинський район було ліквідовано, а відтак перестала існувати і районна газета, де працював Григорій Олександрович, йому запропонували їхати в Ковель. Та він вже твердо знав, що без музею не може жити¹⁴. Спочатку думав, що буде почергово піклуватися музеєм в Торчині і журналістськими справами у Ковелі: «Кілька місяців там пробув. Поїду в Ковель – хворий, приїду в Торчин, знайду в музей – здоровий. Там квартиру дали, зарплата висока. Та не можу музей покинути! І я там розраховувався...»¹⁵.

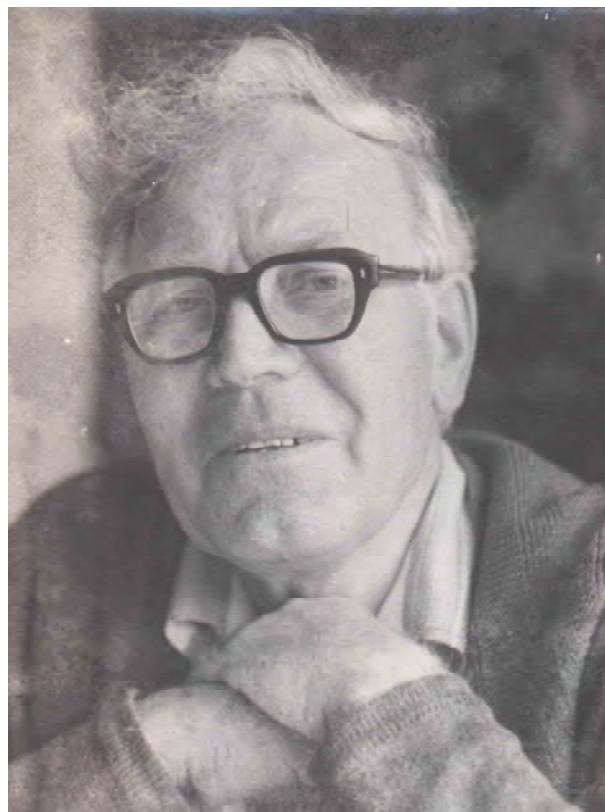
1. Цікава знахідка (нуклеус) в руках у допитливого краєзнавця. Приблизно початок 1960-х років.

2. Юні краєзнавці під керівництвом Г.О. Гуртового реставрують цікавий експонат. 1973 рік.

3. Григорій Гуртовий біля експозиційної частини про козацтво Волині у новому приміщенні музею. 2009 рік.

До цього спонукало ще й те, що користуючись відсутністю директора недобросовісні люди стали посягати на експонати. У дні, коли його не було в Торчині музеєм мала доглядати шкільна вчителька, але вона доручила це дітям. І кожного разу Г.О.Гуртовий помічав – щось пропало. А одного разу було викрадено кілограмів п'ять різних монет, зразки паперових грошей. Хто це зробив, так і не вдалося встановити. Щоб врятувати музей, краєзнавець терміново покинув Ковель і попросився на роботу в Торчинську середню школу, для того щоб бути біля свого дітища, вберегти зібране і поповнити його новими цікавими експонатами¹⁶.

Саме тоді музей отримав нове окреме приміщення з п'ятьма залами. Туди переносились експонати, будувалися експозиційні частини. І знову на допомогу прийшов Волинський обласний краєзнавчий музей. Дали з десятків горизонтальних вітрин зі склом і більше ста дерев'яних рамок. Це була велика радість для початкуючого краєзнавця. Як краще зробити оформлення приїхали порадити Р.Д.Кашевська і Т.П.Андреєва. Пізніше був обласний семінар музейних працівників, де ділилися кращим досвідом пошукової і музейної роботи. Вже тоді музей Г.О.Гуртового називали серед кращих. А як громадський – він був перший в області¹⁷.

І пізніше, в наступні десятиліття діяльності музею, а особливо у 2004 – 2007 роках, коли у нинішньому музейному приміщенні формувалася експозиція, працівники Волинського краєзнавчого музею дуже допомагали. За це Григорій Олександрович щиро дякував директору Анатолію Михайловичу Силуку, а також Олександрі Володимирівні Нагорній, Олександрю Петровичу Вернидубову, Наталії Юхимівні Пушкар, Євгенії Іванівні Ковальчук та іншим працівникам, які допомогли ідентифікувати невідомі експонати, надали матеріально-технічне забезпечення¹⁸. Це вже були наступні періоди діяльності захопленого торчинського пошуковця. Музей уже мав отримане 1967 р. звання «народного», був знаним на Волині, в Україні і за кордоном. Але тоді, як і в перший час, Григорій Олександрович підходив до музею і роботи по особливому – з ентузіазмом, відданістю, душею!

Це тільки початковий етап музейної і краєзнавчої діяльності Григорія Гуртового. Але й з цього видно як багато горіння, бажання і зусиль було вкладено ним у справу. Цілком справедливо засновника і багатолітнього директора Торчинського музею називали одержимим, людиною неспокоїної вдачі, невтомного неспокою, невичерпного ентузіазму. У ці роки він був нагороджений першими високими заслуженими відзнаками: Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, орденом «Знак пошани» й іншими. Та не нагороди вважав він своїм досягненням. Книгами, статтями, музеєм Григорій Гуртовий зробив набагато більше: відродив у пам'яті і залишив на віки десятки призабутих і не знаних імен, подій,

фактів і дат історії України, рідної йому Волині. Тепер черга його нащадків, учнів, послідовників робити так, щоб пам'ять про захопленого ентузіаста музейного краєзнавства Волині була гідно пошанована і передана для прийдешніх поколінь.

1. Гуртовий Г. *Голгофа голоду. Спогади про пережите* / Григорій Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 142 с.
2. Гуртовий Г. *Обласний краєзнавчий музей – постійна опора в роботі народного музею* / Григорій Гуртовий // *Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник.* – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С.56.
3. Бусол О. *Скарбник історії* / О.Бусол // *Слава праці.* - №73, 18 червня 1987 р. – С.2
4. *Архів Торчинського народного історичного музею ім. Г.О.Гуртового (далі - Архів ТНІМ ім. Г.О.Гуртового).* – Рукопис: Гуртовий Г.О. *Відомості про Торчинський народний історичний музей на громадських засадах.* 19.02.1984. – Арк. 1-2.
5. Гуртовий Г. *Торчинський народний музей – важливе джерело вивчення історії рідного краю* / Григорій Гуртовий // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Науковий збірник* – Луцьк, 2007. – Вип. 22. – С.110.
6. Гуртовий Г. *Як народився і діє Торчинський народний музей* / Г.О.Гуртовий // *Роде наш красний: Волинь у долях краян і людських документах.* – Луцьк, 1999. – Т.3. – С.551-552.
7. *Архів ТНІМ ім. Г.О.Гуртового – Реєстр експонатів Торчинського районного музею; м.Торчин. 1957 р.* – Арк. 1-2.
8. Гуртовий Г. *Обласний краєзнавчий музей – постійна опора в роботі народного музею...* – С.57; Гуртовий Г. *Як народився і діє Торчинський народний музей...* – С.553.
9. Гуртовий Г. *До славного ювілею* / Г.Гуртовий // *Радянська Волинь.* – 25 січня 1959 р. – С. 3.
10. Гуртовий Г. *Як народився і діє Торчинський народний музей...* – С.553.
11. Шевчук М. *Визначна подія в культурному житті району* / М.Шевчук // *Колгоспна правда.* – 24 вересня 1960 р. – С.3.
12. *Архів ТНІМ ім. Г.О.Гуртового – Щоденник роботи Торчинського районного краєзнавчого музею. Почато 17 вересня 1960 року, м. Торчин Волинської області.* – Арк. 1, 2зв.-3, 4.
13. *Справа всього життя (інтерв'ю кореспондента газети «Радянська Волинь» К.Зубчук з Г.О.Гуртовим у березні 1984 року)* // Гуртовий Г. *Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія* / Г.О.Гуртовий. – Луцьк, 1994. – С.11.
14. *Там само.* – С. 11-12.
15. Колодійчук Є. *Найкрутіший детектив* / Євген Колодійчук // *Волинь моя: Журнал міжнар. гром. об'єднання «Волинське братство».* – К.: Київська правда, 2004. – Вип.. 4. – С. 174.
16. Гуртовий Г. *Як народився і діє Торчинський народний музей...* – С.554.
17. Гуртовий Г. *Обласний і народний музей – постійна співпраця. Дещо з досвіду роботи Торчинського народного музею* / Григорій Гуртовий // *Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник.* – Луцьк, 2009. – Вип.. 4. – С.189.
18. Гуртовий Г. *Обласний краєзнавчий музей – постійна опора в роботі народного музею...* – С.58.

Наталія Пушкар,
головний хранитель Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

ВАГОМИЙ ЮВІЛЕЙ ВІРИ КОМЗЮК

1 серпня 2014 року виповнилося 35 років від того дня, коли завідувачем Колодяжненського літературно-меморіального музею стала Віра Михайлівна Комзюк, скромна вчителька історії та географії Дольської восьмирічної школи Любешівського району, корінна жителька Колодяжного. На той час – 1 серпня 1979 року – це була її єдина перевага перед іншими претендентами, але саме відтоді починається її біографія – лесезнавця, музеєзнавця, почесного краєзнавця, заслуженого працівника культури України (1994 р.), лауреата обласної премії «Одержимість» (1996 р.), кавалера відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги» III ступеня (2009 р.), лауреата премії імені академіка Петра Тронька (2013).

За переліком цих відзнак – роки напруженої праці, наполегливого набуття знань і досвіду у галузі,

яка стала способом життя, висока відповідальність за доручену справу і колектив, справжня одержимість у роботі, поєднана з добротою і привітністю, які відчують усі відвідувачі музею.

Віра Комзюк є співорганізатором і учасником багатьох науково-практичних конференцій, присвячених Лесі Українці й родині Косачів, за матеріалами яких видано цікаві та інформативні збірники «Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури», «Олена Пчілка і Волинь», «Олена Пчілка, Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури».

Віра Михайлівна є ініціатором, автором і співавтором кількох путівників та буклетів по літературно-меморіальному музеєві Лесі Українки, музеєві «Лісові пісні» в Нечимному; каталог-довідник «Прижиттєві документи і матеріали Лесі Українки і родини Косачів», укладений і за її участі, витримав два видання (1996, 2008); у співавторстві упорядкувала збірник історико-краєзнавчих нарисів «Леся Українка. Волинські сюжети» (2012). У її творчому доробку кілька десятків статей в енциклопедичних довідниках, наукових збірниках; вона постійно виступає з науково-популярними статтями у періодиці, частий гість на телебаченні, її приємний голос безліч разів лунав в ефірі, особливо у дні пошанування її патронес – Лесі Українки, Олени Пчілки.

Фонди Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки від часу перебування на посаді Віри Комзюк, збільшились у рази. З Канади й США передано безцінні реліквії, меморіальні речі Лесі Українки й родини Косачів, що зберігалися в сім'ях Василя Кривинюка, Ізидори Косач, Ольги Сергіїв; Мар'яном Коцем, який останні роки життя провів у Львові, передано архів Юрія Косача. Письменники, які є частими гостями привітної Косачівської садиби, вважають для себе за честь залишити свої книги в музеї. Видання творів Лесі Українки, монографії про її творчість постійно поповнюють музейний фонд.

Щоб побачити і відчути, як у Колодяжненському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки уміють приймати гостей – екскурсії, одиноких відвідувачів, сім'ї – треба там побувати. На рахунок Віри Михайлівни – тисячі проведених екскурсій, розповідей – емоційних, цікавих, насичених правдивими фактами з життя і творчості усіх членів великої талановитої родини.

Вітаючи нині шановну колегу з її особистим творчим ювілеєм, сподіваємося, що головні досягнення у праці ще попереду, а Всевишній щедрою рукою відміряє міцне здоров'я і подарує багато літ щасливого життя.

ЗМІСТ

Розділ I. Минуле і сучасне єврейської громади на Волині

Атаманенко Віктор, кандидат історичних наук, м. Острог Документи описово-статистичного характеру як джерело з історії єврейських громад Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст.	3
Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, м. Луцьк Дослідження історії євреїв у Волинській області	10
Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, м. Луцьк Пам'ятний знак про повстання євреїв трудового табору в Луцьку 12 грудня 1942 р. (до 70-річчя трагедії)	12
Близняк Микола, кандидат історичних наук, м. Луцьк Єврейська громада міста Лямівці у другій половині XVIII ст.	14
Гика Володимир, м. Луцьк З історії єврейського населення по фондах Державного архіву Волинської області (кінець XVIII – початок XX ст.)	20
Гулько Геннадій, м. Луцьк До проблеми виявлення та впорядкування поховань часів Другої світової війни	25
Данилюк Тарас, м. Бердичів Євреї містечка П'ятка	34
Зек Богдан, м. Луцьк Трагедія євреїв на Ратнівщині у 1941 – 1943 рр.	38
Климчук Андрій, красзнавець, журналіст, м. Рівне Єврейський спортивний клуб «Гасмонея» в Рівному	45
Коган Леонід, м. Любек, Німеччина Біля витоків єврейського театру	51
Мазурик Юрій, м. Луцьк Розстріл євреїв 26 червня 1941 року у місті Луцьку. Маловідомий факт чи фальсифікація? (дискусійне питання)	57
Мартинюк Мілада, кандидат педагогічних наук, м. Бердичів Національні особливості традиційної музики клезмерів	60
Марчук Володимир, кандидат історичних наук, м. Острог Динаміка чисельності єврейського населення Західної Волині наприкінці XIX – в першій третині XX століття	64
Михальчук Роман, м. Рівне До питання колаборації та участі поліцейських у «вирішенні єврейського питання» на Рівненщині	71
Надольська Валентина, кандидат історичних наук, Рябчикова Файна, кандидат історичних наук, м. Луцьк Образ світового єврейства на сторінках волинської преси 1941-1944 рр.	77

Рибачок Ірина, кандидат історичних наук, м. Острог Єврейські громади в містах Південно-Східної Волині в першій половині XVII ст.	81
Скокова Надія, м. Острог Участь євреїв в українському національно-визвольному русі в період німецької окупації (на прикладі Волині)	86
Тригуб Іван, м. Новоград-Волинський Місто й евакуація	90
Хомич Петро, смт. Маневичі Ісаак Гнатюк - праведник народів світу	94
Хоміч Дмитро, м. Луцьк Волинські євреї і франко-російська війна 1812 року	96
Яцечко-Блаженко Тетяна, Яцечко Світлана, м. Луцьк Історія єврейської громади в Кременці	100
Розділ II. Польська культура в контексті волинського тексту	
Бай Олена, м. Луцьк Польськомовна творчість Д. Братковського у біографічному процесі	105
Богуславська Валерія, м. Київ Юліуш Словацький – Волинь і Польща – у поемі Євгена Маланюка “П’ята симфонія”	108
Бортник Лена, м. Луцьк Розвідувальна діяльність польського Корпусу охорони прикордоння у міжвоєнний період	111
Вишневська Оксана, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Данило Братковський – поет двох культур	115
Гарбарук Альона, м. Луцьк Діяльність польських національних товариств на Волині наприкінці XX – на початку XXI ст.	119
Гарбарук Альона, м. Луцьк Національно-культурне товариство та костел – осередки збереження польськості на сучасній Маневиччині	124
Гулько Геннадій, м. Луцьк З історії будівлі та римсько – католицької громади Кафедрального костелу св. Петра і Павла в Луцьку (1944 – 1948 рр.)	128
Калініченко Михайло, кандидат філологічних наук, м. Рівне Адам Гуровський: сенсаційний волинянин у дискурсі американської популярної літератури XIX сторіччя	134
Костюк Степан, м. Тернопіль Фонд Юліуша Словацького у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї: нові надходження	138
Kondraciuk Piotr, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii i historii sztuki, m. Zamość Malarz trynitarski Józef Prechtl i jego dzieła w Polsce i na Ukrainie	140

Краснобаєва Оксана, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Гендерна парадигма творчості Габрієлі Запольської	146
Мазурик Юрій, м. Луцьк Втрачений некрополь: римо-католицьке кладовище у м. Луцьку (початок XIX - друга половина XX ст.)	152
Моклиця Андрій, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Поляки і українці у мовній картині світу Юзефа Земби (на матеріалі книги спогадів «З-над Стоходу»)	160
Оляндер Луїза, доктор філологічних наук, м. Луцьк Людина і часопростір у творчості Ю. І. Крашевського	163
Остапчук Вікторія, кандидат філологічних наук, м. Луцьк Януш Корчак і волинський текст	168
Остапюк Олександр, м. Любомль Із третьою своєю дружиною польський король Владислав Ягайло познайомився у Любомлі	172
Пасічник Олена, кандидат філологічних наук, Сафіюк Олена, кандидат філологічних наук, м. Кременець Топос Кременця у листах Юліуша Словацького до матері	176
Пахоцькі Даріуш, доктор філологічних наук, м. Люблін, Польща Юзеф Лободовський – вартовий Волині	178
Удалов Віктор, доктор філологічних наук, Полежаєва Тетяна, кандидат філологічних наук, м. Луцьк До питання про специфіку структури історичного роману Ю. І. Крашевського	182
Fert F. Józef, prof. dr. hab., Lublin Wołyń Józefa Czechowicza	189
Чернецька Наталія, кандидат мистецтвознавства, м. Луцьк Українсько-польські культурні відносини на Волині у 20–30-х роках XX століття	196

Розділ III. Загальні питання волинезнавства та краєзнавчої освіти

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Склярєнко Наталія, кандидат мистецтвознавства, Маркус Ігор, м. Луцьк, Гапонюк Богдан, с. Четвертня Маневицького р-ну Археологічні дослідження на Волинському Поліссі	200
Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Маркус Ігор, м. Луцьк, Шерстюк Олександр, с. Осова Рівненської обл. Житло городоцько-здовбицької культури поблизу с. Майдан Липно (уроч. Шлях)	209
Вітренко Валентин, м. Новоград-Волинський Життя, віддане науці і народу України (Про відомого дослідника покладів мінеральної сировини Волинського краю академіка Академії наук України Б. С. Лисіна)	214

Гаврилюк Оксана, м. Луцьк Екологічне виховання повинне стати престижним	217
Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, м. Луцьк Волинь як терен бойового підпорядкування ВО «Турів»	219
Дем'янюк Станіслав, м. Луцьк До питання увіковічнення пам'яті Героїв Радянського Союзу на Маневиччині	223
Моренчук Оксана, м. Луцьк Формування колекції писанок у Волинському краєзнавчому музеї	226
Пасюк Ігор, Булавін Олександр, м. Луцьк З племені нескорених	229
Півницький Микола, кандидат історичних наук, м. Луцьк Ковельчани бережуть і шанують пам'ять про визволителів (до 70-річчя з часу визволення Ковеля і Волині)	232
Ланшина Людмила, м. Луцьк Скарб, подарований природою – Черемський природний заповідник	240
Лис Сергій, м. Луцьк Діяльність Волинського обласного музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка в умовах радянського тоталітаризму періоду «застою» (1964 – 1985 рр.)	243
Черенюк Олена, Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Некролог для Лесі	247
Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Леся Українка на роботах вишивальниці Віри Оніщук	250
Янович Богдан, м. Володимир-Волинський Олена Пчілка – національна гордість України (роздуми про внесок видатної письменниці у розвиток рідної культури)	253
Янович Богдан, Сенчишин Роман, м. Володимир-Волинський «Тремтить душа, мов порвана струна...» (Кохання в житті і творчості Лесі Українки)	256

Розділ IV. Рецензії. Повідомлення.

Вернидубов Олександр, м. Луцьк Анатолій Григоровський (1933-2000) - фундатор і хранитель краєзнавчого музею в с. Уховецьк	259
Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, м. Луцьк Знання минулого застерігає від помилок у майбутньому	261
Ковальчук Євгенія, кандидат історичних наук, м. Луцьк Реставратор від бога. Анатолій Квасюк. До 60-річчя від дня народження	263
Криштапюк Лариса, м. Луцьк Дмитро Остапик (1914-1984) - волинський краєзнавець, організатор музейництва на Любомльщині	270

Криштапюк Лариса, м. Луцьк

Внесок З. М. Євницького в музейну педагогіку 272

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, м. Луцьк,**Горячова Наталія, м. Нетішин Хмельницької області**

Слово про друга: до 65-річчя Олександра Миколайовича Романчика 275

Мельник Олександр, смт. Торчин Луцького району

Ентузіаст музейного краєзнавства Волині (до 90-річчя від дня народження Г. О. Гуртового) 283

Пушкар Наталія, м. Луцьк

Вагомий внесок Віри Комзюк 289

**Національна спілка краєзнавців України
Управління культури Волинської облдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України**

Наукове видання

Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині

Науковий збірник

Випуск 49

Друкується в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Виготовлення оригінал-макету – Олександр Трофімук.

Здано на виробництво 15.06.2014 р. Підписано до друку 10.06.2014 р.
Формат 60x68 1/8. Гарнітура Times.
Папір друкарський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 32,8. Обл.-вид. арк. 47,3.
Накладом 300 прим. Вид. № 372.
Ціна вільна. Замовне.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43000, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
ДК.№ 4039 від 30.08.2013 р.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Випуск 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції “Минуле і сучасне єврейської громади на Волині”, 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції “Польська культура в контексті волинського тексту”, 3-4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2014. – 296 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції “Минуле і сучасне єврейської громади на Волині”, 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції “Польська культура в контексті волинського тексту”, 3-4 квітня 2014 року, м. Луцьк., присвячені дослідженням національних меншин євреїв та поляків в контексті української та світової історії та культури. Окремий розділ присвячений загальним питанням волинезнавства і краєзнавчої освіти в сучасних умовах.

Розраховане на науковців, краєзнавців, музейних працівників та широке коло шанувальників минувшини.

УДК [93 + 02] (477.82) 08

ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33